

CSOKONAI

KÖNYVTÁR

Szilágyi Márton

**KÁRMÁN JÓZSEF
ÉS PAJOR GÁSPÁR
URÁNIÁJA**

SZILÁGYI MÁRTON
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

16.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Szilágyi Márton

Kármán József és Pajor Gáspár Urániája

Debrecen, 1998

TARTALOM

Előszó	7
I.	13
Kármán József XIX. századi újralfedezése	15
Schedius Lajos szerepe az Uránia körül	27
A Fanni' Hagyományai szerzőségének kérdése	57
Kármán írói jelentőségének megítélései	80
Kármán halála mint rejtély	92
Az 1896. évi Kármán-emlékünnepe Losoncon	104
Összegzés	119
II.	127
Az Uránia versei	129
A' Nagy 'Sidó-gyűlésről... szülő tudósítás az Urániában	146
Bél Mátyás Adparatusa és az Uránia	171
Georg Forster az Urániában	187
Cajetan Tschink az Urániában	216
August Gottlieb Meißner az Urániában	237
Egyéb fordítások az Urániában	250
Összegzés	273
III.	295
Kármán József: ami tudható és ami nem	297
Pajor Gáspár: ami tudható és ami nem	326
Összegzés	361

IV.	367
Hatás és hagyomány: a Fanni' hagyományai	369
Közelítések A' Nemzet' Tsinosodásához	404
Utószó	425
Függelék	427
Bibliográfia	431
Névmutató	475

ELŐSZÓ

Ez a könyv kísérlet, több szempontból is. Tárnya a XVIII. század végének egyik legfontosabb folyóirata, a Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztette Uránia. Önmagában egy ilyen típusú vizsgálat is kísérlet lenne, hiszen monografikus igényű, sajtótörténeti vizsgálatok nem születtek az utóbbi időben egyik XVIII. századi, hazai folyóiratról sem. Csakhogy ambícióm az volt, hogy ennél tágabb területet fogjak át. Ezért úgy ítéltem meg, hogy célszerű a magyar irodalomtörténet-írásnak az Urániát – illetve Kármánt – érintő tradícióját is vizsgálat alá venni, hogy ennek megértése alapján lehessen újrafogalmazni a relevánsnak tűnő kérdéseket. Emellett nem tartottam megkerülhetőnek azt sem, hogy ne kíséreljek meg választ adni arra, ami több mint százötven éve a szakirodalmi hagyomány centrumában áll ugyan, ám kielégítő módon még sincs tisztázva: ez pedig a folyóirat egyik szerkesztőjének, Kármán Józsefnek az életrajza. Hamarosan világossá vált azonban a számomra, hogy ha mindannak a fényében, amit a tradícióról és a folyóirat filológiai vizsgálatáról elmondtam, megkíséreltem újra összerakni a Kármán-életrajzot, ezt is új alapokra kell helyezni. Nem csak abban az értelemben, hogy – szinte minimális előzmények után – meg kell írnom Pajor Gáspár biográfiáját is, hanem inkább a szempontrendszer átgondolása miatt: meggyőződtem arról, hogy az eddig is ismeretes és az újonnan feltárt forrásokból kinyerhető adatok akkor lehetnek sokatmondóak, ha fokozottan igyekszem figyelembe venni az újabb társadalomtörténeti szakirodalom tanulságait. Az anyaggyűjtés során és a megközelítési lehetőségek végiggondolásakor tehát fokozatosan egyre világosabbá vált, hogy a feladat

csak akkor oldható meg bizonyos fokig kielégítően, ha párhuzamosan több, egymástól általában elkülönülten művelt kutatási területre is elmerészkedem. Egyre inkább úgy éreztem, hogy történeti forráskutatásra és poétikai elemzésre éppúgy szükség van, mint – mondjuk – kritikátörténeti, hermeneutikai vagy eszmetörténeti szempontok figyelembevételére. Csak remélhettem, hogy szándékaimat megfelelő színvonalú kifejtés hitelesíti. Ha sikerrel jártam, akkor a dolgozat felhasználhatónak bizonyulhat majd több tudományág számára is. Ha nem, akkor a könyv talán tanulságos módszertani kudarcként lehet megfontolandó. Természetesen kérdéses mindezek után, mennyire sikerült megteremtteni egy egységes és meggyőző gondolatmenetet. Ez annál is lényegesebb dilemma, mert a tanulmány több ponton is kritikai módon viszonyul eddig dominánsnak tekinthető értelmezési tradíciókhoz, noha a könyv alapvetően nem polemikus jellegű. Saját állításaim argumentálása – amennyiben sikerült szándékaimnak legalább kis részben megfelelnem – éppen ezért új kérdésirányok kijelölését is célozza; a monográfia értelmét hosszú távon tehát csak az adhatja meg, ha a kutatás termékenynek ítéli a fölvezetett kérdéseket, kapcsolódni kíván és tud hozzájuk.

Korábbi, témába vágó publikációm a könyv kereteibe illesztés során átdolgoztam és pontosítottam: a javítások, módosítások egészen az utolsó lehetséges pillanatig tartottak. A következők finomítását, a jegyzetek pontosítását éppúgy folytattam, mint ahogy a korábban publikált részletek egyes elírásait is korrigálni igyekeztem. Ilyenformán – a magam számára – a dolgozatnak a jelen állapota jelenti az érvényes változatot minden egyes, máshol megjelent résztanulmányhoz képest, noha tudom, semmilyen értelemben nem lehet eltörölni a korábbi publikációkat. Mindazonáltal úgy véltem, nem lenne helyes megterhelni a tanulmány szövegét azzal, hogy minden egyes esetben külön föl hívom a figyelmet önkorrekcióimra: ezt néhány kirívóbb esetben tettem csak meg – tehát akkor, ha korábbi, fogyatékosabb anyagismeretem alapján valamilyen durvább tévedést követtem el –, egészében azonban következetesen tartózkodni igyekeztem ezektől a privát önreflexióktól. Maradjon tehát ez az előszóban elhelyezett felhívás vagy kérelem az egyedü-

li figyelmeztetés: saját munkamódszeremre az állandó javítgatás a jellemző, s ha Isten éltet, s lesz még alkalmam visszatérni a témához, akkor nyilván ennek a könyvnek a szövegét is felül fogom vizsgálni.

A könyv készüléseinek nagyjából évtizedes időszaka alatt sokaktól kaptam felbecsülhetetlen értékű segítséget. Mivel gyakorlatilag minden, ez időben végzett munkám – bármilyen tárgyról szólt is – végső soron visszakapcsolódott ennek a monográfiának az érleléséhez, nyilván elválasztani sem lehet sok esetben, kitől milyen impulzus érkezett, amelyet hasznosítani tudtam bizonyos részleteknél. Amikor tehát hálával és köszönettel emlékezem meg barátaimról, tanárimról, kollégáimról – élőkről és holtakról egyaránt –, biztosan igazságtalan is vagyok: aligha vagyok képes felidézni mindenkit, akinek szerepe van abban, hogy ez az értekezés jelen formájában elkészülhetett. Mindazokat tehát, akiket nem említettem név szerint, hadd illesse itt hálás megemlékezés: a szűkebb és tágabb családi, baráti, munkatársi közeg jóindulatú figyelme nélkül valószínűleg erőm sem lett volna befejezni ezt a munkát. Ha azonban azokat akarom sorra venni, akiknek biztatása, türelme és segítsége nélkül bizonyosan nem boldogultam volna, néhány nevet feltétlenül meg kell említenem. Kerényi Ferencet, egykori szemináriumvezetőmet, akinek döntő szerepe volt abban, hogy irodalomtörténészként a magyar felvilágosodás kutatása mellett köteleztem el magam – s akitől folyamatosan, immár munkatársaként is rendkívül sokat tanultam. Bíró Ferencet, aki értekezésem első, kezdetleges változatát szakdolgozatként elfogadta, majd témavezetőként és munkahelyi főnökömként mindent elkövetett azért, hogy kandidátusi értekezéssé fejleszthessem – s aki talán a legtöbbet tette azért, hogy a kutatás hosszúra nyúlt időszakában egzisztenciális gondok se tegyék lehetetlenné a munkát. Mindazokat, akik készek voltak szerepet vállalni a kandidátusi értekezésésként benyújtott dolgozat nyilvános vitájában, s akik megtisztelték véleményükkal: Fried Istvánt és Debreczeni Attilát, akik hihetetlenül gyorsan elkészített, színvonalas opponensi véleményükkal lehetővé tették a minősítési eljárás gyors lebonyolítását, valamint a bizottság tagjait, Csetri Lajost, Szelestei N.

Lászlót, Mezei Mártát, Kókay Györgyöt, Szajbély Mihályt, Nagy Imrét és Rohonyi Zoltánt. S rajtuk kívül hadd említsem meg azokat, akik a dolgozat korábbi változatainak végigolvasásakor felhívták a figyelmet olyan összefüggésekre, amelyre magam nem gondoltam volna: Bécsy Ágnes, Dávidházi Pétert, Devescovi Balázst, Fenyő Istvánt, Gyapay Lászlót, Hartvig Gabriellát, az időközben elhunyt Horváth Károlyt, Korompay H. Jánost, Margócsy Istvánt, Szabó G. Zoltánt, Tamás Ferencet, Thimár Attilát, Wéber Antalt. Végezetül – de nem utolsósorban – hadd említsek meg két olyan, immár örökre eltávozott tudóst is, akiktől a szakmai felkészülés időszakában nagyon sokat tanultam: Tarnai Andort és Mollay Károlyt. Számos történész és irodalomtörténész barátomtól kaptam adatokat, forrásjelzeteket: ezeket a dolgozat adott helyén igyekeztem megköszönni. Külön köszönettel tartozom Kerényi Ferencnek, hogy vállalta a könyv lektorálását, valamint Debreczeni Attilának azért, amit a könyv megjelenése érdekében tett; s ez a hála természetesen kiterjed a Kossuth Egyetemi Kiadóra, amiért vállalkozott a munka kiadására.

A könyv anyaggyűjtése és megírása alatt több esetben is különböző ösztöndíjak támogatását élvezhettem. A Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságának ösztöndíjasaként foghattam neki a korábbi szakdolgozat továbbfejlesztésének, majd a Móricz Zsigmond Ösztöndíj és a Soros Alapítvány alkotói ösztöndíja segített át különböző, egyébként megoldhatatlannak tűnő megélhetési nehézségeken; a munka végső formába öntését már a Széchenyi Professzori Ösztöndíj segítségével is ösztönözte. Két bécsi kutatóutat is igénybe vehettem: az elsőt a Magyar Történészhallgatók Egyesületének köszönhetem, a másodikat a bécsi Collegium Hungaricumnak; ez utóbbinál feltétlenül meg kell említenem az intézmény igazgatóhelyettesének, Újváry Gábornak a nagyvonalú és önzellen szakmai segítségét is.

Most, amikor útjára bocsátom ezt a régóta formálódó munkát, az öröm mellett van bennem némi aggodalom is. Nem azért, mintha nem tudnám vagy nem hinném, hogy ennek a könyvnek helyt kell állnia magáért; inkább azért, mert a számomra mind ez ideig folytonos alakulásban lévő szöveg ezáltal mégiscsak a

lezártság állapotába fog eljutni. Magam is tisztában vagyok ugyanis azzal, hogy számos olyan kérdéskör van még, amelyet éppen csak érinteni tudtam, részletesen megtárgyalni nem. Nyilvánvaló tehát, hogy az az irodalomtörténeti konstrukció, amely az Urániáról – s talán, szerencsés esetben az 1790-es évek irodalmiságáról – ebben a könyvben megfogalmazódik, rendkívül töredékes; értéke, ha van, leginkább azokban a problémákban lehet, amelyeknek az érzékeléséig eljutottam.

Budapest, 1998. június 16.

I.

KÁRMÁN JÓZSEF XIX. SZÁZADI ÚJRAFÖLFEDEZÉSE

Toldy Ferenc (akkor még vagy akkor éppen Schedel Ferenc néven) 1843. március 25-én nagyhatású és sikeres előadást tartott a Kisfaludy Társaságban. A téma egy akkor jószerivel ismeretlennek tétélezhető író élete és életműve volt. Az ülésről készült jegyzőkönyv szerint „Schedel Ferencz igazgató Kármán Józsefnek, a’ korán elhalt jeles fiatal írónak emlékezetét nyitván-meg, ennek munkáit, mellyek általa összeszedve a’ Nemzeti Könyvtár második folyamában jelentek meg, bemutatá a’ társaságnak”. Az előadás sikert aratott: „A’ társaság örömmel hallgatá végig a’ jeles Emlékszavakat ’s Mutatványokat.”¹ Toldy alapos kutatómunka után állt ki a közönség elé. Túl volt már a Kármán-szövegek köteté szerkesztésén (az előadása feltehetőleg azonos volt az általa gondozott Kármán-kiadás bevezetőjével)², és elegendő, bár nem túl nagyszámú adattal rendelkezett az életrajzi vázlat megírásához is.

A felolvasott előadással, de még inkább ennek nyomtatásban megjelent szövegével és az összeállított Kármán-kötettel Toldy egy életmű megkonstruálását végezte el. Kármán József nevű író ugyanis addig nem létezett a magyar irodalomtörténeti hagyományban; többek között azért sem, mert ilyen név alatt ez ideig egyetlen önálló könyv sem látott napvilágot. 1843 előtt

¹ *A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei, 1843–48.*, MTA Kt Ms 5766. 1. folio („1843. Első Üllés márc. 25.”)

² Toldy 1840-es évekbeli szövegkiadásairól összefoglalóan I. KOROMPAY, 1998., 52–63.

Kármán szórványos említéseivel ugyan találkozhatunk – ezeknek részletesebb értékelésére még visszatérek –, ám ezek vagy az *Uránia* kiadásában szerzett érdemeket hangsúlyozták³, vagy a hazafiúi buzgalmat emelték ki más összefüggésben⁴. Másrészt pedig – ezektől az említésektől függetlenül – ki lehet mutatni az *Uránia* bizonyos publikációinak az ismeretét, anélkül azonban, hogy ezekhez szerzői név (vagy nevek) társulnának⁵. Toldy számára egy ilyen hagyomány miatt az a feladat volt adva, hogy egy három számot megért folyóiratnak – egy szöveg kivételével – teljesen anonim írásaiból és a periodika egyik szerkesztőjének ismeretes nevéből létrehozzon egy markáns írói oeuvre-t.

A tudós irodalomtörténész ebből a jól körülhatárolható, nem nagy terjedelmű anyagból bizonyos, fel nem fedett szempontok alapján kiemelt néhány prózai szöveget és verset, s – összetartozásukat implikálva – életműként prezentálta ezeket. A tomoszhoz pedig hozzárendelt egy szerzői nevet, amely nem volt ugyan ismeretlen, bár nem tartozott hozzá a megelőző irodalmi korszak legismertebbjeihez sem. Mindenesetre éppen ebben a funkcióban újnak számított. Toldy eljárásában kimondatlanul ott munkált a kényszer: az anonimitásban rejtőző szövegek csak akkor válhatnak az irodalmi s ezzel a nemzeti múlt integráns részévé, ha névhez köthetők⁶, hiszen az írások jelentése és státusa alapvetően a szerző nevének kimondásával függ össze⁷.

³ Pl. *Kazinczy levelei Kis Jánosnak*: „Regmec, Maj. 11dikén, 1794”, „Baccusznak Pataki hegyeiről, Octób. 6-dikán, 1794” Kazlev II., 363., 384.; SÁNDOR, 1802., 207.; PÁPAY, 1808., 412-414.

⁴ ENDRÓDY, 1792-1793. II. kötet XXXVIII-XXXIX., XLI.

⁵ Erre összefoglalólag l. SZAUDER, 1962., 16-24.

⁶ A szerzői név ismeretének alapvető igényére utal egy másik, az 1840-es évekből származó adat. Erdélyi János egy 1847-es recenziójában egy, az *Unió*-ban megjelent elbeszélésről nem mond kritikai értéktételeket: „Teréz Csizsár Amáliától. E műről, minthogy szerzője eltagadá, nem adunk véleményt, mert bizonytalan mi és mennyi, kinek és nem kinek essék beszámításul.” *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. nov. 14. (II. félév) 314. Vö. még SZINNYEI J. II. 385. Az adatot Korompay H. Jánosnak köszönöm.

⁷ Michel Foucault tanulmányára, amelyre Dávidházi Péter hívta fel a figyelmet, a gondolatmenet egészének kialakításakor is erősen támaszkodtam. Az idézet: FOUCAULT, 1981., 29.

A szerző megkonstruálódása Kármán esetében különösen látványosan ment végbe, hiszen gyakorlatilag egyetlen aktusban koncentrálódik a folyamat. Az ekkor kialakított koncepció hatását pedig az mutatja, hogy mind a mai napig kizárólag Toldy Ferenc nyomán – s szemléletével – vagyunk képesek Kármán Józsefről beszélni, még ha adataink némileg bővültek is. A megkonstruálódás ez esetben azért is vizsgálható különösen tisztán, mert a szerző működése és halála után majdnem ötven évvel következik be, egy másik személy által. A távlat tehát itt gyakorlatilag irodalomtörténetinek minősíthető már; ám a módszer nem feltétlenül. Legalábbis abban értelemben nem, hogy Toldy eszközei nem tisztán filológiaiak: hiszen a kiválogatott, s a Kármán név alá rendelt szövegekben a szerzőre utaló jelek olyannyira nem egyértelműek, hogy pusztán grammatikai-stilisztikai érvekkel azóta sem sikerült egyetlen Uránia-béli írást sem kizárni a feltételezett Kármán-életműből⁸.

Mindez azonban csupán kikövetkeztethető, valószínűsíthető előfeltevése volt Toldy interpretációs stratégiájának. A tudós ekkor is genezisében kritikai irodalomtörténet-írást művelt, még ha nem reflektált is saját módszertanára: határozott elvek alapján értékeket vetített bele az általa összeállított szövegkorpuszba és a hozzá rendelt személyiségképbe⁹. Ez az erőteljes kritikai műveletsor ráadásul egy emlékbeszéd sajátos retorikai stratégiája keretében valósult meg; s noha Toldy a nézeteit később értekező prózában is megfogalmazta, a retorizáltság nyomai ott is megmaradtak: az 1867-es szintézis alapjául ugyanis az 1853–54-es egyetemi előadások szolgáltak.¹⁰

Az emlékbeszéd első mondata – a bevezetés vagy princípium – erősen retorizált tárgymegjelölés, a laudativum műfajának megfelelően: „Egy olly író emlékezetét kívánom ma Önök előtt

⁸ Példaként legyen elég arra utalnom, hogy a mindmáig legalaposabb stilisztikai vizsgálat (SZINNYEI F., 1924.) eredménye iránt is mennyire szkeptikus Milbacher Róbert – nota bene: indokoltan: MILBACHER, 1995., 121. A kérdésre a továbbiakban még visszatérek.

⁹ A kritikai irodalomtörténet-írás terminusát Dávidházi Péter nyomán használom: DÁVIDHÁZI, 1994.

¹⁰ L. TOLDY, 1867., 13.

feltámasztani, ki jóval megelőzve korát lelkeségben, izlésben, az állapotok tiszta felfogása s a teendők világos érzetében, arra volt rendelve, hogy egy új szellemi mozgalomnak ne csak ébresztője, de vezetője is, egy új, sajátlag nemzeti és önálló irány képviselője legyen, ha egy szerencsésb végezet éltét hosszabbra nyújtja, s véle azon jelesek számát, az Anyosok és Szentjóbiak, a Daykák és Csokonaiak seregét idő előtt nem szaporítja, kik, mielőtt csillagai lehettek értelmességünk egének, az utókor fájdalomra leáldoztak; kiről, mint ezekről, sajnosan mondhatjuk ma és mindenha:

Hunc populo *monstrarunt fata*.¹¹

Kármán jelentősége – bár neve még nem hangzott el – máris érzékeltetve van: megelőzte korát, világosabban látta a feladatokat, és vezére lehetett volna egy új, nemzeti irodalomnak. A Kármánhoz képest jól ismert író-sorsok föl-villantása arra volt hivatva, hogy a korabeli hallgatóság számára ismeretlen személy tragikus sorsát előrevetítse. A latin szállóige ezt summázként össze is foglalja¹².

Ezután kell következnie a bizonyításnak. Toldy először a vezérszerepről beszél (társaság- és folyóirat-szervezés) s csak *utána* az írói jelentőségről. Tehát a biográfián alapuló személyiségképből indul ki, s így minden egyéb szempont (így az esztétikai jelentőség is) csak ráadás lesz. Árukkodó, hogy amikor már az írói működést értékeli, akkor is így érvel: „Azok [írásai – Sz. M.] tudományos főt, helyes gondolkodót, az élet- és emberi szívben olvasni tudót, készülő ügyes jellemfestőt, az erkölcsi érdekek meleg szószólóját, s korát megelőzőleg izlés emberét tanúsítanak.”¹³ Esztétikai értékelésről itt sincsen szó: moralistaként,

¹¹ [TOLDY] 1843., IX–X.

¹² A mondat egyébként – egy szó eltéréssel – azonos azzal a Vergilius-idézetel, amelyet Kazinczy a Dayka-kiadás elejére illesztett metszet alá íratott; ott a következő alakban szerepel: „Hunc tantum populo monstrarunt fata. Virg.” (Újhelyi Dayka Gábor’ versei. Öszveszedte ’s kiadta barátja Kazinczy Ferencz. Pest, 1813.) Vagyis Toldy itt kétszeres allúzióval él: Kármánt Daykához, saját felfedezői gesztusát pedig Kazinczyéhoz méri. A Vergilius-idézet szöveghelyét mindazonáltal még nem sikerült megtalálnom.

¹³ [TOLDY] 1843., XIII.

kezdeményezőként (ti. a *Fejlesztés* „az első magyar kísérlet a kor- és jellemfestésben”¹⁴), majd pedig nyelvi felfogása miatt méltatja. Ez a szerkezet alapjában változatlan maradt 1864–65-ös könyvében is¹⁵, csak ott a nyelvfelfogás és az ízlés mozzanata az egész Kármán-kép legelejére került, kiszorítva onnan a társaságszervező vezért; s hiába bővebb, részletesebb 1867-es monográfiája, ez az érvelési séma ott sem változott¹⁶. Toldy ugyan már 1843-ban kimondja, hogy „Kármán, Kazinczy mellett, nyelvünk föléledése szakában, minden esetre a legnevezetesebb prosai talentum”¹⁷, de a szöveggörnyezetből nyilvánvaló, hogy stiláris teljesítményére gondol csupán. S már ezen a ponton jelzi – bár előadásának még nincs vége –, hogy befejezte az író méltatását: „Ennyiből áll, mit Kármán emlékezetének megújítására röviden mondani akartam.”¹⁸

Így tér rá a *Fanni’ Hagyományaira*, amely a legfőbb esztétikai érv lehetne Kármán mellett, ám Toldy elfogadja a fikciót, Fanni szerzőségét: „De mielőtt tőle [Kármántól – Sz. M.] búcsút vennénk, hagyj szólni, ki nélkül őt neveznem nem lehet, *Fanniról*, kinek Hagyományait szinte az ő kezeiből vettük. Kevés az, mit e rejtélyes személyességről tudunk, de e kevés is elég arra, hogy Fannit a legérdekesebb asszonyi egyediségek közé soroljuk.”¹⁹ Kármánnak csak járulékos – átdolgozó és közreadói – szerep jut, ezért lehetett csak az újrafelfedezés végére csatolni a *Fanni’ Hagyományait*. Viszont az a terjedelem, amelyet Toldy a kisregénynek szentel, láthatóvá teszi az értelmezői stratégia újabb, szándékosan homályban hagyott előfeltevését.

Toldy Ferenc – minőségérzéke alapján – ezt a szöveget érezhette a legjelentősebbnek az *Uránia* anyagából. Ám ahhoz, hogy a *Fanni’ Hagyományait* fölmutathassa és a nemzeti kultúra értékeként interpretálhassa, szükségesnek látta egy életműbe integrálni. Ezáltal ugyanis magának a műnek megnövekszik a

¹⁴ [TOLDY] 1843., XIV.

¹⁵ TOLDY, 1864–65., 158–161.

¹⁶ TOLDY, 1867., 308–311.

¹⁷ [TOLDY] 1843., XV.

¹⁸ [TOLDY] 1843., XV.

¹⁹ [TOLDY] 1843., XV–XVI.

hatóköre, hiszen társtalansága, egyedisége valamelyest oldódik. Kármán írói érdemeinek hangsúlyozása ezért bizonyul elhagyhatatlan bevezetésnek a *Fanni' Hagyományai* méltatásához, hiszen ha ezek után – még ha csak érintőlegesen is – a kisregény Kármánhoz köthető, akkor az ő életműve által épülhet be az irodalomtörténeti hagyományba. S hiába tartja Toldy kezdetben valódi szerzőnek Fannit – bár koncepciója egészét illetően e felfogásában van a legtöbb ingadozás – a szerzői név funkciójának foucault-i meghatározása ekkor is inkább Kármánra illik.²⁰

Toldy két későbbi szintézisében sem változik ez a logikai sorrend: a *Fanni' Hagyományai* értékelése Kármán méltatása után következik. Toldy úgy érvényesítette felfogását Fanni alkotói szerepének elfogadásáról, hogy a *Fanni' Élete* c. írást²¹ Kármánnak tulajdonította és elválasztotta a voltaképpeni műtől: „Szébb emléket kedvesének a szeretett férfi nem állíthatott, mint azon rövid életrajzot, melyet a ritka kedélyű és lelkeségű leány írásai elébe tűzött, és ez írások kiadását.”²² Toldy a szövegkiadásban egységnek tekintve adta ki a második és harmadik bevezetőt, valamint a napi feljegyzéseket – az első bevezetést azonban nem²³; ezenkívül római számokkal látta el Fanninak – az eredetiben csak gondolatjelekkel elválasztott – naplójegyzeteit. Egy lábjegyzetben – amelyet 1872-ben már kihagyott emlékbeszédének újraközléséből – azt is megmagyarázta, miért nem szerepel a Kármán név Fanni naplójegyzeteiben, ha már egyszer hiteles, valódi feljegyzésekről van szó: „Közlöm alább a 109–112 szeleteken az »Életel«, melly név nélkül jelent meg az Uránia I. köteté 150–154. lapjain az »Uránia szerzőjéhez« intézve, világosan

²⁰ „...a szerzői név bizonyos értelemben a szövegek határain mozog, elválasztja őket, letapogatja a széleiket, kifejezésre juttatja vagy legalábbis jellemzi létezőmódjukat. Manifesztálja a diskurzus bizonyos csoportjainak jelenlétét és visszautal arra, hogy e diskurzus milyen státust foglal el egy adott társadalmon és kultúrán belül.” FOUCAULT, 1981., 30.

²¹ Ennek az Urániában a címe: *Fanni. Az Uránia' Szerzőinek Bóldogságot!* (Uránia, I., 150–154.)

²² [TOLDY] 1843., XVI.

²³ Toldy szövegkezelésének értékelését a többi szövegkiadás kontextusában l. DEVESCOVI, 1998., 48–53.

hogy Kármán összeköttetése a történettel, melly azon időben nem lehetett többek előtt nem tudva, némileg elrejtessék; ez oka annak is, hogy K. neve »T-ai-ra« van változtatva.”²⁴ Vagyis Kármánnak az átdolgozói szerepen túl újabb helyet is talált, magában a *Fanni’ Hagyományai*ban: azonosította a mű egyik szereplőjével. Toldy azonban bizonytalan volt. Hangot adott annak a lehetőségnek, hogy a mű esetleg Kármántól származik – bár ezt csupán a beszéd végén, röviden említi meg, alárendelt jelentőségét ezzel is érzékeltetve: „...s ha, mint némellyek, egészen Kármánnak tulajdonítjuk a Hagyományokat, kénytelenek leszünk őt legjelesb költőink, legkitünőbb indulatfestőink közé számítani.”²⁵ Felvillan itt tehát az is, hogy Kármán esztétikai újrafelfedezése megalapozható azzal, ha a *Fanni’ Hagyományait* teljes egészében neki tulajdonítjuk.

Toldy véleménye Fanni szerzőségéről később módosult. 1867-es könyvében Kármán és Fanni már társszerzők, de már Kármáné a nagyobb rész; sőt fölmerül egy újabb lehetőség is: az imitáció. „Még egy rejtélyes eredetű, csodálatos művet vettünk az ő [Kármán – Sz. M.] kezeiből, melyből nem tudjuk, mennyi belőle övé, mennyi azon széplelkű szerencsétlen nőé, ki Kármán iránti szerelmének áldozatja lett. *Fanni hagyományai*-t értem [...]. Vagy Werther alkotta volna-e Kármánnal azt a *Fanni*-t, mint Foscolóval az *Ortis utolsó levelei*-t? Lehet. De annyi bizonyos, hogy Fanni létezett, hogy Kármánt szerette, érte szenvedett, miatta meghalt, hogy naplózott és levelezett; valamint másfelől az, hogy a mesterség, mely a szerkezeten felismerszik, a szakadozott részletek egybeillesztése, s egy teljes arányos egésznek kikerekítése, a nyelvvel együtt Kármáné.”²⁶ Láthatólag Toldy – minden jelzett megfontolás ellenére – a szerzőség kérdésében vallott korábbi felfogásának egy döntő elemét, Fanni valóságos létét nem adta fel, s ezzel a kisregény alapvetően életrajzi hitelességét, referenciális olvasatát is fönntartotta. Ebben vélhetően nem kizárólag elméleti megfontolások vagy reflektálatlan, tradicionális

²⁴ KÁRMÁN, 1843., XVI.

²⁵ |TOLDY| 1843., XVI.

²⁶ TOLDY, 1867., 310.

lis olvasói beállítódása erősítette meg: 1843-as bizonyossága – egy később szintén elhagyott lábjegyzet tanúsága szerint – egy kortárs információja volt, ennek hatására vetette el a már akkor is lappangó gyanút a mű fordított vagy adaptált voltáról. „Míg hiteles forrásból nem értesültem K. és Fanni viszonyukról s a »Hagyományok«-ban letett történetről, többekkel együtt fordított munkának tartottam azt; mintegy akaratlanul is kételkedve, hogy illy szellemvirágok magyar földön teremhettek. E kétségek örömmel hátráltak egy kortanu bizonyításai előtt.”²⁷ Toldy „kortanúja” nyilván nem volt más, mint Schedius Lajos. Neki szólt a Kármán-kiadás ajánlása is: „Schedius. Lajos / kir. tanácsosnak / a Kisfaludy. Társaság / helytartó. elnökének / midőn / a. széptanban. oktatói. pályája. fél. századát. berekeszteni / rokon. lelkü. barátja. írásait. először. egybegyűjtve / tisztelet. hála. s. barátság zálogául / a.a.a. / Schedel. Ferenc / május. havában. MDCCCXLII.”²⁸ A továbbiakban külön fejezetben célszerű áttekinteni, Toldy milyen információkat szerezhetett meg Schediustól, s koncepciója milyen forráshasználatra épült rá. Ehelyütt inkább azt emelném ki, hogy Toldy – idézett szavai alapján – a kisregényt csak kétféleképpen látja interpretálhatónak: vagy nem fikcionált prózáról van szó, amelyben az alkalmazott szubjektív közlésformák (levél, napló) mind alanyilag hitelesek, vagy pedig fikcióként csak úgy fogadható el, ha mindenestől fordításnak bizonyul. Ebben a logikai konstrukcióban nem jut hely a *Fanni*’ *Hagyományai* esztétikai önállóságának.

Toldy a Kármán vezérszerepét bizonyító társaságszervezést az Uránia köré tömörülő írók felsorolásával érzékelteti; a névsor Kármánt, Pajor Gáspárt és Schedius Lajost tartalmazza, valamint a vidékről hozzájuk csatlakozott Csokonait. Ez a csoportosítás azonban a negyedik, noha nyilván a leginkább klasszikus nevet csak járulékosnak kezeli, hiszen ez esetben csupán a folyóirat egyik, akkor már ismert szerzőjéről van szó. Az előző három személy viszont az Uránia kiadásában résztvevő személyekkel lenne azonos. Toldy ráadásul az Uránia körét az „azon

²⁷ [TOLDY] 1843., XVI.

²⁸ KÁRMÁN, 1843., számozatlan lap.

idétt hangadó kassai” körhöz méri²⁹, s ezáltal azt sugallja kimondatlanul is – hiszen ez remek retorikai lehetőséget teremt –, hogy itt is (Kármán, Pajor, Schedius), ott is (Kazinczy, Batsányi, Baróti Szabó) három embert kell feltételeznünk³⁰. Noha ez nyilván csak a kassai Magyar Museum esetében lehetett bizonyított tény; Schedius állítólagos szerkesztői mivoltának bonyolult kérdését éppen ezért érdemes külön is megvizsgálni. Az összehasonlításban bennerejlező implicit szimmetria annál jobban kiemelődik és kap még erősebb sugallatot, hogy Toldy egybe is veti a két társaságot. Az előzmények meg a beszéd funkciója alapján természetes, hogy az Uránia lesz a győztes, mivel itt nem volt széthúzás, hanem a résztvevők „valódi lelkesedéssel, szent tiszteletével a jónak és nemesnek, férfias szeretetével a valónak, s a szép iránti hő buzgósággal, minden mellékes érdek, még a hír nem tiltott szomja nélkül is léptek pályájokra”³¹. Azaz még az Uránia publikációinak névtelenségét is önzetlenségnek magyarázza a tudós szerző, s ilyenformán az anonimitásnak semmiféle korabeli párhuzamát nem kapjuk meg, mintha ez az Uránia kivételes, egyedi gesztusa lenne csupán.

A két írói csoport szembeállításában ott lappang egy további lehetőség is, s Toldy ezt nem hagyja kihasználatlanul. Amikor Kármán nyelvi felfogását méltatja, akkor kerít rá sort: „S itt ő és Kazinczy két ellenkező sark emberei voltak. Ez utánképzés utján igyekezett azt gazdagítani, szépíteni, sokszínűvé és hajlékonyná tenni, Kármán magából a nyelv meglevő kincseiből akarta kifejtve látni azt, mivel az nem birt.” A két ellenkező pólust azonban Toldy csak fölmutatja, nem nevezi egyiket sem értékesebbnek a másiknál. Elemzése végén pedig oda

²⁹ [TOLDY] 1843., X.

³⁰ Ezt a logikát Major Károlynál kifejtve is megtalálhatni; ő a magyar irodalom történetét valóságos triászok sorozataként fogta fel: „Igy keletkeznek akkor [a XVIII. század végén – Sz. M.] és utóbb is ama jellegző triászok, amelyek Besseney [sic! – Sz. M.] Gy. Társaságának előképe után a Kazinczy, Baróti, Batsányi; Semere, Vitkovics, Horváth [sic! – Sz. M.] I.; Vörösmarty, Bajza, Toldy; Tompa, Petőfi, Arany nemes egyesülésében játszanak szerepet.” MAJOR, 1895., 420.

³¹ [TOLDY] 1843., X.

jut, hogy „öt magát [Kármánt – Sz. M.] is a nyelvújítók közé kell sorolnunk”³². A Kármán névvel jelzett tendencia iránt azonban 1867-ben már érez némi nosztalgiát, de jellegzetes módon – és rendkívül kiegyensúlyozottan – az irányzatok közötti vita elmaradását érzi a legnagyobb veszteségnek: „Ha Kármán életben marad, e két különböző természet maholnap kétségkívül összekoccan, s két ellenkező felekezetet alkot, de irodalmunk nyert volna ez ellentétek hathatós működése által.”³³

Toldy utalt arra, hogy az Uránia köre Pesten alakult („egy kisded egyesületet látok keletkezni Pesten”³⁴), valamivel lejjebb pedig arról beszélt, hogy a magyar irodalomnak ekkor – nagy kárára – nem volt centruma: „Az írók azon időben világos öntudat, szilárd irány nélkül dolgoztak, szórott munkássággal inkább mint központosítva...”³⁵ Itt még nem kapcsolja össze ezt a két mozzanatot, csak lappang a következtetés: ha az irodalomnak ekkor nem volt központja, de Kármán Pesten kezd el szervezkedni, akkor ez Pest centrummá tételét célozza. Ez a feltevés 1867-ben már olyannyira kiépül, hogy Toldy egyenesen ezzel kezdi Kármánról szóló fejezetét, sőt szcenikát is teremt hozzá: „Messzeható eszme volt az, uraim, melyet Kármán József egy emlékezetes írói estvélyen indítványozott Schedius Lajosnál 1793-ban: *Pestnek irodalmi központtá tétele*.”³⁶ S Toldy hosszasan sorolja Kármán állítólagos érveit, amelyeket egyébként az Uránia egyetlen írásából, s az író egyéb megnyilatkozásaiból sem lehet adatolni: a dialektusok egy köznyelvbe olvadnának, itt van irodalomkedvelő főúri társaság (Telekiek, Rádayak stb.), itt van az egyetem, itt van a könyvtár, ide jönnek törvénygyakorlatra az ifjak. A felszólítást tett követi: Beleznayné jóindulatú támogatásával megindul az Uránia. Ez az anekdotikus jelenetsor még teljesen hiányzik az emlékbeszédből; s ez azért feltűnő, mert ha valóban – az estély házigazdájaként aposztrofált – Schediustól származott volna ez a tudósítás, akkor inkább 1843-ban kellett

³² [TOLDY] 1843., XV.

³³ TOLDY, 1867., 311.

³⁴ [TOLDY] 1843., X.

³⁵ [TOLDY] 1843., XII.

³⁶ TOLDY, 1867., 308.

volna szerepelnie: hiszen az idős esztéta már régen nem élt a monográfia alapjául szolgáló előadások idején sem. Mindazonáltal az emlékbeszédben a társasági élet mint díszlet éppen csak felbukkan, összeszöve egy rövid utalással Kármán külsejére – noha Toldy az íróról nyilván nem ismert arcmost, hiszen az 1843-as kiadás élén egy fantáziakép ábrázolja Kármánt és Fannit. Az író mindazonáltal szépnak és abszolúte társasági embernek tétéleződik ebben a néhány mondatban – s ennyiben az imént idézett 1867-es jelenetsor valóban elő van készítve már az 1843-as szövegben is³⁷. Toldy azt állítja, hogy Kármán Losoncon halt meg, még szülei életében; s eléggé egyértelműen céloz arra is, hogy a halál oka nemi betegség lett volna. A másik fontos következtetése pedig az, hogy az író-szerkesztő elhunytá az egyik legfőbb oka volt az Uránia megszűnésének; ez persze közvetve Kármán vezérszerepének bizonyítása miatt is fontos: hiszen ezek szerint egy ekkora egyéniséget nem lehetett pótolni. Ennek érdekében Toldy – a pártolás hiányának rövid említésén kívül – egyáltalán nem is foglalkozik a lap fennmaradásának egyéb, lehetséges kérdéseivel: pl. az anyagi háttérrel, a cenzúra megszigorodásával. Az emlékbeszédben jórészt egytényezősre szűkül le az Uránia megszűnésének talánya; ismét nem függetlenül az előadás céljától, Kármán újrafelfedezésének, megkonstruálásának aktusától.

Ha mindehhez hozzászámítjuk azt is, hogy Toldy milyen anyagismeret birtokában rajzolta meg saját Kármán-képét, még inkább kiviláglik a rendkívüli koncepciózusság. Az emlékbeszédnek és a szövegkiadásnak sajátos feszültséget ad, hogy a tudós jóval nagyobb szöveganyag birtokában fogalmazta meg Kármán-előadását, mint amennyit a kötetben közölt. Erősen szelektált nemcsak az Uránia névtelen cikkei, hanem a biztosan Kármán nevéhez köthető, kiadatlan kéziratok között is – ráadásul úgy, hogy a válogatás szempontjait nem fedte föl. A kéziratok közül egyébként egyet sem vett föl a kötetbe, mivel ezek az írások nyilván nem fértek bele az általa megrajzolt jellemképbe; bár említésüket nem kerülte el: szerinte Kármán ízlését bizonyítják „hátrahagyott kivonatai, jegyzései s latin és német nyelven vá-

³⁷ [TOLDY] 1843., XII–XIII.

zolt philosophiai írásai”³⁸. Több kéziratról tehát bizonyíthatóan volt tudomása³⁹ – csakhogy az ő képe a Kármán-életműről alapvetően az Uránia publikációiból kiemelt és redukált írói oeuvre jól körülhatárolt egységével tekinthető azonosnak, legalábbis szövegkiadása tanúsága szerint.

A későbbi Kármán-szakirodalom egyik fontos tanulsága Toldyra nézvést, hogy az írótól származó kéziratok Toldy óta alig gyarapodtak⁴⁰. Jó darabig tehát teljesen, később pedig jórészt csak az az anyag állt a kutatás rendelkezésére, amelyet már Toldy olvasott, olvashatott. Nyilvánvaló tehát, hogy Toldy koncepciójának meghaladása vagy módosítása nem a forrásbázis bővülése miatt remélhető, hanem a kérdésirányok újragondolásából. Ehhez pedig számon kell tartanunk, hogy Toldy nagyhatású Kármán-képéhez a tudott információk némelyikének elhagyása is hozzátartozott. A tudós nem azt tartotta feladatának, hogy minden föllelhető és föllelt adatot napvilágra hozzon. Egy ellentmondásmentes, összefüggő értelmezést kívánt adni, világos kontúrokkal meghúzott életművet akart létrehozni⁴¹. A Toldy nyomán haladó s koncepciójához ragaszkodó irodalomtörténeti hagyomány többnyire Kármán korának önképét vélte felfedezni ebben az értelmezésben, s nem szembesült azzal, hogy itt egy erősen az 1840-es években gyökerező, sajátos, nehezen meghaladható színvonalú Kármán-interpretációról van szó.

³⁸ [TOLDY] 1843., XII.

³⁹ Erre a kérdésre a következő fejezeten, Toldy forráshasználatának kapcsán visszatérek.

⁴⁰ Voltaképp csak a későbbi, nem elsősorban Kármánra irányuló levéltári kutatások során, mellékesen előkerülő levelekről bizonyítható minden kétséget kizáróan, hogy Toldy nem tudhatott róluk. Ilyen a Festeticshez írott levél (KOSTYÁL, 1961.), illetve a legújabban, MILOTAY Nórától föltárt Cházár Andrásához intézett levél (OL P 1427. *Kisebbségi családi fondok. Cházár András*. 9. cs. 108. tétel). Ez utóbbira még a Kármán-életrajz kapcsán visszatérek.

⁴¹ Itt jegyezném meg mindazonáltal, hogy ez a szándék csupán kikövetkeztethető, s a tulajdonítás ilyen értelemben bizonyos fokig önkényes is: hiszen a továbbiakban éppen annak példáit láthatjuk majd, hogy Toldy értelmezése nem ellentmondásmentes és a Kármán-életmű kontúrjai sem világosak. Vö. ugyanennek a felismerésnek radikalizált végiggondolására: DEVESCOVI, 1998., 21. skk.

SCHEDIUS LAJOS SZEREPE AZ URÁNIA KÖRÜL

Toldy Ferenc 1843-as, Kisfaludy Társaságban elhangzott emlékbeszéde – a szövegkiadással együtt – megkonstruált egy szerzőt és egy életművet, s ezzel messzemenően átalakította a magára a korszakra vonatkozó irodalomtörténeti értelmezési kereteket is. Ennek a rendkívül nagyhatású és nagy jelentőségű gesztusnak azonban voltak igen komoly előzményei, sőt filológiai kritériumai – nem egy szabad manipulációs önkény működéséről van itt szó csupán¹. Toldy forráshasználatának feltárása érdekében megkerülhetetlen tehát annak fölmérése, mit tudhatott meg az ifjú tudós Schediustól² – hiszen az emlegetett „kortanú”³ minden kétséget kizáróan csak ő lehetett. Toldy egyes kijelentéseinek a hitelessége szempontjából jelentősége lehet annak, az emlékbeszéd mely elemei vezethetők vissza bizonyosan az informátorra. Waldapfel József például azért tekintette hitelesnek a Toldy felhozta adatokat, mert hiszen egy Kármánt bizonyíthatóan ismerő kortárs jelenlétében hangoztak el⁴. Ez a megfontolás persze még nem tenne indokolatlanná némi kételyt: nem fölösleges tehát egyéb lámpontokat is keresni.

Toldy eljárása teljesen logikusnak látszik, amikor bővebb tudnivalókért Schedius Lajoshoz fordult: a rejtélyes orgánurmól

¹ Szemben azzal, amit pl. Milbacher Róbert tanulmánya látszik sugallni: MILBACHER, 1995., kül. 118. skk.

² A Schediusra vonatkozó szakirodalomból, általános tájékozódásul: DOROMBY, 1933.; az újabb szakirodalomból kiemelendő: FRIED, 1981.

³ [TOLDY] 1843., XVI. Toldy írásának későbbi kiadása, amely néhány ponton – stílusán és tartalmilag – eltér az 1843-astól: TOLDY, 1872b.

⁴ WALDAPFEL, 1935., 100. skk.

ekkor valóban tőle lehetett fölvilágosítást remélni. Hiszen 1843-ban nem élt már a másik lehetséges koronatanú, Pajor Gáspár⁵. Az *Uránia* három kötetét átlapozva pedig csak egyetlen cikk alatt található a szerzőt megnevező aláírást; ez pedig a – szerencsés módon – ekkor még élő és aktív professzoré volt⁶. Toldy ráadásul a Kisfaludy Társaságban szoros munkakapcsolatban is volt Schedius Lajossal: a professzort 1842. március 16-án választották be a társaságba, október 12-én három évre helytartó elnök is lett, míg Toldy igazgató⁷.

Bodnár Zsigmond 1880-ban úgy vélte, Schedius személyesen tájékoztatta Toldyt Kármán iratairól; ezt a feltevését egy levélre alapította: „Toldy Ferenc iratai között Schedius egy levelét olvastuk, melyben az öreg tudós azt írja, hogy sajnálatára nem volt otthon, mikor Toldy meglátogatta és így nem adhatott tájékoztatást abban a bizonyos ügyben. A levél keltét tekintve, valószínű, hogy e tájékozás Kármán iratait illeti.”⁸ Nos, ezt a levelet lehet azonosítani, bár a szerző semmiféle forráshivatkozást nem adott; a dátuma (1843. jan. 29.) valóban nincs messze a Kisfaludy Társaság ülésének időpontjától⁹. Mindazonáltal Bodnár ötlete kevéssé valószínű, hiszen – éppen a társaságban viselt tisztségek miatt is – lehetett bőven egyéb megbeszélőnivalója Schediusnak és Toldynak; a levél pedig annyira semmitmondó, hogy se pro, se kontra nem bizonyít semmit. Ráadásul Toldy nem – vagy nem kizárólag – szóbeli információkra támaszkodott, Schedius Lajos írásban készített el egy emlékezést az ifjú tudós kérésére: ez fennmaradt az MTA Kézirattárának Toldy-hagyatékában¹⁰. Az egylapos, autográf tisztázat versóján a 3. szám

⁵ Erről bővebben a Pajor-életrajzban lesz majd szó; egyébként arra nézvést semmilyen adat nem merült föl, hogy Toldy megpróbált volna korábban magától Pajortól információkhoz jutni – noha a kapcsolatfelvétel lehetősége nem lenne éppen abszurd gondolat.

⁶ Próf. SCHEDIUS Lajos, *A Vallás Szeretetre-méltó-volta*. *Uránia*, I., 1–14.

⁷ KÉKY, 1936., 54.

⁸ BODNÁR, 1880., 79–80.

⁹ MTAK Kt. M. Irod. Levelezés 4-r. 90. sz. (Schedius Lajos Toldyhoz – 1843. jan. 29.)

¹⁰ MTAK Kt. Történel. 2-r. 11. sz. [Kármán József életére és műveire vonatkozó. Toldy Ferencz jegyzetei és gyűjtése]; a kéziratot már Gálos Rezső is felhasználta bizonyos szempontból: GÁLOS, 1954., 132–133. A szöveget közltem: SZILÁGYI Márton, 1996., 144.

olvasható, ami arra mutathat, hogy legalább egy kétoldalas lap elkallódhatott. Igaz viszont, hogy a szöveg egy olyan mondattal kezdődik, amely akár egy teljes szöveg kezdete is lehet: nem zárható ki, hogy itt egy levél mellékletével van dolgunk, s a hiányzó két lap lehetett maga a levél. A kézirat keltezetlen és szignót sem tartalmaz – tartalmilag s a kézírást illetően azonban kétségtelenül Schediushoz köthető, valamint a körülötte lévő egyéb iratoknak (Toldy Kármánra vonatkozó adatgyűjtésének és feljegyzéseinek) környezete is ezt erősíti.

A szöveg egyik szembetűnő sajátossága, hogy igen kevésbé adatszerű; sokkal inkább egy érzelmi hatásra törekvő, irodalmias formában megjelenő felidézésre vállalkozik. Schedius például kipontozza az Uránia megjelenésének évét (nyilván nem emlékszik rá, s utána sem néz); nem adja meg pontosan Kármán születésének és halálának idejét, még az évszám szintjén sem. Érdeemes összefoglalni a visszaemlékezés konkrétumait:

1. Kármán elragadó fiatalember és élénk szellem.
2. Losoncon született, apja református prédikátor és szuperintendens, aki 1792-ben nemességet kap az uralkodótól.
3. Pesten jár egyetemre, jogi tanulmányokat végez.
4. Tanulmányait a bécsi egyetemen folytatja.
5. Az 1790/1-es országgyűlés után Pestre megy, és ügyvédi pályára lép.
6. Maradtak hátrahagyott följegyzései és írásai, amelyek bizonyítják tudományos és szépirodalmi törekvéseit.
7. Barátjával, dr. Pajorral megalapítja az Urániát.
8. 1795-ben „reménytelen” állapotban elhagyja Pestet, mert egy „életveszélyes” betegség fejlődik ki benne.
9. Losoncon, szüleinek karjai között adja ki a lelkét.

Ezeknek a biztosan Schediustól származó információknak a birtokában aztán többszörösen zavarban lehetünk. Ha ugyanis abból a szempontból vizsgáljuk meg őket, hogy mennyire állják ki a forráskritika próbáját, egyaránt találunk hitelesíthető, valamint jelenlegi tudásunk szerint ellenőrizhetetlen, sőt alaposan kétségbevonható adatokat is. Kármánra vonatkozó tudásunk ugyan eredendően hiányos; az 1849-es losonci tűzvész pusztítása miatt a szóba jöhető helyi forrásanyag is jórészt megsemmisült, ez magyarázza azokat a hézagokat, amelyeket az egyébként

széles körű kutatásokat végző Gálos Rezső sem tudott megnyugtatóan pótolni az életrajzban¹¹. A feltétlenül megerősíthető információk közé¹² tartoznak Kármán pesti jogi tanulmányai, valamint ügyvédi működése, noha nem ismerjük ügyvédi vizsgájának idejét, sőt munkaadójának pontos kiléte is megmaradt ez ideig a valószínűsítés szintjén. Bécsi tartózkodásának céljaként az egyetem látogatása legalábbis megkérdőjelezhető: az egyetem anyakönyve nem tartalmazza a nevét a beiratkozott hallgatók között. Kármán születési helyének és a családi háttérnek az érzékeltetése pontosnak tekinthető; igaz, a tömörség miatt olyannyira egymás mellé rendelődik az apa hitszónok és szuperintendens mivolta, hogy nem válik egyértelművé: Kármán nem egy református püspök fiaként született – apját csak 1794. május 13-án választották meg szuperintendensnek Rév-Komáromban. Az író külsejéről és szellemének elevenségéről egyetlen korabeli leírást sem ismerünk, sőt egyetlen egyéb, későbbi visszaemlékezést sem; ez az állítás tehát bizonyosan ellenőrizhetetlen. Mivel nem tudjuk Kármán tartózkodásainak biztos kronológiáját, nem szembesíthetjük semmivel Schedius emlékezésének azon mozzanatát sem, hogy az író az országgyűlés *után* tért volna vissza Pestre (igaz, Schedius nyitva hagyja a kérdést, honnan tért vissza: Bécsből-e, vagy éppen Pozsonyból – hiszen nem világos, az országgyűlés említése csak időpontot vagy esetleg helyszínt is jelöl).

Sokatmondó a Kármán hátrahagyott följegyzéseire való hivatkozás: a jelenleg az MTA Kézirattárában őrzött, Kármánnak tulajdonított irategyüttes provenienciáját, bekerülési körülményeit ugyanis nem ismerjük, egy-két közvetett adatból következtethetünk csupán. Például amikor Székely József először publikálta szelektálva és lefordítva a Markovicsné-levelezést, Toldynak mondott köszönetet: „Az itt közzétett levelek eredetijéhez a magyar akademia [sic!] érdemes titoknoka, Toldy Ferencz ur szivességéből jutottam, kivéve a két utolsó autographiát, melyel

¹¹ A forrásanyag pusztulására több helyütt utal: GÁLOS, 1954., 168., 189.

¹² Ehelyütt csak előrebocsátom a később részletesen tárgyalandó Kármán-biográfiának az idevágó elemeit.

[sic!] *Kármán* egyetlen még élő nőrokona személyesen tisztelt meg.¹³ Vagyis a levelezés legnagyobb egybefüggő tömbje, a Markovicsné-levelek valamiféleképpen Toldyval függtek össze; igaz, az nem világos, hogy ő volt-e a kéziratok tulajdonosa, vagy ezek ekkor már az Akadémia birtokában voltak, s ő csak figyelmeztette Székelyt az iratok létezésére. Székely másik utalása a két, Gálloss Gáborhoz szóló levélre vonatkozik; eszerint ezek a jelenleg az MTA tulajdonában lévő kéziratok valóban a családnál maradtak meg. A másik következtetés a szabadkőműves-iratokra nézvést adódik: ezek feltehetőleg Abafi Lajosnak, a kérdés monográfusának érdeméből kerülhettek be az Akadémiára. Emellett szól, hogy ő közölte ezeket a kéziratokat, először magyarul¹⁴, majd rá egy évre eredeti nyelvükön, németül is¹⁵. Egyéb, biztosabb adat azonban nem áll rendelkezésünkre, az MTA Kézirattárában nem található információ a kéziratok bekerülésének időpontjáról és körülményeiről¹⁶. Mivel azonban Schediusnak 1843-ban tudomása van ilyen iratok létéről, feltehető, hogy akár az ő birtokában is lehetett némelyik – kár, hogy erről többet nem árul el. Tudjuk ugyanis, hogy Schedius hagyatékában maradtak e korból származó kéziratok: pl. Kelemen László feljegyzéseihez, amelyek az első magyar szintársulat történetét tárgyalták, Bayer József „a Schedius Lajos egyik hagyatéka révén”, „antiquariusi uton” jutott¹⁷.

¹³ SZÉKELY (kiad.), 1860., III–V.

¹⁴ Sejtelmek egy fiatalabb testvérnek a szabadkőművesi rend céljairól; Kármán levele egy szabadkőművesi főmesterhez. In: KÁRMÁN, 1879–1880., II. kötet, 102–108., ill. 150. (ez utóbbi az újrakezdtetett lapszámozás szerint!).

¹⁵ Abafinak ez az utóbbi publikációja egy gyakorlatilag hozzáférhetetlen, általa szerkesztett szabadkőműves-folyóiratban jelent meg, így kimaradt az irodalomtörténeti bibliográfiákból is; az adatra JÁSZBERÉNYI József *Kazinczy és a szabadkőművesség* című, kéziratot TDK-dolgozata hívta fel a figyelmet: ABAFI, 1881. Itt megtalálható a „Das philosophische Testament”, a „Hochwürdiger Meister vom Stuhl!” megszólítású levél és az *Ahndungen eines jüngern Bruders über den Zweck des Ordens* című szöveg eredeti német fogalmazvány.

¹⁶ Ennek kérésére a Kézirattár munkatársai néztek utána, de semmiféle pozitív adattal nem tudtak szolgálni.

¹⁷ Bayer József kiadatlan, cím nélküli tanulmányát l.: KELEMEN, 1961.; az idézet: 22.

Az Uránia megindulásának háttéréről Schedius annyit közöl, hogy Kármán dr. Pajorral együtt fogott hozzá a laphoz – vagyis saját magát nem nevezi szerkesztőnek. Ez a megállapítás – ahogyan később látni fogjuk – összhangban van a korabeli forrásokkal is, messzemenően hitelesíthető; leszámítván azt, hogy a folyóirat megindulásakor Pajor még nem volt végzett orvos. Homályos marad viszont Kármán halála: Schedius szerint betegség végzett vele (ám ennek jellegéről semmit sem árul el), a halál pedig Losoncon, még szülei életében köszöntött volna be. Ez utóbbi mozzanatnak mint terminus ante quem-nek van jelentősége, hiszen az idősebb Kármán József halálának időpontját ismerjük: 1795. április 4-én hunyt el¹⁸. Ezek szerint az író élete még ezelőtt ért volna véget. Mindazonáltal a halál időpontja sincs még megnyugtatóan tisztázva¹⁹, így aligha rostálhatók meg kellőképpen az adatok.

Toldy beszédének felépítése koncepcionálisan egészen más logikát követ, mint ez a feljegyzés, ám adataiban is eltér tőle olykor. Kármán családi háttérének főlvázolásakor nem elégszik meg Schedius szűkös információival: megadja a hozzávetőleges születési dátumot („1770 körül”), az apáról és a nagyapáról szólva pedig egyéb forrásokat is bevon. Tóth Ferenc református egyháztörténetére hivatkozik, s lábjegyzetben idéz az idősebbik Kármán József nemesleveléből. Átveszi Schediustól az egyetemi tanulmányokra vonatkozó ismereteket, valamint a logikailag idekapcsolt ügyvédi pálya körülményeit²⁰. Ám megfogalmaz egy olyan lényeges tézist is, amely bizonyosan nem ebből a főljegy-

¹⁸ Tóth Ferenc egyháztörténete ugyan április 5-re teszi a halálát (TÓTH F., 1808., 196–201.), azonban Szilassy József II. Ráday Gedeonhoz intézett leveléből (Losonc, 1795. ápr. 5.) azt tudhatjuk meg, hogy a superintendens „tegnap estvéli hét óra tájban” hunyt el (Ráday Gyűjtemény. Ráday-család levéltára [C 64]. Egyházi és iskolai iratok. 1865.)

¹⁹ Vö. GÁLOS, 1954., 128. skk.

²⁰ „Pesten törvényt hallgatott, s innen Bécsbe ment, hol az egyetemen bővebb képzést vőn... [...] A nagy és örök emlékezetű 1790/1-diki országgyűlés után lejövén Pestre, itt ügyvédi pályára lépett ugyan, de kenyérszakától fenmaradt minden óráit ismeretei gazdagításában, izlése művelésében töltötte, mint azt hátrahagyott kivonatai, jegyzései s latin és német nyelven vázolt philosophiai írásai tanusítják” [TOLDY] 1843., XI–XIII.

zésből ered: „Három kötetig folyt a munka; tovább vinni a pártolás hiánya mellett nem engedé egy életemésztlő betegség, melly a fiatal, szép férfit, barátjai s a szép társaságok örömét, Pestnek Alcibiádját, idő előtt elhervasztván, 1795-ben szüléihez vonúl ni kényszeríté, kiknek ápoló karjai közt ifjonti bűnök áldozatául nem sokára elhúnyt.”²¹ Schedius ugyanis nem alkalmazta Kármánra az Alcibiadész-metaforát, amely nyugtalanítóan kétértelmű: hiszen a platóni szövegek tükrében valóban az elragadó és szép ifjút, a közkedvelt társasági embert jelöli – csak hogy a görög elbeszélő források Alcibiadészt a politikai kalandorság, a hazaárulás példájaként állították be. Nem biztos, hogy a kontextusnak az első jelentést erősítő jellege teljesen ki tudja oltani a másodikat; s bizonytalan, mert kifejtetlen, mit is akart Toldy ezzel érzékeltetni: az irodalomtörténész ezen a ponton mintha nem tudná uralni metaforájának konnotációit. Meglehet persze, csak a saját hibájából bűnhődő, nagy életvággyal rendelkező férfi toposzára akart rájátszani²². Toldy jelentősen eltér Schediustól a halál okainak megadásában: ő az életemésztlő betegséget ifjonti bűnök következményének nevezi, ami a nemi betegség körülrírásának tűnik. Ez a megállapítás amúgy is megerősítést kap Kármán külsejének leírásától, tehát aligha érthető félre. Csak hogy Schedius semmi konkrétumot nem mond erről (legalábbis ebben az írásban nem), kérdéses tehát, Toldy honnan vette az adatot. Amennyiben informális volt az értesülés, természetesen ellenőrizhetetlen marad. Gálos Rezső adatolatlan állítását, miszerint Schedius „[é]lőszóval azonban elmondta Toldy Ferenc-

²¹ [TOLDY] 1843., XI–XIII.

²² Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy az Alcibiadész-metaforának valóban filológiai is lehetséges a Kármánra applikálása, csak hogy az ezt alátámasztó szöveg *nem* hozzá, hanem Pajorhoz kötődik elsődlegesen: a Pajortól lefordított, platóni indíttatású Mendelssohn-dialógusnak, a *Phädonnak* ugyanis szereplője Alcibiadész. Egyébiránt semmi nyoma nincs annak, hogy Toldy bármikor is Pajorra vonatkozó vagy hozzá kötődő adatokkal kívánta volna megvilágítani a kármáni életrajz és személyiségkép valamely pontját. Ez az intertextuális kapcsolat a fordítás és Toldy emlékezés között tehát mindenképpen a – jelenlegi – interpretátor észlelete, és nem forráskritikai jellegű megfigyelés.

nek, hogy az életveszélyes betegség venereus baj volt²³, sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet.

Toldy emlékbeszédének az elhangzásakor – ahogyan ezt a jegyzőkönyv bizonyítja²⁴ – Schedius elnökölt. Ez a szituáció magyarázza, hogy a szónok beleszó beszédébe egy kisebb laudációt is, amely a levezető elnöknek szól. Ezek a mondatok úgy is értelmezhetők, mint hogyha Schedius személyében az Uránia harmadik szerkesztőjét kellene tisztelnünk. Amikor Toldy bizonyítja Kármán irodalmi vezérszerepét, emlegeti a Pesten alapított irodalmi társaságot. A tagok „Kármán József ügyvéd, Pajor Gáspár orvos és a széptannak kevéssel az előtt kinevezett kir. tanítója, kit benső szívbeli örömmel tisztelünk ma is intézetünk elnöki székében, Schedius Lajos” – vidékről pedig csatlakozik hozzájuk Csokonai²⁵. Mivel Toldy később azt mondja, hogy „ők” – ti. a társaság – indították meg az Urániát, megvolt az alapja annak, hogy Schediusban a folyóirat egyik szerkesztőjét lássák. Pedig Toldy ezt egyáltalán nem mondta, hanem megnevezte a szerkesztőket: „Így fogta fel Kármán a maga korát, e kor szükségének akart ő áldozni erejével, s Pajor tanárt szerkesztő társnak meghíván, 1794 elejével az Urania megindult.”²⁶ Az emlékbeszédnek persze tagadhatatlanul megmaradt a belső feszültsége. Toldy azonban már 1826-ban, az *Élet és Literaturában* publikált tanulmányában sem nevezte Schediust szerkesztőnek, hanem ragaszkodván Sándor István bibliográfiai hagyományához, így emlegette a folyóiratot: „URANIA. Vác. 1794. Kármán József és Pajor Gáspár”²⁷. 1843-as előadása első, szerencsésen

²³ GÁLOS, 1954., 133.

²⁴ Az ülés jegyzőkönyve a következőképpen tartalmazta a jelenlevők névsorát:

„1843

Első Ülés márc. 25.

Schedius Lajos elnöklete alatt: Schedel F. igazgató, Bajza József, Bártlaj László, Garay János, Kiss Károl, Lukács Móricz, Székács József, Szemere Pál; Tóth Lőrincz jegyző” *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei, 1843–48.*, MTA Kt. Ms 5766. 1. folio.

²⁵ [TOLDY] 1843., X.

²⁶ [TOLDY] 1843., XI–XIII.

²⁷ TOLDY, 1826., 309.

főnmaradt fogalmazványában viszont a megszövegezés már és még nem egyértelmű, akár az 1826-os tanulmányhoz, akár a valóban elhangzott orációhoz mérjük; igaz, hogy *expressis verbis* itt sem minősül Schedius szerkesztőnek: „Sokat ígére egy kisdéd egyesület Pesten, mellynek tagjai Kármán József egy fiatal pesti prókátor, Pajor Gáspár és Schedius Lajos asth. prof. voltak. Ez egy negyedes írást indított meg, Vácon Marmarosi Gottlieb Antal műhelyében, *Uránia* cím alatt, melly leginkább az asszonyi közönségnek volt szánva.”²⁸ A Schedius fölött elmondott emlékbeszédben aztán 1848. február 28-án megint a munkatársi kapcsolat hangoztatásához tér vissza: „Barátja Kármán egy, előkelőleg szépirodalmi irányú, folyóiratot indított meg 1794-ben, az *Urániát*; Schedius munkatársul kezet fogott, s az adalékok sorát egy »a vallásnak szeretetre méltó voltát« tárgyaló cikkel nyitotta meg, melyben a szépnak és jónak frígyét, mint a humanitás valódi fogalmát, terjeszté elő. Nyílt karokkal fogadtatott, mint új hódolt, a magyar írók egyetemétől, levelezésbe szövődött velök; s remény vala, hogy nekik munkás társok leend; de a még azon évben fölfedezett martinovicsi frígy és sok magyar írónak azzal összefüggése oly kényessé tevé a magyar író állását azon időben, hogy sokan elhallgatának; s ezek közé tartozék Schedius is.”²⁹

A korabeli források alapján valóban nem minősíthető Schedius Lajos harmadik szerkesztőnek. Az *Uránia* szerkesztőinek nevét a folyóirat sehol sem tartalmazza, közvetetten azonban kideríthetők a nevek, s erről a kortársaknak s a közvetlen utókor-nak volt tudomása. Kazinczy sokat idézett, témánkba vágó levelei közül az első (1794. máj. 11.) Kármánt nevezi szerkesztőnek, Schediust csak mint felvilágosítással szolgáló, lehetséges informátort említi: „Az *Urania*’ kiadóit nem ismerem. Úgy tartom, Kármán közöttök vagyon, és talán éppen Direktörök. Ez egy

²⁸ A fogalmazvány szövege számos törlést, javítást tartalmaz; ezeket az egyszerűség kedvéért itt nem reprodukálom. Jelzete: MTAK Kt. Történel. 2-r. 11. sz. [Kármán József életére és műveire vonatkozóak. Toldy Ferencz jegyzete és gyűjtése] 1. f. recto.

²⁹ TOLDY, 1872a., 241–242.

fiatal Pesti Prókátor. Nekem íranta nem írtak, és gyanítom, hogy reá okok, jó okok volt. Az ide való Collectorok, Fő szolgabíró Darvas János Úr sem tudja kik légyenek. Schédiusz Barátunk bizonyosan fogja tudni; ha nyughatatlan lettem volna eránta, tudnám én is eddig.”³⁰ Ezen a véleményén az első kötet megjelenése után sem változtat, pedig addigra már rendelkezésére állhattak bővebb információk; Schediust kizárólag szerzőként bírálja, a folyóiratért felelősséget vállaló személynek viszont továbbra is Kármánt tekinti: „Urániának első darabját láttad. Az nem érdemli az Uránia nevet. – Schédiusztól is egyebet vártam; azt, hogy a’ Vallást más oldalról fogja szépnek, szeretetre méltónak festeni! és másképpen! – Azonban tisztelem a’ szándékot, és igyekezni fogok rajta, ha igyekeznem szabad lessz, hogy többet nyújtson *Kármán*, kitől sok fog kitelhetni, ha vezető Barátjai lesznek.”³¹ Itt érdemes egyébként megjegyezni, hogy 1808-ban, a Tübingai pályaműben Kazinczy csak a folyóirat nevét rögzíti már, a szerkesztőkét nem: „Időszakiratunk három volt. A Magyar Museum (1788), Orpheus (1790), Uránia (1793) [sic! – Sz. M.]; mind a három, valamint a Helikoni Virágok című almanach s az érdeemes Kis zsebkönyvei, kevés fűzet után megszűntek.”³² Sándor István és Pápay Sámuel éppígy nem sorolja Schediust a szerkesztők közé, ám náluk már olvasható Pajor Gáspár neve is. Sándor István a *Magyar Könyvesház* bibliográfiai részében az Uránia harmadik kötetét regisztrálja az 1794-es évben, az első kettőről nála nincs adat: „Ott [Vácon] *Urania* III. Kötet. 8. Kiadák Kármán és Pajor Gáspár.”³³ Pápay irodalomtörténete pedig néhány évvel később így említi az Urániát: „A’ Magyar Nyelv’ és Literatúra’ gyarapodásának nem kis akadályt vetett még eddig az, hogy a’ magyar Aszszonyi Nem az idegen ízhez és olvasáshoz szokván, magyarul éppen nem olvasott; de az is igaz, hogy az eddig való Irások jobbára tsak a’ fér-

³⁰ Kazinczy Kis Jánosnak (Regmec, Maj. 11dikén, 1794.) In: *KazLev*, II. kötet, 363.

³¹ Kazinczy Kis Jánosnak („Bacchusznak Pataki hegyeiről, Octóh. 6-dikán, 1794.”) *KazLev*, II. kötet, 384.

³² KAZINCZY, 1808., 155.

³³ SÁNDOR, 1802., 207.

fiak' oktatását 's multságát tárgyzták. Hogy tehát e' részben se szenvedgyen rövidséget a' Magyar Literatura, két buzgó Hazafiak *Ifj. Kármán József és Pajor Gáspár* 1794ben Pestenn *Uránia* név alatt kezdettek, különösebben az Aszszonyi Nem' számára, fertály esztendőnként kiadni egy olly Folyó Munkát, melly minden megkivántató tökéletességgel fel lévén ruházva, beillett volna Európa' elsőbb Dámáinak tsínos kezeibe is, és mégis, ámbár a' nagyra törekedő Kiadók 289. Előfizetővel is megelégedtek volna, nem lehetett szerentséjek ezen kis számot is öszveszerezni, 's ezen angyali munka, két három Darabja után félben szakadott."³⁴ Hasonlóképpen jár el Kazinczy idézett leveleinek egykori címzettje, Kis János is, aki még 1842-ben, tehát a Toldy-émlékbeszéd előtt kezdte el írni emlékezéseit, a megjelenésre pedig 1845–46-ban került sor. Akár már Toldy ismeretében, akár még anélkül foglalta össze azonban a magyar folyóiratok történetét, szempontunkból lényeges, hogy Schedius nevét ő sem említi a szerkesztők között: „Kármán' és Pajor' Urániájok"-ról beszél³⁵. A csak 1961-ben publikált, Festeticshez intézett levél aláírója (az *Uránia* kiadóiként) Kármán és Pajor³⁶, mint ahogy a másolatban fönmaradt, az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társasághoz, illetve Arankához szóló két misszilit is ők jegyzik³⁷. 1821-ben a Pápayt követő Csaplovics János, valamint – a bevallottan Pápayt és Csaplovicsot felhasználó – Bitnitz Lajos egyaránt és egybehangzóan *ifj. Kármán Józsefet és Pajor Gáspárt* nevezi szerkesztőnek³⁸. Schedius szerkesztői mivoltának föltelelése tehát Toldy 1843-as szövegének idézett, valóban két-értelműen felfogható részeire épül rá, amelyet ráadásul maga a nagy irodalomtörténész későbbi szintéziseiben megerősített³⁹.

³⁴ PÁPAY, 1808., 412–413.

³⁵ KIS, 1846., 29.

³⁶ KOSTYÁL, 1961.

³⁷ A két levelet Vass József másolata alapján, Toldy hagyatékából közölte: WALDAPFEL, 1933.

³⁸ CSAPLOVICS, 1821., I., 406–408.; BITNITZ, 1821., 64–66.

³⁹ Itt jegyezném azonban meg, hogy Bodnár Zsigmond – filológiai érvek alapján – már gyakorlatilag 1880-ban kizárta Schedius szerkesztői mivoltát: BODNÁR, 1880., 20–21.

Hiszen Toldy 1867-ben egyrészt „Kármán és Pajor *Uránia*-jok”-ról beszél⁴⁰, más helyütt pedig a folyóirathoz csatlakozók – ez egyébként is eléggé homályos fogalom – felsorolása Pajor és Schedius nevéből áll⁴¹. Mindehhez persze hozzájárult az – az előző fejezetben érintett – analógia is, amely a korabeli magyar irodalom szerveződéseit triászokként kívánta leírni⁴².

Feltűnő egyébként, hogy Schedius nem íróként méltatja Kármánt ebben a feljegyzésében: műveit nem is említi. Toldy nyilván ezen a ponton kapcsolódik hozzá a legkevésbé. Kérdéses viszont éppen emiatt, milyen szerepet játszott valójában Schedius Kármán emlékezetének fönntartásában. Egyáltalán, minek vagy kinek az emlékezetét tartotta fönnt: egy szerkesztőét, egy lelkes hazafiét vagy egy literátorét? Az újrafelfedezés 1843-as aktusa ebből a szempontból vízváltó: ettől kezdve már a Toldy megteremtette értelmezési keretek érvényesülnek. Vajon Schedius csupán ezen jelentős interpretáció egyik forrásaként fogható fel? Mi indokolná majd félévszázados látszólagos hallgatását; éppen neki, az egyetlen élő koronatanúnak miért volt szüksége külső ösztönzésre emlékei – mégoly vázlatos – papírra vetéséhez?

Ezek a kérdések nagyrészt új fénybe állíthatók. Karl-Heinz Jügel azonosította a jénai Allgemeine Literatur-Zeitungban 1798-ban névtelenül megjelent irodalomtörténetet Schedius munkájaként.⁴³ Arról, hogy Schediusnak lehetett egy lappangó áttekintése a magyar irodalomról, korábban is volt sejtése a szakirodalomnak: Baros Gyula már 1928-ban fölhívta a figyelmet Johann Christian Engel egy 1797-es utalására, amely szerint a professzor egy ilyen munkán dolgozik⁴⁴. Engel nagy, négykötetes történeti munkájának előszavában (dátuma: 1797. márc. 20.) áttekintette a magyar történelem és országismeret fellendülő szakirodalmát, s Schedius ilyenformán egy rendkívül előkelő névsor utolsó tagja lett: „Im Ganzen darf man doch Vergnügen

⁴⁰ TOLDY, 1867., 250.

⁴¹ TOLDY, 1867., 308–309.

⁴² Ennek a felfogásnak az 1770-es évek irodalmi nemzedékében is kódolt változataira l. EGYED, 1998., 84–87.

⁴³ JÜGELT, 1975a.; L. még: NÉMEDI, 1979.

⁴⁴ BAROS, 1928., 147.

daraus schöpfen, zu sehen, wie durch Privatfleiß, ohne große Ermunterung, sehr viel in der Ungrischen Vaterlandskunde ausgeräumt wird. Vom Hr. Canonicus Pray hat man eine pragmatische Geschichte von Ungern, vom Hr. Statthalterey-Rath v. Lakics ein Staats-Recht dieses Reichs zu erwarten; beiden ist diese Arbeit von Allerhöchsten Orten auf Einrathen eines würdigen Ministers schon vor mehrern Jahren übertragen worden; vielleicht erscheint die schon fertige Prayische Geschichte bald im Druck, vielleicht kann ich sie bey meiner Deutschen Bearbeitung benutzen. Der unermüdete Herr von Kovachich (dessen Supplementa ad vestigia Comitiorum von der Ofner Censur schon über 2 Jahre aufgehalten werden), fördert allerhand Subsidia Juris publici, municipalis et privati an den Tag. Vom geschickten Prof. Kövy zu Patak ist schon ein Handbuch des Ungrischen Privatrechts angekündigt worden. Die Herren Görög und Kereky [sic! helyesen: Kerekes] sorgen für gute Ungrische Charten und für eine brauchbare Geographie, und Hr. Prof. Schedius arbeitet an einer Geschichte der Ungrischen Literatur.⁴⁵ Engel és Schedius kapcsolata igen szoros volt, jórészt még a közös göttingai diákeveknek köszönhetően⁴⁶ – Göttingában egyszerre nyerték el III. György angol király ösztöndíját is⁴⁷ –, így az információ nyilván eleve komolyan veendőnek látszott, Baros Gyula is ennek tételezte. Az anonim irodalomtörténet azonosítása utólag valóban igazolta mindezt. Ebben az áttekintésben Schedius az Orpheushoz kapcsolta hozzá az Urániát: „Eine neue Monatschrift, *Orpheus*, gab Franz Kazintzy, einer unserer geschmackvollsten Schriftsteller, vom J[ahr] 1790 an, heraus, die bis 1793 fort dauerte. Nach einiger Zeit, 1795 [vielmehr 1794], trat wieder in Pest eine andere Gesellschaft zusammen zur Herausgabe einer neuen Zeitschrift, unter der Aufschrift: *Urania*, die sehr treffliche Aufsätze lieferte; sie gerieth aber durch den Tod eines ihrer Hauptverfasser, *Jo[seph] Kár-*

⁴⁵ J. Chr. ENGEL, 1797., VIII.

⁴⁶ Ennek általános jelentőségére l. BORZSÁK, 1955., 27-63., valamint BALÁZS, 1967., 86-106.

⁴⁷ DOROMBY, 1933., 14-15., valamint 49., 56.; Engelle l. még: THALLÓCZY, 1915.

mán, in Stecken, so dass nur 3 Hefte davon ans Licht kamen.”⁴⁸ Vagyis Schedius már ekkor, 1798-ban megfogalmaz néhány olyan állítást, amelyet majd – Schedius említése nélkül – Toldy közvetít; ezen információk tehát visszavezethetők Schedius korabeli nézeteire, nem a majdnem ötven évvel későbbi emlékezés visszavetítései. Ilyen a Pesten fölálló társaság, amely az *Uránia* mögé képzelendő; valamint az, hogy a folyóirat Kármán halála miatt szűnt meg. Ez utóbbi állítás különösen sokatmondó: Schedius a két esemény (az egyik szerkesztő halála és az *Uránia* megszűnése) egybeesését már ekkor jelentőségtelinek látta⁴⁹. Ennek a rövid részletnek a másik lényeges mozzanata, hogy Kármán mint a folyóirat egyik „fő szerzője” szerepel. Tehát Kármán írói művoltának elismerése itt nyilvánosan megtörténik. Ennek pedig az ad jelentőséget, hogy Kármán nevének egyéb említései Toldy emlékbeszédéig voltaképp kizárólagosan a szerkesztő érdemeire korlátozódnak, még ha ezekbe az érdemekbe természetesen közvetve mindig beleértendő is az írói munkásság.

A helyzet azonban még ennél is bonyolultabb némileg. A német nyelvű irodalomtörténetnek Schedius megírta a folytatását is az *Allgemeine Literatur-Zeitung* 1798. október 20-i számában – az azonosítás ebben az esetben is Karl-Heinz Jügel érdeme. Ez a színháztörténeti áttekintés kitér a drámairodalomra is, értékelve a fordításokat és az eredeti műveket. A szempontomból lényeges részlet a következő: „Einzelne Übersetzungen französischer und deutscher Dramen hatte Ungarn schon lange aufzuweisen; z.B. Corneille’s *Cid* übersetzte schon 1773. Graf Adam Teleki; Voltaire’s *Mahomet*, Racine’s *Mithridat*, *Phädra* und *Hippolitus*, u.a. übersetzte Anton Zechenter; Voltaire’s

⁴⁸ JÜGELT, 1975a., 85.

⁴⁹ Mályuszné Császár Edit a korabeli cenzúraanyag áttekintése után arra utalt, a megszűnés „nyilvánvalóan összefüggött a jakobinus mozgalom leleplezését követő szigorú rendelkezésekkel”. MÁLYUSZNÉ (kiad.), 1985., 126. A megszűnés cenzurális összefüggéseire azonban nincsenek adatok; az *Uránia* pedig – ahogyan ezt a Kármán-életrajz kapcsán még érinteni fogom – olyannyira törékeny és megalapozatlan vállalkozásnak látszik, hogy aligha kellett adminisztratív úton megszüntetni. Kérdéses, hogy ennek a kijelentésnek az esetében nem csupán egy szakirodalmi legenda öntudatlan visszaidézéséről van-e szó.

Merope und *Tancred*, so wie dessen *Zayre* haben wir seit 1784. von Péczeli ungrisch erhalten – u.d.m. Auch einige Originale, wie *Hunyadi László* von Georg v. Bessenyei (1773); *Mesterséges Ravaszság*, von Christoph Simai (1775) u.a. – Aber während dieser fünf Jahre erschienen, nach einem ziemlich genauen Verzeichnisse mehr als drittehalb Hundert Theater-Stücke in ungrisch[er] Sprache; ungefähr hundert derselben sind gedruckt; die übrigen circuliren noch alle in Handschriften. – Die meisten sind nun freylich Übersetzungen, vorzüglich aus dem Deutschen und Französischen. Unter diesen zeichnen sich aus die Arbeiten von Georg v. Aranka, Beysitzer der königl. Gerichtstafel in Siebenbürgen zu Maros Vásárhely, einem sehr thätigen Literator; von Ladislaus Bartsai, und Alex[ander] Boér, beide in Siebenbürgen; von Georg Fejér, Joseph Gindl, Baronesse Rudnyánszky (welche die *wüste Insel* von Metastasio mit einigen Versen vortrefflich übersetzt hat.) Franz und Niclas v. Kazinczy, Franz Kováts, Joseph Péczeli; Paul Ráth, der *Minna Barnhelm* von Lessing sehr gut übersetzt; Christoph Simai; Anton Szalkay, Carl Seelmann, Franz Versegi u.a. Unter denen, die Original-Stücke, deren ungefähr 60 sind, geliefert haben, verdienen erwähnt zu werden: Georg Bessenyei, der schon vor 20 Jahren den ersten wohlthätigen Stoss der ungrischen Literatur gab; Christoph Simai: Ladisl[aus] Szabó von Szent-Jób (+ als Staatsgefangener auf der Festung Kufstein 1795.), Franz Versegi, Joseph Kármán u.a.⁵⁰ E részlet legfőbb meglepetése, hogy itt Kármán egyértelműen és félreérthetetlenül íróként szerepel, csak hogy drámaíróként, még hozzá eredeti műveket alkotó drámaíróként. A drámaírói munkásság akár csak említésszerű számontartása azonban teljesen hiányzik majd Toldy koncepciójából, s nem adatolható 1843 előltről sem – természetesen Schediust kivéve. Mindazonáltal nem légből kapott ez az állítás, Schedius forrása elég pontosan felderíthető⁵¹.

Mérey Sándor 1796-ig vezetett könyvtárlistája az első színtársulatban őrzött színművekről tartalmazza ugyanis a követ-

⁵⁰ JÜGELT, 1979., 125.

⁵¹ Az itt következő színháztörténeti ismereteket Kerényi Ferenc baráti segítségének köszönhetem.

kező adatot: „Kármán Jós. Mária Magyarok Királynéja Sz[omoru]játék]. 5 F[elvonás] Ms [=Manuscriptum]”⁵². A lista kézírata Bayer József tulajdonában volt; a hagyatékából azonban már csak a másolat került be az OSZK gyűjteményébe⁵³. A másolatra Bayer rávezette az irat eredetét: „A Schedius-féle gyűjteményből”; ez az adat a közölt szövegből hiányzik. Biztonsággal kijelenthető tehát, hogy az első magyar színtársulat birtokában lévő kéziratgyűjteményből származik Schedius információja. Sőt, minden valószínűség szerint éppen a Mérey-féle listán alapul ez a kijelentés. A jegyzék ugyanis három szakaszba osztotta a drámaszerzőket, ahogyan ezt a cím is elárulja: „Magyar Játékszíni Darabok Lajstroma / A Magyar Fordítók és Szerzők Neveik / Rendjében / Három Szakaszokba osztva”. Az eredetinek minősített szerzők a harmadik szakaszban olvashatók. Schedius német színháztörténete pedig pontosan abban a rendben sorolja fel a drámaírókat, ahogyan a Mérey-lista. Eszerint Bessenyei négy darabbal (*Hunyadi László*, *Buda*, *Ágis*, *Pontyi v. a Filozofus*), Simai Kristóf kettővel (*A mesterséges Ravaszság*, *Gyapai Márton v. a feleségét féltő gyáva lélek*), Szentjóni Szabó eggyel (*Mátyás király*), Versegly pedig szintén eggyel (*Szécsi Mária*) került be az illusztris névsorba – ahogyan Kármán is. Sokatmondó a sorrend is: a Mérey-lista ugyan ábécérendbe tartalmazza az írókat, Kármán azonban – furcsa módon – a legutolsó helyen áll. Éppen úgy, ahogyan Schediusnál is. Erre pedig aligha lehet más magyarázat, mint a forrás szigorú követése. Schedius egyébként meglehetősen sok névből válogatta ki az eredeti magyar színműveket reprezentáló öt nevet: pontosan 21 szerzőtől tekintett el⁵⁴. A kiválasztás nyilván nem volt véletlen: sokatmondó

⁵² BAYER, 1897., II. kötet, 425.

⁵³ Jelenlegi jelzete: OSZK Kt. Quart. Hung. 4182., 139–151. f.; Vö. STAUD 1979., 63. L. még Kerényi Ferenc tanulmányát az első magyar színtársulat könyvtáráról: KERÉNYI Ferenc, 1974. kül. 332.

⁵⁴ A nevek a következők: Demeter János, Dugonics András, Endrődi János, Faludi Ferentz, Gindl József, Horváth Ádám, Horváth János, Iházi Imre, Illei János, Kramer Boldizsár, Kunits [sic!], Kajdötsy Ferenc, Kozma Ferentz, Lakos János, Hatvany István, Nagy Joannes, Névtelen, Sággy Ferentz, Soós Márton, Teleky László, Vida László (BAYER, 1897., II. kötet, 425.)

például, hogy Szentjóbbit említi, nem felejtve el a kufsteini fogóságban bekövetkezett halálát sem, de szerepelnek a listában ezen kívül is olyan írók, akiket elítéltek a Martinovics-összeesküvés megtorlásaként (Verseghy, Kazinczy) – bár ha Schedius politikailag semleges neveket akart volna választani, Faludi Ferenc-től Soós Mártonig bőségesen szemelgethetett volna a Mérey-lista neveiből⁵⁵. A Kármán-darab egyébként elveszett, későbbi említése sincs, mint ahogy előadásáról sincs információ, kéziratban sem bukkant föl⁵⁶. Schedius a színtársulat dramaturgjaként („A’ Tudomány’ Igazgatója”-ként, ahogy Endrődynél olvashatjuk⁵⁷) természetesen közvetlen információkkal rendelkezhetett az ott őrzött színművekről⁵⁸. Kármán drámaírói kísérlete pedig egyáltalán nem meglepő, hiszen az író egy ideig szoros kapcsolatban volt a színtársulattal. Időnként helyettesítette az igazgató Ráday Pált – s ezt már a kortárs Endrődy János is kiemelte 1793-as színháztörténeti áttekintésében, tehát még Kármán életében: „Olly állapotban vala Gróf Rádai Pál Igazgatása alatt a’ Játszó Társaság, hogy azt méltán egy düllő építményhez lehetett hasonlítani, mellyet hogy a’ végső omladéktól megmentsen, aztat Kármán József Úr vállalival támogatta. Ezen már másutt említett jó szívű Hazafi, gyakorta a’ Gróf Igazgatónak, kit olykor házi kötelességei Pestről el-távoztatattak [sic!], a’ Társaságnál személyét viselte. – A’ ravasz ’s alattomban koholt ollyas Tagok törekedéseinek, kik ismét más Igazgatásért ásétoztak [sic!], melly alatt tudni illik nagyobb jutalommal lehessen a’ Zavarosban halászni; az illyes mondám mesterségeknek melly állhatatos igyekezettel állatt légyen ellent, azok jól tudják, kik az akkori környül állásait a’ Társaságnak közelebből szemlélték.”⁵⁹

A témaválasztás (Mária királynő élete) egyébként nem tekinthető tipikusnak. Az első mű, amely önálló témává avatta a királynőt, csak 1786-os: Baróti Szabó Dávid latinból fordított ver-

⁵⁵ Schedius irodalomtörténeti felfogásáról l. még: NÉMEDI, 1979.

⁵⁶ BAYER, 1897., I. kötet, 179.

⁵⁷ ENDRÓDY, 1792-1793., III. kötet, XVIII-XIX.

⁵⁸ Vö. KERÉNYI (szerk.), 1990., 65. (a vonatkozó fejezet Kerényi Ferenc munkája).

⁵⁹ ENDRÓDY, 1792-1793., II. kötet, XLI.

ses levele (*Mária királynő férjéhez, Zsigmondhoz*). Ezek után (nem számítva Horváth Ádám *Hunniását*, amelyben Mária csak egy emlékezésben előkerülő mellékszereplő) Szentjóni Szabó László *Első Mária' Magyar Királynak élete* című prózai műve említhető a Magyar Museumból, 1792-ből⁶⁰. Vagyis Kármán elvesztett drámakísérlete először próbálta meg ebben a műfajban megragadni a témát. Szépszámú, elszórt krónikáselőzménye volt ugyan Mária királynő életének, hiányzott viszont egy jól kidolgozott tematikus váz, amelyre biztonsággal ráépülhetett volna a dráma; éppen ezért nem nagyon lehet következtetni Kármán szomorújátékának mozzanataira⁶¹ – szemben, mondjuk, a Szécsi Mária történetét feldolgozó, szintén ismeretlen Verseggy-drámával. A közvetlen mintaadás azonban Szentjóni Szabótól eredeztethető a legvalószínűbben. Nem csupán azért, mert az ő töredékben lévő prózai munkája van kronológiailag a legközelebb Kármán drámájához; sokkal inkább azért, mert Szentjóni Szabó fölvázolt egy olyan szituációt – még ha anakronizmusok árán is⁶² –, amelyre rátelepülhetett egy szomorújáték szüzséje. Nála ugyanis a Nagyszombatban nevelkedő, királynak szánt Mária beleszeret a hozzá leánykérőbe küldött ifjú Zsigmondba, ám a fiúnak inkább Mária leánypajtása, Czillei Borbála tetszik. A szerelmi vetélkedés fölvázolt, ám már ki nem bontakozó expozíciója kellő alapot adhatott egy szomorújátékhoz, különösen, hogy mindez Mária korai halálába és Zsigmond második, Borbálával kötött házasságába torkolhatott bele. Természetesen Kármán drámájának híján mindez csupán feltevés; ám azt nem túlzás feltételezni, hogy az 1790-es évek elején Pesten tartózkodó, a Mátyás királyról szóló drámája kapcsán a színházzal is kapcsolatba kerülő Szentjóni Szabó – akár szellemi, akár személyes érintkezés nyomán – adhatott impulzust Kármánnak. Annak a Kármánnak, aki közvetlenül részt vett a színház ügyeiben: a

⁶⁰ Kritikai kiadása: SZENTJÓBI SZABÓ, 1911., 187–206.

⁶¹ A tárgy történetre l. LAHMANN, 1927., 19. skk.

⁶² Ezek kimutatását l. Gálos Rezső kísérőtanulmányában: SZENTJÓBI SZABÓ, 1911., 59–63.

színháztörténet Kármán munkájának tartja a pesti színtársulat 1792. november 27-i, vármegyékhez intézett köriratát is, ahogyan ezt szöveganalógiák és egyéb stílusos bizonyítékok alapján meggyőzően bizonyította Solt Andor⁶³.

Schedius színháztörténete nem maradt ismeretlen és hatástalan. Glatz Jakab névtelenül megjelent, 1799-es könyve – a jelentős magyar drámaírók felsorolásakor – megismétli Schedius névsorát, s ezzel együtt Kármán nevét is reprodukálja, noha némi sajtóhibával csúfítva (Joseph Karsman alakban)⁶⁴; bizonyos az is, hogy Glatz itt Schedius színháztörténeti áttekintésére támaszkodik, hiszen könyve előszavában említi ezt a művet⁶⁵. Schedius tanulmányának rövidített fordítása néhány éven belül magyarul is olvasható lett. Sándor István ugyanis 1801-ben – bevallottan – erre támaszkodott a *Sokféle* egyik cikkének („A Magyar Játékmesékről és Játékszinről”) megfogalmazásakor; igaz, ő a szerző nevét nem ismerte: „A Frantz és Német Játékmeséknek egynehány Fordításaival már jóval az előtt birtunk. *Corneille, Racine, Voltaire* némely Játékmeséik Nyelvünkön is olvastattak. Sőt eredetiek sem hibáztak tellyességgel, úgymint Bessenyeinek Hunyadi Lászlója; (:1773:) Simainak Mesterséges Ravasz-sága; (:1775:) 's még egynehány. De ezen öt Esztendőök alatt, bizonyos Laistrom szerént, 250 Teátromi Darabok jelentekmeg [sic!] Nyelvünkön; közel száz Darab ki is nyomtattatott, a többi Kéziratokban maradt. A való, hogy ezek többire csak Fordítások Németből 's Frantzból, de ki is várhatott egyebet eleinten. A fordítóok valának: Aranka, Bárány, Boér, Fejér, Gindl, a két Kazintzi, Kováts, Mérei, Pétzeli, Ráth, Sági, Sebestyén, Simai, Sós, Szalkai, Szerelemhegyi, Seelmann, Ungvári, Versegi, Zsitvai, 's a t. Azok közül, kik eredeti Darabokat készítettek, emlegetésre méltók: Bessenyei, Kármán, Simai, Szabó, Versegi. [...] A Magyar Játékszinnek ezen Történeteit nagyobbára a Jénai Tudós Hírekben megjelentt Német Tudósításból vettem. Annak ki lett legyen Szerzője, nem tudom, de hogy igaz és valóban tudós

⁶³ SOLT, 1970., 72. skk.

⁶⁴ |GLATZ| 1799., 324.

⁶⁵ Erről l. DEÁK, 1988., 54.

Hazafi lehetett, abban bizonyos vagyok.”⁶⁶ S hogy a visszacsatolás teljes legyen: a *Sokféle* ezen kötetét a jénai Allgemeine Literatur-Zeitung 1803. április 23-án recenziálta is⁶⁷. Az ismertető pedig nem volt más, mint a Schediust jól ismerő Engel, aki kifogásolta is a forrás pontos megnevezését és az ehhez szorosan kapcsolódó magyar irodalomtörténet említetlenül hagyását⁶⁸. Vagyis nyilvánvalóan meglett volna a filológiai alapja annak, hogy Kármán drámaszerzői mivolta belekerüljön már a XIX. század első felében a magyar irodalom történetébe. Csakhogy a Toldy-emlékbeszédéből kimaradván, ez még 1843 után is csak igen ritkán következett be⁶⁹.

Ráadásul Schedius szerepét a Kármán-hagyományban még ennél is magasabbra értékelhetjük, ha figyelembe vesszük azt a datálatlan jegyzetet, amelyet a professzor egyik tanítványa – feltehetőleg maga Horvát István – készített latin nyelvű esztétikai előadásából („Lineae Primae Literaturae Antiquorum et Recentiorum Populorum ex Praelectionibus Ludivici Schedius”), s amely Horvát István hagyatékából került be közgyűjteménybe⁷⁰. A feljegyzést – gondosan mérlegelve Doromboz Karola és Fried István érveit – a kéziratot feldolgozó Balogh Piroska meggyőzően datálta az 1801–1802-es egyetemi évre⁷¹. Ez a kézirat ahhoz segíthet hozzá, hogy legyen valamiféle képünk Schedius XVIII. század végi, XIX. század eleji nézeteiről. Egyéb támpontunk igen kevés akad ebből az időszakból Schedius esztétikai felfogásának rekonstruálásához, hiszen saját esztétikáját csak 1828-ban adta ki, egészen más szituációban⁷². Ebben az elő-

⁶⁶ SÁNDOR, 1801., 58–66.

⁶⁷ JÜGELT, 1975b., Anhang: 38–39.; a recenzió szerzőjének azonosítása: 93.

⁶⁸ JÜGELT, 1975a., 68–69.

⁶⁹ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Pintér Jenő – nyilvánvalóan Bayer alapján – megemlíti Kármán színműírói munkásságát (PINTÉR, 1921., 370., 378.), éppúgy, ahogyan NÉMEDI Lajos is az 1955-ös Kármán-kiadás elé írott tanulmányában (*Kármán*, 1955., 8.).

⁷⁰ OSZK Kt Quart. Lat. 1477. A kéziratot közli és a keletkezésére vonatkozó ismereteket is összefoglalja: BALOGH, 1998a. Horvát és Schedius kapcsolatára egyébként fontos adalékok találhatók: Horvát – Ferenczy 1990. passim.

⁷¹ BALOGH, 1998a. kül. 5–6. A korábbi datálási kísérletek: DOROMBY, 1933., 36–37.; FRIED, 1981., 84.

⁷² SCHEDIUS, 1828. Értékelésére I. JÁNOSI, 1916.

adásjegyzetben Schedius – egy retorikai alapú irodalomfelfogásnak megfelelően – műfajok szerint tekinti át az irodalmat, s az egyes műfajokhoz (pl. episztolák, dialógusok stb.) a különböző nyelvek sorrendjében hoz példákat. Ez a megoldás erősen emlékeztet Szerdahely György esztétikai munkáinak szerkezetére, ami persze nem meglepő, hiszen Schedius gyakorlatilag az őt megelőző esztétikaprofesszor tananyagát követte. Szépirodalmi példaanyagát tekintve azonban Schedius már jóval naprakészebb az – egyébként szintén rendkívül tájékozott – elődjénél⁷³. A – mindenhol elsőnek tekintett – görög és latin szerzők mellé sorolódnak be mint ugyanazon időtlen műfaji kánon illusztrációi a német, francia, angol stb. irodalom példái. Nem marad ki természetesen a magyar irodalom sem, és Schedius itt jóval bőségesebb anyagot hoz, mint későbbi esztétikájában. Szempontomból legnagyobb jelentősége a „Fabulae Romanenses” magyar névsorának van. Itt ugyanis a következő nevek és művek szerepelnek: „1.) Báróty. 2.) Mészáros Ignácz. 3.) Dugonits. 4.) Kazintzy Bátsmegyei Leveli. 5.) Kálmány [sic!] in Urania opere periodico. 6.) Kis János. 7.) Rozsa szín Gyűjtemény.”⁷⁴ Vagyis Schedius Kármánt az Urániában megjelent írások alapján prózairónak minősíti, ráadásul nyilvánosan, egyetemi előadás keretében – még az is sokatmondó, hogy a lejegyzőnek nem sokat jelenthetett a név, hiszen ez az egyetlen névalak, amelyet hibásan írt le. Kármán itt tagja lesz egy olyan sornak, amely fikciós prózát alkotó szerzőket tartalmaz, sőt közvetlenül a *Bátsmegyei* mellé rendelődik, ami kifejtetlen formában is egyazon regénylípus két megvalósulásaként tételezheti Kazinczy levélregényét s Kármán – itt meg nem nevezett, de aligha félreérthető módon a *Fanni’ Hagyományai*val azonosítható – művét. A kontraszt kedvéért érdemes számontartani, hogy Szerdahely számára a „románok” korabeli magyar példái közé a Schedius említette első három szerző tartozott bele, vagyis Mészáros (a Kártigámmal), Dugonics (az Argonauticával) és Báróczi (a Cassandrával)⁷⁵; te-

⁷³ Az előadásjegyzet részletes értekelését l. BALOGH, 1998a., 5–19. Szerdahely tájékozottságára: MARGÓCSY, 1989., 5.

⁷⁴ BALOGH, 1998a., 43.

⁷⁵ MARGÓCSY, 1989., 10.; vö. még Grigely poétikai tankönyvének adott fejezetével: TÓTH S., 1994., 76–78.

hát Schedius ehhez képest látványosan bővítette a példaanyagát akár a művek megjelenését, akár a szerzőket, akár a regénytípusokat nézzük. Az előadásjegyzet ezen felsorolása azért is fontos, mert a Kármánra vonatkozatható szemlélet jelentősen eltér majd Toldy jellegzetesen az 1840-es évekre mutató felfogásától, amely Kármán műveit elválasztotta Fanni feltételezett naplójegyzeteitől⁷⁶. Ráadásul Schedius az episztoláknál a francia példák között szerzőként említi – többek között Mme Sévigné, Rousseu és Voltaire mellett – Babet-et⁷⁷; ez pedig arra mutat, hogy a fiktív női szerzők létezésének elfogadása igenis belefért irodalomszemléletébe. Tehát ha a retorikai-poétikai rendszernek egy ennyire más helyére illesztette bele a *Fanni' Hagymányait* (episztolák helyett a regények közé), akkor e mögött a gesztus mögött a mű keletkezésének ismeretét gyaníthatjuk, s nem azt, hogy Schedius a fikcionalitást mindenképpen az irodalmi műalkotás (adott esetben: a levélregény) ismérvének tekinthette. Az esztétikai előadás szövegében közvetve tehát a – Kármánnal egyébként később is többször kapcsolatba hozott, párhuzamként említett – Boursault-regény női hőse is azt demonstrálja, hogy Schedius Kármánról részletes információkkal rendelkezhetett.

Kétségtelen, hogy Schediusnak Kármánra vonatkozó, időben komoly szóródást mutató megjegyzései meglehetősen eltérőek. Sőt, az 1798-as történeti áttekintések és az 1801–1802-es előadásjegyzet után a Toldy számára készített feljegyzés szinte semmitmondónak látszik, különösen Kármán írói életművének tekintetében. Ennek természetesen oka lehet a professzor előrehaladott kora is, hiszen Schedius 1843-ban már jóval hetven fölött volt: 1768-ban született – halála majd 1847-ben következik be. Magas kora miatt már az is kérdéses lehet, mennyire megbízható ekkor már a memóriája. Ez azonban – különösen, hogy

⁷⁶ Kármán szerzőségét igazából csak 1875-ben mondja ki egyértelmű határozottsággal Gyulai Pál: GYULAI, 1875., 325–326.

⁷⁷ Róla itt ez olvasható: „Auctris Babet, ejus 30 et aliquot literas habemus, quas ad alium auctorem Boursault, quae nomen eius posteritati comisit. Dolendum, quod eius epistolae multae perierint, ut Gellert etiam dicit, utinam inquit Bursonis epistolae periissent. Iste stolidus.” BALOGH, 1998a., 28.

ellenőrizhetetlen feltételezésről van szó – aligha lehet teljesen megnyugtató magyarázat. Hiszen akár a szöveg eltérő funkciója is szerepet játszhatott a semlegesebb, a korábbi véleményeknél szegényesebb megfogalmazásban. Azt is számításba kell venni, hogy az esetleg szóban átadott információkat nem ismerjük⁷⁸. A *Fanni' Hagyományai* szerzőségére vonatkozó, Toldy említette tudósítás pedig nem vezethető vissza a feljegyzésre⁷⁹. Mindazonáltal akár azt tételezzük föl, hogy a professzor valamilyen okból nem közölte Toldyval mindazt, amit körülbelül negyven évvel ezelőtt még tudott, akár azt, hogy közölte ugyan, csak hogy Toldy ettől egyszerűen eltekintett, igen látványosan demonstrálható: Toldy interpretációjának korhoz kötöttsége, a Kisfaludy Társaság és a negyvenes évek irodalomfelfogásának érezhető hatása⁸⁰ jelentősen eltér attól a XVIII. század végi értelmezési hagyománytól, amelyet Schedius akkori megjegyzései reprezentálnak. Mert természetesen ebben az esetben a személyes ismeretség is közrejátszhatott ugyan, ám Schedius számára Kármán regényírói, méghozzá a *Bácsmegyey* kijelölte poétikában alkotó regényírói mivolta nem volt kérdéses, tehát – amennyire egy ennyire kifejtetlen előfeltevésből következtetni lehet – a narrátornak a műben megalkotódó személyisége az ő számára nem

⁷⁸ Egy helyütt maga Toldy utal szóbeli információra: „Míg hiteles forrásból nem értesültem K. [Kármán] és Fanni viszonyukról s a »Hagyományok«-ban leírt történetről, többekkel együtt fordított munkának tartottam azt; mintegy akaratlanul is kételkedve, hogy illy szellemvirágok magyar földön teremhetnek. E kétségek örömmel hátrállattak egy kortanú bizonyításai előtt.” [TOLDY] 1843., XVI.

⁷⁹ Ezen a ponton fontos azonban a bizonytalanságot jelezni: nem derül ki a rendelkezésre álló forrásokból, hogy pontosan miben is állt a „kortanú” információja. Arról van-e szó, hogy Schedius egy konkrét szerelmi kapcsolat autobiografikus értelmezéseként fogta-e föl ekkor a kisregényt, vagy pedig tudósította Toldyt Kármán viszonyáról (esetleg éppen a valóban dokumentálhatónak bizonyuló, ám provenienciáját illetően homályos Markovicsné-levelezésről), és ez alapján Toldy vont-e el a fenti megállapítást? Hangsúlyozom: erre a kérdésre nem tudok egyértelmű választ adni.

⁸⁰ Ezen a ponton célszerű utalni Fried István alapos tanulmányára is, amely a magyar komparatiztika előtörténetét tekinti át; Kármán fölfedezésének és világirodalmi kontextusba illesztésének gesztusához ezek a folyamatok is hozzászámítandók: FRIED, 1987–88.

bizonyult azonosnak a művet megalkotó személyiséggel. A fikció elfogadásában Schedius mindenképpen jóval műközpontúbbnak bizonyult, mint az 1843-mal induló Kármán-koncepciók – legalábbis az 1870-es évekig. Hasonlóképpen sokatmondó, hogy Toldy – meglehetősen, a felvázolt személyiségkép és irodalmi életmű egysége érdekében – eltekint a drámaszerző Kármántól; hiszen ha nem ismerte is a német nyelvű színháztörténet adatát, az nehezen képzelhető el, hogy Kármánnak és a magyar színtársulatnak a kapcsolatáról ne értesült volna (ha máshonnan nem, Endrődy munkájából)⁶¹. 1843-as emlékbeszédében azonban utalás sincs a színházra, a föltételezés szintjén sem merül föl, hogy Kármánnak esetleg köze lehetett volna a magyar drámairodalomhoz is. Bár itt sem lehet egyértelműen bizonyítani a koncepciózus eltérést az esetleges forrástól – hogy tehát Toldy elhallgatna valami általa ismert adatot –, az interpretáció mégis egészen más arányokat látszik követni, mint a Kármán halálához képest első évtized egyik lehetséges, ám teljes egészében ki nem fejlett értelmezése, a Schediusé. Ilyenformán az is jobban megragadható, hogy az adatoknak gyakorlatilag a majdnem teljes zárvánnyá válását okozhatta, ha nem kerültek bele a Toldy koncepciójára épülő szakirodalmi hagyományba: Schedius információi közül azok mentek tovább, amelyek – ugyan a forrás pontos megnevezése nélkül – beépültek az emlékbeszédbe. Az onnan kívülrekedő elemeket azonban teljesen elfedte az a nagyszabású és hatalmas ívű konstrukció, amely hézagmentesen illeszkedett bele a későbbi irodalomtörténeti szintézisek fejlődéskoncepciójába.

⁶¹ Azt, hogy Endrődy munkáját minden bizonnyal ismerte, valószínűsíti egy késői adat: Toldy 1872. nov. 29-i naplójegyzetében beszámol arról, hogy az István téri színházban megtekintette Vahot Imre drámáját. Ennek kapcsán írja: „Megnéztem a Miklósy színházában Vahot Imre »eredeti énekes kor- és jellemrajzát« négy szakaszban ily cím alatt: *Kelemen László vagy Az úttörő magyar színészek Budapesten*. Történeti darab, Endrődy adatai alapján; kor és jellemrajznak is elfogadható a hűségét tekintve; nem a nyelvre nézve, a jelmezekre pedig csak részben.” (TOLDY I., 1879., 127.; a Vahot-darab autográf kézírata: OSZK Színháztörténeti Tár N. Sz. E 131). Az adatokat Korompay H. János és Kerényi Ferenc szívességéből ismerem.

Az előadásjegyzet másik tanulsága pedig immár túlnő az ott szereplő magyar írók névsorán. A Schedius emlegette német, francia és angol írókat áttekintve föltűnik, hogy szinte az összes, az Urániában a forrás megnevezésével vagy anélkül lefordított szerzőt megtalálhatjuk itt. Moses Mendelssohnt mind az episztoláknál, mind a dialógusoknál, mind a szónoklattannál kiemelten méltatja a professzor⁸² – Pajor Gáspár 1793-ban éppen egy Mendelssohn-művet, a dialógusformában megírt *Phädon*t fordítja le⁸³. Az episztoláknál az angolok közül az egyik példa Pope, aki aztán a satirikusoknál és a bukolikusoknál is szerepel majd⁸⁴ – az Uránia III. kötetében pedig olvasható egy leíró költemény Pope-tól (*A' Windsori Erdő. Mylord Lansdownhoz*)⁸⁵, amelyről egyébként Fest Sándor igen meggyőzően kimutatta, hogy franciából készült fordítás⁸⁶. Szintén a dialógusoknál találjuk meg a prágai professzornak, Meißnernek a nevét⁸⁷ – tőle az Urániában három anekdotát olvashatunk (*Nagy Sándor, és a' Halhatatlanság' Forrása; A' Rágalmazás Büntetése; Maan, és a' Katona*)⁸⁸. A történelíróknál rábukkanhatunk Raynalra is⁸⁹ – az Urániában ő két szöveggel is képviselve van: az elsőnél még fel is tünteti a fordító Raynal nevét (*Eliza*)⁹⁰, a másik viszont egy névtelenül közölt részlete a *L'Histoire des deux Indes*-nek, a francia szerző főművének (*A' két Szeretseny Ifjú*)⁹¹. Az aesopusi fabuláknál ott van Lichtwer⁹², akitől az Uránia éppen egy ilyen típusú szöveget közöl, ezúttal megnevezve a szerzőt (*A' Vándorló*).

⁸² BALOGH, 1998a., 29., 30., 33.

⁸³ A fordítás névtelenül jelent meg: MENDELSSOHN, 1793.

⁸⁴ BALOGH, 1998a., 28., 40.

⁸⁵ Uránia, III., 112–136.

⁸⁶ FEST, 1916., 535–546.

⁸⁷ BALOGH, 1998a., 31.

⁸⁸ Uránia, II., 256–277.; III., 219–243.; III., 250–257.

⁸⁹ BALOGH, 1998a., 35.

⁹⁰ Uránia, II., 111–117.

⁹¹ Uránia, III., 243–246. Az azonosítás Penke Olga érdeme: PENKE, 1985., 9–10.; valamint PENKE, 1991., 267. Ezúton mondok köszönetet Penke Olgának, hogy e tanulmányaira felhívta a figyelmemet. Legújabbban I. ugyan-csak tőle: PENKE, 1995., 486–491.

⁹² BALOGH, 1998a., 41.

Lichtwer szerént)⁹³. A bukolikához van besorolva Kleist (természetesen Ewald Christian)⁹⁴ – tőle az Urániában egy idillt (*Lalage. Kleist szerént németből*)⁹⁵ és egy epigrammát (*Eggy festett Vénasszonyra Kleist után*)⁹⁶ olvashatunk. Mindehhez hozzászámíthatjuk még azt is, hogy az Urániában a forrás megnevezése nélkül szerepel egy részlet Georg Forster *Ansichten vom Niederrhein* című művéből (*Remekek a' Düsseldorffi Képpalotában*)⁹⁷; Forsterre, s ráadásul pontosan erre a műre Schedius az esztétikájában majd többször is hivatkozik⁹⁸. Az Uránia legtöbbet fordított szerzője azonban mégiscsak Carl Gottlieb von Windisch – az *Anzeigen*ből rendre az ő monogrammjával ellátott cikkeket veszik át a szerkesztők –, márpedig ő nem más, mint Schedius apósa: Windisch Erzsébetet Göttingából való hazaérkezése (1791) után vette nőül Schedius⁹⁹; Windisch Erzsébet nevével utóbb egyébként az Uránia előfizetői között találkozunk¹⁰⁰. Gyakorlatilag csak egyetlen szerzőnk van, akire nem találunk semmiféle utalást Schedius esztétikai, irodalomtörténeti áttekintéseiben: Cajetan Tschink, aki két terjedelmes novellával is képviselve van az Urániában (*Az által-változott törpe*¹⁰¹; *A'Kintsásó*¹⁰²); ő igazán nem számít közismert figurának, hatásáról, recepciójáról – leszámítva az Urániát – nincs is egyéb adata a filológiának.

Természetesen egyes szerzők nem számítottak ismeretlennek Magyarországon korábban sem. Pope például már a 70-es évek nemzedéke számára alapvető szerző volt, Bessenyei átültetése az *Essay on Man*-ból pedig széles körű visszhangra talált, de for-

⁹³ Uránia, I., 126–128.

⁹⁴ BALOGH, 1998a., 41.

⁹⁵ Uránia, I., 284–285.

⁹⁶ Uránia, I., 283.

⁹⁷ Uránia, II., 119–131.

⁹⁸ SCHEDIUS, 1828., 135., 138., 146.; Schedius hivatkozásai az *Ansichten vom Niederrhein* I. részére vonatkoznak.

⁹⁹ DOROMBY, 1933., 29.

¹⁰⁰ „Teltes. Prof. Schedius Lajosné Assz. szül. Vindisch Er'sébeth.” Uránia, I. lapszám nélkül.

¹⁰¹ Uránia, I., 20–101., II., 1–23.

¹⁰² Uránia, III., 1–68.

dította egyéb műveit Czirjék Mihály, Dayka Gábor, olvasható műve a Mindenes Gyűjteményben éppúgy, mint az Orpheusban¹⁰³. Mendelssohn magyarországi visszhangjáról Zsoldos Jenő a Pressburger Zeitung 1767-es évfolyamát idézi első adatként, s utána is folyamatosan bizonyítható a filozófus recepciója¹⁰⁴; rá egyébként Schedius professzor-elődje, Szerdahely György is tekintélyként hivatkozott esztétikai traktátusaiban¹⁰⁵. Raynal hatása a magyar irodalomra korábban szintén kimutatható, Batsányi fordított tőle a Magyar Museumban, Kis Jánosnál és Bárány Péternél is megvan az ismerete¹⁰⁶; az Urániában közölt *Elizát* 1797-ben Kazinczy újrafordítja *Raynalnak keserve Eliza után* címmel, de a szerző ismertségét számos adat bizonyítja Martinovicsnál, Laczkovicsnál, Batsányinál vagy éppen a kivonatokat is készítő Őz Pálnál¹⁰⁷; II. József alatt, 1781-ben pedig be is tiltották a két Indiáról szóló főművét, a *Histoire...-t*, politikai veszélyessége miatt¹⁰⁸. Ha nem nagyszámban is, de Kleist-¹⁰⁹ és Lichtwer-fordítások¹¹⁰ láttak már korábban napvilágot, sőt a – mind ez idáig rendszeresen nem vizsgált – magyar Meißner-recepció történetében is ismerünk korábbi átültetést¹¹¹.

¹⁰³ Alapvető összefoglalás: FEST, 1916., 535–546., 623–630.; tömörített változata: FEST, 1917., 70–80.

¹⁰⁴ Mendelssohn magyarországi visszhangjáról a legrészletesebben – bár Szerdahely és Schedius említése nélkül: ZSOLDOS, 1934., 12–30.

¹⁰⁵ MARGÓCSY, 1989., 13., 15.

¹⁰⁶ L. bővebben BARANYAI, 1927., 435.

¹⁰⁷ PENKE, 1985., 9. skk.; PENKE, 1991., 267. skk.

¹⁰⁸ KOSÁRY, 1983., 526. A betiltásról hírt adott az *Ephemerides Vindobonenses* 1781. júl. 19-i számának Appendixe; a *Histoire des deux Indes* egyik példányát egyébként Hajnóczy József is birtokolta, a könyv jelzete: OSZK, III. Eur. 1814 ab (ezekre az adatokra felhívta a figyelmet: HADARITS, 1995., 241., 368.)

¹⁰⁹ Az Urániában is szereplő Kleist-epigrammát (*An die geschminkte Vetulla*) néhány évvel korábban lefordította Szűts István *A' kendőzött Vetula* címen. In: [SZÜTS] 1791., 178.

¹¹⁰ Császár Elemér a *Sokféléből* (1791) említ egy fabulafordítást: CSÁSZÁR, 1941., 146.; erről bővebben: EMBER, 1918., 287–288.

¹¹¹ L. KAZINCZY Miklós fordítását: *Vallás-türedelem. Persiai rege. Saadinak Bustan nevű könyvéből, Meissner után*. Orpheus, 1790., I. kötet., 382–384.; a Meißner-recepcióval egy későbbi fejezetben részletesebben foglalkozom.

Az egybeeséseknek ez a sorozata azonban – ideszámítva a közismertnek egyáltalán nem tekinthető Forstert, akit éppen Schedius idéz majd esztétikai szaktekintélyként – megengedi azt a hipotézist, hogy az Uránia szerkesztőinek Schedius adta az ötleteket, kiket érdemes átültetni: ő közvetíthette a folyóiratnak lefordítandó szerzőket. Az ugyanis bizvást kizárható, hogy a német kultúrában elsőrendűen tájékozott, egykori göttingai diáknak a csupán néhány évvel későbbi előadásában azért kaptak volna helyet ezek a szerzők, mert az Uránia – jórészt forrásmegjelölés nélküli – magyar fordításai hívták volna fel rájuk a figyelmét; véletlennek pedig aligha lehetne tartani egy ennyire tendenciaszerű párhuzamot. A folyamat csakis úgy képzelhető el, ha Schediust tételezzük az eredeti ötletadónak. Az Uránia tájékozódásában tehát Schedius ízlésirányának és műveltségének fontos szerep jutott; a nyilván komoly szaktekintélynek tekintett ifjú esztétikaprofesszor erőteljesebben meghatározhatta a folyóirat tartalmát, mint eddig a szakirodalom gondolta. Mert jóval többről van itt szó, mint hogy Schedius odatartozott a lap szűkebb – s valóban igen szűk – munkatársi bázisához, ahogyan ezt az Urániában közölt egyetlen, igaz, hangsúlyos helyen álló cikke mutatja¹¹². A professzor szellemi védjegyjét valamiféleképpen a folyóirat egésze is hordozza – bár a szó szoros értelmében Schedius nem számított szerkesztőnek, ahogyan ezt a kortársi és néhány évvel későbbi megnyilatkozások elemzése bizonyíthatja. Az Uránia néhány meglepően korszerű tájékozódási pontját (pl. Forster, Meißner, bizonyos mértékig Tschink) éppúgy, mint az évtizedekkel korábbi tendenciák folytatását (pl. Windisch, Mendelssohn, Lichtwer, Raynal) egyaránt Schedius érdemének tarthatjuk – legalábbis nagyrészt. Az Uránia bizonyos fokig te-

¹¹² Ez az írás egyébként szintűgy fordítás lehet, mint a folyóirat cikkeinek nagy többsége. Jánosi Béla ugyan azt mondja, hogy Schedius magyarul publikált cikkei között huszonhárom év telik el, hiszen – ilyen értelemben – az 1817-ben, a Tudományos Gyűjteményben megjelenő cikk előzményének tekinti az 1794-es publikációt (JÁNOSI, 1916., 4–5.). Ezt a jelentős időbeli hézagot azonban nehéz lenne megmagyarázni. Logikusabbnak látom azt feltételezni, hogy Schedius német írását az Uránia szerkesztői lefordították, s a szerző magyar nyelvű munkálkodása valóban nem korábbi az 1810-es éveknél.

hát reprezentálja magának Schediusnak az ízlésirányát és tükrözi műveltségének szerkezetét is¹¹³.

A Schedius szerepével való számvetésnek több okból is komoly jelentősége van. Egyrészt nyilván az itt csak előrebocsátott szövegfilológiai azonosítások részletes bemutatása és elemzése szempontjából; másrészt pedig a Kármán-életmű utóéletében betöltött szerepe miatt. Hiszen Kármán írói jelentőségének ilyen hangsúlyos számontartása a kortársak között és a közvetlen utókorban kizárólag Schediusnál ragadható meg¹¹⁴. Az is megfontolandó és további kutatást igénylő kérdés, mennyiben függ össze Schediusnak az Uránia koncepciójában betöltött szerepe azzal, hogy a professzor az 1817-ben megalakuló pesti jótékony nőegylet titkára lett¹¹⁵. Arról van-e itt inkább szó, hogy Schedius – immár a társaságszervezés gyakorlatában – továbbviszi az Uránia egyik, Kármántól származó vezérelvét, vagy pedig ugyanannak, a talán Göttingából eredeztethető művelődési törekvésnek a két, különböző megnyilvánulásaként kell felfognunk a folyóiratot és az egyleti munkát? Azaz Schediushoz köthető-e vajon a női közönséghez fordulás ideológiája is? Ez egyáltalán nem zárható ki, bár egyéb adatok híján egyelőre meg sem erősíthető. Az Uránia koncepciójának a megértéséhez tehát minden bizonnyal részben Schediuson keresztül juthatunk el.

¹¹³ Némédi Lajos sejtésként, indoklás nélkül már 1979-ben megfogalmazta, hogy Schedius szerepét többre kell értékelni a folyóirat körül: „Szerintem az *Uránia* körül is nagyobbak érdemei, mint azt egyetlen ott megjelent írása sejtteni engedi.” NEMEDI, 1979., 286.

¹¹⁴ Ezen a ponton szükségesnek látszik reagálni Fehér Géza feltételezésére: ő a *Csongor és Tünde* kéziratában szereplő – később törölt – Kármány névben azt vélte fölfedezni, hogy Vörösmarty itt Kármán Józsefnek kívánt volna emléket állítani (FEHÉR, 1974., 81.). Fehér szerint Kármánra Fáy András hívhatta föl Vörösmarty figyelmét. Ezt a hipotézist – saját kutatásaim alapján – semmivel nem tudom valószínűsíteni, mindaz pedig, ami Kármán 1843-ig terjedő utóéletéből kiolvasható, igen nehezen tenné elképzelhetővé, hogy egy ilyen poétikát és dramaturgiát megvalósító mű főhőisévé avatódhatott volna.

¹¹⁵ Waldapfel József hívta föl a figyelmet arra, hogy 1818-ban éppen a pesti jótékony nőegylet javára (titkára Schedius, pénztárnoka Eggenberger) mutatta be Teleki Lászlóné elnök előkelő társasága Körner *Zrínyi* c. darabját, Szemere Pál fordításában (WALDAPFEL, 1935., 259.)

Ami pedig a professzornak a Kármánra vonatkozó korai megnyilvánulásait illeti, a nyilván korlátozott hallgatóságot jelentő egyetemi előadást leszámítva, a német nyelvű színháztörténet utalása az igazán érdekes itt. Az íróra vonatkozó adatok közül éppen ez mutatja a leglátványosabban: az 1843-as Toldy-szövegen való – akár koncepcionális, akár véletlenszerű – kívülrekedése megakadályozta a későbbi beépülését is a szakirodalmi hagyományba. A Kármánt tárgyazó értekezések annak ellenére se nagyon tudnak róla, hogy – ha máshol nem – Sándor Istvánnál rábukkanhattak volna az adatra, vagy éppen a kiváló filológus Bayer Józsefnél még kommentárt is találhattak volna róla¹¹⁶. Ez a jelenség azonban nem egyéni figyelmenlétségeknek köszönhető, hanem alapvetően annak, hogy a Toldyt követő Kármán-szakirodalom elsődlegesen nem filológiai természetű problémaként kezelte a témát, hanem az 1843-as emlékbeszéd újrafogalmazására törekedett – a XIX. században szinte kizárólagosan, de néhány fontos kivételtől eltekintve később is. A feltűnően egységes, konstans elemekből fölépülő interpretációs séma jelentősége ráadásul jóval túllép egyetlen író értékelésének körén. Kármán beillesztése a magyar irodalom kánonjába ugyanis azonnal a fejlődéstörténetről kialakuló és hagyományozódó nézetek koherenciáját is érintette¹¹⁷. A zárvánnyá váló schediusi felfogás helyett a domináns Toldy Ferenc-i emlékbeszédre települt rá az alapvetően nem filológiai alapozású értékelő tradíció, továbbéltetve adatokkal soha alá nem támasztott legendákat is. A következőkben ezeknek a végigkövetését kell először elvégezni, hogy világos legyen: mivel *szemben* kell magát meghatározni egy új felfogású Kármán-képnek¹¹⁸.

¹¹⁶ BAYER, 1897., I. kötet, 178. sk.

¹¹⁷ Ezt különösen jól mutatja Horváth János hatalmas ívű fejlődéstörténeti koncepciója, amelyben Kármánnak éppen a neki tulajdonított eredetiség-program miatt lesz kulcsszerepe: l. HORVÁTH, 1956., ill. kifejtettebb formában HORVÁTH, 1980., 253–265.

¹¹⁸ Az ezután következő gondolatmenet számos ponton érintkezik Milbacher Róbert felfogásával – néhány ponton pedig látenszen vitatkozik vele: MILBACHER, 1995.

A FANNI' HAGYOMÁNYAI SZERZŐSÉGÉNEK KÉRDÉSE

Toldy 1843-as szövegkiadása és előadása egyértelműen a *Fanni' Hagyományait* kezelte a megkonstruált életmű legfontosabb darabjaként. Ez – a koncepció kikövetkeztethető előfeltevése szerint – összekapcsolódott Fanni létének meg nem kérdőjelezésével is. Ahogyan Toldy későbbi szintézisei tanúsítják, a fiktív nőalak valóságos szerepének feltételezése ingadozott ugyan a teljes vagy a részleges elfogadás között, sőt a mű létrehozásában betöltött funkció is módosult, a szerzőségtől egészen az ihletadásig. Mindazonáltal Toldy koncepciójának alapjához tartozott, hogy Kármánt fontos, ám mégis csupán járulékos módon hozzákapcsolta ehhez a kisregényhez. Fried István joggal utalt arra, hogy a felfedezői aktus mögött a magyar irodalmi kánon történeti korpuszának teljessé tétele húzódnak meg, s ez az érzékenység reprezentatív epikai műformájának, a levélregénynek a végre megtörténő visszaillesztése miatt lehetett ennyire lelkesülten elismerő: „Mintegy pótolni látszott [a kisregény – Sz. M.] a magyar Werther-korszakot; a magyar felvilágosodás és klasszicizmus stíluspluralizmusát egészítette-teljesítette ki, tanúsítván a magyar irodalmi rendszer egész voltát, meg azt, hogy a magyar irodalomban viszontláthatók és fölfedezhetők például az európai regény fejlődésének állomásai”¹. Emellett azonban számon kell tartanunk Halász Ignác 1878-ban megfogalmazott, figyelemre méltó szempontját is: „Minden jel arra mutat, hogy Toldynak az a gondolat hízelt, hogy nekünk is

¹ FRIED, 1995., 500.

legyen egy kitűnő nőírónk.”² A kérdés ugyan nyilván nem ilyen egyszerű, hiszen Toldynál még hiányzik a nőírói szerep felmutatásának erős hangsúlya. Halász Ignác megjegyzése azonban bizonyos értelemben valóban a lényegre rögzíti: felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy Toldy felfedezői aktusának létezett egy olyan korai értelmezése, amelyet egyfajta feminista jellegű kánonbővítő törekvésként is minősíthetünk³.

Az 1843-as kiadás fogadtatásáról vannak szórványos adataink. Magán a kötetben a következő ajánló sorok voltak olvashatók: „E második folyam [ti. a Nemzeti Könyvtáré – Sz. M.] három jeles írónkat veszi elénkbe a XVIIIid. [azaz Kármánt, Fannit és Csokonait – Sz. M.], hármát a XIXid. századból [azaz Kis Jánost, Vitkovicsot és Gombos Imrét – Sz. M.]. Amazok közt van KÁRMÁN J., az Urania egykori lelkes kiadója, egy a maga korát értelmi s költői felfogásban s ízlésben jóval megelőző író; a művészi prózájának a múlt század végén Kazinczy mellett legszerencsésebb művelője, s egykor bizonyosan classicus szerzőnk, ha kora halál nem fosztja meg tőle irodalmunkat. És őt FANNI nélkül úgy nem gondolhatjuk, mint a francia nem Boursaultot az örök becsű *Babet* nélkül, mint az angol nem Starnet *Elizája* nélkül. S valóban, literaturánk nem bír semmit az érzékeny nemből oly mélyet, valóságával oly meghatót, mint a szerelem és szülői keménység ez áldozatja, e szeretetre legméltóbb asszonyi lélek leveleit és naplóját; mellyeket azért barátja becses írásaival együtt a hálátlan század feledékéből elővonva, egy méltányosb kor részvételének mutatunk be.”⁴ Toldy (D. Schedel F. betűjegy alatt) így ajánlotta 1844-ben a Nemzeti Könyvtár legújabb kötetét: „Kisfaludy K. után következtek *Kármán* Írásai, *Fanni* Hagyományai és *Csokonai* Minden munkái [a kiemelések az eredetiben – Sz. M.]: az első és második félszázadi feledékből felköltve; a’ harmadik egyik leggazdagabb szelleme literaturánknak, ki, ha egykor a’ legnépszerűbb költő volt formai könnyüségé miatt, most, ez első *teljes* kiadásban, tehetségei egész körében feltüntetve – mint erősen hiszem – a’ legfinnyásb

² HALÁSZ, 1878., 36.

³ Elméleti támpontul l. ROBINSON, 1994.

⁴ KÁRMÁN, 1843., hátsó borítólapp

izlésüek előtt is tartalmasságánál fogva első rangú íróink közt foglaland helyet.”⁵ Gyulai Pál – fél évszázad távolából – 1887-ben így emlékezett vissza egyik egyetemi előadásában a fogadattásra: a *Fanni hagyományai* „nagy sensatiót keltettek, a pszichológiai [sic! – Sz. M.] kedélyrajz, a stylus könnyedsége” bámulatot ébresztett⁶. A korabeli recepció alapján ez a megállapítás nem tűnik túlzásnak. A Honderü így adott hírt a megjelenésről 1843. november 18-án: „Igen érdekes olvasmányul ajánljuk különösen szépeinknek a *Nemzeti könyvtár* cím alatt D. Schedel F. által szerkesztett érdekes füzeteket is, mellyek a napokban jelentek meg Hartleben urnál igen csinos kiadásban. A II. Folyam X füzetben egyesíteni fogja Kármán J. írásait, Fanni hagyományait, Csokonai Vitéz M. munkáit és Gombos I. színjátékait. A most megjelent két füzet a két elsőt s Csokonai munkáinak egy részét foglalja magában. Fogadja hálás köszönetünket e százszor érdekes gyűjteményért valamint az azt pártoló Kisfaludy-társaság, úgy a tudós Schedel F. ur és a semmi költséget nem kimélő derék Hartleben ur is. E füzetek idővel gyönyörű nemzeti könyvtárrá halmozódandának.”⁷ A Regélő Pesti Divatlapban a megjelenésről hírt adó tudósítás, amelyet E. betűjegy jelez (feltehetőleg Erdélyi János nevét rejtve⁸), így szól: „A’ nemzeti könyvtár’ második folyama is megindult; tiz füzetben. Az első füzet Kármán J. írásait, és Fanni hagyományait hozza részben; folytatását a’ második füzetben olvasandjuk. Első felnyitásra Fanni és Kármán’ arczképeiket látjuk egymás mellett. Emez Pest’ Alcibiádja, a’ mult század’ végén, amaz egy epedő Mignon, Kármán’ kedvese, de neki birhatatlanul. Nem fogjuk elmulatni, hogy Kármánról és Fanniról bővebben szóljunk, mihelyt ennek hagyományait, mellyek eddig is nem hogy kielégítőttek [sic! – Sz. M.] volna, de valósággal bensőnkben ragadtak meg, teljesen birandjuk.”⁹ Toldy egy évvel később visszatért a kötet hatására,

⁵ *Élethépek*, 1844., I. kötet 6. sz., 296.

⁶ GYULAI, 1886/87., 4.

⁷ Honderü, 1843., II. félév 20. sz. (nov. 18.) 631–632.

⁸ Korompay H. János szíves szóbeli közlése.

⁹ Regélő Pesti Divatlap, 1843., II. félév (szept. 24.) 792.; az itt ígért későbbi elemzés elkészültéről nincs tudomásom. L. még a megjelenésről szóló rövidebb, leíró jellegű, névtelen híradást: Uo., 1843., II. félév (szept. 10.) 662. Az adatokat Korompay H. Jánosnak köszönhetem.

beleágyazva egy nagyobb fejtegetésbe, amely a *Nemzeti Könyvtár* sorozatáról szól: „Ugy hittem tehát, lényeges szolgálatot teszek az irodalomnak, teszek a nemzeti becsületnek, ha eszközlője leszek egy gyűjteménynek, melly (fenálló jogok sérelme nélkül) lassankint egyesítendi mind azt, mit a lefolyt századokban 's a jelenben, a magyar értelmiség akár történetileg emlékeztet, akár önállólag felélesztésre méltót előrehozott. Ohajtásnak is sok, kivitelnek még több: de meg kellett kezdeni, mit Révai több mint félszázad előtt nem minden szerencse nélkül megkezdett. És közte és köztünk félszázad – mit mondom? századokat felérő félszázad. 'S megtevém a Kisfaludy-társaságban az indítványt. A Kisfaludy Károly neve szárnyai [sic! – Sz. M.] alatt a megindulás szerencsés, hogy ne mondjam, fényes volt. Következett a második folyam, megnyitva *Kármán* írásaival, *Fanni* hagyományaival, miket *Csokonai* minden munkái követtek, és *Kis János* versei fognak: tehát külön korok jelesei, részint elfeledettek 's így új életre felhíva, mint az első kettő, részint korának egykori bálványa, *Csokonai*, 's az ezt követő időszak egyik dísze, *Kis*. 'S mind e mellett, legyünk őszinték, semmi pártolás. Egyesek meglepetéssel olvasták *Kármánt*; 's *Fanni* írásait a legszébbhez sorolták, mit irodalmunk előhozott; *Csokonai* eddig czélba sem vett teljességben, correctioval, csínban és olcsóságban lép fel: 's az időszaki sajtó, az irodalom iránti hidegségében alig említi czím után, 's a közönség ehez képest semmi jelét sem adja tettleges részvételének.”¹⁰ Toldynak ez a reflexiója a továbbiakban teljes egészében *Csokonai*val foglalkozik ugyan, mindazonáltal a *Kármán* és *Fanni* szerzőségének elkülönítését itt is főntartó megjegyzésnek jelentőséget lehet tulajdonítani. Egyrészt amiatt, mert az irodalmi sikert jelentő auktor ebben az összefüggésben inkább *Fanni* lesz, a *Fanni' Hagyományainak* a kiadásban juttatott kiemelt szerep ilyenformán a szöveg szerzőségét jelölő női nevet is fölruházza valamiféle jelentősebb, klasszifikálódott státussal; másrészt pedig a kötet sajtó alá rendezőjé-

¹⁰ *Budapesti Híradó*, 1844., 87. sz. (nov. 29.) 375. A *Hazai irodalom* rovatban, S. F. [= Schedel Ferenc] aláírással. Az adatot Korompay H. Jánosnak köszönöm.

nek ez az értékelése az olvasói reagálásról messzemenően egybecseng Erdélyi véleményével. Vagyis a negyvenes években Fanni valóságos létezésének elfogadása magában foglalhatta az írók korabeli társadalmi státusának megerősítését egy nagyjából 50 évvel korábbi példa segítségével.

Ennek egyik első jele Kerényi Frigyes két verse volt (*Fanni Hagyományainak olvasása után*¹¹; *Fanni és Kármán*¹²). Különösen az első érdekes ebből a szempontból, hiszen Kerényi itt Fannit mint a lírai én számára emlékezetben felidézhető szerzőt állítja be, a felidézés aktusa pedig magának a műnek, a saját kezű „hagyományok”-nak az értő, érzékeny befogadása révén valósulhat meg. Kerényi számára úgy volt lírai élményanyaggá transzponálható Fanni léte, hogy – erőteljes allúzióval – az egykori szerető, a műbeli T-ai Józsi pozícióját teremti újra, fenntartva a szöveg általi közvetítettséget, s így az emlékezet szerepét is. Ennek a nagyon szép stiláris regiszterben megszólaló, finom költői pozíciónak köszönhetően Kerényi nem túlságosan nagyterjedelmű életművének ez a költemény az egyik legjelentősebb darabja lehetett; így vélekedett erről Petőfi is, amikor az *Úti levelek*ben – egy igaztalan kritikán háborogva – cím szerint pontosan ezt a verset emelte ki ellenpéldaként: „Te pedig, barátom, légy nyugodt, s írv több olyan verseket, mint a »Fanni hagyományainak olvasásakor« [sic! – Sz. M.] vagy a »Ganovszky Pálhoz« vagy számos egyebek; s míg a csócselék azt kiáltja rád, hogy nem vagy költő, addig a múzsa lehajlik hozzád egéből, s homlokodat megcsókolván ezt mondja: »Kedves gyermekem!«”¹³ Petőfi idézett véleményének ugyan a *Fanni’ Hagyományai* korabeli recepciója szempontjából nincs relevanciája, hiszen Kerényire vonatkozik csupán; ám segíthet láthatóvá tenni egy másik összefüggést. Ugyanebben a prózai művében Petőfi rendkívül elítélően nyilatkozik Goethéről, ráadásul éppen a *Werther* kap-

¹¹ KERÉNYI Frigyes, 1844., 184–185.

¹² KERÉNYI Frigyes, 1846., 72.

¹³ PETŐFI, 1956., 44–45.; Petőfi pontatlanul idézi mindkét verscímet; a második cím ugyanis az 1846-os Kerényi-kötetben *Ganovszky Pálnak*, igaz, a tartalomjegyzékben valóban *Ganovszky Pálnak* olvasható, s egyéb adat híján egyelőre eldönthetetlen, melyik a sajtóhiba.

csán: „Góthe szíve agyag volt, komisz agyag, nem egyéb; nedves, puha agyag, mikor ostoba Wertherjét írta, azontúl pedig száraz, kemény agyag.”¹⁴ Csakhogy 1847-ben még nem jelentette ugyanazon poétikai hagyományt a *Werther* és a *Fanni’ Hagyományai* – láttuk, ezt maga Toldy sem hangsúlyozta még ekkor –, ilyenformán pedig Fanni szerzőségének feltételezése magában foglalta a Goethétől való függetlenséget. Ez pedig nyilván meg is könnyíthette a *Hagyományok* irodalmi recepcióját, hiszen nem kellett a Goethe-ellenes kritikák hatálya alól kimenteni¹⁵. Fanni valóságos írói státusának ezt a lehetőségét valószínűsíti két másik, Petőfivel részben érintkező adat is.

Szász Károly egyik álneven publikált versében (*Petőfiné naplója olvasásakor*) Szendrey Júliát ünnepelve, előzményként és ihletadóként említi Fannit, a címadással pedig – tudatosan vagy öntudatlanul – Kerényi költeményére játszik rá, Fanni nevének helyére illesztve be a megszólított írói nevét; hiszen a versnek az volt az apropója, hogy Szendrey Júlia naplófeljegyzéseinek egyik részlete megjelent a győri *Hazánkban*:

Vagy tán a régi multból *Fanni* lelke
Szeliden, lágyan lelkedre fuvalt?¹⁶

Fanni itt nyilvánvalóan irodalmi ösképpé emelkedik: a nők által művelt irodalom esztétikai mércéjeként kerül elő. Szendrey Júlia teljesítménye azáltal válik ugyanis recipiálhatóvá, hogy nem hagyományt teremt, hanem hagyományt folytat; egyrészt a társadalmi szerep tekintetében (hogy tudniillik írónőként lép föl), másrészt pedig a választott műforma miatt is, hiszen naplót alkot, amely eszerint nincs messze a *Fanni’ Hagyományaitól*. Szász Károly verse nyilvánvalóan rögzített egy irodalmi közmegegyezést; amikor ugyanis Gyulai Pál Szászhoz írott levelében kifejti erről a versről a véleményét, természetesen és öntudatlanul

¹⁴ PETŐFI, 1956., 59.

¹⁵ Petőfi Goethe-ellenes véleményére és ennek gyökereire l. MARTINKÓ, 1965., 283–285., kül. 284.

¹⁶ Petőfi-adattár, I. 153.

nul veszi át az összevetést, még ha érez is értékbeli különbséget Fanni és Szendrey Júlia irodalmi teljesítménye között, illetve vannak is komoly fenntartásai. Mindazonáltal az összehasonlítás alapjául szolgáló szemléletet egy pillanatra sem függeszti fel: „Petőfiné naplója igen szép – bárha Fannit nem közelíti meg – de helyes volt-e kiadni, de illeté Petőfihez, hogy közölje? Petőfi dicsekszik, hogy nem üti dobra szerelmét s komisz dolog mások előtt csókolódni, azomba megengedi, hogy neje elmondja egy egész közönség előtt: miképen csókolta meg keztyűét. Még képét is kiadatja!! Nem jobb lett volna-e majd évek vagy éppen halála után beszélni el mindezt a közönségnek? Nem szebb lett volna-e ereklyeként őrizni a világ szemei előtt, s nem tenni ki látványul, hogy büszkén elmondhassa lássátok milyen kedves babám van nekem. Nállamnál senki inkább nem tiszteli Petőfit és nejét, de éppen ezért igen tudok boszankodni, midőn az egyik páratlan türelmetlenséggel akarja másokra tukmálni nézeteit a másik pedig ott kezdi írni pályáját, hol tulajdonképpen végeznie kellett volna – életirójának. Hanem azért Petőfi még is nagy költő, neje még is dicső leány!”¹⁷ Gyulai a nyilvánosságra hozatal felelősségét elsősorban nem a naplót megalkotó nőnek rótt a föl, hanem férjének; ami – figyelembe véve Petőfi szerepét az asszonyneven publikáló Szendrey Júlia költői naplójegyzeteinek kiadásában¹⁸ – egyáltalán nem jogosulatlan megjegyzés. Gyulai tudta vagy sejtette az igazi körülményeket. A konkrét eseten túl azonban mindez azt is magában foglalhatta, hogy Gyulai a szubjektív naplójegyzeteknek a rögzítését egy nő esetében természetesnek tekinti ugyan, ám közzétételüket már nem. Legalábbis erre utal, hogy az ilyen természetű, személyes közlésformák megjelenését sokkal inkább életrajzi dokumentumként hajlandó elfogadni, mint irodalmi műként: a naplójegyzetek halál utáni közönség elé tárásának igénye ezt látszik igazolni. Bár ez nincs kifejtve, mindazonáltal ez is indokolhatja, hogy az 1840-es években még Gyulai is hajlandó a nők által létrehozott irodalom

¹⁷ Petőfi-adattár, II. 58.; a levél teljes szövegét l. még – némileg eltérő olvassal – GYULAI, 1961., 32–33.

¹⁸ Erről l. RATZKY, 1996., 87–88.

nemzeti mércéjeként elfogadni Fannit¹⁹, noha évtizedekkel később ő jelenti ki a leghatározottabban Kármán szerzőségét²⁰; hiszen mindaz, amit itt Szendrey Júlia ellenében felemlít, pozitív módon érvényes az írónőnek tekintett Fannira. Gyulai 1847-es megjegyzése egyébként szemléleti alapjait tekintve nincs messze attól a koncepciótól sem, amelyet 1858-ban fejtett ki az írónők létjogosultságáról; ezek a nézetek pedig – s különösen a körülöttük kialakult vita – bizonyos pontokon még akkor is összefonódnak Fanni fikatív szerzőségével.

Toldy kiadása után 1865-ben jelent meg újra a *Fanni' Hagymányai*, ezúttal egy olyan, Zilahy Károly szerkesztette antológiában, amely a magyar nőírók reprezentatív bemutatására vállalkozott²¹. A gyűjtemény költői antológiának készült, csupán két prózai mű került bele, igaz, azok a kötet élére: a kisregény mellett Csernátoni Lóra „levelekben irt” elbeszélését válogatta be a szerkesztő²². Mivel a két szöveg időrendje is ezt indokolhatta, a *Fanni' Hagymányai* a könyv legelső szépirodalmi alkotása lett. Zilahy bevezető tanulmányából az is kitűnt, hogy ennek koncepcionális jelentősége van. Az antológia szerkezete – és a válogatásban meglévő feminista színezetű kánonátrendezési tendencia – miatt Fanni mint írónő szentesíti a magyar nők jogát az irodalom művelésére, létével éppúgy, mint alkotásával. Nagy-

¹⁹ Itt szeretném megjegyezni, hogy Gyulai számára sem egyszerűen irodalomtörténeti vagy filológiai probléma volt a *Fanni' Hagymányai*, hiszen 1853-ban megjelentet egy hosszú elbeszélést *Fanni* címmel, ráadásul egy nők számára készülő almanachban (GYULAI, 1853.), ez a novella pedig kifejezetten a *Fanni' Hagymányai* újraírása. Ennek az intertextuális kapcsolatnak a részletes elemzését még nem végezte el az irodalomtörténet-írás (az elbeszélésre összefoglalólag l. KOVÁCS K., 1976., 22.)

²⁰ GYULAI, 1875.

²¹ A kisregény kiadástörténetéről egyébként megbízható összefoglalás: KOZOVCSA, 1971.

²² A kötet szerzői – a tartalomjegyzék névalakjai szerint – a következők: Fanni hagymányai; Csernátoni Lóra: Irene levelei; Molnár Borbára [sic!]; Ujfalvy Krisztina; Takács Terézia; Dukai Takács Judith; Malom Luiz [sic!]; Szendrey Júlia; Ferenczy Teréz; Majthényi Flóra; Iduna (Szász Károlyné); Vahot Sándorné [sic!]; Izidóra (Gr. Bethlen Miklósné); Gr. Wass Ottilia; Kisfaludy Atala; Wohl Janka; Szöllősi Nina; Teréz; Hajnalka. – A kötet címléírását l. ZILAHY, 1865.

jából úgy, ahogyan ezt egy évtizeddel később axiómaként Paulikovics Lajos megfogalmazta: „Fanni egyszersmind a magyar írónők ősanyjának tekinthető...”²³ Zilahy ezt nem mondta ugyan ki, de kiindulópontja ugyanez volt. Ebben nyilván komoly szerepet játszott az, hogy egy – akkor már több mint egy évtizedes lappangó, majd nyílt – vita befolyásolta álláspontját, így bizonyos fokig a polémiában való állásfoglalás is célja lehetett. Zilahy szerint a magyar történelem egyedülállóan kedvező helyzetet teremtett a nők kulturális tevékenysége számára: „Azon tisztas és méltó helyzetből, melyet a magyar nő a magyar nemzet háztartásában eleitől fogva – még a keresztyénség üdvös és irányadó befolyását megelőzőleg – elfoglalt, önkint következett, hogy a női szellemélet nyilvánulása nálunk már a középkorban kevesebb akadállyal találkozott, mint sok oly országban, mely jelenleg a polgárosodás vezérlobogóját viszi Europa előtt.”²⁴ Ezt az állítást egy olyan listával igyekezett bizonyítani, amely Erzsébet „királynőtől” kezdve „Petróczy Kata Szidónián” át a legendás Lósárdi Zsuzsannáig tart. A büszkén hangsúlyozott, évszázadokat átívelő tradíció ellenére az antológia csak a XVIII. század végétől indul: kronológiailag Molnár Borbála és Ujfalvy Krisztina a legkorábbi szerzők. Vagyis Zilahy kritikailag erősen megrostálta az anyagát: nemcsak a bevezetőben még emlegetett középkori vagy kora újkori alkotókat rekesztette ki, hanem a két, előbb említett költőnővel egykorú Vályi Klárát is (bár az előszóban még utalt rá). Ilyenformán Molnár Borbála és Ujfalvy Krisztina nem egyszerűen úttörőként, hanem a nők által létrehozott irodalmiság esztétikai minőségeként kerülnek az antológia első helyére; jelentőségüket pedig Zilahy szemében növelte az, hogy saját erejükből, autodidaktaként váltak költővé. Ezért jelenthetett megerősítést Fanni léte, hiszen így a prózaírók közül is fel lehetett mutatni egy hasonló őstehetséget ugyanebből a korszakból; ez pedig implicite azt is bizonyította, hogy a nők nemcsak a lírai műnemben tevékenykedhetnek sikeresen: „Hanem hogy a magyar nőnem szellemi élete minden ápolás nélkül, sőt szánt-

²³ PAULIKOVICS, 1878., 3.

²⁴ ZILAHY, 1865., XI-XII.

szándékosan elhanyagolva is mily gazdag hajtásokra képes, annak, Fannival és Molnár Borbálával együtt megint Ujfalvy Krisztinában találjuk érdekes példáját.”²⁶ Az sem véletlen tehát, hogy a kötet Fannival kezdődik: ez a mérce fölállítását, sőt egyfajta tekintélyérvel is jelent. Zilahy számára ez az a mű – és ez az a szerző – akiért valóban lelkesedhet, ráadásul esztétikai érvek alapján; mert Molnár Borbála és Ujfalvy Krisztina esetében még számos egyéb (életrajzi, fejlődéstörténeti, morális stb.) szempontot is szükségesnek látott mozgósítani a jelentőség körülírásakor. Feltűnő, hogy a világirodalmi párhuzamoktól az egész bevezetőben tartózkodó Zilahy itt és ekkor nem érezte túlzásnak az összehasonlítást: „Ekkorra [a XVIII. század végére – Sz. M.] esik föltűnése egy ritka varázsu jelenségnek – egy bár futó de fényes csillagnak költészetünk láthatárán, a kinek jóformán nevét sem ismerjük, egész sorsa, élete felől pedig csak annyit tudunk a mennyit a lánglelkű Kármán, a mult század végén többek társaságában általa szerkesztett »Urania« című zsebkönyv hasábjain felőle, hátramaradt naplótöredékei bevezetéséül köztudomásra hozott. *Fanniról* szólok, kinek magasztos geniusát költőnőink közül még mindeddig senkinek sem sikerült tulszárnyalni, sőt bár elérni is alig. Tovább megyek. A sentimentalis nemben még összes prózai költészetünk terén sincs fejülhaladva. Mély érzésre és igazságra nézve megközelíti Werthert; egyszerűségében pedig még meghatóbb és emelkedettebb, és rajzában aránylag több a változatosság, mert a kép háttérében számos odatarozó mellék-alak jelenik meg: – az apa, a mostohaanya és testvérek, az elszegényedett özvegy urhölgy, T-ai Józsi: néhány szóval mind egyénekké domborodnak. A mi áll a részekről, nem kevésbé igaz az egészről is. A rövid mese (melyben hasonlókép erősebb Werthernél), képekben gazdag, változatosságával vonz és igazságával kimondhatatlan érdeket gerjeszt. S a képek mily összhangban vannak egymással és a hangulattal! S e hangulat csapongásaiban is mi nemes, mélységében is mi átlátszó, tiszta! Mennyi hűség, következetesség az árnyalásban, átmenetekben – mennyi valódi báj! Itt minden a szívből

²⁶ ZILAHY, 1865., XXXII.

fakad és minden oda foly vissza. És aztán minden izről-izre magyar.”²⁶

Zilahy koncepciójának megértéséhez ezen a ponton fontos számontartanunk a nőírókról az 1850-es, 1860-as években kialakult polémia némely tanulságát²⁷. Fanninak mint prózairónak a fölmutatása ugyanis a vilának ahhoz a vezérmotívumához kapcsolódik, amely a nők által egyáltalán sikerrel művelhető műnemek vagy műfajok kijelölése körül folyt. A *Hölgyfutárban* már 1851-ben így fogalmazott egy álneves szerző egy némileg – talán valami rekonstruálhatatlan sajtóhiba miatt is – értelmetlenné torzult mondatban: „Ha az írók műveit pontosan megvizsgáljuk, tehát az itt mondottakhoz bő adatokat találunk. Kitűnik innét, milly mezőn működött legfényesebben a hölgyíróság Sapho idejétől, egészen le a miénkig, ez mindig az alanyiség körében történt, s történik, az élet jelenségek minden létezetnek jeles költészetnek, – figyeletek –, s emlékekbeni lyrai letükrözésében [sic! – Sz. M.] nem pedig a művészet ama körében, melly tökéletes bevégezést, tárgyilagosságot mint nélkülözhetlent, föltételez, nem a dráma, hős költemény s regény körében.”²⁸ A nők számára sikerrel művelhető műfajok körét azután a vita szempontjából centrális szerepű, 1858-as Gyulai Pál-tanulmány jóval szigorúbban és bővebb indoklás után határozza meg: eszerint a líra sem minden korlátozás nélkül lenne alkalmas a nőíróknak. Gyulai ugyanakkor az írók feladatát határozottan a gyermek- és ifjúsági irodalom létrehozásában látja, ha máshogy nem, legalább fordítások révén – ezért is dicséri Szendrey Júlia vállalkozását, hogy Andersen meséinek átültetésére vállalkozott²⁹. Zilahy szerkesztői koncepciójának nyil-

²⁶ ZILAHY, 1865., XXVI–XXVIII.

²⁷ A nőírók megítélésének társadalom- és mentalitástörténeti összefüggéseiről l. a régebbi szakirodalomból, elsősorban az anyagfeltárásuk miatt: BOROSS, [1935.], BÁNHÉGYI, 1939. Vázlatos kísérlet, amely korábbi időszakra, az 1840-es évekre terjeszkedik ki: FÁBRI, 1987., 713–727. Újabban: FÁBRI, 1996.; HÁSZ-FEHÉR, 1996.; UHL, 1996.; FÁBRI, 1996a. kül. 81–112.; KÁDÁR, 1997.

²⁸ W.gh 1851., 2011–2012.; erre az írásra polemikusan reagált: KEMPELEN, 1852.

²⁹ GYULAI, 1858., kül. 299. skk. Anélkül, hogy ehelyütt a vita teljes ismertetésére vállalkoznék, jelzem: erre a Gyulai-cikkre vitacikkkel reagált Brassai

ván ezzel a felfogással van lappangó vitája: mert bár ő is fönn-tartja azt, hogy a nőknek bizonyos szubjektív műformák volnának alkalmasak – ne feledjük, az antológia alapvetően lírai karakterű –, jelentősen bővíteni igyekszik ezeknek a körét. Ehhez a törekvéséhez pedig Fanni lesz az egyik komoly érv. Figyelemreméltó éppen ezért, hogyan kap helyet gondolatmenetében a *Werther*: nála ugyanis – előfeltevése szerint teljesen logikusan – fel sem merül a Goethe-mű utánzásának vagy imitációjának lehetősége. Egyenrangú alkotásokként kerülnek egymás mellé, legfeljebb az irányzat, a szentimentalizmus köti össze őket. Zilahy itt más helyi értéket ad a *Werther*nek, mint később a szakirodalom hatásvizsgáló, pozitivistá iskolája, s ezáltal magát a feltételezett szerzőt, Fannit is klasszifikálja, mintegy Goethe társává emeli. Ez a gesztus pedig a nőírók teljesítményét jóval tágabb érvényességűnek mutatja, mint Gyulai normatív és preskriptív szemlélete, még ha kifejezetten – itt és ekkor – nem polemizál is Zilahy Gyulaival.

Zilahynak azonban a bevezetőben arra is választ kellett adnia, mi volt akkor Kármán viszonya a *Fanni' Hagyományaihoz*. A szerkesztő közreadót és – esetleg – átdolgozót látott benne: „Egészben véve ilyet csak női toll írhatott; noha Kármán simító keze a művön, eleitől végig nyomról-nyomra világosan látszik.”³⁰

Sámuel (Brassai 1858a.), majd Brassai ezen írásához kapcsolódott [Szendrey] 1858., amitől aztán Brassai két ízben is elhatárolódik: BRASSAI, 1858b., 1858c. A vitára – már Brassai állásfoglalására is – röviden utal: Divatcsarnok, 1858. máj. 4. 282–283. Gyulaira reflektál Jókai is, Beniczkyné Bajza Lenkéről nyilatkozván: JÓKAI, 1858. Gyulai ellen foglal állást a Hölgyfutár egy névtelen cikke is, amelyet az első folytatáshoz fűzött lábjegyzet a következőképpen mutat be: „E szellemdúsan írt cikk – Polixena név alatt, – a »Kolozsvári Közlönyben« jelent meg, s mind tárgyánál, mind eszméinél fogva igen méltó a ra [sic! – Sz. M.], hogy lapunk olvasónői által is megismertessék. Hir szerint Polixena nem más, mint Erdély egyik legkitünőbb, legszellemdúsabb úrhölgye: gróf Lázár Mórné.” [LÁZÁR Mórné], 1858. 543. Hasonlóképpen Gyulaival polemizál: SZABÓ R., 1858. A vita 1862-es folytatásának legfontosabb dokumentumai: GYULAI, 1862a., 1862b., és 1863. 1863-ban szólal meg Arany János is, Gyulai védelmében: ARANY, 1968. A vita ezen legutóbbi fázisának legjobb összefoglalása egyébként Németh G. Béla jegyzete az imént említett Arany-szöveghez.

³⁰ ZILAHY, 1865. XXVI–XXVIII.

Ehhez a felfogáshoz sajátos, előzmény és folytatás nélküli szövegközlő módszer is csatlakozott. Az antológiában közölt szöveg a *Napi Jegyzések és Levelek* I. darabjával kezdődik, a *Fanni' Élete* című szövegegység pedig csupán a bevezető tanulmányban olvasható: hiszen ez utóbbi, nem lévén a műbéli Fanni szólama, Zilahy számára nem tartozott hozzá a műhöz³¹. Ráadásul teljesen el is hagyta az *Eggy Szó az Olvasóhoz* című részt, amely az *Uránia* I. kötetében a *Hagyományok* beharangozását végezte el. Ilyenformán Fanni íróői mivoltának fikcióját a szövegkiadásban is érvényesíteni tudta – s ezzel azt a komoly dilemmát is fölvetette, hogy hol is húzódnak a *Fanni' Hagyományai* textusának határai: hiszen az akkor, 1865-ben egyáltalán olvasható három változat (az *Uránia* három kötetének folytatásos közlése, Toldy 1843-as kiadása és Zilahy antológiabéli publikációja) nem egyezik meg egymással³².

Fanni szerzőségének fikcióját azonban nem csak Zilahy fogadta el³³. E felfogás jellegzetes és nagyhatású képviselője Székely József volt. Az ő több különböző időpontban megfogalmazott koncepciója azért is kulcsfontosságú, mert a változások, módosulások mögött föltárható az az erőfeszítés, amely a fikciót az egyre kivédhetetlenebb ellenérvekhez igyekszik adaptálni.

1857-ben – ekkor még csak a Toldy-kiadás van forgalomban – Székely *Fanny* címmel közölt egy írást a *Nővilágban*. Neki ekkor Fanni személyisége volt a fontos, költői hangvétellű cikkében egy ilyen szempontú rekonstrukcióra tett kísérletet: „A képzelet nem elég erős, egy ifju élet ily hiányos töredékeit kiegészíteni; s az emberi lélek isteni természetének finom és mély ismerete nélkül ne nyuljon senki e szent képhez, ujja hegyével se érintse érzékeny voltát, nehogy e ritka szép virág himporát, az ártatlanságot lefujja.”³⁴ Mivel a szerző ilyenformán a – tények

³¹ Ennyiben tehát nincs teljesen igaza Milbacher Róbertnek, amikor azt állítja: az előbeszédnek „azért mindegyik kiadás részesei maradtak” (MILBACHER, 1995., 117.).

³² Erről az elméleti általánosítás igényével: MILBACHER, 1995., 114. skk.

³³ Itt említem meg pl. Greguss Agostot, aki szerint Fanni volt „a nőiség legtökélyesebb kinyomata”: GREGUSS, 1943., 81.

³⁴ SZÉKELY, 1857., 305–306.

mellett – a képzelet illetékességét is kétségbe vonta, marad az áhítat: Fanni a szentség szférájába emeltetik, amit szűzies szerelmével érdemelt ki. Ez az ártatlan szent pedig megszentelte azt a Kármánt is, aki itt a szerelmes pozícióját kapja meg. Kettejük kapcsolata így mentes minden érzékiségtől, s kölcsönösen egyenrangú emberek viszonyának lételeződik. Ezért bizonyítja Székely Kármán szellemi kvalitásait is, hiszen ahogy Fanni szentsége átsugárzott Kármánra, úgy ez az intellektuális erény visszaháramlik magára a lányra: „Kármán, a múlt század végén élt és halt el csakhamar kedvese után, s a legelőkelőbb magyar írók egyhangú véleménye szerint, egyike volt és egyike még most is irodalmunk legelső prozaistáinak, kiből a correct irányu mint itéletü Toldy vallomása szerint, hatalmas dramaturgiai tehetség veszett el.”³⁵ Kármán erkölcsi magasrendűségét pedig a Fanni-hoz való életre szóló kötődés igazolja: „Kármán karjai között” leheli ki a lelkét a halált is mosolyogva váró Fanni, majd „csakhamar kedvese után” megy Kármán is. Ezt az érzelmi viszonyt aztán a keresztényi szerelem példájának tartja Székely; árulkodó viszont, hogy az ezzel párhuzamba állított példa a *Romeo és Júlia* – ez pedig elég erőteljesen utal arra, hogy a szerző itt milyen kód szerint is értelmezi a művet³⁶. „A legromantikusabb szerelem, mit valaha költő festett, mondják: »Romeo és Julia«. Megengedem és el is hiszem. De a költői igazságszolgáltatás statariális biróságától elnézve, a keresztényiség észjárásához mért gondolkozásmóddal lehetlen [sic! – Sz. M.] azt nem mondanom, hogy egészséges lélekállapot és nemes érzés mellett csak úgy lehet szeretni, a hogy Kármán és Fanny szeretett, s csak úgy lehet kimulni, a hogy ők elmúltak – a fáklya mely leégett, de ki nem oltatott!”³⁷

Ez, a *Fanni’ Hagyományaitól* már részben függetlenedő, novellisztikussá váló fikció akkor került veszélybe, amikor Székelynek egyeztetnie kellett ezt az éteri szerelmet a Kármán–Marko-

³⁵ SZÉKELY, 1857., 306.

³⁶ A *Rómeo és Júlia* kódja szerint értelmezte a művet – jelzetten Székelyhez kapcsolódva – Károly Gy. Hugó is: KÁROLY, 1872., 184.

³⁷ SZÉKELY, 1857., 307.

vicsné kapcsolattal. Amikor 1860-ban először ő publikálta – egyébként filológiailag használhatatlanul – a levelezés szelektált anyagát magyar fordításban³⁸, a fikció bizonyos elemeit el kellett vetnie. Főladta Fanni írónői mivoltát, viszont egybemontírozta alakját Markovicsnéjével: „ugy sejtem, hogy az a titokzatos alak, a kit irodalmunk »Fanni«-nak nevez, tán költőtett alakja M-grófnének”.³⁹ Ennek a megoldásnak kettős előnye volt: megmenekült a Hagymányok eredetisége, hiszen továbbra is valós történetnek lehetett tekinteni, másrészt meg lehetett menteni Kármánt mint hűséges szerelme. Ehhez természetesen főnn kellett tartani azt az egyébként bizonyíthatatlan előfeltevést, hogy Kármán életében csak egyszer volt szerelmes; ha pedig a Markovicsnéval folytatott viszonyról van dokumentum, akkor ez volt az az egyetlen szerelem, tehát csakis ez lehetett a mű alapja. Ezzel a koncepcióval természetesen megnövekedett Kármán írói jelentősége is. A holtig tartó hűséget Székely újabb mozzanatokkal támogatta meg: az író vérével pecsételte meg eme leveleket, sőt utána halt kedvesének. Igaz, Székely elegánsan megkerüli azt a kérdést, ugyan honnan tudja, hogy Markovicsné meghalt volna Kármán előtt: „Azt Kármán életírásának adatai után tudjuk, hogy a fiatal férfi, kedvesének halálát sokáig túl nem élte; mint a Juliáét nem Romeo – noha a mi Romeónk, Mithridates kedves napi csemegéjéhez, a méreghez nem folyamodott. Mit a méregnek kellett volna végezni, elvégezték azt nála a lázas, a szenvedélyes indulatok, Acteonnak e saját urokat tépő ebei.”⁴⁰

Fanni írónői mivoltának legteljesebb kiépítését Paulikovics Lajos végezte 1878-ban – azaz akkor, amikor már egy olyan nagy tekintély, mint maga Gyulai Pál cáfolta ezt a felfogást. Paulikovics írása egy olyan arcképsorozathoz volt mellékelve, amely „történelmünk kiváló 14 hölgyét” szándékozta bemutatni⁴¹; vagy-

³⁸ A kiadás korabeli recepciójára l. a következő ismertetéseket: *Nővilág*, 1860. júl. 1. (27. sz.) 430., *Divatcsarnok*, 1860. jún. 19. (25. sz.) 199.

³⁹ SZÉKELY (kiad.), 1860. IV.

⁴⁰ SZÉKELY (kiad.), 1860. IV–V.

⁴¹ A sorozat a *Kassa és vidéke* 1878. jan. 22-i számában indult, a rovat címe: „Hölgyek csarnoka”. A képen is ábrázolt, írásban is méltatott 14 nő a kö-

is a szöveg háttérében itt is nyilvánvaló a nőkhöz kapcsolódó ideológiai céltételezés. A szerző öntudatosan Toldyhoz csatlakozik, Székely második verziójáról tudomást sem vesz; nyíltan elhárítja viszont a cáfolatokat: lábjegyzetben utal arra, hogy „Gyulay” [sic!], „Szinney” [sic!] és Beöthy Zsolt szerint Fanni csak költött személy, ő azonban Toldyval ért egyet. „Az éles eszű és mély belátású bíráló, Toldy, e napló-töredékben oly egyszerű, mesterkélellessel, mindennapi életképet lát, melyet a Wertherismus beteges kinövésének tartani alig lehet. A skepticizmus sok homályt eloszlat, de sokszor a legvilágosabb tényeket és eseményeket is ködbe burkolja.”⁴² Székelyhez hasonlóan vélekedik Kármán állhatatosságáról, de ezt megpróbálja egyeztetni Toldy Alkibiadész-metaforájával: a látszólagos csapodárság örök hűséget takar. „Kármán irodalmi buvárlatai közben egy égből szállott, ragyogó gyöngyre, egy valódi Uraniára talál, kit Fanni néven örökít meg, de vezetéknevét, a család iránti tekintetből elhallgatja. Ifju szerelme a költői lelkű, mély kedélyű és páratlan szépségű Fanni iránt első és utolsó is vala. A hölgy szintén lángoló hévvel rajong e testben, lélekben hódító daliáért. De az áldás és boldogság geniusai nem mosolyognak a szép lelkek frigyére. A sivár kedélyű apa, önző mostoha-anya idegenkednek e házasságtól és Kármánt elutasítják. Az eszményien finom szervezetű és mély kedélyű Fanni leroskad a néma bánat súlya alatt és gyorsan, mint testvére, a rózsabimbó, hervadni kezd. Kármán értesülvén Fanni baljóslatú állapotáról, örülten siet haldokló ágyához. Fanni lelke kiderül; könnyein át mosolyogva üdvözlí kedvesét; átadja neki hagyományát, egyetlen birtokát, Naplóját, ez érzelmekben gazdag kincsaknát; mosolyog a fehér ravatalra, mely készen várja; mosolyog az utolsó pillanatban, mintha azt suttozná: »A viszontlátásig nem sokára.«

vetkező: 1. Mária királynő, 2. Szilágyi Erzsébet, 3. Beatrix királyné, 4. Rozgonyiné, Szentgyörgyi Cecília, 5. Kanizsay Dorottya, Perényi Imréné, 6. Izabella királynő, 7. Lorántfy Zsuzsanna, 8. Dobó Klára, 9. Széchy Mária, 10. Zrínyi Ilona, 11. gr. Teleky Lászlóné, 12. Pálóczi Horváth Mária, 13. gr. Brunszvik Teréz, 14. „Fanni írónő”.

⁴² PAULIKOVICS, 1878., 2.

A fájdalomtól sebzett Kármán, átdolgozza a Naplót és kiadja az Urániában, mint Fanni hagyományait. [...]

Kármán József, Fanni elhunytá után, hogy szívének tomboló fájdalmát enyhítse, a fővárosi hölgyek társaságában keresett szórakozást, kik rajongva csüggtek a hódító Alcibiades ellenállhatatlan csábjain. Kármán mindég és mindenütt egy rokonlelket keresett, ki Fanni helyét elfoglalja és keblének végtelen ürességét betöltse, de nem talált sehol. Fanni csak egy volt az ég alatt; a föld színén nincs többé párja; rá nézve az élet folytonos gyötrelmévé vált. E sorvasztó kínok között, szülei karjaiban kiadta lelkét és elröpült védszentjét felkeresni valahol, a tulvilági csillagok özönében.”⁴³ Ez a hosszan idézett szöveg természetesen igen távol van már a szakszerűség Toldy Ferenc-i alapjaitól, viszont szinte katalógusszerűen foglalja össze azokat a Toldytól átemelhető elemeket, amelyeket Zilahy és Székely értelmezésével egybe lehetett építeni.

Ennek az egyre színesebbé s ugyanakkor egyre tartalmatlanabbá váló fikciónak a maradékát is csak akkor lehetett fönntartani a továbbiakban, ha legalább a mű alapjának tekintett szerelem valóságát igazolni lehet. Prónai Antal például 1897-ben – a kisregény szubjektivitásából és lélektani hitelességéből kiindulva – Fanni ihletadó szerepét, vagyis valódi létezését tételezi fel, bár szerzőnek teljes egészében Kármánt tartja⁴⁴. Végső soron persze ez a megoldás sem egyéb, mint Toldy 1867-es álláspontjának (Fanni és Kármán mint társszerzők) a finomítása.

Mások arra tettek kísérletet, hogy Markovicsné alakját is beépítsék a fikcióba – ha már letagadni nem lehet. Szana Tamás 1887-ben úgy vélte, hogy a Markovicsné-levelezés a lélektani magyarázatot szolgáltatja, merthogy a levelek bizonyítják Kármán reménytelen szerelmét, világfájdalmas hangulatát⁴⁵. A grófnő ebben a konstrukcióban tehát a katalizátor szerepét töltené be. Szócs Géza 1909-ben más megoldást választott: szerinte Markovicsné modell volt. „Markovicsné alakja sok vonás-

⁴³ PAULIKOVICS, 1878., 2–3.

⁴⁴ PRÓNAI, 1897., 123.

⁴⁵ SZANA, 1887., 54.

sal szolgált költőnknek Fanny alakjának megrajzolásához.”⁴⁶ Ezt támogatandó, megható történetet mesél el a finom lelkű nő boldogtalan házasságáról. Marék Antal a legutolsó, aki még magyarázatot lát Markovicsnéban: ő minden cáfolat ellenére 1941-ben is megpróbálja egyeztetni Toldy álláspontját (a grófnő naplójának meglétét és impulzusadó szerepét) és Szana ötletét (Kármán világfájdalmas hangulatát keresni a levelekben)⁴⁷.

Az egyre nehezebben cáfolható ellenvélemények egyik ága viszont éppen a Markovicsné-levelezés és a *Fanni' Hagyományai* elválasztására törekedett. Voltaképp ez az eljárás is Toldyban található igazolást: hiszen ő 1867-es könyvében egy lábjegyzetben úgy vélte, „helytelenül” tekintik újabban a Hagyományok alapjának a levelezést⁴⁸. Igaz, Toldy itt részletes indoklást nem adott. Mások azonban kerestek érveket. Beöthy Zsolt 1879-ben Markovicsné erkölcsi megbélyegzésével kívánta bizonyítani az össze nem illést: „Csodálatos, hogy valaki ez asszony élvsovár ajakára tudta képzelni Fanni imádságát. Mikor az ártatlan gyermek vonásai lebegtek előtte, hogy lerajzolja, Kármánnak bizonyára inkább el kellett felednie Markovicsnét, mint emlékeznie rá.”⁴⁹ A morális elítélés azonban nyilván a legkifogástalanabb érv, Beöthy leszámolása a legenda ezen ágával ezért nem is volt következetes: továbbra is fönntartotta, hogy a mű tárgyát Kármán „életének egy ismeretlen, szomorú epizódja szolgáltatta”.⁵⁰

Még ennek a bizonyos fokig felemás leszámolásnak is megvolt azért a hatása. Néhányan megpróbálták teljesen kikapcsolni a Markovicsné-szerelmet a magyarázatok közül, mások pedig megkísérelték kevesebbre értékelni, mint korábban szokás volt. Szivák J. Iván 1882-ben előzmény nélküli ötlettel állt elő: Kármánt és Fannit rokonította⁵¹. Az azonosításnak egyrészt az az

⁴⁶ SZÓCS, 1909., 82.

⁴⁷ MARÉK, 1941., 437–438.

⁴⁸ TOLDY, 1867., 310.

⁴⁹ BEÖTHY, 1879.

⁵⁰ Beöthy 1879.; ezt egyébként egy sokkal nagyobb hatású munka, a millenniumi képes irodalomtörténet is népszerűsítette: BEÖTHY (szerk.), 1896., 124–125.

⁵¹ SZIVÁK, 1882., 1277.

alapja, hogy Kármánnak is el kellett válnia kedvesétől – a levelek ezt bizonyítják csupán Szivák számára –, másrészt pedig az, hogy a szentimentális lelkület megvan a levelekben éppúgy, mint a kisregényben. Prém József viszont nem Kármánt és Fannit, hanem Kármánt és T-ai Józsit találja hasonlónak⁵²; ennél azonban fontosabb szerepe van másik ötletének. Szerinte lehetséges, hogy az író saját (!) naplójegyzeteit vette alapul, csak „kiváló tapintatot” tanúsítva egy nőre ruházta át fájdalmát, amikor a „kéziratkészítés prózai kötelessége” rábírta a mű megírására⁵³.

Az ellenvélemények másik ága – miközben igyekezett meghaladni a Beöthy-féle morális érvelést – megpróbált el nem heshenthető logikai érveket felsorakoztatni. Gyulai Pál 1875-ben Kármán műveként adta ki a *Fanni' Hagyományait*, a kiadástörténet során először jelent meg ekkor önállóan a mű. A bevezetésben Gyulai az összehasonlító irodalomtudomány segítségével indokolta meg döntését: „Mindazokat, akik Fanni szerzőségét vitatják, úgy látszik, az a körülmény vezette tévedésbe, hogy a beszély napló és levél alakjában van írva, s a Fanni életrajza mintegy bevezetésül szolgál hozzá. De vajon a korban nem írtak-e ily alakban beszélyt és regényt? Vajon Goethe *Wertherje*, a kor legolvasottabb regénye nem ilyen-e?”⁵⁴ Láttuk, Goethét már Toldy is említette a *Fanni' Hagyományai* kapcsán, de ott alárendelt jelentőségű maradt a párhuzam. Gyulainál is megfért még ez az összehasonlítás a mű értékének elismerésével: a tudós „mély kedéllyel és művészi egyszerűséggel” megírt alkotásnak minősíti⁵⁵. Gyulai megállapítása – és tekintélyének súlya – azonban megnyitotta a lehetőségét a komparatiztikai érvelésnek, s ezzel alá is aknázza a kisregényt: hiszen bármikor ki lehetett jelenteni e logika alapján, hogy a mű akkor nem is eredeti, értéke tehát csekély. Ez a következtetés nem is váratott sokáig magára, része lett a Gyulai elleni nemzedéki lázadásnak⁵⁶. Ettől kezdve ugyan mindig Kármán műveként adták ki a *Fan-*

⁵² PRÉM, 1888., 5–6.

⁵³ PRÉM, 1885., 6–7.

⁵⁴ GYULAI, 1875., 326.

⁵⁵ GYULAI, 1875., 326.

⁵⁶ Gyulai ekkori pozíciójára l. NÉMETH G., 1981., kül. 136–157.

ni' Hagymányait, Gyulai ítéletének ezt a részét a szövegkiadók közül senki sem akarta ugyan hatástalanítani, ám az interpretációk egy része Gyulai ízlésének megbízhatatlanságát éppen ennek a kisregénynek a kapcsán kívánta demonstrálni. Bodnár Zsigmond – egyébként fontos életrajzi kutatásokat is tartalmazó – könyvében ez a nyíltan kiolvasható célzat⁵⁷, bár a munka filológiai karaktere nem engedte meg, hogy egyszerű vitairattá váljon a tanulmány. A lényegét azonban Bodnár Beöthy Zsolttal vitázva, de Gyulai ellenében is megfogalmazta egy korábbi cikkében: „Ma már igazán nevetséges volna oly irodalomtörténet, mely nemzeti phrasisokból indulva, valamely natio holmi gyarlóbb termékét rendkívül nagy becsűnek rajzolná.”⁵⁸ Bodnár egy általános minőségelv jegyében a nemzeti szempont ellen lázadt fel, s ennek esett áldozatául Kármán. Bodnár 1880-as monográfiájáról egyébként a Koszorúban megjelent egy névtelen bírálat is, amely teljes egészében a könyv szellemét követi, s ugyan Halász Ignácról vélekedik igen elítélően – „tudákos bárgyúság”-nak nevezve felfogását⁵⁹ – de melleleg Gyulai Pál szellemi impotenciáját is szeretné bizonyítani. Érvelése három fázisú. Kármán műve nem lehet művészi egyszerűségű – ahogy Gyulai mondta –, mert ez „kizárólag a nagy művek és nagy írók tulajdona”. Azonkívül senki nem olvassa: „hogyan van az, hogy ily kitűnő mű az ördögnek sem kell?”. A harmadik érv pedig Gyulai komparatiztikai érvének visszájára fordítása: „Ugyan tegyen kísérletet Gyulai és fordítsassa le *Fanni hagymányait* francia nyelvre. Valjon mit szól a párisi publikum a mesteri compositióhoz, mély kedélyhez és nemes egyszerűséghez?”⁶⁰ Az első két argumentum erősen deklaratív jellegű marad, meggyőző ereje ezért nem túl nagy; a harmadik viszont annál érdekesebb. Alátámasztva ugyan nincsen, hiszen a *Fanni' Hagymányai* első

⁵⁷ BODNÁR, 1880.; a kötetről méltató recenzió, F-y betűjeggyel: *Bajai Közöny*, 1880. máj. 30. 2–3. Bodnár általános irodalomfelfogására l. NÉMETH G., 1981., 287–295.

⁵⁸ BODNÁR, 1879., 178.

⁵⁹ NÉVTELEN 1., 1880., 274.

⁶⁰ NÉVTELEN 1., 1880., 274–275.

modern átültetési kísérlete⁶¹ éppúgy 1880-as, mint ez az anonim bírálat, ennek a lipcsei kiadásnak a recepciójáról pedig a kritika hallgat, tehát valószínűleg nincs róla tudomása; ráadásul ez az adaptáció – Maurus Rózsa, azaz Rózsa Mór munkája – német fordítás, s nem francia⁶². Mindazonáltal ebben az érvelésben megjelenik egy általános fordításelméleti dilemma: a mű nem bírná ki a nyelvi kontextusváltást⁶³ – ez pedig e szerint a logika szerint értékmérőként szolgálna.

A hatásvizsgálat pozitivistá iskolája ezek után hosszasan értekezett arról, hogy a kisregény mennyire hű utánzása a *Werther*nek, ám ezekben a tanulmányokban már nem kapott helyet Gyulai csakazértis elismerő véleménye a mű egészéről. Heinrich Gusztáv például csak a „novella stílje és nyelve” iránt volt elismeréssel, tehát csakis saját kulturális kontextusában és fejlődéstörténeti helyén tartotta értékelhetőnek⁶⁴. Szabó Ferenc egész könyvet szentelt annak bizonyítására: „Fanni nem más, mint Werther – női ruhában.”⁶⁵ Pintér Jenő szerint pedig Kármán „másoló”⁶⁶.

A pozitivistá szépségs feloldásának egyik lehetséges útja az volt, hogy a bizonyítékok hatására elismerjük ugyan a *Werther* hatását, de megpróbáljuk kimutatni a mű eredeti vonásait. Ezzel ismét növelni lehetett Kármán – már-már alászálló – jelen-

⁶¹ A kisregénynek ugyanis van korábbi, más nyelvű recepciója is: Vitkovics Mihály 1816-ban átdolgozta ugyan már szerbre a művet, *Spomen Milice* címen, csak hogy akkor – a Toldy-féle újrafelfedezés előtt – a szerzőség kérdése egészen más kontextusban került elő: Vitkovics valódi naplójegyzetnek tétélezte a szöveget, így nem is törekedett formahű fordításra. Adaptálta és átdolgozta a textust, szerzőnek pedig – logikusan – magát nevezte meg. Ez a gesztusa azonban nem volt inkorrekt (szemben azzal, ahogyan Piukovics Gábor vélte: PIUKOVICS, 1887., 327.), hiszen ő nem Kármán művét fordította le. Vö. még SZIKLAY, 1972., 233.

⁶² KÁRMÁN, 1880.; az előszóban (dátuma: 1880. jún. 30.) a fordító, Maurus Rózsa egyébként Gyulai véleményéhez csatlakozik a szerzőség kérdésében éppúgy, mint a mű értékelésekor: 3–4. A fordításról megjelent recenziót (Háhn Adolf írását) l. EPHK, 1890., 627–628.

⁶³ A kontextusváltás elméleti jelentőségéről l. KOROMPAY, 1988., 22–23.

⁶⁴ HEINRICH, 1906., 20.

⁶⁵ SZABÓ F., 1904., 75.

⁶⁶ PINTÉR, 1921., 373.

tőségét. Haraszti Gyula ennek szellemében azt a kézenfekvő tényt, hogy Werther férfi, Fanni pedig nő, Kármán önállóságának ékes bizonyítékeként idézi: „Kármán eléggé nem méltányolhatólag helyes érzéssel a szerelem ez elegiájának főszemélyétől nőt választott.”⁶⁷ Werner A. Vilmos pedig ebből a különbségből már arra a következtetésre jut, hogy a *Fanni' Hagyományai* jobb, mint a *Werther*: „Ezek után tehát az elfogulatlanul ítélőnek be kell látnia, hogy Kármánon meglátszik *Werther keserveinek* hatása, de viszont azt is el kell ismernie, hogy ez Kármán eredetiségéből mit sem von le, mert ő az átvett gondolatokat, eszméket lelke tüzeiben átolvastja, úgy, hogy azok egészen sajátjai gyanánt tűnnek fel, s ép ezért lehetetlen megvonnunk bámulásunkat azon írótól, ki a XVIII. század legjobb elbeszélését írta, mely több tekintetben fölülmúlja azon művet, melynek hatása alatt született.”⁶⁸ Fűr István – ha már másban nem sikerül – az író leleményét a rideg apa, a szívtelen mostoha és a leány barátnői szerepeltetésében látja, sőt: „Egészen sajátos magyar vonás a regényben, hogy nem társadalmi különbség, rang, vagyon választja el a szerelmeseket, hanem a családfői jogára kényes apa zsarnoksága.”⁶⁹

A másolás vádja elleni védekezésnek a másik – hatásosabb – módja az volt, ha azt hangsúlyozták: nem egy mű hatásáról van itt szó, hanem egy irányzat közös jellemzőiről. Voltaképp ez az érv Gyulai 1875-ös tanulmányában már megfogalmazódott, de hangsúlyt nem nagyon kapott, így az irányzatot elfedte a *Werther*-párhuzam fölemlítése. Ennek a megfontolásnak a fölerősítésére és argumentálására már az elég gyöngye kompilációt készítő Gárdonyi Zseni megpróbálta felhívni a figyelmet (a hasonlóságok „általánosságai a szentimentális iránynak”⁷⁰) – ez azonban aligha keltett nagy feltűnést, márcsak az érvelés iskolás módszere miatt sem⁷¹. Ezt a logikát – stilárisan is és retorik-

⁶⁷ HARASZTI, 1878., 226-227.

⁶⁸ WERNER, [1890.], 26.

⁶⁹ FÜR, 1948., 63.

⁷⁰ GÁRDONYI, 1907., 40.

⁷¹ Született is egy megsemmisítő, de teljesen megalapozott bírálat a könyvről: WEBER Artúr, 1909.

kailag is – sokkal meggyőzőbben képviselte aztán két író-esszéista, Rónay György⁷² és Kosztolányi Dezső⁷³. Voltaképp az ő állásfoglalásuk azt jelzi már, hogy az eddig nyomon követett kérdésföltevések köréből kell kilépni, ha a szerzőséget kívánjuk megérteni. Ilyenformán számukra már nem is cáfolandó tétel Fanni szerzői mivoltának a föltételezése. Persze mindez nem jelenti azt, hogy az erről folytatott lappangó vitát kronológiailag valóban le tudták volna zárni: amivel felfogásuk szembeállítható, az ennél jóval szívósabbnak bizonyult.

⁷² RÓNAY, 1934.

⁷³ KOSZTOLÁNYI, [1940.]

KÁRMÁN ÍRÓI JELENTŐSÉGÉNEK MEGÍTÉLÉSEI

A *Fanni' Hagyományai* szerzőségének kérdése természetesen Kármán jelentőségének változó és változatos megítélését is magával hozta, attól függően, hogy a mű szerzőjét, egyik szereplőjét, átdolgozóját, kiadóját látták-e benne az értekezők. A fejlődéstörténeti jelentőség kijelölése azonban nem szorítkozott kizárólag erre az egyetlen mozzanatra. Érdekes tehát külön is nyomon követni, az interpretációk milyen szerepet is jelöltek ki az írónak. Ez annál is izgalmasabb kérdés, mert hiszen éppen az eddigiek bizonyíthatták, hogy nem volt még csak egy olyan, egységesen elfogadott szövegtörzs sem, amely a szerzői névhez mint életmű hozzárendelhető lett volna¹: sokáig ingadozott például a legjelentősebbnek tekintett textusnak, a *Fanni' Hagyományainak* a hovatartozása. Bizonytalanok tehát annak a szövegegységnek a határai, amelynek alapján Kármán jelentősége megítélhető lenne, illetve az egyes írások odatartozása sem kételymentes: legjobb esetben egy nagy tekintély (Toldy) hagyománya szavatol érte. Mindez pedig szokatlanul nehéz feladat elé

¹ Ezt pontosan érzékelté Milbacher Róbert, még ha megfogalmazása egy ponton – a biztosan Kármánhoz köthető dokumentumokat illetően – filológiai-lag nem teljesen korrekt is: „Egyébként el kell mondani, hogy a »Kármán József« névvel csupán két versikét, néhány hivatalos levelet, egy német nyelvű levelezést szignálhat az irodalomtörténet, az e név alatt kerengő életmű csupán feltételezések, és különféle filológiai hókuszpókuszok eredménye (l.: SZINNYEI József [helyesen: Szinnyei Ferenc – Sz. M.] Kármán-tanulmányát, amelyben szógyakorisági vizsgálattal bizonyítja Kármán szerzőségét, ám szerintem „eredményei” alapján bármely korabeli író elfogadható szerzőnek).” MILBACHER, 1995., 121.

állítja az interpretációt: arra is magyarázatot kellene adnia, mi adja a – löbhnnyire hallgatólagosan és nyilvános kételyek nélkül elfogadott terjedelmű – életmű koherenciáját. Csakhogy az értelmezések legnagyobb része egyszerűen elkerülte a szembesülést azzal a kínos kérdéssel: tudjuk-e pontosan, miről és minek alapján beszélünk.

Ebből a szempontból Toldy 1843-as előadása viszonylag kevésbé masszív előzményt jelent, legalábbis a *Fanni' Hagymányai* szerzőségéhez képest. Mert bár a tudós értékítélete a kisregény kapcsán alapvetően meghatározta a későbbi irodalomtörténeti kánont, ám például az általa hangsúlyosan kiemelt *A' Fejveszteség* alig kerül elő a későbbi interpretációkban, vagy ha igen, csak másodlagosan; másrészt pedig Toldynak ekkor nem kellett választ adnia arra a kérdésre, hogy a nála és a későbbiek során is állandóan kiemelt szöveg, *A' Nemzet' Tsinosodása* miféleképpen hangolható össze a kisregénnyel: hiszen ő nem tekintette azonos alkotó művének a két írást. A két szöveg egymás mellé helyezése azonban a későbbiek során gyakran előhívta az összehasonlítás kényszerét, s erre különféle típusú megoldások születtek.

A Kármán-szakirodalom tanúsága szerint az összevetés rendszerint a *Fanni' Hagymányai* kárára ütött ki². A legvégletesebb álláspont Hevesi Andrásé, aki a *Szép Szó* híres tematikus számában (*Mai magyarok – régi magyarokról*) Kármánról értekezett: „Akár fordítás, akár eredeti, annyi bizonyos, hogy Kármán ebben az erősen túlbecsült műben [a *Fanni' Hagymányai*ban – Sz. M.] vonakodás nélkül átengedte magát az akkori divat érzelmi közhelyeinek, amely fölött toronymagasságban állt a szelleme és ízlése, úszott az árral, amelyet minden őszinte sorában megtagadott, be nem csapható, száraz értelmét, kifogástalanul tagolt beszédét gügyögésre fogta, meg akarta mutatni, hogy *ezt is tudja*; kicsiben ugyanazt művelte, mint Wilde, amikor rém-

² Érdekes ugyanakkor, hogy Dolinay Gyula abban a könyvében, amely a magyar történelem jelentős figuráit mutatta be (Kevétől és Árpádtól egészen Bánffy Dezső miniszterelnökig), Kármánt kizárólag a *Fanni' Hagymányai* szerzőjeként méltatja, egyéb művét nem is említi: DOLINAY, 1898., 754–755. (A könyvre Kreutzer Andrea figyelmeztetett.)

drámákat írt. Legalább is ez az egyetlen magyarázata annak, hogy a Fanni és *A nemzet csinosodása* című essay ugyanattól az embertől származik.”³ Hevesi számára tehát az a legfőbb baj a *Fanni’ Hagyományai*val, hogy Kármán ebben a művében alkalmazkodott a kordivathoz – ahelyett, hogy megelőzte volna, hiszen a másik emlegetett írásával éppen ezt tette. Voltaképp az a képzet jelenik meg itt is, amelyet Toldy már 1843-ban a közép-pontba állított: az író nagy előfutár. Hevesi elmarasztaló ítéletének logikája azonban azért érdekes, mert gyakorlatilag azt sugallja: a kisregény tökéletesen megfelelt saját kora elvárásainak. Igen bájos, ha ezt a kijelentést Halász Ignác 1878-as véleményéhez mérjük. Halász ugyanis éppen a *Fanni’ Hagyományai* visszhangtalanságának okait firtatja, s oda lyukad ki: a magyar alkattól akkor teljesen idegen volt a szentimentalizmus, s ez a „magyar nemzet józanságának” válik becsületére⁴. Ehhez képest Hevesi valóságos bestseller-gyártóvá stilizálja Kármánt.

Hevesi véleményének legfontosabb szemléleti magva továbbél – igaz, reflektálatlanul – egy egészen más ideológiai célképzet keretein belül is: Belitzky János 1969-ben egy érzelmi töltetében kurucos, frazeológiáját tekintve azonban erősen és vulgárisan marxista történelemfelfogással keresztezi. „Nem az a legfőbb jellemző Kármánra, hogy többek közt megírta a »Fanni hagyományai«-t, ezt a szentimentalizmus sugallta – és legtöbbször kiadott – kis írói remekművét, hanem az, hogy ráeszmél a magyar nemesi társadalom patópálos elmaradottságára, a feudalizmus sok sötét bűnére és hogy nagyon jól látja a Habsburgok és tanácsadók szívósan és gonoszul folytatott nemzetgyilkos törekvéseinek, a gyarmatosítás politikájának átkát.”⁵ Persze Belitzky egyáltalán nem törekszik a két mű egymás elleni kijátszására, s ez jelentősen megkülönbözteti Hevesitől.

³ HEVESI, 1936., 132. Hevesi anyagismeretét egyébként némileg rossz színben tünteti föl az a megjegyzése, hogy Kármán nagyvilági jelenséggé tudott válni abban a provinciális Komáromban (HEVESI, 1936., 137.); a szülőhelynek, Losoncnak az elvétése akkor is kínos elírás, ha tudjuk, hogy ezt a hibát más is elkövette (l. TOLNAI G., 1938., 49.)

⁴ HALÁSZ, 1878., 63.

⁵ BELITZKY, 1969., 88.

Az érzékelt ellentétek feloldásának mindazonáltal adva volt egy másik lehetősége is. Mindkét alkotás ugyanannak az – egyneműsített és ellentmondásmentessé tett – szerzőnek tulajdonítható, ha fejlődést tételezünk föl a *Fanni' Hagymányai* és *A' Nemzet' Tsinosodása* között. Erre ugyan filológiai alapunk nincsen, hiszen a művek keletkezéstörténetéről adat nem áll a rendelkezésünkre, csak a megjelenés helye és időpontja; márpedig a kisregény legjelentősebb egysége az Urániának pontosan ugyanabban a harmadik számában látott napvilágot, mint *A' Nemzet' Tsinosodása*. Ez a dilemma azonban így föl sem merül az ilyen típusú gondolatmenetekben. Marék Antal például ezt a nézetet – az okadatolt érvelés helyett – egy költőinek szánt, de képzavarba fulladt metaforával kívánta világossá tenni, azt sugallva, hogy Kármán eszmei fejlődése beláthatatlan lett volna, ha a gonosz halál nem szól közbe: „Fanni kertjétől századokat vágat előre lobogó fáklyával a kezében, mely a nemzet művelődésének útját mutatja. Soha el nem múló kár, hogy ez a fáklya csak rövid ideig világított s nem lett belőle a Kárpátok medencéjét átvilágító hatalmas tűz.”⁶

Azt már Belitzky János szavaiból érzékeltetni lehetett, hogy meglehetősen komoly kényszer mutatkozott valamiféle hevenyészett korkép felvázolására Kármán jelentőségének kiemelése érdekében. Természetesen ez nem a jeles történész, Belitzky kezdeményezése, hanem igencsak tradicionális megoldás, voltaképp Toldy 1843-as koncepciója óta. A korát megelőző író toposza szervesen egybetartozik a méltatlanul kicsinyes körülmények érzékeltetésével. Kármán esetében ezt a műveletet jelentősen megkönnyítette, hogy adva volt *A' Nemzet' Tsinosodása*, amely az interpretációkban rendre objektív korképként jelenik meg. Anélkül, hogy az értekezők bármiféle ismeretelméleti vagy forráskritikai kételynek hangot adnának – hiszen azért mégiscsak egyetlen, ráadásul föltárható ideológiai konstrukciót tartalmazó szöveg általánosítását és kiterjesztését végzik el öntudatlanul. Ennek a gyanútlan szövegkezelésnek a műveleteit nagyban megkönnyíthette a magyar irodalomtörténet-írás egyik tradicio-

⁶ MARÉK, 1941., 439.

nális, metaforából magyarázó elvvé emelt toposza, amelyet könnyen aktualizálni lehetett Kármánra is.

A magyar irodalom történeti folyamatának egyik fontos, XIX. század eleji leírási kísérlete – Kazinczy Ferenc *Tübingai pályaműve* (1808) – szép, bár nem kifejezetten új metaforával fejezte ki a Mária Terézia uralkodása alatt elkezdődött új nyelvi-irodalmi korszak jelentőségét: „Horizonunkon egy gyönyörű új Hajnal emelkedett-fel, de még nehéz ködök késleltették a szép napnak fényfellövellését.”⁷ Kazinczynál ez a kép a datálás helyett áll: ő ugyanis itt nem kívánt egyetlen konkrét dátumot megnevezni az új korszak nyitányaként, bár erre lettek volna XVIII. századi előzmények (pl. 1770, a Mária Terézia kezdeményezte új egyetemi szabályzat éve⁸). A felvilágosodás egyébként közheles fény-metaforája⁹ mögött azonban Kazinczynál ott munkál felismerhetően a saját történeti pozíció kijelölésének szándéka, az a törekvés, hogy önmagának a helyét feltárhassa az új irodalmi korszak egészének távlatában. Nem cselekedett másképpen az a Toldy Ferenc sem, aki évtizedekkel később éppen Kazinczy személyes barátsága révén próbált elindulni írói pályáján¹⁰, s aki irodalomtörténészként – egy későbbi periódusban – árnyaltabban szakaszolta a magyar irodalom fejlődését. Toldy szerint a XVIII. század a hanyatlás kora, erre következik Mária Terézia alatt az újjászületés, majd a nyelvújítással elérkezik a szépítés, hogy aztán bekövetkezzen az egyetemes virágzás¹¹. A tudós-iro-

⁷ KAZINCZY, 1808., 154.

⁸ Wallaszky Pál munkája 1808-as kiadásában maga utal egyébként arra, hogy korábban 1776-ot minősítette a megújulás évének, most azonban történetileg 1770-t látja annak: „Anno 1770. tribuendum est Instaurationis litterarum in Hungaria initium”. Ehhez járul lapalji jegyzetként: „In editione priori posueramus initia Instaurationis Litterarum in Hungaria, cum translatione Vniuersitatis Tyrnauiæ Budam ad an. 1776. Sed epocha anni 1770. vti ex hac relatione patet, magis cum veritate historia conuenit.” WALLASZKY, 1808., 437.; Wallaszky korábbi koncepcióját l. WALLASZKY, 1785., 266. skk.

⁹ Erről bővebben l. MORTIER, 1983.

¹⁰ Toldy és Kazinczy kapcsolatáról, Toldy irodalmi Oidipusz-komplexumáról l. DÁVIDHÁZI, 1995.

¹¹ Ez a gondolatmenet erősen támaszkodik Mezei Márta tanulmányára: MEZEI, 1990., kül. 313–315.

dalomtörténész saját korát a legutolsó fázishoz vélte tartozónak. E mögött a séma mögött egyrészt az húzódik meg, hogy Toldy ilyenformán önmaga és nemzedéke irodalmi törekvéseit állíthatja be a fejlődés centrumába; másrészt pedig ott munkál az a meggyőződés, hogy az igazi virágkor saját tevékenységével függ össze, mintegy vele kezdődik¹². A fejlődési fázisok teljes kiépülése az volt, amikor az újjászületést már dátumhoz is kötötte: 1772-ben a „lánglelkű” Bessenyei György az *Ágis tragédiájával* megindította az új magyar irodalmat¹³. Igazából ez az a nagyívű és rendkívül nagy hatású koncepció, amelynek a szemléleti kereteiben Kármán újrafelfedezése is megtörtént, s éppen ezért hézagtelenül illeszkedik is Toldy Kármán-képe a fejlődésről kialakított vízióhoz. A Kármán mellé illesztett, kellően sötét és kilátástalan korszak a szakirodalmi tradíció későbbi szakaszaiban szintúgy Toldyra megy vissza: a tőle hanyatlónak és nemzetietlennek ábrázolt XVIII. század kliséje kísért itt¹⁴.

Nem meglepő ezek után, ha Kovács Ernő tollán¹⁵ Kármán a szomorú hanyatlást megállítani kívánó, magányos hőrosszá emelkedik, mintegy II. Rákóczi Ferenc örököseként: „Szomorú kor volt a magyar nemzet életében a tizennyolcadik század. A hosszú harcok következtében elszegényedett, megtizedelt s kimerült nép, mely hasztalan küzdött két századon át alkotmánya – és jogaiért, egyszerre aláhanyatlik és szenvedőlegesen tűri elnyomatását. Különösen az 1711-iki szatmári békekötés után áll be nagymérvű süllyedés és elnemzetlenedés. [...] Ezen korban lépett fel s ez időben bontotta ki Kármán József magasra emelt lobogóját, melyre ragyogó betűkkel volt kihímezve e két szó, melynek egész életét szentelte: »Nemes törekvések.«.”¹⁶

A hanyatlás általános sémáját még hatásosabbá teszi, ha valaki – mint Major Károly – a társadalom különböző rétegeire és

¹² Erről bővebben l. DÁVIDHÁZI, 1995., 514. skk.

¹³ TOLDY, 1867., 246–247.

¹⁴ Toldy XVIII. századot érintő koncepciójának a kutatástörténetet mindmáig terhelő szerepére l. BÍRÓ, 1994., 7–12.

¹⁵ Róla még részletesebben szó lesz a Kármán József millenniumi megünnepléséről szóló fejezetben.

¹⁶ KOVÁCS E., 1890., 6–9.

csoportjaira bontja le a folyamatot, amelynek ezek szerint senki és semmi nem tud ellenállni: „Közszellemünk mélyen alásülyedt, megfogyatkozott. A főnemesség testileg, lelkileg elaljasodott. Nyelvében németté, francziává, érzületében idegenné, gondolkodásában világpolgáriassá lett s így a hazára, nemzetre jóformán elveszett.”¹⁷ Megkapják a magukét a nők is: „A nők még jobban elkorcsosultak, mint a férfiak, annyira, hogy e részben valósággal hivalkodtak. Magyar nő a konyhán kívül magyar szót nem ejtett, habár a németet is szajkó módon még csak tördelve beszélte.”¹⁸

Az ennyire kisszerűnek ábrázolt, sötét viszonyok és a fényes szellemű író találkozására kézenfekvően lehetett alkalmazni az üstökös-metaforát. A Halász Ignáctól¹⁹, Abafi Lajostól²⁰ és Baráth Ferencről²¹ még a múlt század végén emlegetett képet a leghatásosabban Kosztolányi Dezső formulázta meg, megújítván a tradicionális fény–árnyék dichotómiát: „Izgató jelenség [ti. Kármán – Sz. M.]. Egy halott század utolsó éveiben szikrázik föl, a XVIII. század határmesgyéjén, szinte egyedül, a megújulás előtt, s minekelőtte kialudnék, fényzáport szór maga köré, akár egy gyorsan kirobbanó tűzijáték. Utána sötétség, előtte is sötétség.”²²

Van azonban, aki az ilyen típusú üstökös-képpzel burkolt vitát folytat, csak hogy nem egy tárgyiasabb, pontosabb fogalomhasználat érdekében, hanem egy újabb metafora bevezetése céljából: Turczel Lajos inkább csillagot, sőt csillagcsoportot látna indokoltabbnak. „Kármán üstökös-szerű jelensége a magyar irodalomnak. Rövid ideig, mindössze 26 évig élt. Irodalmunk égboltozatján gyorsan száguldott át, de olyan tűzű csillagként, amely halálba zuhanása után is tartós és messzire világító fényt hagy maga után. Az üstökös-hasonlat, a csillag-jelleg nemcsak Kármán írói pályájára alkalmazható, hanem arra az egész kor-

¹⁷ MAJOR, 1895., 404.

¹⁸ MAJOR, 1895., 436.

¹⁹ HALÁSZ, 1878., 5.

²⁰ ABAFI, 1880., LXIX.

²¹ BARÁTH, 1895., 29–30.

²² KOSZTOLÁNYI, [1940.] 109.

szakra is, amelyben Kármán fellépett, amelyben az ő csillag-élete ellobbant. [...] A feudális magyar társadalmi valóság ijesztő sötéttségét olyan irodalmi csillagok és csillagcsoportok próbálják eloszlatni, mint Bessenyei György, Batsányi János, Csokonai Vitéz Mihály, Berzeviczy Gergely és a jakobinus összeesküvésbe bekapcsolódott írók: Kazinczy Ferenc, Versegly Ferenc, Szentjóni Szabó László, Aszalay János és mások.”²³ Turczel Lajos – képzett irodalomtörténészként – láthatólag a főnntartott metaforizáltság keretein belül árnyaltabb megfogalmazásra törekedett: Kármánt igyekezett visszahelyezni saját kortársai közé, ahelyett hogy elszigetelte volna. Megfogalmazásából ugyanakkor mintha egy implicit szimmetria rajzolódna ki: Kármán üstökösi mivolta és 26 évesen bekövetkező halála ugyanis jellegzetesen Petőfi-attribútumok. Kármánra applikálásuk egyrészt a Petőfi-kultusz tradíciójának segítségével emelheti meg a méltított író, másrészt pedig éppen egy XVIII. századi példa teheti – az előfutárság látszata miatt – sorsszerűen tipikus magyar életé a nagy költő pályáját. Mindez persze ebben a néhány sorban inkább sejtetett vagy kiérezhető retorikai lehetőség, s nem diszkurzív kijelentés. Főlismeréséhez azonban jelentősen hozzájárul, hogy a Kármán-interpretációk történetében – ahogyan ezt a következő fejezetben láthatjuk majd – igenis van szerepe a Petőfi köré szövődő kultikus irodalomértésnek.

A fény-árnyék metaforája azonban csak az egyik megvalósulása annak az érvelési stratégiának, amely oppozíciós szerkezetben véli leírhatónak Kármán lényegét. A másik, korán felbukkanó s nagy karriert befutó ellentételezés a „Kármán versus Kazinczy” képletben foglalható össze. A két író szembeállítását *A' Nemzet' Tsinosodása* egyik ellentétpárjára, a fordítás vagy eredetiség kérdésére kopírozódott rá. Toldy ezt még így fogalmazta meg: „...a széppróza is egy hatalmas lépést tett előre, különösen Kazinczy és Kármán által, két különböző irányban; Kazinczynál a mívelt nyelvek szépségei átültetésével a magyarba, Kármánnál a nyelv saját szépségei kifejtésével.”²⁴ Ez az ál-

²³ TURCZEL, 1959.

²⁴ TOLDY, 1864–1865., 158.

láspontra még egy nyelvi-retorikai alapú irodalomfelfogást képviselt, így nem csoda, hogy a Toldy nyomán haladók hol az irodalmi, hol a nyelvi szemlélet eltérését hangsúlyozták inkább: ezeknek a nézeteknek értelmezésébe mind a kettő belefért.

Greguss Ágost – csatlakozva a nagy előd kiegyensúlyozottságához – még abban is munkamegosztást tétélezett fel, azaz a Kármántól kitelhető „legfinomabb gyakorlati tapintatot”, hogy Kármán a nőkhöz fordult programszerűen, s Kazinczynak meghagyta a tudósokat²⁵. Szerinte Kazinczy és Kármán „két ellentétet képeznek”, ám ezt a későbbi magyar irodalom fejlődése szintetizálta, magába olvasztotta²⁶: „az utókor pedig jelenleg igazat szolgáltat a két dicsőültnek, kiket mint koruk két legjelesebb prózaikusát méltó tisztelettel környez”²⁷.

Arany János hasonlóan érzékelt a különbségeket a két író alkata között, de ő már Toldy felfogásából inkább a nyelvi szempontot vitte tovább: „Kazinczyval, mint prózairó, ellenkező irányban indult egy ifjú tehetség, a szellemdús *Kármán József*, az *Uránia* szerkesztője. Kazinczy ugyan is, a nyelv csinosítása tekintetéből, hogy a köznapi beszédétől eltérjen, nemcsak megtúrta, de néha keresve kereste a *nem-magyaros* szólásmódokat, fordulatokat: ellenben Kármán magából a nyelv szelleméből igyekezett a stil bájjait kifejteni.”²⁸ Árulkodó mozzanat a szembeállítás szempontjából, hogy Arany „ifjú”-nak nevezte Kármánt. Kazinczy ugyan valóban 10 esztendővel idősebb volt, ám a kettejük közötti életkori különbség önmagában nem indokolná ezt az utalást. Sokkal inkább egy anakronisztikus összevetés megnyilvánulásáról lehet szó – természetesen nem csupán Aranynál, ám itt legalább látványosan megragadható: Kármánt nem a fogság előtti, fiatal Kazinczyval állítják szembe, hanem a nyelvújítás korabelivel²⁹. Vagyis a nyelvújítás különböző előjelű elítélése, amely gyakran – történetietlenül – Kazinczy-ellenességgé egy-

²⁵ GREGUSS, 1943., 74–75.

²⁶ GREGUSS, 1943., 71–73.

²⁷ GREGUSS, 1943., 74–75

²⁸ ARANY, 1962., 498.

²⁹ Arra, hogy valójában mekkora különbségek is vannak a fogság előtti és utáni Kazinczy nyelv- és irodalomfelfogásában: CSETRI, 1990., 25–30.

szerűsödik, találja meg Kármánban a hőst; anélkül, hogy a fel-fogások árnyalatait rekonstruálni próbálnák³⁰.

Haraszti Gyula szépen példázza ezt az elfogultságot, bár tesz néhány tiszteletkört, mielőtt Kazinczyt zsákutcának nevezné: „Talán e sorok írójánál senki őszintébben nem tiszteli a széphalmi dictator érdemeit, fáradhatatlan működését s óriási hatását irodalmunkra, – de mégsem habozik abbeli véleményét kifejezni, hogy ha Kármán és Csokonai életben maradnak, költészetünk hamarabb eléri arany korát s elkerüli irodalmunk egyes örvényeit, melyek mélységein oly szörnyszülöttekre világított az újabb nyelvtudomány fáklyája.”³¹ Major Károly még egyértelműbben fogalmazza meg a – szerinte rendkívül egyszerű – alternatívát: ha Kármán lett volna az irodalmi vezér, hamarabb köszönt be az aranykor³². A Kazinczy-ellenességen fölépülő Kármán-kép ilyenformán természetes módon kaphatott helyet a XX. század harmincas éveinek legnagyobb hatású magyar kultúrkritikai víziójában, Németh László *Kisebbségben* című esszéjében³³, valamint egy ehhez kapcsolódó másik írásában is; a *Fantomok ellen* címűben megfogalmazódik egy ilyen ellentételezés: „Egy-egy író, írócsoport önkéntelen is elkészít ilyenkor magában egy modellt, amely szerint kultúránkat föl kéne építeni. Ilyenféle választás készült már 1795 előtt is Bessenyei–Batsányi–Kármán és Báróczi–Kazinczy irányában. De a magyar felvilágosodás fejét leütötte a hóhér.”³⁴ Eszerint alternatívról lenne szó, amelyben az értékesebb, a Kármán nevéhez köthető tendencia szenvedett volna vereséget külső politikai tényezők miatt, hogy aztán a Báróczi–Kazinczy vonal győzedelmeskedjen. Az elnagyolt szembeállítás meglehetősen kizárólagosnak mutatja a különbségeket – anélkül egyébként, hogy Németh a lényegüket legalább

³⁰ Ennek a tradicionális és voltaképp reflektálatlan szemléletnek a korszerű újragondolását ígéri Bíró Ferenc körvonalazódó koncepciója, amelynek egyelőre csak vázlatos problémafelvetése ismert: BÍRÓ, 1995., kül. 484–485.

³¹ HARASZTI, 1878., 234–235.

³² MAJOR, 1895., 453.

³³ NÉMETH, 1939., 410., 411., 413.; Németh László esszéjének premisszáiról I. KULCSÁR SZABÓ, 1994., 117–134.

³⁴ NÉMETH, 1942., 492.

saját nézőpontjából megkísérelné leírni –, ám nagyon jól érzékelteti a nem szinkrón jelenségek történetietlen összehasonlításának módszerét, amelyet a Kármán-interpretációkban már korábban is meg lehetett figyelni.

Már Toldy emlékbeszéde élt azzal a lehetőséggel, hogy az interpretációk körét igen tágan húzta meg, nem csupán az esztétikumban, hanem a személyiségben vagy akár a szándékokban is keresve méltánylandó mozzanatokat. Ezeket aztán a továbbiakban igen szépen variálták, attól függően, hogy a méltatott író nagyságának bemutatására milyen szemléleti keretben került sor.

Ezért lehetett őt „a magyar műpróza megteremtőjéül” ünnepelni³⁵, de visszatérő jelzője lehetett a „költő” is³⁶. Sőt, nevezték „philosoph költő”-nek³⁷, Kovács Ernő pedig valóságos katalógust nyújtott arról, hogy milyen értékelési lehetőségeket kínál ez a pálya: „Ha Kármán működését alaposan vizsgáljuk, ha műveit behatólag tanulmányozzuk, önkénytelenül is arra a meggyőződésre jutunk, hogy ő mint író, mint bölcsész, mint hazafi és mint honpolgár egyaránt kitűnő volt.”³⁸ Tehát akad itt minden, ami csak szép és jó. Ezek után nem is meglepő, hogy Kármán egyszercsak esztétaként tűnt fel Erczbrucker Aladár írásában, ráadásul a képzőművészet (!) elméletével foglalkozó esztétaként³⁹. Egy újságíró – Róna Béla – szerint pedig „Kármán a szó mai értelmében vett igazi újságírói temperamentum volt”, A *Nemzet Tsinosodása* „az első magyar publicistikai” dolgozat⁴⁰. Ugyanezen Kármán-írás alapján Turczel Lajos kultúrpolitikusnak nevezte az író⁴¹. Marosi Péter viszont a *Fanni' Hagyományait* „a közvetve vagy közvetlenül társadalmi jelenségeket feszegető magyar szépprózát” elindító műnek tartotta, hogy erre hivatkoz-

³⁵ PRÉM, 1885., 2.

³⁶ Például NYÁRY, 1939. passim; VAY, 1906., 31–32.

³⁷ SÚMEGI, 1877.

³⁸ KOVÁCS E., 1890., 24.

³⁹ ERCZBRUCKER, 1915., 152.

⁴⁰ RÓNA, 1895., 1–2.

⁴¹ TURCZEL, 1959.

va alaposan elmarasztalhatta az akkori – 1957-es – romániai magyar epika „valóságidegenségét”⁴².

Az eddigiek azt példázták, hogy Toldy Ferenc hagyománya a jelentőség területének kijelölésében érvényesült a legkevésbé. Kármán József laza határú életműve meglehetősen sokféle interpretációnak adta meg a lehetőséget; voltaképp az író életművének és emlékezetének fönntartását ezek a meglehetősen heterogén, megalapozottságukat tekintve igen sokféle értékelések végezték el. Igaz, ennek viszonylag csekély haszna volt az irodalomtörténeti tradíció felől; ám az is sokatmondó, hogy ennyi mindenre véltek alkalmazhatónak egy nem túlságosan nagyterjedelmű hagyatékot.

⁴² MAROSI, 1957.

KÁRMÁN HALÁLA MINT REJTÉLY

Kármán külsejéről semmi hiteleset nem tudunk. Már maga Toldy sem rendelkezett erről pontos információkkal. Az íróról egykorú arckép nem maradt fenn, kortársi leírások sem örökítették meg; az őt valóban ismerő Schedius feljegyzése pedig ezen a ponton – láttuk – közhelyes és semmitmondó. Toldy azonban nem törődött bele ebbe a helyzetbe: az 1843-as kiadás címlapján mégiscsak látható két fantáziarajz. Az egyik Fannit, a másik Kármánt ábrázolta. A hitelességük tökéletesen egyforma: egyik mellett sem szól bármiféle előkép, inkább bizonyos ikonográfiai sémák aktualizálásáról van szó. Fanni esetében az epedő fiatal lány képzetéről – még ha maga a rajz kissé túlzott tokával és 16 évesnél némileg idősebbnek mutatja is –, Kármán esetében pedig a szép férfi ideáltípusáról, pontosan megfelelő Toldy Alkibiadész-metaforájának. A külső megjelenés végül is fantáziaszülte leírását Toldy összehangolta a társasági emberre, a nők kedvencére jellemzőnek vélt vonásokkal. Megdöbbenő, hogy az író külsejére vonatkozó sejtések olyannyira a masszív bizonyosság álcáját ölthették magukra, hogy a már Toldy esetében fikciónak szánt megszemélyesítés mellett a kétely nem is érzékelhető. Pedig ezen a ponton valóban soha – sem 1843-ban, sem később – egyetlen adalék sem járult hozzá a Kármánról kialakított vízió gazdagításához. A szépségeszmény mindazonáltal ugyanaz maradt: a „sasorru, szépkezü s elbájoló külsejü ifju” – ahogyan ezt Székely József megfogalmazta, megkísérelvén a Markovicsné-levelezésből összeállítani egy fantomképet¹. Éppen Székely szavai mu-

¹ SZÉKELY (kiad.), 1860., VIII-IX.

tatják: a külső leírása – öngerjesztő módon – újabb elemekkel egészült ki, változni tudott anélkül, hogy erre bármiféle adat lett volna.

Kármán fiktív külsejének egyik fontos funkciója a társasági sikerek indoklása volt; láttuk, Toldynál az *Uránia* megalapítása hogyan kapcsolódott össze a szalonélet kereteivel. Ilyenformán az elsőpró lendületű szép fiatalember képzeete társult az irodalomszervezés sikereihez – ugyanis ebben az összefüggésben a szervezői tevékenység mindig egyértelműen sikerként jelenik meg², soha nem vetül rá a folyóirat fennmaradásának rövid és kudarcos története. Szana Tamástól például azt is megtudhatta az olvasó, hogy Kármán „alig husz éves korában nem egy kaland hőse volt”. S ehhez hozzájárult a Szana emlegette „élénk és könnyed társalgási modor”³. 1947-ben a *Szabad Szó* kislexikona (!) határozottan azt állította, hogy Kármán öltözékében is választékos volt, bár nem volt gazdag⁴. Szalatnai Rezső 1969-ben a losonci református templom tornyáról asszociált az író külsejére: „Ha az ember a losonci református templom karcsú, finom vonalú, csúcsíves tornyára gondol, önkéntelenül azonosítja a karcsú, finom vonású papfíúval, aki a torony alatt született.”⁵ Pedig az a torony, amelyet Szalatnai láthatott, az újjáépítés miatt még csak nem is volt azonos az 1769-essel...⁶

Láttuk, Kármán halálának okát Toldy – körülírással, de félreérthetetlenül – a nemi betegségben jelölte meg. Ez persze egyeztethető volt – vagy lett volna – a szépséggel, a gáláns kalandokkal, ám a szerzők nagy része a halált inkább átstilizálta tüdőbajjá. Bánóczi József egyenesen azt mondta, hogy az író

² Jellemző, hogy még Fábri Anna is például – indoklás és adatolás nélkül – az irodalmi estélyek megrendezésének ötletét Kármántól eredezteti, tehát azt a közeget is az ő művének tartja, ahol – állítólag – fölvehette az *Uránia* megalapítását: FÁBRI, 1987., 73–74.

³ SZANA, 1887., 51–53.

⁴ NÉVTELEN 2., 1947.

⁵ SZALATNAI, 1969.

⁶ Az 1849-ben, az oroszok által felgyújtott Losoncon elpusztult templomot 1850-ben kezdték el újjáépíteni, s csak 1869-ben szentelték fel újra: BOROVSKY (szerk.), é. n. 694.; SCHERER, 1943., 52.

a hajlamot a betegségre apjától örökölte⁷. A tüdőbeteg Kármán föltételezéséhez át kellett alakítani némileg a külsőt, hogy legyenek jelei a halállal való eljegyzettségnek; ez különösebb gondot nem okozhatott, hiszen Kármán igazi vonásai ismeretlenek voltak. Kosztolányi ezért nyugodtan leírhatta az író „szép arszlánfejél” úgy, hogy égő, viaszsárga arcáról beszélt⁸. Vay Sándor (alias Vay Sarolta) pedig úgy fogalmazott egy szépirodalmi ihletésű írásában, hogy abból ráismerhetni halványan a szárazbetegség tüneteire is, de inkább egy öntudatlan öngyilkosság képe dereng föl. Ebben a verzióban Kármán a Markovicsnéval történt szakításba hal bele: „Minden szavából életunalom sir ki, és keresi is, hogy *illő módon* elpusztuljon. Utóbb a társaságot is kerüli. Hetekig szobájába zárkózik. Hideg, januáriusi napon ladikon átkel a zajló Dunán. A révészek nem bírnak evezni a jégtáblák közt, három órába kerül, míg a budai parton kikötnek. Köpönyeg nélkül, egy szál kaputrokkban, a gyomra fázik. Köhögni kezd és mindig betegebb lesz. Álmatlan éjszakákon kinosan vergődik, szerelme egyre gyötri. Felejteni nem tud. Forró vére vad vágyakozásban szilajon kering ereiben, de más asszonyt nem tud csókolni.”⁹ Ennek a láttató erejű leírásnak a magja a hollig hű szerelmes képze, amelyre a Kármán-szakirodalom is számos példát kínált már korábban – ráadásul (amennyiben rögzíteni kívánjuk a diszkurzus-határokat) kifejezetten értekező prózai szövegekben. Vay Sándor mindehhez – íróként – új mozzanattal képes hozzájárulni: szerinte Kármán utolsó óráiban is hűlten kedvesére, Markovicsnéra gondolt, s ezért „arra kérte nővérét, boritaná arcára azt a kis csipkés keszkenőt, amelyet, amikor utoljára járt nála, Markovics grófné hagyott ott”.¹⁰

Ez a megható verzió természetesen inkább tekinthető szépírói kísérletnek, mint irodalomtörténeti értekezésnek. Ezen a ponton, Kármán külseje kapcsán aligha kerülhető meg a számbavétele: ez a szöveg – s a többi hozzá hasonló – rendkívül látványosan tárja föl ugyanis, hogy mennyire komoly átfedések

⁷ BÁNÓCZI, 1898., 8.

⁸ KOSZTOLÁNYI, 1940., 111.

⁹ VAY, 1906., 33.

¹⁰ VAY, 1906., 33.

vannak az okadatoltnak szánt (vagy vélt) és a fikciónak tekintendő megközelítési módok között. Ugyanaz a szerző ilyenformán különösebb transzformáció nélkül válthat át értekezésből esszébe, esetleg novellába: az érvelési stratégia és a szemléleti keret nem függ eredendően a választott műfajtól¹¹.

Vay Sándor Kármán-koncepciója – bár tagadhatatlanul támaszkodik a Toldy felvázolta személyiségképre – mégiscsak jelentősen eltér ettől az előzménytől: az ismeretlensége miatt titokzatosnak tűnő halálnem immáron nem a nemibetegség, Vay – kétségkívül invenciózusan – a szerelemnek továbbra is helyet biztosított ugyan, ám áthelyezte a hangsúlyt a mégiscsak erkölcsösebb tüdőbajra. Ez a beállítás azért jelentett újdonságot – minden közhelyesen irodalmias eszköze ellenére –, mert igen erősen sugallt egy másfajta víziót. Jó darabig aztán gyakorlatilag ez az eljárás jellemezte Kármán halálának megfejtési kísérleteit: az a Toldytól eredő, más forrásból meg nem erősített verzió, amely az író halálának okát a nemibetegséggel magyarázta volna, megmaradt lappangó, nem cáfolt, ám föl sem erősített változatnak¹². Talán nem függetlenül a klasszikussá stilizálástól sem: Kármán kanonizálásának már tárgyalt folyamata azt is magában hordozta – a magyar nemzeti kánon sajátosságai miatt –, hogy az írói jelentőség átszíneződött morális példaértékekkel is. Ennek során pedig rendre kizárultak vagy súlytalanná váltak az írói biográfiának azok a mozzanatai, amelyek nem illettek bele ebbe a keretbe. A nemibetegség mint a halál oka pedig nyilvánvalóan implikálta volna a nem erkölcs szabadosságának képzetét is, márpedig ennek az egységessé formált és ellentmondásmentessé tett személyiségképben aligha lehetett volna helyet találni – vagy legföljebb a morális premisszáék sérelme árán.

¹¹ Az elsődleges és a másodlagos irodalmiság sajátosan vakmerő keverésére korábban és később is van példa: gondoljunk egyfelől Gyulai Pál novellájára (GYULAI, 1853.), amely ott áll Kármánról szóló tanulmányai mellett, másfelől pedig Szabó Magda drámájára (SZABÓ Magda, 1966.; értelmezésére l. KÖNYA, 1977., 205–210.), amely szintén egy esszé párdarabja (SZABÓ Magda, 1980.).

¹² Ezt mutatja, hogy Milbacher Róbert ezt a verziót már – szinte a folklorizálódás sajátosságait mutató módon – mindenféle adatolás nélkül „a rossz nyelvek”-nek tulajdonítja, vagyis afféle pletykaként működő, illegitim információként kezeli: MILBACHER, 1995., 119.

A biográfia alapvető narratív sémája az a szerelemfelfogás lett, amely – jelentős leegyszerűsítésekkel ugyan – a *Fanni' Hagyományai*ból lett elvonva: az életében csak egyszer szeretni képes és sírig tartó hűséggel jellemzett persona azonosítódott a művet megalkotó személlyel. Ennek az interpretációs sémának pedig inkább megfelelt egy olyan koncepció, amely a biográfiák sorozataként felfogott magyar irodalomtörténet másik toposzát mozgósíthatja, tehát rendelkezik applikálható és aktualizálható hagyományelemekkel: az író egy világtól eltávolodott, nem életrevaló alak, aki az ideákért lobog¹³.

Báró Nyáry Pál újabb lökést adott az élehetetlen Kármán képzetének: nála „poéta” Kármán József, „ábrándos szemű, sápadt fiatal költő”¹⁴. Nyáry először cikket, majd később egész könyvet¹⁵ írt a pilisi Beleznay-kastélyról, gyakorlatilag egyedülálló módon ő tüntette ki figyelmével azt a helyszínt, amelyhez Kármánnak valóban lehetett köze, figyelembe véve az *Uránia* Beleznaynéhoz szóló ajánlását. Ez a szakirodalmi nóvum azonban messzemenően nem párosult irodalomtörténeti módszertannal: Nyáry a könyvében azt a keretet találta ki szépirodalmias igényű próbálkozásához, hogy maguk a vén falak regélik el a történetet. A magas, sovány fiatalember, azaz Kármán azért lényeges a koncepció számára, mert ő lesz az első író, aki betéved a kastélyba – s valóban betéved, mert Nyáry verziójában egy eltört kocsi-tengely miatt gyalogol el a kastélyig, ahol a szívélyes házigazdák rögtön ottfogják. Igaz, csak akkor, amikor kiderül „költő” volta. Kármánt, aki egyébként képes úgy elálmodozni egy álló helyében, hogy se lát, se hall, elhelyezik a könyvtárszobában, s ő azonnal alkotni is kezd. Itt írja a *Fanni' Hagyományait*, majd pedig a házigazdák biztatására fölolvassa egy úri társaságban. Nyáry Pál a hatás kedvéért teljesen elködösíti a mű megjelenését és relatív visszhangtalanságát, tomboló sikernek állítja be a

¹³ Mellesleg megjegyzem, az a Kármán kerül ilyen megvilágításba, akit korábban Greguss Ágost – *A' Nemzet Tsinosodása* alapján – a gyakorlatiasság iskolapéldájának tekintett, mondván: „Kazinczy valósággal az elmélet, Kármán a gyakorlat embere.” GREGUSS, 1943., 74–75.

¹⁴ NYÁRY, 1937., 485.

¹⁵ NYÁRY, 1939.

premiert: „Utolsó szavai már összefolytak a feltörő csodálkozás morájával, az önfeledten, mámorosan ünneplők tapsviharával s ő csak állt, állt mosolygó, távol messzibe néző arccal az éltető, vivátozó társaság közepette...

Híres ember lett. Nagy író. Hatalmas urak szorongatták vékony fehér kezét; bájos, mosolygó szemű kisasszonykák ünnepték, de nem vette észre senki sem, hogy szegény Kármán poéta nagy álmodozó fekete szeméből két csillogó könnyecsepp hullt a tükörfényes mozaikparkettre...”¹⁶

Ahogy ezt az igencsak elkoptatott kép, a két könnyecsepp is sejtelheti, itt is a holtig hű szerelmes megsebzett lelkével igazolódik a *Fanni' Hagyományai* megszületése. Nyáry Pál itt bizonyíthatóan Vay Sándor 1912-es írását¹⁷ vette alapul, ezt a szerkezet és néhol a mondatok azonossága ékesen bizonyítja; nyilvánvaló kettejük közeli ismeretsége is: Vay ebben a cikkében emlegeti – barátjaként – a Nyáryakat, Nyáry Pál pedig ír Vay Sándorról is¹⁸. Ezt a mozzanatot tehát onnan emelte át Nyáry, igaz, hogy ő nem foglalkozott részletesen Kármán halálával. Persze erre voltaképpen szüksége sem volt. Egy olyannyira nem e világba való, valóságidegen figurát teremtett, hogy a törvényszerűen korán bekövetkező kimúlás kérdéses sem lehetett; ráadásul a Vay-szöveghez való egyértelmű kapcsolódás nem hagy kétséget afelől, hogy melyik koncepcióhoz kívánt csatlakozni. Nyáry könyve egyébként alapvetően nem is Kármánról szól; az író pilisi jelenléte egy másik összefüggés miatt lényeges itt. Kármán ugyanis megszentelte azt a helyet, ahol nagy művét megírta. Nyáry Pál ezt a „Kármán-szobát” úgy állítja be, mint az ihlet helyszínét: íróvendégek járnak ide alkotni és meghatódni, mintegy részesedve az isteni sugallatból, amely Kármánnak kijutott. A kastély ilyenformán Kármán révén az irodalom otthonává vált, mert hisz ezek után irodalmi estek sorozatára kerül

¹⁶ NYÁRY, 1939., 26.; Nyáry koncepciójának mulatságos félreértését példázza Erki Edit hírlapi cikke, amely a kisregény felolvasának szépírói verzióját átvesszi irodalomtörténeti lényként, de – mivel a cikknek a pesti Beleznayházzal kell szólnia – az eseményt gátlás nélkül Pestre helyezi át: ERKI, 1997.

¹⁷ VAY, 1912.

¹⁸ NYÁRY, 1939., 55.

itt sor. A Kármánnal kezdődő, Pilishez kötődő írók vonulatát egészében a marginálisabb jelentőségű literátorok alkotják; viszont Nyáry rögtön Kármán után Petőfit említi, hogy ezzel a magyar irodalomban kultikus csengésű névvel mintegy a hely második megszentelését is elvégezze¹⁹. Fontos azonban, hogy az utóbb idelátogatók mégis Kármán emlékétől hatódnak meg vagy az ő nyomán tartanak felolvasást, nincsenek tudatában – Nyáry szövegének tanúsága szerint – Petőfi emlékezetének. Petőfi jelenléte tehát emblematikus, önmagában idézi föl a magyar költészet kultikus, szakrális kontextusát – ám maga a pilisi Beleznay-kastély mint kultuszhely Kármánt mutatja föl ősként. Az esteken résztvevő írók névsora báró Jósika Miklóssal kezdődik, majd Degré Alajos és Beöthy László következik, a sort pedig Lisznyai Kálmán zárja²⁰. A „Kármán-szoba” ihletadó légkörét később Vay Sándor – főhajtás az ekkor már halott barát előtt –, Lampérth Géza és Lux Terka érezhették még meg²¹. A szoba tehát zarándokhelyé magasztosul, noha nem éppen nagy a forgalom; a meghatódás azonban – Nyáry Pál könyve szerint – mindig megtörténik²².

Az élehetetlen Kármán képéhez mérve különösen érdekes, ahogyan Nagy Méda ábrázolja az író, ráadásul szintén a pilisi Beleznay-kastélyt választva helyszínül. Leírása szerint itt készülődnek a helybeli parasztleányok a pünkösdi király választására; a döntést egy lófuttatás hozza meg. Nagy Méda ezen a ponton nyilván Jókait követi, a *Hétköznapiok* vagy az *Egy magyar nábob* híres jeleneteit. A versenyt mindenestre az álruhás Kármán nyeri meg – ő ugyan nem paraszt, hiszen a generálisné vendége, de nem tudja magától megtagadni ezt az úri csínyet. Pünkösdi királynője a legszebb parasztlány lesz; tánc közben derül ki véletlenül, hogy Kármán nem az ő világából való. Erre a leány elsápad, láthatóan megrendül és elküldi a fiatalembert.

¹⁹ A Petőfi-kultuszra és annak történeti funkcióira l. MARGÓCSY (szerk.), 1988.

²⁰ NYÁRY, 1939., 44–47.

²¹ NYÁRY, 1939., 55.

²² Az irodalmi kultuszhelyek szokásrendjéről l. DÁVIDHÁZI, 1989., 28–70.; a gondolatmenetnek ezen részéhez a könyv egésze is jelentős ösztönzést adott.

Az író ezután elmegy Bécsbe és megismerkedik Markovicsnéval, vagyis ezután következik csak a dokumentált szerelmi fellángolás. Nagy Méda verziója szerint azonban a kisregény nem ez utóbbiból eredeztethető. Beleznayné olvassa föl Kármánnak – egy évvel a pütkösdi királyság után – az ispán levelét: meghalt a tavalyi pütkösdi királynő, mert alighanem szerelmes lett egykori táncosába. Ebből az élményből írja meg Kármán a főművét, hogy azlán ő is meghaljon²³.

Ez a több mozzanatában újszerű írói változat is a már ismerős elemekből áll azonban össze, noha a történetdarabkák, mint egy kaleidoszkópban, máshova kerülnek: Kármán minden látogat ellenére hűséges, aki kedvесе után röviddel meghal – s mindez magába foglalja persze Fanni valódi modelljének feltételezését. Ehhez egy kitűnő lovas, egy hangsúlyozottan úri viselkedésű aranyifjút teremtett ugyan a szerző, sőt félreérthetetlenül utalt a parasztlány megismerése utáni kapcsolatra, a fellobbanó, majd kihunyó Markovicsné-szerelemre is, ám még sincsen fölerősítve, sőt sejtelve sem a nemibetegség mint lehetséges halálnem. Nagy Méda Kármánja már nem ábrándozik, valóságidegenség sem jellemzi – a figura azonban nem lépi túl azt a határt, amely egy alapvetően eszményített morális karakterbe beleférhet. A szövegből egyértelmű, hogy Kármán és a pütkösdi királynő között semmi sem történik: Kármán tehát nem csapodár, hanem a görög pásztorregények alapsémája szerinti fátumszerű elválás áldozata. Hűségének mélyebb dimenzióit pedig maga az elkészült mű tárja föl.

Kármán halálnemének megfejtési kísérleteibe nyilvánvalóan új elemet Baráth Ferenc hozott 1884-ben, amikor az író egyik, még élő rokonának adatközlésére hivatkozva új verziót állított fel: a később még részletesebben tárgyalandó cikkben Kármán halála kapcsolatba került a Martinovics-összeesküvéssel²⁴.

²³ NAGY M., 1940.

²⁴ BARÁTH, 1884.; a Martinovics-összeesküvés ilyen beállítására már nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy ekkorra az események történeti értékelése is jelentős átalakuláson ment keresztül, részben Horváth Mihály, részben Fraknói Vilmos történetírói munkásságának köszönhetően. A kérdés alapos historiográfiai áttekintését Benda Kálmán végezte el iratkiadása bevezetésében: BENDA (kiad.), 1952–1957., I. XCI–CIII. kül. XCIV–XCVI.

A szárazbetegség toposza helyett felbukkant tehát egy másik is: a haladó, függetlenségi beállítódottságú hős, akinek a halála nyilván nem lenne véletlen. Kármán körül tehát felködlik bizonyos sötét politikai machinációk hálója is, az író ettől kezdve magára ölthetett a magyar irodalomtörténet személyiségmodelljei közül egy másik tradicionális maszkot is: a szabadságharcos mártírt. Ezt a lehetőséget a legvégtetesebben – a marxista formáció-elmélet jegyében – Belitzky János aknázza ki: ő az író t forradalmárnak tekintette, és lehetségesnek látta, hogy Kármán öngyilkosságba menekült a letartóztatás elől²⁵. Hasonlóképpen vélekedett ugyanebben az időben Kozocsa Sándor is²⁶. Ehhez a szemlélethez kapcsolható hozzá, mint legerőteljesebb szépírói koncepció Lászlóffy Csaba 1984–85-ös, ám csak később publikált kisregénye, amely Kármán sorsképletét a zsarnokság, az elnyomás parabolisztikus kifejtésére használta föl²⁷.

A halál okának megfejtése azonban csak az egyik tényezője volt annak, hogy a személyiségmodell látható víziója, az író fikatív arca is megteremtődjön. Az erőfeszítések Kármán külsejének leírására egyéb célt is hordoztak: többnyire nyilvánvalóan összefüggtek az Uránia megalapításának társasági díszleteivel, amelyről – ahogy láttuk – Toldy beszélt először. A megnyerő külső összefüggött tehát azzal a nézettel is, amelyet Szalatnai Rezső 1969-ben így formulázott meg: az Uránia „váratlan bravúrral elsőként próbálta meg, hogy irodalmi központtá varázsolja Ma-

²⁵ „Véleményem szerint az, hogy Kármán korának materialista filozófiáját vallja, antiklerikális, antifeudalista és szabadkőműves – tehát egy sok mindent takaró titkosársaság tagja – nyilvánvalóvá teszi, hogy forradalmár.” BELITZKY, 1969., 89., az öngyilkosság feltételezése: 92. Megjegyzendő egyébként, hogy ezt a feltevést (ti. az öngyilkosságát) nem lehet sem cáfolni, sem megerősíteni.

²⁶ „A magam részéről azt sem tartom lehetetlennek, hogy az 1795 áprilisában a fővárosból Losoncra menekülő fiatal író azzal a szándékkal tért vissza szülővárosába, hogyha az uralkodói terror még szélesebb köröket venne célba, véget vet életének. Ez is egyik oka lehetett rejtélyes és máig tisztázatlan halálának.” KOZOCSA, 1971., 332.

²⁷ A kisregényt először a *Látó* 1991. augusztusi száma publikálta (960–1005.), majd megjelent az író hasonló című prózakötetében: LÁSZLÓFFY, 1997.

gyarország fővárosát”²⁶. Attól most tekintsünk el, hogy ezt a szándékot a folyóirat egyetlen írásából, sőt Kármán egyetlen egyéb megnyilatkozásából sem adatolta soha senki; pusztán a koncepció logikájára ügyelve, a pesti irodalmi központra két okból lenne szükség. Az első, a nagyobb hatású változat Toldytól eredeztethető: a szétszórtság helyett legyen *egy centrum*²⁹. A másodikról, a rejtettebben továbbélőről Bánóczy József árulkodik: „Kármánnak az volt az eszméje, hogy Bécs helyébe Budapestnek kell lépni, hogy ne az idegen főváros legyen a mi aspirációink kohója, munkáink érlelő talaja és szellemi vagyonunk kincsháza, hanem Budapest.”³⁰ A nemzeti irodalom központja tehát – a Kármánnak tulajdonított felfogás szerint – egyfelől a több központ, másfelől a szellemében és nyelvében idegen központ ellenében szükséges. Sőt, Szócs Géza egyenesen az író megvalósult álmának tudja a világvárosi Budapestet, hiszen neki „legfőbb vágya, ábrándja a nagy, szép, hatalmas arányu magyar főváros vala”³¹; itt már a központ megteremtésének szándéka olyannyira deformálódik, hogy a kultúrateremtés helyett Kármán nagyvonalú városrendezőként jelenik meg.

Mindenesetre az a nézet, amely Kármán folyóiratszerkesztésében Pest irodalmi központtá tételét látja célnak, több szempontból gyanús. Ezt már Orosz László szóvá tette finoman egy 1956-os recenziójában, Némedi Lajos Kármán-kiadását ismertetve³². Az anakronisztikus visszavetítés lehetőségét aztán Némedi 1958-ban határozottan fölvetette, felhíván a figyelmet arra is, hogy Pest irodalmi központtá tételére egyetlen, Kármánhoz köthető írás sem utal sehol: „Valószínű tehát, hogy Schedius, midőn Toldy Ferenc ifjúkori barátjáról, Kármán Józsefről kérdezte ki, Kisfaludy Károly törekvéseit vetítette vissza egy emberöltővel hátrább a Kármán és a saját fiatalkorába.”³³ Ennek a sejtésnek – bár az iránya feltétlenül helyesnek látszik – persze

²⁶ SZALATNAI, 1969.

²⁷ Pl. TOLDY, 1872b., 141.; TOLDY, 1867., 308.

²⁸ BÁNÓCZI, 1898., 4–5.

²⁹ SZÓCS, 1909., 83.

³⁰ OROSZ, 1956., 103.

³¹ NÉMEDI, 1958., 244.

ellentmond, hogy Schedius a Toldy számára készített feljegyzésében nem tesz említést a központ megteremtésének szándékáról. Vagyis semmi alapunk nincs arra, hogy – Némedi nyomán – Schediusnak tulajdonítsuk a visszavetítést. Láttuk, ez az interpretáció először Toldynál jelent meg; s feltűnő módon egy olyan szituációban, amely a Kisfaludy Társasághoz kötődött. A Kármánnak tulajdonított szándék ugyanis rendkívül erősen emlékeztet a társaság irodalomszervezési céljaira is³⁴; tehát minden bizonnyal magának Toldynak volt szüksége a magyar irodalom ötven évvel ezelőtti történetéből fölmutatni egy elődöt, akivel retrospektív módon igazolható a Kisfaludy Társaság tevékenysége is. Az 1790-es évek egyetlen, Pesthez kötődő irodalmi folyóirata erre nyilván rendkívül alkalmasnak mutatkozott. Árulkodó, hogy a Toldyt követő interpretációs hagyomány mennyire *így* értette ezt a mozzanatot: Gyulai Pál évtizedekkel később Pest központtá válását már úgy korszakolta, hogy az utolsó fázis (Széchenyi) megnevezése világossá is tette azt a teloszt, amelynek az érdekében Kármánt kellett kezdeményezővé avatni. Gyulai szerint ugyanis Kármán adta az első lökést, a másodikat Révai Miklós a nyelv osztályozásával, a harmadikat Kazinczy triásza (Vitkovics, Horvát, Szemere), a negyediket Kisfaludy Károly, s végül Széchenyi teljesítette be a törekvést: „Imé a Kármán által kiröppentett szó mily hamar megtette áldásos hatását.”³⁵ Ezt a sémát gyakorlatilag az összes ilyen típusú gondolatmenetben föllelhetni³⁶, s ez még erősebben aláhúzza azt, amit Toldy koncepciójának elemzése bizonyíthat: a felvilágosodás korszakából, a XVIII. század végéről kellett találni valakit, akit különösebb gondolati erőszaktétel nélkül Pest – vagy Budapest – kulturális fővárossá tételének előfutáraként lehetett beállítani, ezzel pedig újlag megindokolni a történetileg kialakult helyzetet. Ráadásul erre az indoklásra annál nagyobb szükség is volt, hiszen az 1840-es években még nem egy lezárt és végleges folyamat utólagos igazolásáról volt szó, hanem egy aktuális tétellel rendelkező

³⁴ Vö. KÉKY, 1936., 30. skk., 36–67.; HORVÁTH, 1936.

³⁵ GYULAI, 1886/87., 16–17.

³⁶ Pl. KOVÁCS E., 1890., 14.; PRÓNAI, 1897., 122.; BÁRDOS, 1922., 3–4.

kérdésről. Toldy számára tehát ennek a beállításnak komoly súlya és funkciója volt. Ez a megemelt hangsúly pedig nyilván hozzájárult ahhoz, hogy ez a retorikai státusban szereplő, adatolatlan kijelentés is tényé szilárdult.

AZ 1896. ÉVI KÁRMÁN-EMLEKÜNNEPSÉG LOSONCON

Az 1896-os losonci Kármán-emlékünnepe – az alkalmat és a koreográfiát tekintve – nem látszik különbözni a szokványos megemlékezésektől: a lokálpatrióta indulat meg akarja örökíteni a város jeles író születésének helyi emlékeit, kihasználva a halálozás centenáriumát¹. Ilyenformán legfeljebb esettanulmányként lenne érdekes az esemény analízise: egy írói kultusz XIX. század végi, helyi változatának leírása újabb adalékot jelentene csupán a hasonló aktusok antropológiai adattárához. Csakhogy az ünnepség tárgya, vagyis Kármán József felől nézve föltárul egy szokatlanul bonyolult viszonyrendszer. Éppen az a kérdéses ugyanis, adva van-e az, ami/aki köré az ünnepség települt? Másképp fogalmazva: vajon 1896-ban Losoncon a Toldy Ferenci interpretációból kinövő értelmezői hagyomány látványos aktualizálása történt-e meg, vagy a helyi megemlékezés képes volt-e valamiféle lokális emlékanyagot fölmutatni, akár a kollektív memória, akár a tárgyak szintjén?

Az ünnepség előtörténetéhez feltétlenül hozzátartozik, hogy Kármán losonci születésének fölmutatása – tudomásom szerint – 1875-ben kezdődött el a helyi sajtóban; ahhoz képest, hogy maga a születés helye mindig is ismert volt, elég későn. Gellén István tárcája azonban még nem a „losonciság” lokálpatrióta indulatára épült². Inkább azokkal az újrafölfedező gesztusokkal

¹ Az itt felhasznált helytörténeti anyagot – az enyémtől jelentősen eltérő szemlélettel – alaposan feldolgozta: BÓSZÖRMÉNYI, 1994. Legújabbban ugyancsak ő, immár monografikus igényvel: BÓSZÖRMÉNYI, 1996.

² GELLÉN, 1875.

rokonítható, amelyek az 1870-es években voltak jellemzőek a Kármán-szakirodalomra. Megállapításaiban Gellén ezért igen visszafogott, számára Kármán irodalmunk egyik derék munkása, akinek emlékét nem szabad elfelejteni: „Az író, kiről szólni akarunk, a mult század végén, irodalmunk renaissance korában élt. Nem tartozott az újjászületési korszak zászlóvivői közé, nevét örökbecsű, számos művek nem halhatatlanítják: de buzgalma s nemes törekvései megérdemlik, hogy hálával emlékezzünk meg felőle, ki szóval és tettel szolgált az irodalom szent ügyének akkor, mikor maga a pusztá buzgalom is érdem volt. Nem volt korszakot alkotó lángelméje és hatása az irodalomra s annak fejlődésére: de azért neve még sem merülhet a feledés homályába, mert munkájával megtermékenyíté a későbbi nemzedéket s emlékét, mint irodalmunk szorgalmas munkásaét, hálásan tartja fenn az irodalom-történet.”³ Gellén kezdeményezésének sokáig nem lett folytatása; s minden bizonnyal nem véletlen, hogy éppen 15 évvel később bukkan föl ismét az általa megpendített téma a losonci sajtóban. Sőt, nemcsak egyszerűen a téma: hiszen az 1890-es cikk szerkezetében, retorikai felépítésében is Gellént követi – olyannyira, hogy akár egy diszkrét plágium vádjá is megfogalmazható lenne.

A helyi újság, a *Losoncz és vidéke* 1890. július 19-én kezdte közölni azt a háromrészes tárcát, amelynek szerzőjéül a lap Kovács Zoltánt nevezte meg⁴. A második folytatáshoz azonban rögtön egy érdekes jegyzet fűződött, Gresits Miksa gimnázium-igazgató tollából. Innen azt tudhattuk meg, hogy a szerzőt mégsem Kovács Zoltánnak hívják, ráadásul az igazgató úr, aki közlésre a szerző engedélye nélkül adta át az írást, nem is ismerheti az igazi nevet, lévén jelíges pályamunkáról szó: „Egy előltem megmagyarázhatatlan tévedés folytán az első közlemény végén Kovács Zoltán volt szerzőül megnevezve. Egyszerűen kijelentvén, hogy e dolgozatot *nem* Kovács Zoltán írta, megjegyzem, hogy a szerző nevét nem is közölhetjük, minthogy a dolgozat jutalmat nem nyervén, a nevet rejtő jelíges levél felbontatlanul érke-

³ GELLÉN, 1875., 58.

⁴ KOVÁCS Z., 1890.

zett vissza kezeimhez, melyet felnyitni nem áll jogomban. Bevallom különben, hogy én e dolgozat közlésével néminemüképen túlléptem jogkörömet, minthogy azt a szerző előleges megkérdezése, illetve beleegyezése nélkül bocsátom világgá; remélem különben, hogy az én derék fiatal barátom nem fogja azt nekem rossz néven venni.”⁵ A taktika némileg ellentmondásos; annál inkább, mivel – mint később kiderül – valóban Kovács Zoltán hetedgimnazista volt a szerző. Az ügy háttérében felbukkanó Gresits éppen ezért már itt többnek tűnik, mint egyszerű közvetítőnek; s valóban, ő ettől kezdve egy pillanatra sem tűnik el a Kármán emléket megörökíteni kívánó mozgalom éléről, mi több, ő lesz majd a millenniumi ünnepség egyik szónoka is. Gresits sajtóbéli megnyilatkozásai pedig a kezdeményezés körülményeiről oly mértékben ellentmondásosak, hogy tudatos manipulációt tételezhetünk föl. Kétségtelenül Kovács Zoltán cikke zárul először azzal a gondolattal, hogy díszes síremléket kell állítani Kármán sírjára: „Az ifjúság lenne tehát hivatva arra, hogy a virágzó korában elhunyt nagy hazafi örök nyughelye felett egy díszes emlék felállítását kezdeményezze. S adja a Mindenható, hogy siker koronázza törekvésünket. Állítsunk emlékének a halálózási nap százados évfordulója alkalmával egy szép síremléket s mutassuk meg azzal, hogy megbecsüljük és megérdemljük nagy emberünket s méltók vagyunk arra, hogy hazánkat még számos oly jeles férfival ajándékozza meg jó Istenünk, mint a milyen Kármán József volt.”⁶ Az ötlet spontán felbukknása azonban kérdéses. Magától Gresitstől tudjuk ugyanis, hogy Kovács dolgozata egyike volt azon négy pályaműnek, amelyet a losonci főgimnázium a „Madách-féle pályadíjakra” beküldött; s a Kármánról szóló pályázat semmi jutalmat nem kapott – ahogyan emiatt az igazgató hosszasan méltatlankodik is: „Ezen mű, mint olvasóink is sejteni fogják, egyike ama négy dolgozatnak, melyek állami főgymnasiumunk részéről a Madách-féle pályadíjakra beküldettek. Ezen pályaművek közül [!] kettő kitüntetésben részesült, a másik kettő, köztük a Kármán Józsefről szóló

⁵ Losoncz és vidéke, 1890. júl. 20. 3.

⁶ Losoncz és vidéke, 1890. júl. 27. 2–3.

fentebb közölt dolgozat nem találtatott jutalomra érdemesnek. Tanári karom és magam is másként vélekedtünk ugyan a beküldött dolgozatok értéke fölött, csupán e miatt azonban még nem lett volna jogunk felszólalni, annál is inkább, mert a jutalmazott két mű is igen jóra való, szép reményekre jogosító dolgozat; amit azonban saját reputatióink és az intézet méltósága érdekében nem hagyhatunk szó nélkül, ez az, hogy a t. Madách-emlékügyi bizottság mindjárt ezen első alkalommal megszegte a saját maga által alkotott pályázati szabályokat, s első sorban ugyan a Kármán Józsefről szóló dolgozat szerzőjének rovására, azután meg intézetünk sérelmével, önkényüleg leszállította az intézetünket megillető pályadíj-összeget, csak azért, hogy egy más intézetből kikerült dolgozatokat nagyobb jutalomban részesíthesen.”⁷ Amikor a sajtóbéli publikálás után bővebb terjedelemben, önálló kötetben kiadják Losoncon ugyanezt a dolgozatot⁸ – recenzió róla 1891. március 28-án jelenik meg⁹ –, természetesen Gresits írja az előszót; eszerint pedig Kovács Zoltán gimnazista azzal a három arannyal kezdeményezte volna a gyűjtést, amelyet a Madách-pályázatra beadott művével nyert: „Örömmel és büszkeséggel hozom tudomására a t. közönségnek, hogy intéze-

⁷ Losoncz és vidéke, 1890. júl. 27. 3.

⁸ A kötet Kovács Ernő név alatt jelent meg, de a szöveg oly mértékben megegyezik a Losoncz és vidéke tárcájával, hogy a szerzőt már csupán emiatt is azonosnak tekinthetnénk Kovács Zoltánnal: KOVÁCS E., 1890. Ennek döntő bizonyítéka mégis az az egykorú lexikonszócikk, amely magától a szerzőtől származó adatokra épül: „Kovács Ernő (tasnádi), jogi doktor és ügyvéd, K. Ferencz, kir. közjegyző, író és Karap Emma fia, szül. 1872. júl. 31. Debreczenben (Biharm.), hol az állami tanítóképző gyakorlóiskolájában kezdte tanulását; szüleiivel Losonczra költözvén, 1882-ben ott ment át a gimnasiaumba s ugyanott végezte a VIII. osztályt 1890. jún. 21.; szept. joghallgatónak iratkozott be a pesti egyetemen; 1894. június 26-ig letette a három jogtudományi szigorlatot és szept. 22. jogi doktorrá avatták. Katonai szolgálatát Bécsben a Kaiser-Jägereknél teljesítette s 1895. szept. 25. tiszti vizsgát tett. 1897. okt. 18. az ügyvédi diplomát szerezte meg; azóta Budapesten ügyvédkedik. – Cikkeit névtelenül írta a lapokba. – Munkája: Kármán József élete és irodalmi működése. Losoncz, 1890. (Ezen munkát a Nógrádmegye által kitűzött irodalmi pályázat alkalmából írta s a munka végén levő felhívásának eredménye a Kármán Józsefnek a losonczy gymnasium előtt felállított emlékoszlop és a temetőben emlékkő).” SZINNYEI J., VI. 1211.

⁹ Pesti Hírlap, 1891. márc. 28., 3–4.

tem egyik jeles növendéke, Kovács Zoltán VII. o. tanuló volt az, ki e részben az első kezdeményező lépést tette. A derék fiú ugyanis – ex ungue leonem – a Kármán Józsefnek emelendő emlékre ajánlotta fel azt a három drb tiz frankos aranyat, melyet legközelebb a Madách-pályázatra beadott dolgozatával nyert. Lehetetlen, hogy a nemes példa számos követőkre ne találjon; erős meggyőződésem, hogy a gazdagok forintjaiból és a szegények filléreiből mihamar össze fog gyűlni a szükséges összeg arra, hogy mindenki tisztelettel említse Losonc város kegyeletét nagy férfiai iránt.

Csekélységem tiz forinttal járul ugyanezen célra. Az adományok elfogadására és nyilvántartására szívesen vállalkozom.

Eddigi gyűjtés: 3 drb tiz frankos arany és 10 frt.”¹⁰

Ez az előszó a lelkes ifjúság spontán kezdeményezésének tünteti föl a gyűjtést, s a városi értelmiség, jelesül a gimnázium-igazgató csak mint az ötlet pártolója bukkan itt föl. Csakhogy Gresits iniciátori mivolta nemcsak a korábbi sajtóközlemények ennek ellentmondó állításai miatt valószínű, hanem a korabeli párhuzamok miatt is: a XIX. század végi, vidéki kulturális önszerveződések (pl. a múzeumalapítások vagy bizonyos helyi népművészeti hagyományok iparművészetté fejlesztése) mindig egy-egy agilis személyiség erőterében jöttek létre, s intézményesülésük is attól függött, meddig állt mögöttük a személyiség ereje¹¹. Egy magányos gimnazista kezdeményező lelkesedése pedig azért is nehezen hihető, mert a Gresits megnevezte ifjú apja Losonc közjegyzője és királyi tanácsos volt¹². Tehát Kármán emlékének megörökítése valószínűleg inkább a városi intelligencia bizonyos csoportjának lehetett a terve – annál inkább, mert a szervezésben Gresits és az apa, Kovács Ferenc mellett kezdettől részt vett egy gimnáziumi tanár, Ambrus Mór is¹³. A mozgalom létrehozásában komoly szerepet játszó értelmiségi csoport mindazonáltal

¹⁰ GRESITS, 1890., 3–5.; a szoborállítás tervének már 1891. ápr. 24-én visszhangja is volt a Fővárosi Lapokban: RÓZSA, 1891.

¹¹ Erről az általánosítás igényével: SZILÁGYI Miklós, 1990., kül. 42–43.

¹² Vasárnapi Ujság, 1896. jún. 7., 381–382.

¹³ Uo.

tudatosan és erőteljesen igyekezett legendásítani a kezdeteket, előtérbe állítva a lelkes hetedgimnazistát mint a magyar ifjúság példaadó alakját. Maga Gresits például így ír: „Midőn az ünnepség lefolyását az alábbiakban egész terjedelmében közöljük, erre azon cél indított bennünket, hogy mi is hozzájáruljunk egy oly culturalis momentum megörökítéséhez, mely nemcsak városunk közönségét, de az egész művelt magyar társadalmat is oly közelről érdekli. Tehettük pedig ezt annál is inkább, mert hiszen ezen ünnepet áll[ami] tanintézetünk bizonyos tekintetben a magáénak tekintheti, minthogy gymnasiumunk lelkes növendékei között fogamzott meg elsőül az eszme az úttörő író emlékének megörökítésére, az ő filléreik voltak az elsők az adományok között, melyek a terv megvalósítását lehetővé tették.”¹⁴ Ennek a legendásításnak a visszhangja aztán már a következő, országos sajtóorgánumban megjelent tudósítás is: „Nógrád vármegye közönsége 1888-ban irodalmi versenyre szólítván fel a megye területén fennálló tanintézetek ifjúságát: ezen a versenyen a pályadíjat egy losonczi ifjú – az ez idő szerint már dr. Kovács Zoltán – nyerte el három darab arany képében, melyet nyomban fel is ajánlott egy Losonczon állítandó Kármán-emlék czéljaira.”¹⁵ Nem véletlen az sem, hogy miért éppen ekkor látszott fontosnak Kármán József Losonc szempontjából, s ez szintén egy helyi politikai-értelmiségi csoport érdekével harmonizált. 1890-ben bontakozott ki ugyanis az a vármegyei belső vita, amely a megyeszékhely Losoncra való áthelyezését kívánta elérni – kiváltva ezzel az addigi központ, Balassagyarmat komoly ellenkezését. Az alapvetően a megyei közgyűlésen lezajló összeütközések, amelyek fél évtizedre meghatározták a helyi politikát, természetesen elvezettek egy hírlapi polémiához¹⁶. Kármán emlékének ehhez a vitához olyannyira köze volt, hogy a polémia során Losonc mellett felhozott érvek némelyike – pl. a magyarság kultúrmissziója a szláv népek irányába – beleépült a Kár-

¹⁴ G|RESITS|, 1896., 12–25.

¹⁵ Vasárnapi Ujság, 1896. jún. 7., 381–382.

¹⁶ Erre az összefüggésre Kerényi Ferenc hívta fel a figyelmemet. A vita leg részletesebb feldolgozása: KOSJÁN, 1989. L. még: SZABÓ–HORVÁTH, [1969?] 72.

mán-ünnepség szónoklataiba is, részben úgy, mintha az író eredeti szándékainak fölemlítéséről lenne csak szó. Ezt példázta már Kovács Ernő könyve is; itt *A' Nemzet' Tsinosodása* egyetlen mondatára¹⁷ építette rá a szerző a XIX. század végi extenzív nacionalizmust: „Nemcsak szép tereinkben, hanem a gazdagok fényes lakóhelyein és a szegények szűk viskóiban egyaránt zeng édes nyelvünk, sőt sikerrel hódít az a nem magyar ajkú testvéreink közt is; nagy buzgósággal, fáradhatatlan szorgalommal terjesztik azt köztük az életrevaló közművelődési egyletek, melyeknek egyike éppen a nagy férfiú szülővárosában [Losoncon – Sz. M.] ütötte fel áldásos sátorát, innen bocsátja útnak a felvidékre azon nemes eszméket, melyeket Kármán egész életében hirdetett. Itt gyülekeznek azon férfiak, kik czélul tűzték ki maguknak a közművelődés emelését, a magyar nyelv tanítását s a hazafiság eszméinek a szivekbe, különösen től ajkú testvéreinknek lelkébe csepegtetését. Koszorúzza áldás működésüket, hogy megnyerjék ezen jóindulatú, de gonosz lázítók által sokszor félrevezetett népet a haza ügyének.

És kinek köszönjük mindezt?

Ki volt mindennek a kezdeményezője?

Nem tartozunk e nagy hálával Kármánnak mindezért!”¹⁸

Ennek a gondolatnak a variációját aztán a fővárosból érkező

¹⁷ A mondat a következő: „Ha szép Tereinkről felhat édes Nyelvünk a' Havasok' Tetőire és a' Völgyekbe, melyeket azok fedeznek, ha népes Útszáin és magas Palotáiban Városainknak ez a' Hang fog hallatni; ha az Élet a' Halálon győz, és a' köz Országlószékek a' Hazának Nyelvén szólnak, akkor, a' kik azt érik, álmodjanak olly szépen, mint én kezdetem, én addig – ébren szomorkodom!” *Uránia*, III. 284.

¹⁸ KOVÁCS E., 1890., 31–32. Itt jegyzem meg, hogy 1969-ben Turczel Lajos – akinek akkor már a csehszlovákiai magyar kisebbség számára kellett példát felmutatnia Kármánban – az írot már a példaadó kisebbségi tudat előfutáraként interpretálta; nagyot fordult a világ 1890 óta: „Akárhol üjtük fel ugyanis Kármán életművét, szelleme a mi számunkra a mementó erejével is hat, kiemelkedő igényességének, korszerűségének és kritikájának fényében a kicsiségünket, szellemi fogyatékoságainkat fokozottabban érezzük. Akkor adózunk Kármán emlékének a legméltóbban, ha a nemzetiségi létünkben adódó problémák rendezésében a tőle tanulható kiméretlen önismerettel, a nemzeti »nemzeti kényeztetés« levetkőzésével és a hozzá méltó igényességgel járunk el.” *TURCZEL*, 1969., 251.

egyik szónok, Hegedűs István ünnepi beszédében visszahallhatók a losonciak: „Oh nemes lélek, a te és társaid éber szomorkodásának köszönhetjük, hogy a bérczek tetőin, a völgyek mélyén, a városok utczáin, a palotában és kunyhóban a magyar nyelv zengjen és ebben a magyar elme, a magyar szív nyilatkozzék meg. Te huszonhat éves korodban elfojtott sóhajt áldozál annak a szabadságnak, melyért Petőfi szintén huszonhat éves életét már odadobja. Mi a gyümölcsöt szedjük, a szabadságot élvezzük. És ebben rejlik a mély tanulság.”¹⁹ A helyi lap vezércikkének kommentárja pedig ezt rögtön politikailag is általánosította: „Igen ideális ünneplés volt a Kármán-émlék leleplezése is. Egy fenkölt gondolkodású ember emlékét örökitettük meg, a ki már nem él, de eszméi századok múlva is követendő utat jelölnek ki minden igaz hazafinak. Az élet fenntartásáért vívott küzdelmekben ez eszmékből merithetünk erőt és kitartó harcainkban csak megacéloz, ha oly férfiak hangoztatják ez eszméket, a minőket Losoncz városa ez alkalomból kebelében vendégül tisztelhetett [Ponori Thewrewk Emil és Hegedűs István – Sz. M.] Nemcsak az ünneplés lényege, hanem annak módja is az, a mi a hétfőn lefolyt ünnepnek kiváló jelentőséget kölcsönöz. Losoncz felismerte hivatását és a központ tényezői felismerték, hogy Losoncz erre a hivatásra képes és alkalmas. Ez a hivatás pedig nem egyéb, mint hogy Losoncz kultúrközpont legyen.”²⁰ Mindez azt látszik erősíteni, hogy Kármán személyében a helyi értelmiség néhány hangadója a város kulturális tradíciójának szimbólumát fedezte föl, s ennek a hagyománynak a föltalálásával a politikai legitímációhoz is szolgáltatott muníciót. Jellemző, hogy erre a harcmódorra a rivális Balassagyarmat valóban nem tudott méltóképpen felelni: míg Losoncon a millenniumi ünnepség tartalmi mozzanatává a nemzeti klasszikussá átstilizált Kármán méltatása válik, addig Balassagyarmaton a kulturális hitelesítés teljesen hiányzik: ott a millenniumi program istentiszteletekből, ünnepélyes közgyűlésből, „népies bankettből” és „népmulatság-

¹⁹ Idézi a Kármán-émlék leleplezéséről tudósító helyi lap beszámolója: Losonczy Hírlap, 1896. máj. 30., 2-4.

²⁰ Losonczy Hírlap, 1896. máj. 30., 1.; vö. mindezzel KOSJÁN, 1989., 196., 200-201.

ból” állt²¹. A dologhoz hozzátartozik, hogy a rivális Balassagyarmaton megjelent tudósítás – törlesztésül – azért csak megrója az összes losonci előkelőséget, hogy a Kármán-ünnepségnek nem adták meg a kellő tiszteletet öltezetükkel: „Mert hogy az ünnep árnyoldalát se hagyjam említetlen, tanulságul a jövőre, őszintén sajnálkoztunk, sőt szégyenkezünk sokan, hogy a kik tehetnék volna is, magyar ruhában a magyar hazafias ünnepen, annak dísz fénye emelése céljából meg nem jelentek. Elvártuk volna, hogy a polgármester, a szónokló igazgató, a rendezők, királyi tanácsosaink stb. megmutatták volna külsőleg is, hogy magyarok. De többen közülük frakkban, szalmakalapban, hétköznapi ruházatban tettek tiszteletet a magyarság nemtőjének ez ünnepén.”²²

Gresits 1890-es fölhívása Kármán emlékének megörökítésére még nélkülözte a konkrét elképzeléseket. Az igazgató a spontán gyűjtés lendületére számított mint anyagi bázisra. Csakhogy ez a megoldás – tipikus módon, gondoljunk a Nemzeti Színház épülete érdekében indított gyűjtések periodikusan ismétlődő, hasonló sorsára – csődöt mondott, a kezdeti lendület egy idő után megfogyott. Mivel 1895-ig csak 750 forint gyűlt össze, Gresits – úgy is, mint a Kármán-emlékbizottság elnöke – a kezdeményezés átideologizálásával igyekezett segíteni az ügyön. Fölvette, hogy a Kármán-emlék fölavatása „a millennium országos ünnepének helyi mozzanataival szerves összefüggésbe hozassék”. Emellett pedig konkretizálta is a tervet: ne legyen szobor, mert egyrészt csekély az összeg, másrészt pedig úgy sincs portré Kármánról; célszerűbb lenne egy obeliszk. Ajánlotta viszont egy temetői síremlék felállítását; ehhez csatlakozott aztán Kovács Ferenc azon indítványa, hogy lássák el emléktáblával azt a házat is, amelynek a telkén Kármán szülőháza állott²³.

Ezen hármas terv határozta meg a továbbiakban az ünnepség előkészületeit, de még ez az elképzelés is módosult, részben anyagi okok miatt: a síremlék felállítására ugyanis csak egy évvel a millennium után, 1897. június 3-án került sor²⁴. Éppen a Gre-

²¹ Nógrádi Lapok és Honti Híradó, 1896. ápr. 26., 1.

²² Nógrádi Lapok és Honti Híradó, 1896. máj. 31., 5–6.

²³ Losonczy Hírlap, 1895. nov. 19., 3.

²⁴ A dátumot rögzíti: HEINRICH, 1906., 13.; 1. még az eseményt beharangozó cikket: Losoncz és vidéke, 1897. máj. 30., 1.

sits-féle terv tárta föl azonban azt is, hogy Losoncon nem található semmiféle Kármán-relikvia. Láttuk, ahogyan erre Kovács Ferenc utalt, a szülőház már nem volt fellelhető, az emléktábla egy másik, újabb épületre került. Nem bizonyult azonosíthatónak a sír sem, mivel nem lehetett eldönteni, hogy a három szoba jöhető közül melyik rejti az író földi maradványait – ezért a sírkövet az út mentén voltak kénytelenek felállítani: „Hogy Kármán Józsefnek tetemei a losonczyi ev. ref. temetőben nyugszanak, ismeretes dolog, valamint az is, hogy mely tájon vannak eltemetve: de egészen pontosan még sem ismeretes sírja. Azért a Kármán-emlék bizottság minap tartott ülésében elhatározta, hogy a már kész és felírással ellátott sírkövet a Pogány Friderik sírja táján az út mellett fogja fölállíttatni és f. évi június hó 3-án, mint az író halálának évforduló napján ünnepélyesen fölavatni.”²⁵ Az obeliszkek helyének meghatározásában pedig nem érvényesült olyan megfontolás, hogy valamely, közvetlenül Kármánhoz köthető helyszín jelöltessék ki általa. Nyilván nem függetlenül Gresits ambíciójától, a főgimnázium elé, a Teleki-sétányra került; s igaz ugyan, hogy az akkori főgimnázium jogelődjének a Kármán-családhoz igencsak sok köze volt²⁶, ám érvként ez föl sem merült. A javaslatot ismét Gresits tette, s ő csak célszerűségi szempontokra hivatkozott: „Obeliszket ajánl tehát [ti. Gresits – Sz. M.], melyet olyan helyen kellene felállítani, a mely könnyen megközelíthető, s a hol az emlék a közönségnek könnyen szemébe ötlék. E tekintetben ajánlja a Teleki-sétánynak a főgimnázium épülete előtt levő befásított részét.”²⁷

Az ünnepi beszédek és az ünnepségről beszámoló újságcikkek azonban már természetesen nem ezt a kínos bizonytalanságot hangsúlyozták. Az emléktáblával megjelölt házat Kármán szülőházaként emlegették, a síremlék pedig a valódi sír megjelölé-

²⁵ Losoncz és vidéke, 1897. máj. 16., 2.; l. még: Losonczyi Hírlap, 1895. nov. 30., 2–3.

²⁶ A főgimnázium 1870-ben a református gimnáziumból és az evangélikus gimnáziumból alakult meg; erről l. BOROVSKY (szerk.), é.n. 688.; a Kármánoknak a református gimnáziumban játszott szerepére vö. még PRAZNOVSZKY, 1995., kül. 475. skk.

²⁷ Losonczyi Hírlap, 1895. nov. 19.

sének monumentumává minősült át: „A tulajdonképpeni ünnepély után [az 1896. május 25-i millenniumi ünnepségről van szó – Sz. M.] az egész közönség Kármán József szülőházához vonult, mely a főgymnázium tőszomszédságában a kisbég-utczában van. Az egyszerű (mostani alakjában földszintes) ház falában elhelyezett tábla felirata a következő. »Itt született Kármán József magyar író, 1769 márczius 16án.«²⁸ Nem lengeti immár sirján [ti. Kármánén – Sz. M.] a szellő a feledésnek túskebokrait. Losonc város kegyelettel ápolja nagy szülőtte emlékét és csak a mult héten állított díszes emlékkövet sirjára, miután először szoborral adózott a *Fanni hagyományai* örökéletű költőjének.”²⁹

Mindehhez hozzászámítandó még az ünnep időzítésének legalább ennyire problematikus mivolta. Jellemző ugyanis, hogy noha Kármán halálának színhelyéül minden kétség nélkül Losoncot jelölte meg a hagyomány – úgy, ahogyan ezt Toldy, Schedius nyomán 1843-ban rögzítette –, ennek pontos időpontját semmiféle helyi tradíció nem őrizte meg. Ráadásul a dolgot bonyolította némileg, hogy Baráth Ferenc 1884-ben rábukkant egy olyan, családi legendaváltozatra is, amely szerint az író nem is Losoncon, hanem Pesten halt volna meg: „Nagytiszteletű Kármán Pál ref. lelkész ur, az író unoka-testvérének fia, szintén csak hallomás után, azt írta nekem, hogy Pesten halt meg.”³⁰ Igaz, e mellett a változat mellett semmiféle egyéb adat nem szólt, sem akkor, sem később; annak sincs nyoma, hogy bármiféle módon megzavarta volna az időzítést. A születés időpontja mindenesetre ekkor azért nem jöhetett szóba az ünnepséget befolyásoló tényezőként, mert az semmiképpen nem adta volna ki a centenáriumot; igaz, ezt a dátumot sem ismerjük pontosan³¹. A centenáriumi megemlékezés alkalmául mindazonáltal 1895 kínálkozott volna, hiszen Toldy 1795-öt adta meg a halál évéül³². Ekkor valóban fölvette a Kármán nevet egy helyi kiadóval-

²⁸ Vasárnapi Ujság, 1896. jún. 7., 381–382.

²⁹ RÓNA, 1897.

³⁰ BARÁTH, 1884., 216.

³¹ Ennek részletesebb mérlegelését l. a Kármán-életrajzzal foglalkozó fejezetben.

³² [TOLDY] 1843.

lalat és fölmerült egy utca elnevezésének szükségessége is³³ – ám a százéves évforduló eme lehetőségét, éppen az adakozások elmaradása miatt, a Kármán- emlékbizottság lekéste. Feltűnő egyébként, hogy a gyűjtésre biztató híradások mintha éppen ezután lennének hangsúlyosabbak a helyi sajtóban³⁴. Nem utolsósorban a gyűjtés kudarca is indokolhatta Gresits taktikáját, a millenniumra való átütemezést, amely immár sikeresnek bizonyult. Csakhogy ebből adódott aztán egy sajátos, fel nem oldott kettősség. Mert az elkészült obeliszk felirata a halálozás 100. évfordulóját állította ugyan: „Kármán Józsefnek, a nemzeti újjáébredés egyik úttörőjének emelte a honfiui kegyelet, a költő halálának 100-ik, a magyar állam fennállásának 1000-ik évében.”³⁵, ám az egyik fővárosi szónok, Hegedűs István a 101. évfordulóról beszélt³⁶. Ráadásul mindkét állításban lehet igazság: hiszen nem ismerjük Kármán halálának évét sem teljes bizonyossággal, s ilyenformán nem lehet kizárni 1796-ot sem³⁷. A losonci millenniumi ünnepséget mindenesetre 1896. május 25-re tűzték ki (az országos kiállítás május 2-án nyílt meg); ez a dátum meglehetősen közel volt Martinovicsék 1795. május 20-i kivégzésének centenáriumához. Ez a párhuzam elő is került az egyik ünnepi beszédben, a Hegedűs Istvánéban: „Ezelőtt 101 évvel a 26 éves ifjú sorvasztó betegségbe esve, a halál gondolatával szívében, egy szótlán sóhajt szentelt azoknak, kiknek emlékét a Vérmező őrzi.”³⁸ Ennek az állításnak ugyanaz a referenciája, mint annak, hogy a síremlék felavatásának napjára június 3-át választották egy évvel később. Ez utóbbi napot ugyanis Baráth Ferenc rögzítette a halál dátumaként, hivatkozva Kármán – akkor 82 éves – unokahúgára, aki saját bevallása szerint is keveset tudott az íróról, a kezénél lévő irományok pedig már az

³³ Losonczy Hirlap, 1895. aug. 17., 2.

³⁴ Pl. Losonczy Hirlap, 1895. nov. 30., 2-3.; 1896. febr. 1., 2. (beszámoló egy jótékony célú hangversenyéről, amelyet a helyi műkedvelő vonósnégyes rendezett a Kármán- emlékmű javára).

³⁵ Vasárnapi Ujság, 1896. jún. 7., 381-382.;

³⁶ Losonczy Hirlap, 1896. máj. 30., 2-4.

³⁷ A halálozás dátumának bizonytalanságára l. GÁLOS, 1954., 128-135.

³⁸ Losonczy Hirlap, 1896. máj. 30., 2-4.

1849-es losonci tűzvészben megsemmisültek. Baráth Ferenc nem szóbeli információkra támaszkodott, hanem írásos dokumentumra: „Ez okmány Kármán – Zsuzsánna nevü – idősb nőtestvére leányának, özv. Jaán Zsigmondné asszonynak egy levele, a ki, 82 év tiszteletreméltó terhével vállain, most is él Losoncon.” Az idős hölgy a következőképpen mesélte el az író utolsó napjait: „Részt vett [ti. Kármán – Sz. M.] a *Martinovics-féle összeesküvésben*, de már akkor a sok munka, izgatottság és öröklött sorvadás következtében egészsége nagyon meg volt rongálva. Egy napon azonban (ezt édes anyámtól sokszor hallottam emlegetni) – kiment a kertbe sétálni, s édes anyámat is kihívta. Nagyon le volt verve; kivette óráját zsebéből s azt perczről perczre számolta, míg körülbelül két óra eltelté után azt mondta: *most már mindennek vége, oh pedig ártatlanul szenvedtek*. Akkor végezték ki Martinovicsot és társait. S azután azt mondta testvérének: itt van egy ládika írás, ezt tedd el jól. Majd halálom után jönnek többen, kik tőled irományokat fognak kérni, de senkinek ki ne add; hanem ezen ládika tetejére van ragasztva egy elszakadt papiros-darab; csak annak add oda, a ki ezen papir-darab hozzá illő hiányzó részét neked elő mutatja. Igaz, ugy volt. Ő meghalt a Martinovics lefejeztetése után 14 napra. Holta után jöttek többen, még a nádor is küldött egy megbizottat, hogy kell irományoknak nála lenni és utána maradni, de édes anyám eltagadta; míg végre az igazi eljött, ki nagyon sirt Kármán elhunytá fölött, de soha édesanyám nem tudta meg, ki volt. Urnak kellett lenni, ruhájáról ítélve s ez elvitt minden irományokat.”³⁹ Ez az egyébként gyönyörű történet a szabadkőműves legendák elemeiből szerveződik össze: hasonló eseményekről – a szabadkőműves hagyatékért egy litkos jeleket ismerő személy jelentkezik – olvashatunk például Horváth Ádám szentimentális regényében, amely először 1792-ben jelent meg⁴⁰. Az emlékezés hitelessége – különösen az adatok pontosságát illetően, hogy tudniillik *pontosan* két héttel a május 20-i kivégzés után halt volna meg az író – már csak a folklorizálódás törvényszerűségeire mutató

³⁹ BARÁTH, 1884., 215–216.

⁴⁰ Új kiadása: PÁLÓCZI HORVÁTH, 1988.

fabuláció miatt is megkérdőjelezhető. A folklorizálódás azonban tovább is működött: a legenda továbbmondását és alakítását maga Gyulai Pál végezte el. 1886/87-es egyetemi előadásában ideillesztette Schedius Lajost is, akiről korábban ebben az összefüggésben szó sem volt – ám Gyulainak, úgy látszik, senki más nem jutott az eszébe a hagyatékkal kapcsolatban, márpedig valószínűsítenie szeretne volna a részleteket: „A nádor csakugyan kerestette Kármán írásait, de azokat a család elásta. [Nota bene: erről Baráthnál szó sem volt. – Sz. M.] Csak később jött el az idegen (lehet Schedius volt ez), kinek Kármán utasítása szerint átadták az írásokat.”⁴¹ A losonci Kármán-ünnepségek időpontját tehát egy ilyen hitelű közlemény határozta meg. Arról most nem is szólva, hogy az így kikövetkeztetett június 3-i halálozási dátum éppen Őz Pál és Szolárcsik Sándor kivégzésének a napja volt; ezt a retorikailag rendkívül jól kiaknázható párhuzamot azonban az ünnepi szónokok rendre elfelejtették.

Vagyis Kármán József esetében egy oly mértékben diffúz, kontúr nélküli ünnepi objektumról van szó, hogy a szokásos adatok egyikét sem tekinthetjük adva lévőnek. Hiányzik a pontos születési dátum – jellemző módon az emléktábla azt az időpontot rögzíti, amely Baráth szerint a kereszteleés időpontja: a dátumot a helyi református lelkész, Illyés Lajos kereste ki neki a kereszteleési anyakönyvből⁴². Az emléktáblán ugyanis az 1769. márc. 16-i dátum szerepelt, s ez még az ünnepség résztvevői között is vitát váltott ki: „A születés napja a jelenváltak közt vitát keltett, mert hiszen még legújabbban Beöthy is Képes Irodalomtörténetének Kármánról írott essay-jében hol 14, hol 19-ét említi. Pedig a losonci emléktábla adata a leghitelesebb helyről, az anyakönyvből van kijegeyzve.”⁴³ Ráadásul nem ismerhetjük a halálozás idejét; nincs arckép; nincs meg a sír; nem áll a szülőház. E hiányokban egyrészt természetesen a Losoncot 1849-ben elpusztító tűz a vétkes. Csakhogy ezt beleszámítva is, az

⁴¹ GYULAI, 1886/87., 12.

⁴² BARÁTH, 1884., 215.

⁴³ Vasárnapi Ujság, 1896. jún. 7., 381–382.; Vö. ezzel Baráth állítását, amely az anyakönyv adatát a kereszteleés dátumául adta meg: BARÁTH, 1884., 215–216.

ünnepség arról tanúskodik: semmiféle helyi hagyomány nem volt mozgósítható az alkalmi szónoklatokhoz. Kármánt Losonc egyszerűen nem tartotta számon korábban, a méltatás érvrendszerre ezért csakis a Toldy Ferenc-i interpretáció aktualizálására épülhetett. Ezt erősítette az a körülmény is, hogy az ünnepi szónokok többsége Budapestről érkezett. A Magyar Tudományos Akadémiát Ponori Thewrewk Emil képviselte; az ő kiküldetéséről az Akadémia 1896. máj. 26-i ülésén foglaltak állást, gyakorlatilag csak jóváhagyólag tudomásul véve az elnökség döntését, hiszen az ünnepség előző nap lezajlott⁴⁴. A Kisfaludy Társaságtól Hegedűs István, a Petőfi Társaságtól pedig Jeszenszky Damó volt jelen az ünnepségen. A szervezők ezekkel a meghívásokkal nyilván azt akarták kidomborítani, hogy a losonci eseménysor országos jelentőségű, hiszen a magyar génusz reinkarnálódását kell látni Kármánban. Az írók ezért világirodalmi jelenséggé kellett stilizálni: ő lenne a magyar Lessing⁴⁵, illetve a *Fanni* 'Hagyományai' az egyetemes irodalom társtalán remeke, ahogy ezt Gresits ünnepi szavai megfogalmazták: „Soha életemben nem olvastam művet, mely oly mély és maradandó hatást gyakorolt volna lelkemre.”⁴⁶ Az ünnepség két mozzanata (az ünnepelt író, valamint a nemzet ezeréves főnnállása) ilyenformán egymást hitelesíti: az író megemeli a nemzeti ünnepet, a nemzeti ünnep pedig az írók. Ehhez a szándékhoz pedig egy ilyen rejtélyes alkotó jobban illett, mint bárki más. Nem volt ellenállása a személyiségnek, tehát megfelelt mindenféle ideológiai előfeltevésnek. A Kármán-szakirodalom Toldytól eredeztethető ívén, láthatjuk, nem ez az egyetlen bizonyíték erre.

⁴⁴ „Főtitkár jelenti, hogy Losoncz városa fölkérte az Akadémiát, képviseltetné magát a *Kármán-émlék* f. hó 25-én tartandó leleplezési ünnepén, s hogy az elnökség P. Thewrewk Emil r. tagot bízta meg, helyezné el az obeliszkon az Akadémia koszorúját, az ünnep rendezőségének kifejezvé az Akadémia üdvözlését. – Helyeslőleg tudomásul vétetik.” Akadémiai Értesítő, 1896., 329.; az akadémikus 1896. jún. 22-i dátummal számolt be az ünnepség lefolyásáról: PONORI THEWREWK, 1896.

⁴⁵ Pl. ECHO: *A magyar Lessing*. A Kármán-émlék leleplezése alkalmából. Losoncz Hirlap, 1896. máj. 23., 1.;

⁴⁶ Losoncz Hirlap, 1896. máj. 30., 2–4.

ÖSSZEGZÉS

Toldy komoly filológiai adatgyűjtés után határozottan és rendkívül szuggesztíven létrehozott egy olyan interpretációt, amely megszületésének idejére, az 1840-es évekre érvényes kérdéseket teszi föl; az irodalomtörténeti tradíció azonban figyelmen kívül hagyta azt a hermeneutikai alaptételt, hogy az értelemkonstrukciók alapvetően és kikerülhetetlenül korhoz kötöttek. A kanonizáció során nem a Toldy Ferenc-i módszer klasszifikálódott: ehelyett magát az 1843-as koncepciót rekapitulálták, elfelejtkezvén annak eredeti szituáltságáról. Az újramondás mechanikussága miatt pedig értelemszerűen elmaradt az értelmezés logikájára való rákérdezés, így a koncepció nem is konstrukciónak minősült, hanem az objektív igazságnak. Ezért maradhatott rejtve az, hogy Toldy Kármánról kialakított víziója jelentősen eltér az 1790-es évek vagy a XIX. század első éveiben meglévő képtől, amelyet csak filológiai eszközökkel feltárható, töredékes adatokból lehet megkonstruálni. Pedig ennek az eltérésnek a tudatosítása azért is lényeges, hogy Toldy koncepciójának alteritása föltáruljon: nem az igazság státusa, hanem a lehetőségesség státusa illeti meg.

Érdeemes ennek szemléltetése érdekében egy pillanatra eljátszani a gondolattal: az az eljárás, amelynek keretében Kármán újrafelfedezése megtörtént, ugyanilyen előfeltevések és koncepció szerint alkalmazható lett volna a másik szerkesztőre is. Ha a folyóirat háromkötetnyi anyagából bizonyos szövegek Pajor nevéhez kötve kerültek volna bele Toldy előadásába, akkor az interpretációs sémák akár egy másik szerzői név köré rendeződve is elkezdhettek volna működni. Természetesen ez a feltéte-

lezés elsősorban mégiscsak gondolatkísérlet, hiszen – legalábbis néhány pillanatra – felfüggeszti mindazt, amit Kármán szerepének megítéléséről 1843 előttről tudni lehet. Mindazonáltal van arra egy igencsak elgondolkodtató adat, hogy volt, aki a *Fanni' Hagyományait* egyértelműen Pajor művének minősítette. Petrichevich Horváth Lázár a *Jósika Miklós regényeiről s a regényirodalomról átalában* c. cikkének harmadik folytatásában ugyanis a következőket írta: „A Budayak, Fejér, Horváth, Kemény József, Majláth és Péczeli csaknem egyetlen historikusai korunknak [lapalji jegyzetben: „Ismerünk még egy szabadon irt kis munkát – ha nem csalatkozunk Koppitól: Magyarország' históriája cím alatt. Szekér Joachim' korlátolt munkáját s az Urániában Fanny' hagyománya cím alatt kijött Pajor Dr. értekezéseit a mult század' végén s több más apróságot. De ezek többnyire csak töredékek. Dr. Lányi Károly urnak Magyarföld' egyháztörténetei című legújabb munkájától e mezőn sokat várunk.”] és ezek is külön válva és vajmi keveset működének eddigelő e dus mezőn, melly nálunk olly ázsiai parlagában heverget. Pedig hiában! historia az élet' tanítója, mig jó krónikáink nem lesznek, mig multakból a jelent s őseinkből magunkat ismerni nem tanultuk: addig hiában minden haladni vágy: a határköveket mellőztük el, mellyek szerint kellende tájékozni jövőnket.”¹ A szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy Petrichevich – a párhuzamosan emlegetett művekből és szerzőkből kitetszően – történetírói teljesítménynek nevezi a *Fanni' Hagyományait*. A kijelentés magva azonban azért is meghökkentő, mert a kisregény Pajornak tulajdonítása azokkal az érvekkel nem cáfolható, amelyekkel Toldy – gyakorlatilag egy időben Petrichevich Horváth Lázárral – Kármánnak tulajdonította. A szerzőség kijelölésének aktusa, bizonyos határok között – vagyis a Kármán és Pajor közötti térben – tényleg önkényesnek tűnik, amennyiben a két 1843-as szöveget, a Toldyét és a Petrichevichét egymás mellett olvassuk. Az elméleti általánosítás és kiterjesztés lehetőségét²

¹ Honderü, 1843. II. félév 11. sz. (szept. 16.), 333.

² Toldy Kármán-interpretációinak elméletileg igényes – bár néhány ponton túlfeszített – elemzését már elvégezte Milbacher Róbert; tanulmánya ilyenformán mentesít is bizonyos megfontolások végigkövetésétől: MILBACHER, 1995.

azonban jelentősen korlátozzák a filológiai munka megfontolásai: a XVIII. század végi Kármán-kép tanulságai – ahogyan ezt a Schediussal foglalkozó fejezetben láthattuk – Toldy azonosítása mellett látszanak szólni. Mégis, a paradoxon talán még erőteljesebben láthatóvá teszi a premisszáinak feltételezettségét és távolról sem axiomatikus mivoltát.

Toldy újrafelfedezői aktusának több olyan fontos következménye is volt, amelyet a kutatástörténet tényei jól jeleznek. Toldynak ugyanis a magányos nagy egyéniség víziójára volt szüksége, ezért értelemszerűen elhalványította Kármán korabeli közegének rajzát éppúgy, mint dokumentálható személyes kapcsolatait. Ezenkívül maga az Uránia szintén csak a középpontba állított személyiségkép köré rendezve volt fontos számára: olyan lapként, amelyet Kármán hoz létre és amely foglalata csupán a töredékes, ámde rendkívüli életműnek. A folyóirat tehát a szervezőkészség dokumentuma, bizonyítéka és érve: ám nem önmagáért méltó a figyelemre. Toldy nem az Uránia újrafelfedezését végezte el, saját gondolati előfeltevéseiből következően teljesen logikusan. Csakhogy ennek a szemléletnek esett aztán áldozatul – Toldy koncepciójának kiépülése során – Pajor Gáspár alakja. Toldy számára ő inkább csak afféle famulusként volt érdekes; tudomásom szerint arra is csak egyszer, egy egészen más retorikai szituációban (1846-ban, a Csokonai-életrajz kapcsán) tett kísérletet, hogy egyenrangú szerkesztőként Kármán mellé emelje³. Ám ennek, az 1843-as felfedezői aktushoz még igen közeli megjegyzésének nem volt folytatása a későbbi, nagyhatású szintézisekben. Noha ez az adat is bizonyítja, hogy Toldy ismerte Pajor szerkesztői szerepét, ennek erőteljesebb hangsúlyozása nyilván gyengítette volna a Kármánról kialakított víziót: hiszen ha az Urániát két egyenrangúként ábrázolt szerkesztő erőterében próbálta volna interpretálni, ezzel óhatatlanul csökkenteni Kármán jelentőségét. Ezt a beállítást pedig rendkívül híven megőrizte a Kármán-szakirodalom: sokatmondó kutatástörténeti

³ „...az ugyan akkor Pesten feltetszett »Uránia« lelkes Castor-Polluxa, Kármán és Pajor, kezdeményük pártolására szólíták fel [ti. Csokonait – Sz. M.], ...” TOLDY, 1868., 50. Az adatra Gyapay László hívta fel a figyelmemet.

mozzanat, hogy Pajorról nemhogy monográfia, de önálló tanulmány sem született mindmáig. Az életrajzának egyedül figyelmet szentelő Bodnár Zsigmond is Kármán mellé helyezve írta meg a róla szóló igen rövid összefoglalást⁴. Sőt, arra sem történt kísérlet, hogy – ha már az Urániából kiemelt bizonyos írások Kármán József életművének részeként funkcionáltak – a maradvékot Pajor neve alatt, önállóan megjelentessék. Az Uránia szövegei – legalábbis bizonyos szövegek – csak akkor és csak úgy jelentek meg később önálló kiadásokban, ha Kármán életművébe sorolódtak be. Annak ellenére, hogy Kármán életművének kiemelése az Uránia anyagából soha nem volt egyértelmű, jórészt a névtelenség miatt. Az, hogy az Uránia szövegeinek a kiadása Toldytól kezdve mindig a feltételezett és megkonstruálható Kármán-életmű köré szerveződött, óhatatlanul elszakított bizonyos összefüggéseket a cikkek között is; hadd utaljak arra, hogy néhány – a későbbi fejezetek tanúsága szerint rendkívül fontos – írás azért nem jelent meg soha 1794–95 óta, mert az irodalomtörténeti tradíció nem Kármán-műnek minősítette.

A Toldy Ferenc-i módszertan – ha meglegszünk mechanikus ismétlésével – nem tud érvényesen megválaszolni egyéb kérdéseket, csakis azokat, amelyek megfogalmazásukkor, 1843-ban voltak érvényben. A Toldy-féle koncepció utolsó, nagy kiteljesedése ezt látványosan föltárta: Gálos Rezső alapvető fontosságú könyve 1954-ben ugyanis még mindig Kármán-monográfia – ennyiben a Kármán személyét kiemelő Toldy Ferenc-i tradíció kiteljesedése –, ahelyett hogy Uránia-monográfia lenne. Gálos könyve rendkívül komoly teljesítmény⁵, amely széles körű kutatómunkán alapult, és számottevően bővítette is a korábban fi-

⁴ BODNÁR, 1880. Mindazonáltal szeretném leszögezni, hogy Bodnár ezen könyve – minden vázlatossága és kisebb tévedése ellenére – egy olyan szemlélet megelölgezése volt, amely gyakorlatilag teljesen elszigetelt maradt a kutatástörténetben: ő volt az első, aki monográfiatémának nem Kármánt, hanem a két szerkesztő műveként felfogott Urániát tekintette.

⁵ Ezt hangsúlyozta a monográfiáról készült két ismertetés is – hár a recenziók nem hallgatták el bizonyos fenntartásaikat sem: KOVÁCS Gy., 1956.; WÉBER Antal, 1955.

gyelemre méltatott problémák körét: gondolok itt például a kötet egyik legkiválóbb részletére, a Kármánok és Rádayak kapcsolatát úttörő módon megvilágító fejezetre, amelyet azonban a szerző – a szakirodalmi tradíciót jól jellemző módon – csak függetlenként tudott hozzacsatolni az értekezéshez⁶. A Kármánra szűkített érdeklődésből következően ugyanis bizonyos irodalomtörténeti és sajtótörténeti problémákra Gálos egyáltalán nem volt érzékeny – hadd utaljak ismét Pajor alakjának kezelésére vagy az Uránia nem Kármánhoz köthető cikkeinek elmulasztott részletesebb elemzésére; ugyanakkor viszont a korábbi megközelítéseken túllépő, új szemléletű részletet nem tudta szervesen integrálni a monográfia kereteibe. Ez a minden addiginál pontosabb és bővebb biográfia tette láthatóvá azt is – bizonyos fokig nyilván szándéka ellenére –, hogy a Kármán-életrajz nem monografikus feladat. Az adatok jelentős bővítése nélkül – amire pedig csak korlátozott remények lehetnek – nem remélhető egy részletes Kármán-életrajz megírása. Számításba kell ugyanis venni, hogy a folyóiratnak gyakorlatilag nincs dokumentációja, a losonci forrásanyag jórészt megsemmisült, a Kármán-családnak nincsen családi levéltára, Kármán József életútja pedig nincs kellőképpen dokumentálva. Mindez különösen akkor szembeötlő, ha megnézzük, hogy például Berzeviczy Gergely monográfiájának, H. Balázs Évának milyen bőséges és árnyalt forrásanyag állt rendelkezésére – ilyesmi Kármán esetében nem létezik. Nem egyszerűen gyakorlati – kutatás-módszertani – nehézségekkel állunk azonban szemben: a probléma ennél általánosabb és elvi jellegű. Az Uránia interpretálásának ugyanis nem előfeltétele a Kármán-életrajz, annál inkább, mivel a csak rendkívül hézagosan összerakható, kikövetkeztethető személyiségkép alig valamivel járul hozzá előzetesen a folyóirat megértéséhez. Sőt, a kutatástörténet tanúsága szerint, a – szándékuk szerint az Urániát elemző – biografikus érvek gyakran éppen az Uránia szövegeiből vannak elvonva: gondolok itt a *Fanni' Hagyományai* kapcsán áttekintett szerzőségi kérdésekre vagy – látványos példaként –

⁶ GÁLOS, 1954., 141–150.

Tompa József gondolatmenetére *A' Fejveszteség szerzőségének* kérdéséről⁷. A Toldy Ferenc-i kérdésirányok megváltoztatása nélkül tehát aligha lehet újat (vagy legalább: mást) mondani arról az irodalomtörténeti problémáról, amelyet a tradíció elsősorban Kármán nevével vélt leírhatónak. Ennek a tradíciónak a lebontása pedig csak úgy remélhető, ha igyekszünk magát a koncepciót megértendő kutatási objektummá tenni – az előző fejezetek ezt próbálták meg elvégezni –, mert így juthatunk el más, eddig még ki nem merített szempontokhoz. Ennek a lényege pedig abban a munkahipotézisben összegezhető, hogy el kell tekinteni a biografikus, személyiségképen alapuló interpretációtól – legalábbis előzetesen. Hiszen ami mint elemzendő szöveganyag rendelkezésünkre áll, az mégiscsak az *Uránia* három kötete. A szerkesztés elveinek föltárása viszont már kiindulópontja lehet az eddigi irodalomtörténeti kérdések újraszituálásának is. A folyóirat egyes cikkeit ugyanis körül lehet járni abból a szempontból, hogy honnan származnak a nyilvánvalóan vagy feltehetően adaptált szövegek. A forrásfeltárás révén pedig nemcsak az eredetiség vagy a szerzőség – ti. hogy Kármán vagy nem Kármán? – világítható meg más oldalról, hanem az *Uránia* szerkesztési elveinek legalább részleges tisztázása is megtörténhet. Ennek ismeretében pedig az *Urániának* a korszak európai művelődési horizontjában elfoglalt helyére is következtethetünk. A megértés útja tehát a mikrofilológia lehet. A szövegleszarmazások aprólékos nyomon követése után tűnik csak érdemesnek – a tanulságokat megfontolva – újra rákérdezni Kármánra és

⁷ Tompa – egyébként számos fontos megfigyelést tartalmazó – gondolatmenete éppen azon a ponton válik fölöttébb ingataggá, amikor megkísérel biografikus érveket bevonni a szerzőség eldöntésébe, ráadásul azzal a céllal, hogy kizárja Kármán lehetséges szerzőségét. Ehhez például ily módon használja fel a kisregényt: „A nyilván tőle való Fanni hagyományai is érzelmes preromantikus mű: ebben az atyai zsarnokság teszi tönkre a szerelmes leány boldogságát, okozza vesztét; szintén találkozunk a feudalizmus társadalmi feszültségeivel, sőt rokonszenves nem birtokos nemesi szereplő is akad. [...] Az író nem nemesi származású, amint Fanni T-ai Józsija sem a birtokos nemesi társaság tagja; nem tudunk az 1790 táji nemesi ellenállásban való szerepéről; nem volt katona, sem különösebben katonás természet.” (TOMPA, 1972., 267.)

Pajorra: hátha az így fölített kérdésre jobb válaszok adhatók. A Kármánról a folyóíratra áthelyezett hangsúly egy olyan tágabb szemléleti keret kialakítását célozza, amelybe integrálhatóak az eddigi kérdésfeltevések eredményei is. Az új megközelítés ilyen értelemben úgy váltaná föl a korábit – legalábbis e könyv érvényességének határain belül –, hogy pontosabban megadná az eddig domináns megközelítési mód illetékességét is.

Ezt a szándékot azonban csak a konkrét eredmények igazolhatják. A következőkben tehát a folyóirat cikkeinek filológiai vizsgálatához fognék hozzá, hogy a megfogalmazott munkahipotézis teherbírósága kiderülhessen. Előre kell bocsátanom persze a magam mentségére, hogy az eredmény nyilván töredékes lesz: jelenleg nem ismerjük minden szöveg pontos forrását. Bizonyos tendenciák fölrajzolásához azonban talán így is eljuthatunk.

II.

AZ URÁNIA VERSEI

Az Urániában a líra meglehetősen alárendelt szerepet játszott; ezt sejteti a neki szentelt viszonylag csekély terjedelem is, valamint a versek folyóiratbéli pozíciója, helyi értéke: mind az első, mind a második számban a versek a folyóirat legvégén, majd-hogynem függelékként kaptak helyet. Annak ellenére érvényesnek tűnik ez az előrebocsátott kijelentés, hogy a közölt versek jó része jelentős alkotás, leginkább persze a Csokonaitól származók. A folyóirat szerkesztői láthatólag nem tartották feladatuknak a költészet hangsúlyosabb propagálását – ebben jelentősen eltér a periodika tartalmailag, szerkezetileg is a Magyar Museumtól és az Orpheustól¹ –, s ez minden bizonnyal nem független attól sem, hogy a szerkesztőknél nem nagyon fedezhető fel költői törekvés: az első kötetben található, K.n betűjeggyel jelölt epigrammák és a második kötetben olvasható, kottával is kísért, P...r monogrammal ellátott vers (*A' sikertlen Munka*) nem mutatnak igazi lírai törekvéseket. Az Urániában közölt versek mindazonáltal számos filológiai kérdés tisztázását kívánják meg, az alábbiakban leginkább ebből a szempontból esik szó róluk: a szerzőség és a szöveg forrása lesz a középpontban.

Az Uránia eredeti, magyar nyelvű versei a III. kötetben, egymás után található; itt ugyan nem a kötet legvégén, viszont feltűnően egy tömbben². A hét költemény szerzőségéről a folyó-

¹ Vö. a Magyar Museum versközlési gyakorlatával: pl. Kazinczy id. Ráday Geodeonnak (1789. jan. 3.) Kazlev. I. 247.

² *A' Vidám természetű Póéta* (Uránia, III. 204–207.); *A' feléltett Pásztor* – Tírzis Laurához; Laura Tírzishez (207–208.); *A' legédesebb Mész* (208–209.);

irat nem árul el semmit: sem név, sem monogram nem található a szövegek alatt. A szakirodalom azonban régtől tudja, hogy az első hat mű Csokonaié. Ezekről a kritikai kiadásban felhalmozott hatalmas ismeretanyag alapján meglehetősen részletes információink vannak. *A' háborús Zivatar* című Metastasio-fordítás az Urániában jelent meg először. A kritikai kiadás egykorúnak tekinti a költőnek azokkal a korai olasz versfordításaival, amelyek Eschenburg alapján készültek; a sajtó alá rendező, Szilágyi Ferenc arra is felhívja azonban a figyelmet, hogy Csokonainak ismernie kellett egy Metastasio-kötetet is, amely az 1757-es kilenckötetes, torinói teljes kiadás lehetett³. *A' feléledtt Pásztor* szintén itt jelent meg először, egy két versszakos változatban. A kritikai kiadásban Szilágyi úgy véli: „Föltehető, hogy a 3. versszakot az Uránia szerkesztői hagyták el.”⁴ Két másik vers (*A' Vidám természetű Póéta* és *A' Szépek' Szépe*) már 1793-ban megjelent Pántzél Dániel lapjában, Az újj bétsi Magyar Múzsában⁵. Ez a korábbi közlés éppúgy névtelen volt, mint az Uránia-béliek. *A' Tanúnak hívott Liget* megint először az Urániában jelent meg, ám – ahogy erre a jegyzetekben utal Szilágyi – itt egy olyan, hét versszakos változat látott napvilágot, módosított helyesírással, amely eltér az alapszövegnek tekintett egykorú másolattól⁶. Az *A' Legédesebb Méz* (a kritikai kiadás *A' Méz' méze* címmel közli) szintén itt jelent meg először, egy rövidebb, három versszakos változatban. Szilágyi Ferenc szerint „nagyon valószínű, hogy a rövidítés – s az új cím is – nem Csokonaitól, hanem az U. [Uránia – Sz. M.] szerkesztőtől eredt.”; igaz, Szilágyi fönntartja annak a lehetőségét is, hogy itt a költő „esztéti-

A' Tanúnak hívott Liget (209–211.); *A' Szépek' Szépe* (211–213.); *A' háborús Zivatar*, Metastasionak VIII. Kántátája szerént (213–217.); *A' Ró'sához* (217–219.). A dolgozat további részében mindig az Uránia címeit alkalmazom, függetlenül attól, hogy a kritikai kiadás milyen helyesírási címváltozatot közöl.

³ CSOKONAI, 1988., 606.

⁴ CSOKONAI, 1992., 273.

⁵ *A' Szépek Szépe* (ÜBMM., 1793. 33–34.); *A' Vidám természetű Poéta* (63–64.); vö. a kritikai kiadás jegyzetével: CSOKONAI, 1988., 514., 524.

⁶ CSOKONAI, 1988., 540.

kai indítékú” beavatkozásáról van szó⁷. A négy utóbbi verset egyébként Csokonai – az Urániában közölthöz képest módosított szöveggel – később a Lilla-ciklus részévé tette.

Sajnálatos, hogy a kritikai kiadás nem vizsgálta módszeresen és mind a hat vers összefüggésében az Uránia szövegközlését, így homályban maradt, milyen alapon tulajdonítja a sajtó alá rendező egyes esetekben a szerkesztőknek a beavatkozást; Szilágyi Ferenc még hipotetikusán sem próbál meg arra válaszolni, az egy tömbben közölt hat Csokonai-vers közül melyekben s miért gyanítható idegenkezűség, illetve melyekben és miért nem. A kritikai kiadás szövegközlésének gyakorlatából ugyanis erre nem kapunk egyértelmű választ. Hiszen *A' Vidám természetű Póéta* esetén az Uránia változatát főszövegnek tekinti a sajtó alá rendező, míg *A' Szépek' Szépe*, *A' Tanúnak hívott Liget* és *A' Méz' méze* szövegénél céloz a folyóiratban végrehajtott változtatásokra, *A' feléledtt Pásztornál* pedig az Uránia két strófa változatát főszövegnek tekintve, kiegészíti a máshonnan ismert harmadik strófával; kérdéses ezek után, miért éppen ez utóbbi verseknél nyúltak volna bele a szerkesztők a szövegbe – s ha itt igen, az elsőnél miért nem? A feltételezett bejavítások mindenestre aligha lennének magyarázhatók az eltérő poétikai törekvésekhez igazítás szándékával, hiszen az Uránia egyik szerkesztőjénél sem látszik költői ambíció. Az természetesen igaz, hogy némely esetben nem zárhatók ki a sajtóhibák sem: ilyen például az egyik Kleist-fordításban is található. Szilágyi Ferenc, a kritikai kiadás sajtó alá rendezője azt is fölveti, hogy míg a főnevek nagy kezdőbetűs írása az Urániában általános gyakorlat⁸, addig ez Csokonainál ez időben már nem szokásos; csak-hogy – mint erre Debreczeni Attila volt szíves felhívni a figyelmet – a különbség itt inkább a fogalmazványok és a tisztázatok között ragadható meg, tehát Csokonainál is megtalálható a nagy kezdőbetűk alkalmazása. Ilyenformán kérdéses, hogy ezen a ponton feltételelezhető-e a szerkesztők beavatkozása a szövegek-

⁷ CSOKONAI, 1988., 567.

⁸ Ezt egyébként Pántzél Dániel recenziója szövé is tette, kárhoytatólag: MMerkBibl Május. 59–62.

be: hiszen nem tudjuk, milyen szövegállapotú és készütségi fokú kéziratokból dolgoztak. Feltűnő egyébként, hogy a bizonyíthatóan Csokonaitól és Verseghytől származó versek egy tömbben jelentek meg, tehát nem látszik még csak olyan szerkesztői szándék sem, amely legalább szétszította volna a lírai darabokat a folyóiratban, a változatosság kedvéért. Mintha az egyszerre küldött verseket egyszerre is hozták volna le. Ezért nem látom teljesen kizárhatónak, hogy ezeknek a verseknek az esetében maga a költő küldhetett el olyan szövegváltozatokat, amelyek eltérnek a korábbi kéziratvariánstól; a versek későbbi sorsa is azt mutatja, hogy Csokonai tovább is dolgozott rajtuk, átírta őket: négy verset a Lilla-kötet kompozíciójához igazított, *A' feléledtt Pásztor* pedig módosítva az Ódák közé vette fel⁹. Ez az újraíró gyakorlat pedig feltételezhető egy korábbi szövegállapot idején is, még ha ezt minden kétséget kizáróan – kéziratok híján – bizonyítani nem tudjuk is; például *A' feléledtt Pásztor* Uránia-béli két versszaka önmagában is megálló kompozíció, hiszen ott két ária olvasható, a pásztoré és szerelméjé, a harmadik strófa pedig éppen a duett. Ez pedig felfogható későbbi kiegészítésnek, hozzátoldásnak is, nem kizárólag arról lehet szó, hogy egy hipotetikusan feltételezett, háromstrófás eredeti megcsonkítása történt meg. A Lilla-kötet kompozíciójának folyamatos kiépülése, ahogyan ezt Debreczeni Attila aprólékos és alapos elemzése bemutatja, a változatokból lassan kifermálódó koncepció képét mutatja¹⁰. Az Uránia szövegközlését éppen ezért komolyabban veendőnek sejtlem: a Csokonai-verseknek talán egy olyan változata őrződött itt meg, amely a művek folytonos átdolgozása szempontjából sokatmondó lehet.

Csokonai nevéhez fűződik egyébként az Uránia utóéletének egyik érdekes mozzanata is: az 1799-es *Cultura* című vígjátékában Lehelfi és Petronella dialógusában említik ugyanis a folyóiratot. Az éppen olvasgató lány ugyanis így válaszol Lehelfi azon kérdésére, mivel szórakoztatja magát: „Az a gyönyörű Urania

⁹ Ez utóbbiról l. CSOKONAI, 1992., 273.

¹⁰ Lásd bővebben a Debreczeni Attila gondozta Lilla-kiadás kísérőtanulmányát: CSOKONAI, 1996., kül. 28–48.

annyira magához vonta minden üres oráimat. – Ki kérem az Urtól a' 4ik kötettyét is.” Mire a férfi kifejti az Uránia megszűnésének okát, összekapcsolva egy tágabb kulturális körkép fölvezetésével: „Sajnálom hogy vele nem kedveskedhetem a' Kis Asszony[na]k; mert az a' szép nemnek pallérozására czélozó munka is arra jutott a' mire minden jó szándékok magyar országban. In specie a' magyar Theatrum.”¹¹ Csokonai nyilván pontosan tisztában volt az Uránia megszűnésének tényével, a soha meg nem jelent negyedik kötet említése sem azt bizonyítja, mintha tudott volna ennek készülésétől: a párbeszéd logikája szerint a művelődési törekvések hiábavalóságát illusztrálandó kerül elő a folyóirat és a színház, hogy mintegy egymást megvilágítva mutassák be a kultúra hazai állapotát. Mégis, a folyóirat 1799-es említését az Uránia emlékezetének fönntartásában az egyik ritka, XVIII. század végi gesztusnak minősíthetjük, s ez Schedius – korábban áttekintett – hivatkozásai mellett tartandó számon; még ha az iskolai színjáték korlátozott számú nézőközönsége miatt a kijelentés tömeghatása nem számottevő is. Csokonainál az Uránia közleményeinek hatása azonban máshol is kimutatható: Vargha Balázs Csokonai 1797-től 1802-ig terjedő pályaszakaszából több levélrészletet hoz föl annak valószínűsítésére, hogy ezekben Kármánnak, pontosabban *A' Nemzet Tsinosodásának* mondatai csengenek vissza¹². Csokonainak az Urániában történő felbukkanása egyébként felvetheti azt a kérdést is, hogy vajon ebben nem volt-e valamiféle szerepe Csokonai és Schedius – levélváltásban is megnyilvánuló – kapcsolatának?

Az Uránia ezen lírai blokkjában az utolsó itt található vers (*A' Ró'sához*) alkotóját Toldy egy helyütt még szintén Csokonai-ban látta, nyilván azért, mert az ezt megelőző hat szöveg alkotójával azonosnak tételezte¹³, vagy legalábbis mechanikusan általánosított; Tolnai Vilmos még 1915-ben is átvette ezt a véle-

¹¹ CSOKONAI, 1978., 144–145.

¹² VARGHA, 1991., 106 skk.; erre már korábban felhívta a figyelmet: NÉMEDI, 1958., 247–248.

¹³ TOLDY, 1868., 157.; ezt a szöveget 1846-ban, a Csokonai-kiadás előszavaként adta ki.

ményt¹⁴. Ezt azonban többen meggyőzően cáfolták: Harsányi István és Gulyás József például az Uránia sárospataki példányában található bejegyzés alapján – amely szerint „...a hatodik vers alatt ez az egykorú kézírásos jegyzet olvasható: Csokonay írta ezen verseket.” – bizonyították, hogy az első hat vers Csokonai műve, s egyúttal ki is zárták a hetedik vers esetén Csokonai szerzőségét¹⁵. Harsányi és Gulyás már szintén Verseghyt nevezték meg szerzőként, utalva a Császár Elemér és Madarász Flóris gondozta 1910-es Verseghy-kiadásra, amely közölte a verset a *Mi a' poézis?...* alapján¹⁶. Persze a verset 1865-ben már Toldy is Verseghy művei között közölte¹⁷; nyilván azonban ő is a Verseghy-kötet, és nem az Uránia alapján. Azt, hogy a költő Verseghy, egyértelműen bizonyította ugyanis, hogy a vers már 1793-ban megjelent a *Mi a' poézis?...* című értekezésének függelékében, a „Költeményes Enyelgések” között¹⁸. Ez a kötet egyébként a szerző nevének feltüntetése nélkül látott napvilágot¹⁹. Az Urániában tehát 1795-ben egy, korábban már publikált Verseghy-vers olvasható. A két közlés között azonban vannak érdekes eltérések. A folyóiratban ugyanis kotta is van mellékelve a vershez; viszont ez a közlés nem tartalmazza azt az alcímet, amely a *Mi a' poézis?...*-ban még szerepel: ez elárulja ugyanis a költemény fordítás mivoltát. Az 1793-as közlésben a cím után ez olvasható: „Lásd: Ramlers Blumenlese: 4. Buch. 20. Stuch.” [sic! – Sz. M.]²⁰. Ez alapján valóban pontosan meghatározható a forrás, Ramler antológiájának *An die Rose* című darabja²¹. Ramler a kötetébe felvett verseknek a szerzőit azonban nem tüntette föl; az előszóban egyébként utalt arra is, hogy a szövegeket dallammal kellett volna ellátni, ez azonban elmaradt: „Die Namen aller dieser Dichter, deren in beiden Sammlungen [a másik a

¹⁴ TOLNAI V., 1915., 317.

¹⁵ HARSÁNYI-GULYÁS, 1917., 76–77.

¹⁶ HARSÁNYI-GULYÁS, 1917., 76–77.; vö. VERSEGHY, 1910., 91., 352.

¹⁷ VERSEGHY, 1865., 19.

¹⁸ [VERSEGHY] 1793., 71.

¹⁹ A kötetben közölt értekezés esztétikatörténeti jelentőségére l. MARGÓCSY, 1981., 553.

²⁰ [VERSEGHY] 1793., 71.

Lieder der Deutschen – Sz. M.] mehr als siebzig sind, hat man nicht unter ihre Lieder setzen wollen, um solchen Kennern, die allein von dem Namen auf die Güte des Werkes schliessen, die Beurtheilung ein wenig schwerer zu machen. Auch hat man nicht angezeigt, welche Stücke aus neuern Poëten nachgeamt worden sind. Warum sollte man seinen Landesleuten die Ehre entziehen, selbst Schöpfer eines witzigen Einfalls gewesen zu seyn? Eine Ehre, die mancher desto mehr verdiente, weil er die entlehnten Gedanken weit glücklicher eingekleidet hatte, als sein Vorgänger, der überdem oft der Nachahmer eines ältern Dichters gewesen war, dessen Namen er gleichfalls verschwiegen hatte.

Vielleicht erwarten einige Liebhaber, diese lyrische Blumenlese künftig eben so in Musik gesetzt zu sehen, wie die *Lieder der Deutschen*: allein mein Freund, der jene musikalische Ausgabe veranstaltet hatte, lebt nicht mehr. Vielleicht wird der vortreffliche Komponist, der Weissens komische Opern und viele seiner Lieder in Musik gesetzt hat, diese Arbeit über sich nehmen, und entweder alle diese Stücke mit Melodien versehen, oder diejenigen wählen, die den Gesang am liebsten annehmen.²² Ramler másik, *Lieder der Deutschen* című antológiájának²³ 1965-ös faksimiléjében, a csatolt kísérőtanulmányban Alfred Angertől aztán azt is megtudhatjuk, hogy maga Ramler sem ismerte a gyűjteményeibe fölvevett szövegek szerzőit²⁴. Az azonosításokat Carl Schüddekopf végezte el²⁵; az ő eredményei alapján pedig Gálos Rezső tisztázta az antológiából lefordított Verseghy-versek végső forrásait. Innen tudhatjuk, hogy az *An die Rose* német szövegének szerzője K. W. Müller volt; csakhogy – amint erre Gálos figyelmeztet –, neki is megtalálhatjuk a forrását:

²¹ Az általam használt kiadásban: [RAMLER] 1774., 300–301.

²² [RAMLER] 1774., XIV–XVI.; az előszó dátuma: Berlin, 1774. szept. 24.

²³ Ramler emlegetett két antológiájának a viszonyáról maga a szerző szól a *Lyrische Blumenlese* előszavában: „Diese vier letzten Bücher der lyrischen Blumenlese enthalten, in einer mehr oder weniger veränderten Gestalt, einen Theil der Lieder, welche im Jahr 1766 unter dem Titel *Lieder der Deutschen* erschienen sind.“ [RAMLER] 1774., III.

²⁴ RAMLER, 1965., 15*.

²⁵ SCHÜDDEKOPF, 1886.

„Müller költeménye sem eredeti, hanem Walter angol költő verséből készült. Érdekes, hogy Verseggy Walter költeményét is lefordította, angol nyelvgyakorlásul, prózában. (Zirci levéltár. *Verseggy apróbb fordításai*, 231. sz. Aus dem Englischen.)”²⁶ Ami pedig a Verseggy versének az Uránia-béli megjelenéshez csatolt kottáját illeti: a megzenésítésre láthatólag maga Ramler adhattott ösztönzést az idézett előszóban. A Verseggy-fordítás dallamáról azonban Major Ervin kimutatta, hogy a zeneszerző Josef Anton Steffan, tehát nem Verseggy szerzeményéről van szó²⁷. Pántzél Dániel egykorú recenziója egyébként a Csokonai- és Verseggy-versekről igen elismerően nyilatkozott: „VIII. A’ vidám természetű Póeta, a’ fel-élett Pásztor, Tirzisz Laurához, Laura Tirziszhez, a’ leg édesebb méz, a’ tanúnak hívott liget, a’ szépek szépe, háborus zivatár [sic! – Sz. M.], a’ rózsához, – mind külömbféle de többnyire nagy kellemetességű versezetek, melyeket a’ R.[ecenzens – Sz. M.] nagy meg-elégedéssel olvasott.”²⁸ Persze a hét vers közül legalább azt a két Csokonai-verset, amely 1793-ban az általa szerkesztett folyóiratban jelent meg először, régről ismernie kellett, még ha erről itt nem tesz is említést.

Verseggy az Uránia III. kötetét, amelyben a verse is megjelent, magánál tartotta budai fogságában is²⁹. A nála lévő példány a kéziratpapírt helyettesítette: több verset írt bele, részben titkosírással, részben az üresen hagyott helyekre, tintával³⁰. Az egyes betűk fölé pontokat szűrve jegyezte be a *Marseillaise*-fordítást, *Az első Egyesülés*, *A dalaj láma*, a *Sírvers! Jutka!* című verseket, majd egy másik *Marseillaise*-változatot; *Az első Egyesülés* és a *Soror Formóza* kézírással is meg van örökítve³¹. Tud-

²⁶ GÁLOS, 1933., 37.

²⁷ MAJOR E., 1925., 260–261.; Császár Elemér egyébként azt írja Steffanról: „Sammlung Deutscher Lieder (SdL) für das Klavier. I–IV. Abteilung, 1778–1782 war die Hauptquelle der Umarbeitungen und Übersetzungen Franz Versegghys.” CSÁSZÁR, 1941., 152.

²⁸ MMerkBibl Jülius. 93–96.

²⁹ Verseggy 1824-ben készült könyvtárjegyzéke az Uránia mindhárom kötetét felsorolja (DEME, 1985., 58.); nem világos azonban, a fogságban használt III. kötet azonos-e az ott jelzettel.

³⁰ A felfedezésről hírt adott: JOÓ, 1938.

³¹ TARNAI, 1966., 412. skk.; a cikkhez kapcsolódik: BENDA, 1968.

juk, hogy más kötetekbe szintén beleírta saját műveit a költő: amikor 1795. augusztus 7-én Budáról útnak indították a jakobinus per néhány elítéltjét, köztük Batsányit, Verseglyt és Szentjóni Szabót, a három író bizonyosan magával vitt néhány könyvet. Batsányitól a Magyar Museum egy példányát ismerjük, Verseglynek pedig három kötetéről is tudunk: az Uránia III. kötete mellett saját műve, a *Mi a' poézis?...* és Albrecht von Haller *Versuch schweizerischer Gedichte* című verseskönyve volt nála. Ezeket a köteteket ráadásul mind Batsányi, mind Versegly használta, ezeket a beléjük jegyzett versek egyértelműen bizonyítják³².

Az Urániában olvashatók azonban fordított költemények is. Ezeknek a forrásait a legkönnyebben akkor – Ewald Christian von Kleist³³, Lichtwer³⁴ és Pope³⁵ esetében – határozhatjuk meg, ahol maga az alcím eleve tartalmazza a fordított, adaptált szerzőt.

Kleistnek két műve szerepel az Urániában: a *Lalage* c. vers (I...I betűjeggyel szignálva) és az *Eggy festett Vén-asszonyra* c. epigramma (K.n betűjeggyel). Az előző forrása – ahogyan ezt a szakirodalom már korábban föltárta³⁶ – az Idyllen ciklus *Amynt* c. darabja volt. Ez a vers számos kiadásban hozzáférhető lehetett az Uránia számára. Az általam átnézett, szóba jöhető Kleist-kiadások (1765, 1771, 1778, 1784, 1789, 1790, 1792) között nincsenek olyan markáns, szignifikáns szövegeltérések, hogy ez alapján pontosabban be lehetne határolni a felhasznált kötetet³⁷. A fordításba egy helyütt belekerült egy értelemzavaró sajtóhiba is³⁸: az utolsó versszakban a német eredeti címében is szereplő

³² Ezt részletesen l. TARNAL, 1993., 271. sk.; vö. még VERSEGHY, 1987., 87.

³³ Kn.: *Eggy festett Vén-asszonyra Kleist után*. Uránia, I. 283.; L...i: *Lalage. Kleist szerént Németből*. Uránia, I. 284–285.

³⁴ *A' Vándorló. Lichtwer szerént*. Uránia, I. 126–128.

³⁵ *A' Windsori erdő. Pope szerént – szabadon*. Uránia, III. 112–135.

³⁶ -k-, 1878., 418–419.

³⁷ Az átnézett kiadások: KLEIST, 1765., 73–74.; KLEIST, 1771., 74–75.; KLEIST, 1776., 55.; KLEIST, 1778., 76–77.; KLEIST, 1784., 73–74.; KLEIST, 1789., 66–67.; KLEIST, 1790., 131–132.; KLEIST, 1792., 71–72.

³⁸ Erre már felhívta a figyelmet: -k-, 1878., 418–419. A szerzőnek itt olvasható egy olyan megjegyzése is, amelynek nem értem az alapját: szerinte a for-

nevet valaki – feltehetőleg a nyomdász és nem a fordító – vonatkozó névmásnak értette, s ezzel a verset meglehetősen homályossá is tette. A magyar szöveg ugyanis így szól:

Így panaszlja, a' mint [sic! – Sz. M.] jaj kiáltozva
Az Erdőknek, hogy jaj: oda Lalage!
Még ezek-is utánna kívánkozva
Sohajtják: Lalage!³⁹

Ezt valóban csak a német eredeti segítségével lehet érteni:

So klagt' Amynt, die Augen voll von Thränen,
Den Gegenden die Flucht der Lalage;
Sie schienen sich mit ihm nach ihr zu sehnen,
Und seufzten Lalage!⁴⁰

A fordítás legérdekesebb mozzanata a cím módosítása. Ez ugyanis jelentősen megváltoztatja a vers értelmezhetőségének hangsúlyait: a németben a cím magát a lírai alanyt jelöli meg, s ezáltal a halott kedvest gyászoló férfi pozíciójából értendő a költemény, középpontjában a fájdalom kiéneklésére vállalkozó szubjektummal. A magyar változat ezzel szemben a halott lány nevét emeli címmé, s ezáltal a vers inkább az emlékéllítéshez közelít: a centrumába az eltávozott személy – hiányával jelzett – személyisége lép. A változtatás természetesen igen finom, de sokatmondó: így egy nő avatódik a vers lírai hősévé.

dító „az Amynt című német költeménynek második versszakát teljesen elhagyja”. Az általam átnézett, kronológiailag szóhajóhető Kleist-kiadásokban mind öt versszakos változat olvasható, az Uránia pedig mindegyik strófát hozza magyar fordításban. A szerző feltehetőleg más Kleist-szöveget használt; amikor is idézi az utolsó versszakot eredetiben, ott a második sor így hangzik: „Blass und gebückt den Gegenden sein Weh”. Ez pedig nem egyezik az általam ismerttel, ahogy ezt mindjárt látni fogjuk. Az ellentmondást nem tudom feloldani. Hipotetikusán föltehető, hogy a szerző talán egy későbbi, már átírt változatot nézett meg. Azt a megállapítását egyébként, hogy ez a magyar fordítás „igen gyöngé”, persze nehezen tudnám vitatni.

³⁹ Uránia, I., 284–285.

⁴⁰ KLEIST, 1771., 74–75

Ezt a Kleist-verset korábban, 1787-ben átültette magyarra Révai Miklós is, *Amint Pásztor Kesergése* címmel; a kiadatlan, kéziratban maradt fordításból⁴¹ tehát hiányzik az átértelmezésnek ez, a címadásban tettenérhető mozzanata. Nyilván az Uránia számára aligha volt ismert ez a Révai-féle fordítás; ám a két, közel egykorú magyarítás stílárius eltérései figyelmet érdemelhetnek egy fordításelméleti szempontú megközelítés számára is.⁴²

A Kleist-kötetek egyébként az *Amynt* mellett szinte mind tartalmazzák – a Sinngedichte műfaji besorolással – a Kleist-epigrammát is, amelynek eredeti címe *An die geschminkte Vetulla* volt⁴³. Ez az epigramma egy hat ilyen műfajú művet tartalmazó blokk részeként látott napvilágot az Urániában; a többi epigrammánál nincs jelezve, hogy fordításról lenne szó, nem is tudni, eredeti művek-e. Pántzél Dániel mindenesetre nem nyilatkozott lelkesen róluk. Az epigrammákról csupán ennyit írt: „XIX. Epigrammák kevés elmésséggel.” A *Lalagét* pedig csak – címét leírva – megjegyzés nélkül regisztrálta⁴⁴.

A Kleist-epigrammát néhány évvel korábban lefordította már Szüts István is *A' kendőzött Vetula* címen⁴⁵. Érdeemes egymás mellé illeszteni itt is az eredetit és a két átültetést, hiszen az Uránia szövegének készülésekor a fordítónak nyilván nem volt tudomása elődjéről, Szütsről. A német eredeti így szól:

⁴¹ A kézirat: OSZK Kt Quart. Hung. 1310.; a Horvát István készítette másolat: OSZK KT Quart. Hung. 1301.; a szöveget először publikálta: GÁLOS, 1933., 27–28. A fordításból a két első strófa – a kézirat alapján – olvasható: CSOKONAL, 1992., 278.

⁴² A Kleist-verset és a két magyar fordítást függelékben közlöm.

⁴³ KLEIST, 1765., 110.; KLEIST, 1771., 110.; KLEIST, 1776., 82.; KLEIST, 1778., 115.; KLEIST, 1784., 110.; KLEIST, 1789., 169.; KLEIST, 1990., 159.; KLEIST, 1792., 105. A forrásra már felhívta a figyelmet: CSÁSZÁR, 1941., 143.

⁴⁴ MMerkBibl Május. 59–62.

⁴⁵ Erre a fordításra is Császár utal: CSÁSZÁR, 1941., 143. Az ő nyomán aztán Gálos is: GÁLOS, 1954., 118. Itt jegyzem meg, van más példa is arra, hogy Szüts fordításaival párhuzamosan, attól függetlenül más is átülteti ugyanazt a művet: Gellert 14. meséjét – Szüts mellett – Kónyi János magyarította. A két fordítás összevetésére l. EMBER, 1918., 286–287.

Du scheinst jung zu seyn; allein wer weiss es nicht,
Dass du viel älter bist, Vetull', als dein Gesicht?⁴⁶

Az 1791-es magyarítás tehát:

Ne ifjítsd magadat: úgy sem titkolhatod,
Hogy sokkal vénebb vagy, mint az ábrázatod.⁴⁷

Az Uránia szövege pedig a következő:

Egy festett Vén-asszonyra Kleist után.
Ifjúnak látszol, de nem tagadhatod
Hogy vénebb vagy magad, mint az ábrázatod.⁴⁸

Ez az epigramma a vénasszonycsúfolók nagy hagyományú tematikájába tartozik, s a magát fiatalabbnak hazudó, szereleméhes öregasszony nevetségessé tétele a célja⁴⁹. Az Uránia cím-adása ez esetben kifejtőbb s értelmezőbb, mint akár a németé, akár Szűts Istváné: a latin szó pontos magyar megfelelőjét adja meg⁵⁰. A fordítás formahű, a disztichon magyarítása korrekt; mint ahogy az *Amynt* esetében is követte a versformát az átültető.

Feltűnő, hogy ez az epigramma megtalálható a Lichtwer-fabula közelében is: Eschenburg *Beispielsammlung*­jában a Kleist-disztichon a *Sinngedichte und andre kleinere Dichtungsarten c.* fejezetben olvasható, míg Lichtwer műve az *Aesopische Fabeln* ciklusban⁵¹ – viszont ebben az antológiában nincs benne az *Amynt*.

⁴⁶ KLEIST, 1771., 110. Az epigramma szövege az összes, általam átnézett kiadásban azonos, legföljebb apróbb központoszási különbségek figyelhetők meg; ezért itt megelégszem ennek a kiadásnak az idézésével.

⁴⁷ [SZÜTS] 1791., 178.

⁴⁸ Uránia, I. 283.

⁴⁹ A XVI–XVIII. századi magyar előzményekről l. HARGITTAY (kiad.), 1983., 5–27., illetve az itt közölt szövegeket: 31–93.

⁵⁰ Pápai Páriz szerint: „Vetula, ae: f. l. Vén-Aßbony.” PÁPAI Páriz, 1995., 584.

⁵¹ A Kleist-epigramma: ESCHENBURG, 1788., II. Bd. 57.; a Lichtwer-szöveg: ESCHENBURG, 1788., I. Bd. 52–54.

A Lichtwer-szöveg jelentősebb átalakításon ment át, mint a Kleist-versek⁵². Egyrészt az eredetileg verses művet prózában fordították le, másrészt a címadással át is értelmezték: eredeti címe, a *Die seltsamen Menschen*⁵³ helyett *A vándorló* címen közölték⁵⁴. Eredetileg ugyanis a játékdüh elleni indulat jellemezte a fabulát. Lichtwer legjobb forrása ugyanis Gottschednek a kártyajáték értelmetlenségéről szóló fejtegetése volt. Gottsched a következőképpen kárhoztatta a veszedelmesnek tartott kártyajátékot: „Wäre das Kartenspiel bey uns unbekannt gewesen, und man hätte es irgendwo in der neuen Welt, oder bey anderen barbarischen Nationen zuerst gefunden: wie sehr würden wir nicht über diese albernen Völker triumphiret haben? Wie lächerlich würden uns die seltsamen Gestalten und wunderlich unter einander gemischten Farben nicht vorgekommen seyn? Und was hätte uns thörichter geschienen, als die unordentliche Ordnung, die unter diesen Hirngespinnsten angetroffen wird? Ja man stelle sich vor, daß etwas ein Chineser zu uns käme, dem man von der Klugheit der europäischen Nation sehr viel erzählet hätte; und man führte ihn etwan [sic! – Sz. M.] am Sonntage durch unsere Häuser, wo er allezeit eine Spielgesellschaft nach der andern anträfe, die mit aller möglichen Aufmerksamkeit, Vorsichtigkeit und Nachsinnen, etliche steife Papiere in Händen hielten, dieselben bald vertheilten, bald unter einander würfen, dabey bald lachteten, bald zankten, bald vergnügt, bald zornig auseinander giengen: was meynet man, was ein solcher Chineser für ein Urtheil von den klugen Europäern fällen würde?”⁵⁵ Láthatólag már itt, Gottschednél megjelenik a távoli kultúrából érkező, külső megfigyelő nézőpontja, amely képtelen értelmezni a játék látványát; a gondolatmenet

⁵² Az Uránia szövegének forrására rámutatott: HANKISS, 1940. 159.; CSÁSZÁR, 1941., 146. Császár itt megjegyzi: „Treue Übersetzung, aber in Prosa.”

⁵³ Az általam átnézett Lichtwer-kiadások a következők voltak: LICHTWER, 1761., 73–74.; LICHTWER, 1775., 99–100.; LICHTWER, 116–117. A vers szövege gyakorlatilag nem különbözik egyik kötetben sem.

⁵⁴ Uránia, I. 126–128.

⁵⁵ „Das XIV. Stück. Den 4. April, 1725.” VernTadl I. Th. 3. Auflage. Hamburg, 1748. 114.

ezzel kívánja szemléltetni a kártyázás általános indokolatlanságát. Lichtwer ebből vonta el példázatának lényegét: az idegen szemszögből láttatott, nem értelmezett látványelemeket, amelyeket utólag minősített csupán – saját kulturális kontextusának megfelelően – kártyajátéknak⁵⁶. A magyar változat azonban ezt az ideológiai sugallatot átfordította: nem a különös, megszállott emberek minősülnek főszereplőnek, hanem a vándorló, aki útja során kuriózumokkal találkozik, s ezek egyike csak a kártyázásba belefeledkezett csoport. Vagyis az Uránia szórakoztató anekdotává változtatta a határozott erkölcsi állásfoglalást is megcélzó fabulát, s ezzel mintegy a levonható tanulságot is kiiktatta a műből.

Ami azonban a szóba jöhető köteteket illeti, jól látszik: akár Eschenburg antológiája a forrás, akár nem, mindenképpen két különböző betűjeggyel jelölt szerző (az a bizonyos I...I és K.n) fordított egy helyről származó szövegeket. Hiszen két lehetőség képzelhető el: ha valamelyik Kleist-kötet a forrás, akkor abban mind az epigramma, mind az idill fellelhető, s a Lichtwer-fabula származik máshonnan (valamelyik egyéni kötetből vagy az antológiából). Ha pedig Eschenburg lenne esetleg a külfő, akkor onnan csak a Kleist-epigrammát és a Lichtwer-fabulát lehetett volna átvenni, s akkor az *Amynta* máshol kellett rábukkannia a fordítónak. Igaz persze, hogy ebben az esetben két olyan szerzőről van szó, akik a korban közismertek és számos kiadásban hozzáférhetőek, meglehetősen reménytelen és értelmetlen vállalkozás lenne tehát rövidre zárni a gondolatot, azt remélve, hogy ennél pontosabban meghatározhatnók a forrásként használt kiadást⁵⁷.

Az Uránia Pope-fordításának (*A' Windsori erdő. Pope szerint – szabadon*) filológiai kérdéseit Fest Sándor már igen alaposan tisztázta. Az ő 1916-os tanulmányából tudhatjuk, hogy az átültetés franciából készült. Fest az angol eredeti, a francia fordítás

⁵⁶ Lichtwer és Gottsched személyes kapcsolatára, illetve a fabula keletkezésére l. PETZSCH, 1969., 46 skk.

⁵⁷ Annál is inkább, mert az *Amynt* pl. benne van Johann Jacob Engel nagyhatású poétikai munkájában is, mint az idill műfajának példája: J. J. ENGEL, 1783., 83.

és a magyar szöveg összevetése után jutott erre a következtetésre: a magyarban például éppúgy elmaradtak az angol folyók nevei, mint a franciában. A leírások rövidítésének szándéka azután – Fest megfigyelése szerint – egy különös hibához is elvezetett az Urániában. Pope költeményének egyik szép részlete a lelőtt fácánról szól; ezt azonban a magyar fordító fogolyra alkalmazza, mivel – az angol eredetiben éppúgy, mint a franciában – néhány sorral feljebb valóban fogolyról esik szó. Így viszont kissé különös a fácán tündöklő tollzatának leírását olvasni a közel sem olyan színpompás fogolyról. Fest Sándor azt is valószínűsíteni tudta, hogy melyik francia fordítás fordulhatott meg az átültető kezében: „Hogy a fordítás az [1763-as – Sz. M.] amsterdam–leipzig kiadásból való, azt a következőkből következtethetjük. A magyar fordításban III-ik Eduard cselekedeteiről van szó (129. l.), a francia és az angol eredeti csak Edouardról, illetőleg Edwardról szól. Az idézett francia kiadásban azonban jegyzetben olvasható, hogy III-ik Edouardot kell itt érteni. A magyar fordítás ugyanazon lapján olvassuk II-ik Henrik nevét. Az angol szöveg »ill-fated Henry«-ről tud, a francia pedig (az id. kiadásban) így hangzik: »le trist sort (2) de Henri«. A jegyzet magyarázatot fűz hozzá: (2) Henri IV. A magyar fordító összetévesztette a két számot és tévedéséből nyilvánvaló, hogy az amsterdam–leipzig francia prózai szöveget használta. (Az 1761-iki bécsi kiad. u.a. helyen 3 De Henri/Henri VI.)”⁵⁸ Ez a Pope-fordítás egyébként jól beleillik abba a sorozatba, amely az angol költő műveinek magyar átültetéseiből állítható össze, Bessenyei fordításától kezdve Czirjék Mihályon, Dayka Gáboron és Cséppán Istvánon keresztül egészen a Mindenest Gyűjtemény és az Orpheus epigramma-magyarításaiig⁵⁹; ennek

⁵⁸ A gondolatmenet teljes egészében Fest Sándort követi; az idézet: FEST, 1916., 545–546.; ugyanez tömörebb változatban, a filológiai apparátus mellőzésével megtalálható: FEST, 1917., 74–75. Meglepő egyébként, hogy Gálos – noha tudomása van Fest 1916-os cikkéről, hiszen idézi – azt állítja, a szöveg forrása a bécsi kiadás; ezt a kijelentését azonban egyáltalán nem adatozza, Festet nem cáfolja, sőt nem is jelzi a vélemény eltérését: GÁLOS, 1954., 186.

⁵⁹ Pope magyar recepciójáról részletesen: FEST, 1917., 70–80.; Császár Elemér egyébként a Pope-fordítások kapcsán az Urániát nem emlegeti: CSÁSZÁR, 1941., 163–164.

a Pope-szövegnek azonban ez volt az első magyar fordítása. Pántzél Dániel mindenesetre elismerően szólt róla: „VI. A' Vindszori erdő, Popeból szabadon, a' mennyire az emlékezetéből ítéletet tehet róla a' R.[ecenzens – Sz. M.] (mert az eredeti munka most kezénél nints) igazán is vagyon fordítva, és könnyü olvasatu Magyarságba öltöztelve.”⁶⁰

Az Uránia I. kötetében megjelent *Petrarka' Remetesége*⁶¹ című prózai írás forrásáról közel sem tud ennyit az irodalomtörténet. Az Urániának a Petrarcahoz való kötődését egyébként jelzi, hogy a *Fanni' Hagyományai* második bevezetésében szintén olvasható egy ilyen szabad idézet: „...én el-mondhatom ő felőle [Fanniról – Sz. M.], a' mit Petrárka mondott Laurájáról: »A' Világ őtet nem esmérte, valamíg véle bírt, és tsak azoknál esméretes, a' kik itt maradtak, hogy őtet sírassák.«”⁶² Ehhez a mondathoz kapcsolódik a folyóirat egyik metszete is, amely egy sziklába helyezett ovális alakú kőtáblára helyezve egy oldalnézetű mellképen egy nőalakot ábrázol, mellette egy lefordított, füstölgő fáklyával. Mivel aláírásaként pontosan az előbb idézett petrarcai mondat variációja olvasható („Tsak azok ésmérték a' kik itt maradtak hogy Őtet sirassák.”)⁶³, kétértelmű, vajon kit is kíván ábrázolni: Fannit vagy Petrarca Lauráját? Magam az utóbbi lehetőséget valószínűbbnek érzem⁶⁴, már csak az ábrázolás ikonográfiai tradíciói és a petrarcai allúzió teljessé tételét sugalló szándék miatt is. Mindehhez járul tehát a folyóiratban még egy nyíltan az olasz költőt felidéző szöveg is. A *Petrarka' Remetesége* nem egyszerűen fordítás, még ha az átültetés tényére van is utalás: a cikk leírást ad arról a vidékről, ahol a költő lakott, majd négy petrarcai canzone, illetve szonett prózai átköltése következik. A két Petrarca-szonettnek az eredetijét Kunszery Gyula azonosította: a *Se lamentar augelli...* és a *Valle che de lamenti...* kezdetűeket. Kunszery ezek alapján a magyar szonett-fordítá-

⁶⁰ MMerkBihl Julius. 93–96.

⁶¹ Uránia, I. 208–215.

⁶² Uránia, I. 150.

⁶³ Uránia, I. a 150. és 151. közötti számozatlan lap.

⁶⁴ D. Szemző Piroska pontosan az ellenkező véleményen van: az illusztráció szerint „Fannit ábrázolja igen költői módon”: SZEMZŐ, 1954., 161.

sok történetének egyik első példájának tekinti az Uránia Petrarca-cikkét, amelyet megelőzőtt Kazinczy szintén prózában készített szonettátültetése az Orpheusból⁶⁵. Persze Kunszery tanulmánya a közvetlen forrás kérdését nem oldotta meg. Hankiss János mindenesetre joggal vetette fel, hogy a nevek nem olaszos, hanem franciás formában szerepelnek, így valószínű egy francia vagy esetleg német közvetítőt is feltételezni⁶⁶. Ilyenformán az olasz eredelihez képest megmutatózó egyszerűsítések, valamint a szöveg egész szerkezete nem feltétlenül az Uránia fordítójának invenciójával magyarázható. Pántzél Dániel egykorú recenziója mindazonáltal a szabad átköltés itt követett gyakorlatát nem tartotta igazán sokra: „XIV. Petrárka remetesége, melynek érzékenyebb dalait várta volna inkább a' R[ecenzens – Sz. M.] – mellyeket, ha kezénél volna Petrárka, könnyen kijegyezhetne.”⁶⁷

⁶⁵ KUNSZERY, 1965., 13–14.

⁶⁶ HANKISS, 1940., kül. 161.

⁶⁷ MMerkBibl Május 59–62.

A' NAGY 'SIDÓ-GYÜLÉSRŐL... SZÓLÓ TUDÓSÍTÁS AZ URÁNIÁBAN

Az Uránia egyetlen ismert, korabeli recenziója – Pántzél Dániel munkája – így minősítette a folyóirat második kötetének egyik írását: „XIV. A' Nagy Zsidó gyüllésről való tudósítást tellyes meg-elégedéssel vette a R.[ecenzens] de annak kutfejít megvárta volna az Irótól.”¹ Ebből a megfogalmazásból nem világos, hogy Pántzél milyen értelemben hiányolta a forrás megjelölését: a cikk fordítás voltát tudva, tán sejtve, az eredeti szöveg lelőhelyére volt kíváncsi, vagy pedig a leírt esemény történeti hitelességének adatolását látta volna szükségesnek. Viszont amikor az Uránia nyelvi idegenszerűségeit kárhoztalta, éppen ebből a közleményből idézett: „Azon kívül a' személyeket jelentő szokkal, az ártikulusokkal és az (egy) szóval igen németesen éltek néhol az Irók. Az utolsóól éppen előttem van egy példa a' 283 [sic! – Sz. M.] lapon, ide teszem. »És jollehet, hogy minden próba, a' mellyet-eggy illy hamis Messiás tett, üldöztetéssel végeztetett: még is mindenkor mozgásba jöttek, valahányszor eggy ujj hitegető jelent meg a' Nézőszinbe.«”² Vagyis a germanizmusok jelenlétét pontosan egy olyan szövegben mutatja ki a recenzió, amelynek föltételezi a „kutfejít” is. Ez persze csak implicit állítja, hogy a fordítás németből készült, de a gyanúhoz feltétlenül elegendő. Ennek igazolását pedig Abafi Lajos már elvégezte. Kétkötetes Kármán-kiadásának élére helyezett terjedelmes ta-

¹ MMerkBibl Május. 61.

² MMerkBibl Május 62. Az *A' nagy 'Sidó Gyüllésről...* című cikk ugyanis: Uránia, II. 282-289.

nulmányában kivonatossan ismertette Pántzél bírálatát is; s éppen az imént idézett passzushoz hozzáfűzött egy lábjegyzetet: „A két utóbbi az »Ungrisches Magazin« 1781. folyamából van fordítva.”³ Abafi a forráskutatás irányát ezzel alapvetően ki is jelölte – még ha a szó szoros értelmében tévedett is.

Hogyha ugyanis – Abafi utalása nyomán – megnézzük a *Nachricht von dem grossen jüdischen Concilio, welches im Jahre 1650. in Ungern gehalten worden* című írást az Ungrisches Magazinban⁴, valamint *A' nagy 'Sidó-gyűlésről, melly 1650-dik Esztendőben, Magyar Országba' tartatott* címűt az Urániában⁵, hamar kiderül: hiába látszik a magyar szöveg számos ponton valóban szó szerinti átültetésnek, a német textus jóval rövidebb, mint a feltételezett fordítása. Egy helyütt a németben jelölve van egy kihagyás (a zsinat eseményeinek ismertetése megszakad a második nap után), míg az Urániában olvashatók az ott nem szereplő napok történései is. Szemléltetésül érdemes idézni egymás után a két részletet.

„Am zweyten Tage ward das Concilium mit einer Anrede eröffnet, und der Vortrag gemacht, daß man vor allem andern untersuchen müßte: *ob der Messias bereits gekommen sey, oder ob man auf seine Zukunft noch warten müße?* Nachdem man hierüber sehr lang gestritten hatte, ward man endlich einig, daß der Messias noch nicht gekommen sey, und daß daran allein die Sünden und die Unbußfertigkeit der Nation Schuld sey. – Man untersuchte hierauf die Art, auf welche sich der Messias offenbaren würde, und setzte einige Kennzeichen fest. – –

Nachdem nun dieses Concilium sieben Tage lang gedauert hatte, ward es wegen der Ankunft sechs christlicher Priester, welche von Rom abgeschicket waren, plötzlich aufgehoben; denn der gründliche Beweis derselben, daß Christus der verheißene

³ ABAFI, 1880., LXV. A másik írás, amelyre itt Abafi céloz, *A' Tűzpróbáról Magyar Országba* című cikk – ennek forrásával külön fejezetben foglalkozom. E két közlemény között az Urániában olvasható ugyan néhány háztartási tanács is, így nem teljesen pontos „két utóbbi”-vá összevonni őket, ám az állítás lényegét ez természetesen nem érinti.

⁴ UngMag Erster Band., 1781., 247–249.

⁵ Uránia, II. 282–289.

Meßias sey, machte eine Aufruhr unter der Versammlung; und den folgenden Tag giengen alle Mitglieder derselben auseinander, nachdem sie vorher noch einig wurden, nach drey Jahren ein anders Concilium in Smyrna zu halten.”⁶

Az Uránia vonatkozó részlete a következő: „Második Nap felnyíttatott a’ Concilium egy Beszéd által, és előadatott, hogy mindenek felett, azt kelljen megvizsgálni: *hogya eljött-é már a’ Messiás, vagy pedig várakozni kell még Eljövetelére?* – Erre némelyek azt állították, hogy már elkellett néki jönni, mivel-hogy világossan általlátnák, hogy az a’ Nyomorúság, és Szenvedés, a’ mellyet az Isteni Gondviselés, már annyi sok Századoktól fogva rendelt reájok, nem az [sic! – Sz. M.] Bálványozásoktól származott, a’ melly Vétectől a’ Babilóniai Fogságból való Megtéréstől fogva, mindég üres vólt a’ ’Sidó Nemzet; hanem más valamelly Októl venné Eredetét.

Hosszas Tanátskozás után, megegyeztek benne, hogy a’ Messiás még el nem érkezett, és hogy a’ Nemzet’ Bűnei, és Megtételensége Okai ezen Késedelemnek. – –

Ezután megvizsgálták melly formán jelenti ki magát a’ Messiás, és ezen három Esmértető-jeleket határozták meg 1.) Úgy jelen meg mint egy nagy Király, győzdelmesen, és felszabadítja a’ Nemzetet, az idegen Népek’ Járma alól. 2.) Semmi Változást nem téssen a’ Móses’ Törvényében; és 3.) egy Szűztől születetik, és Születése lészen Esmértető-Jel az Idegeneknél.

Végre azokkal akart megegyezni a’ Concilium, a’ kik azt hitték, hogy a’ Messiás már meg jelent, és ezek azt állították, hogy az egyéb nem lehetett, hanem Illyés, még pedig mivelhogy 1.) nagy Hatalommal ruháztatott fel, a’ mellyet a’ többi között, a’ hamis Próféták [sic! – Sz. M.] Megölése által is megbizonyított. 2.) Ákhábtól, és Jezábeltől üldöztetett, a’ melly hasonlóképpen Karaktere a’ Messiásnak, a’ mint az ki tetszik az ő Szenvedéséről való Jövendölésekből. 3.) Több vólt mint egy közönséges Ember, és az Isten [sic! – Sz. M.] Szemei előtt is nagyobbra betsültetett a’ minthogy elevenen ragadtatott fel az Égbe. 4.) Különös Gond’al viseltetett Nemzete eránt, mivelhogy Elizéust hagyta maga után’ Prófétai Hivatalának Folytatására.

⁶ UngMag Erster Band., 1781., 249.

Még azon az Éjjel, azt a fontos Kérdést is megvizsgálták; ha a Jézus, a' kit az ő Eleik megfeszítettek, nem az igaz Messiás volt-é? De ez a' következő Nap megvettett a' Farizeusok' Szektája által, a' melly erősebb volt ezen Gyűlésben, – még pedig azon okból, mivelhogy a' Jézus Szegénységben, és Nyomorúságban született; holott a' Messiás' Eljövételének, fényesen, és pompásan kell megadni, és a' Mó'ses Törvényt megerősíteni – Egy Rabbinus, Abrahámnak hívták – a' kinek ezen Meghatározás nem elég fontosnak látszott, a' Krisztus' Tsudatételit tartotta a' Farizeusok' eleibe, és azt kérdezte tőlök, kinek Hatalmával tette azokat a' Krisztus? a' mellyre Zebedeus, egy a' Többek [sic! – Sz. M.]⁷ között ezen Szektában, azt felelte, hogy őrdögi Mesterségek által tette legyen azokat. De Ábrahám azt állította, hogy semmi Bűbajosság [sic! – Sz. M.] által nem adattathatik vissza [sic! – Sz. M.] a' Látás, Hallás, vagy Szóllás a' vakon- siketen- vagy némán születetteknek. Erre azt felelte a' másik, hogy azon Vakok, Némák, és Siketek, már Annyok' Méhében, tétettek azokká, őrdögi Mesterségek által, és hogy ő rajtok segített, nem tett egyebet, hanem csak a' Boszorkány-tsomót öldozta fel, hasonló őrdögi Mesterség által – – Jóllehet ellenkeztek vélek a' Szaddutzeusok más Matérikban, megegyeztek még is ebben vélek, még pedig annyival inkább, mivelhogy ők a' Felátadást tagadták, a' mellyet olly keményen őltalmazott ellenek a' Krisztus.

Minekutánna hét napokig tartott volna ez a' Concilium, hirtelen félbeszakasztatott hat Keresztény Papoknak Érkezése által, a' kik Rómából küldetettek. Mert azoknak Próbáik a' felől, hogy a' Krisztus az igaz Messiás, nagy Háborgást okozott a' Gyűlésben, a' mellytől egyebet nem hallott az Ember értetlen Lärmánál.

Más Nap eloszlottak ezen Conciliumnak Tagjai, minekutánna megegyeztek volna abban, hogy három Esztendő múlva, egy más Conciliumot tartsonak [sic! – Sz. M.] Siriában.”⁸

⁷ Minden bizonnyal sajtóhiba, „Főbbek” helyett. A német eredetiben – mint később látni fogjuk – ez áll ugyanis: „einer der vornehmsten dieser Sekte”.

⁸ Uránia, II. 285–290.

A magyar szöveg láthatóan két ponton bővebb, mint az Ungrisches Magazin-béli: egyrészt az idézet első bekezdésében, a gondolatjel után szereplő mondat, amely a babilóniai fogságot is felemlíti, nincs meg a németben, másrészt pedig több, mint két bekezdés részletezi azt, amit a német változatban kihagyásként két gondolatjel helyettesít. A többi mondat azonban szinte szó szerint megfeleltethető egymásnak. Ezt az ellentmondást csak két módon lehet feloldani: vagy egyéni invenció alapján van bővítve a magyar változat, vagy pedig mindkét szöveg, az Ungrisches Magaziné és az Urániáé is, visszamegy egy teljesebb verzióra, amelyet az előbbi kivonatolt, az utóbbi pedig lefordított.

Bármennyire szép lenne is az első lehetőség, bizonyíthatóan az utóbbiról van szó. Ez a német cikk ugyanis már a Kaiserlich königlich allergnädigst privilegirte Anzeigen 1775-ös évfolyamában is megjelent, *Von dem großen jüdischen Concilio, welches 1650 in Hungarn gehalten* címmel⁹. Ez a teljesebb, hosszabb változat v. W. aláírással volt ellátva, azaz a szerzőt kétségtelenül Karl Gottlieb von Windischsel azonosíthatjuk. Tudjuk ugyanis, hogy a Tersztyánszky szerkesztette, de valójában Kollár Ádám irányításával működő tudományos folyóirat szerzőgárdájához odatartozott Windisch: a róla az egyik első méltatást elkészítő Schedius Lajos – aki Windisch veje volt –, apósa művei között utal is erre a periodikára: „[Einige Aufsätze] in den k. k. privilegirten Anzeigen, die in Wien 1771–1776. gr. 4. erschienen.”¹⁰. A monogram szintén az ő nevének felel meg. Az írás másodjára pedig abban az Ungrisches Magazinban látott napvilágot – immár név nélkül, de rövidítve s némileg stilizálva –, amelynek ő volt a szerkesztője¹¹.

⁹ Anzeigen V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January, 1775., 12–15. Erre a tényre már felhívta a figyelmet: HARASZTI György, 1988., 184. Itt köszönöm meg Haraszti Györgynek, hogy kiváló – alapvető adatfeltárásokat tartalmazó – dolgozatára figyelmeztetett.

¹⁰ Zeitschrift... Erster Band., 1802., 22.; Windischnek az Anzeigenben való közreműködésére l. még KÓKAY (szerk.), 1979., 63–66. Az Anzeigenről bővebben: SZELESTEL, 1989., 95. skk.

¹¹ Windisch szerkesztői tevékenységéről és a lap jelentőségéről l. VALJAVEC, 1936.; FRIED, 1985., 305–306.

Ha mármost megnézzük azt a részletet, amelyet az Ungrisches Magazinból és az Urániából már idéztem, láthatjuk, itt megvannak azok a mondatok, amelyekkel a magyar szöveg bővebbnek bizonyult az 1781-es németnél: „Um zweyten Tage ward das Concilium mit einer Anrede eröffnet, und der Vortrag gemacht; daß man vor allem untersuchen müßte: ob der der Meßias bereits gekommen sey; oder, ob man auf seine Zukunft noch warten müße? – Einige behaupteten hierauf, daß er schon gekommen seyn müsse; weil sie es deutlich genug einsähen, daß das große Elend, und die Widerwärtigkeit, welche die göttliche Vorsehung, schon so viele Jahrhunderte über sie verhänget, nicht von ihrer Abgötterey herrührte, als von welchem Laster ihre Nation, seit ihrer Rückkunst aus der babylonischen Gefangenschaft immer frey gewesen; daher das Elend, daß sie seit der Zeit ausgestanden, nothwendig eine andre Ursache haben müße. –

Nachdem man sich hierüber sehr lang berathschlaget hatte, so ward man endlich einig, daß der Meßias noch nicht gekommen sey, und daß die Sünden, und Unbußfertigkeit der Nation allein, an dieser Verzögerung Schuld sey. – Hierauf untersuchte man, auf welche Art sich der Meßias offenbaren würde, und setzte diese drey Kennzeichen fest. 1) Er wird als ein König, und als ein großer Weltbezwinger erscheinen, und die Nation von dem Joche der fremden Völker befreyen. 2) Er wird keine Veränderung in dem mosaischen Gesetze vornehmen; und 3) wird er von einer Jungfrau gebohren werden, und seine Geburt wird das Kennzeichen bey Fremden seyn. –

Endlich suchte sich das Concilium mit denen zu vereinigen, welche glaubten, daß der Meßias schon erscheinen sey; und diese behaupteten, daß es kein anderer, als *Elias* seyn könnte, und zwar, 1) weil er mit großer Gewalt ausgerüstet war, die er unter andern auch in der Umbringung der falschen Propheten bewiesen hat. 2) Weil er von dem *Ahab* und der *Jesabel* verfolgt worden, welches gleichfalls ein Charakter des Meßias sey, wie aus den Weißagungen erhellet, die von seinem Leiden redeten. 3) Weil er mehr, als ein ordentlicher Mensch, und auch in den Augen Gottes, weit höher geachtet gewesen, indem er lebendig in den Himmel aufgenommen worden. 4) Weil er eine besondere

Sorgfalt für seine Nation getragen, indem er den *Elisa*, nach sich gelassen, sein prophetisches Amt fortzusetzen.

In dieser Nacht ward auch noch die wichtige Frage untersucht; ob *Jesus*, welchen ihre Väter gekreuziget, nicht der rechte Meßias seyn könnte? Welches aber den folgenden Tag, von der pharisäischen Sekte, welche bey dieser Versammlung die Oberhand hatte, schlechterdings verworfen ward, und zwar, weil er arm und elend gebohren worden: dahingegen die Ankunft des Meßias, mit großer Pracht und Herlichkeit geschehen, und das mosaische Gesetz befestiget werden sollte. – Ein Rabbiner, Abraham genannt, dem diese Entscheidung nicht gründlich genug zu seyn schien, hielt den Pharisäern die Wunderwerke Christi vor, und fragte sie: aus wessen Macht, sie Christus habe verrichten können? worauf ihn Zebedäus, einer der vornehmsten dieser Sekte antwortete, daß er sie durch Zauberkünste hervorgebracht habe. Abraham aber wendete dawider ein, daß keine Zauberkunst das Gesicht, das Gehör, oder die Sprache, den Blinden, taub- oder stummgebohrnen geben könne. Hierauf antwortete der andere: daß diese Blinde, Stumme und Taube durch Zauberkünste im Mutterleibe also gebildet worden; und der so ihnen geholfen hätte, nichts anders gethan, als daß er durch eben dieselbe teuflische Kraft den Zauberknoten aufgelöset. – Ob nun gleich die Sadducäer ihnen in andern Stücken zuwider waren, so stimmten sie doch hierinnen mit ihnen überein, und das um so viel mehr, da sie die Auferstehung läugneten, die Christus so ernstlich wider sie vertheidiget hatte.

Nachdem dieses Konzilium sieben Tage lang gedauert hatte, ward es wegen Ankunft sechs christlicher Geistlichen, die von Rom abgeschicket waren, plötzlich aufgehoben. Denn, der Beweis derselben, daß Christus der verheißene Meßias sey, machte einen Aufruhr unter der Versammlung, von der man sonst nichts als ein düsteres Geschrey hörte. Den folgenden Tag giengen die Mitglieder dieses Konziliums völlig auseinander, wurden aber vorher miteinander einig, daß nach dreyen Jahren, ein anderes Konzilium in Syrien gehalten werden sollte.”¹²

¹² Anzeigen V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775., 14–15.

E három szövegrészlet után feltűnhet az azonosságoknak és különbözőségeknek egy olyan bizonyítéka is, amely alapján még határozottabban kizárható az Ungrisches Magazin mint forrás. Ott ugyanis a jövőző zsinat helyszínéként Szmirna van megnevezve, míg az Urániában Szíria. Ez egyáltalán nem mindegy, hiszen a város a XVII. században sem tartozott Szíria területéhez. Az eltérés azonban nem írható az Uránia számlájára, mert hisz az Anzeigen szintén Szíriát jelölte meg. A kérdés tehát legföljebb az lehet, hogy maga Windisch miért módosított éppen ezen a ponton 1781-ben az 1775-ös cikkéhez képest. Mivel azonban Windisch írásának ősforrása és feltételezhető közvetlen forrása – mint látni fogjuk – egyaránt Szíriáról beszél, koncepciónális vagy logikai okot aligha kereshetünk: tollhibára vagy nyomdahibára lehet gyanakodni. Annál inkább, mivel mind Szmirna, mind Szíria neve szerepel már korábban, a cikk elején, ráadásul egy mondatban, közvetlenül egymás után: „Das größte Aufsehen aber, machte im vorigen Seculo, der bekannte Betrüger *Sabbathai Sevi*, der 1638. in *Syrien* aufstund, sich in *Smyrna*, zum Könige der Könige in Israel ausrufen ließ, und einen unglaublichen Anhang auch unter den Gelehrtesten seines Volkes bekam.”¹³ A két név önkéntelen összecseréléséhez hozzájárulhattott némileg hasonló alakjuk is. A legfontosabb azonban az, hogy ez az elírás új bizonyítékot szolgáltat: az Uránia változata az Anzeigent követi.

A két szöveg között mégis vannak jellegzetes eltérések. Az Uránia következetesen elhagyta Windisch írásának lábjegyzeteit, amelyekben forrásmegjelölések és értelmező magyarázatok kaptak helyet, formailag is közelítvén a cikket a tudós értekezések műfajához. S mivel ez által a módosítás által a történeti érdekű – vagy inkább szándékú – leírás a fordítás során átértelmeződik kuriózumszerű szórakoztató anekdotává, kizárólag Windisch cikkéből lehet megítélni, milyen valódi történelmi, eszmetörténelmi kontextusban kell szemlélni az állítólagos 1650-es zsidó zsinatot.

¹³ Anzeigen V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775., 12.

A német cikk arról számol be, hogy ebben az évben Nagydán a világ minden részéről érkező zsidók tanácskozást tartottak: eljött-e már a Messiás, s egyáltalán, milyen ismertetőjegyek alapján ismerhető fel. A történet forrását Windisch a következőképpen adja meg: „Bey dieser Nachricht, bin ich hauptsächlich dem Bretts, einem engländischen Schriftsteller gefolget, der in seinem Narrative of the proceedings [sic! – Sz. M.] &c. Die Geschichte dieses Conciliums sehr umständlich beschreibet, und um so viel mehr Glauben verdienet, da er, wie er sagt, selbst ein Augenzeuge dabey gewesen.”¹⁴ Az említett könyv bibliográfiai leírása így pontosítható: *A Narrative of the proceedings of a great Council of Jews, assembled in the plain of Ageda in Hungaria about 30 Leagues distant from Buda, to examine the Scriptures concerning Christ; on the 12th of October 1650. By Samuel Brett there present. Also a Relation of some other observations in his travels beyond the seas...* Printed at London for Richard Moon... 1655.¹⁵ A kiadványt részletesen ismertető Haraszti György a következőképpen foglalja össze a 14 lapos, kvartó méretű könyvecske tartalmát: „Az olvasóhoz címzett bevezetésben az egyébként ismeretlen szerző elmondja, hogy egy a Dardanellákban tartózkodó angol hajó kirurgusaként szolgálva, meggyógyította Orlandó de Spina of Gallipulót, »egy jeles férfiút azon a vidéken«, aki hálából egy máltai hajó kapitányává nevezte ki. Hősünk a hajó parancsnokaként a velenceiek oldalán kilenc hónapig küzdött a törökök ellen a görög szigetvilágban; öt sikeres tengeri és két szárazföldi ütközetben vett részt, míg a viharosra fordult időjárás újból a kikötőbe kényszerítette. Ezután kereskedelmi ügyekben négy évig utazgatott s végül Franciaországon keresztül hazatért Angliába.

A könyvecske a Párizsban élő, nyilván a győzelmes Cromwell elől oda menekülő anglikánok istentiszteleti szokásainak bemutatásával kezdődik, elítélve a római egyház szokásainak tett engedményeiket, majd röviden megemlékezik a görögök vallásá-

¹⁴ Anzeigen V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775., 15–16; szó szerint megtalálható: UngMag Erster Band. 1781., 249.

¹⁵ L. APPONYI, 1902., 97. (849. tétel)

ról, amelyet eretnekségektől megfertőzött pápizáló religiónak titulál, a spanyolok vallási túlbuzgóságáról, és (természetesen elítélően szólva) az inkvizícióról. Ezután következik Brett legfigyelemreméltóbb élményeinek leírása az alábbiak szerint:

1. A szultán janicsárok általi meggyilkolása (a szerző név nélkül, de nyilván Ibrahim szultán 1648. évi halálára utal).

2. A Nílus áradása, Egyiptom és a Vörös-tenger bemutatása számos bibliai allúzióval

3. A római nagy jubileum, az 1650. évi »Anno Santo«, és végül

4. A zsidók magyarországi gyülekezése.”¹⁶

A magyarországi zsidó zsinatról szóló történetnek, amely a Brett-könyv gerincét teszi ki, a régebbi szakirodalom alapos kritikáját adta már, hitelességét meggyőzően cáfolta¹⁷. Héber nyelvű tanácskozást – noha Brett szerint ez ilyen lett volna – a zsidók a III. század, a Misna lezárása óta nem tartottak. A szerző emlegette szaduceus és rechabita szekta ekkorra, 1650-re már régen nem létezett. A beszámoló utal a farizeusok csoportjára, akik a vitában markáns álláspontot képviseltek – noha a középkorban és újkorban hitvallását tekintve valamennyi zsidó farizeusnak tekinthető, leszámítva a csekély létszámú karaitákat. A farizeusok emlegetése Jézus megváltói szerepének tagadásakor nyilván újszövetségi allúzió. Brett szerint a zsinaton a Messiás eljövételének igazolására keresztény papokat (két jezsuita, két ágostonos és két domonkos szerzetest) hallgattak meg – ez szintén képtelenség¹⁸. Mindezek alapján Haraszti György joggal állapítja meg, hogy a híradásnak nincs forrásértéke, a mű az erőteljes katolikusellenes polémia mellett a zsidók megtérítését célzó agitációra épül¹⁹. Brett-nél ugyanis a katolikus papok megjelenése és hitvallása óriási felháborodást kelt, olyannyira, hogy maga a zsinat is emiatt szakad félbe. Viszont a következő bekezdésben

¹⁶ HARASZTI György, 1988., 183–184.

¹⁷ LÖW, 1865.; KELEN, 1891.

¹⁸ A hitelesség cáfolatakor Haraszti érveit követtem: HARASZTI György, 1988., 190.

¹⁹ HARASZTI György, 1988., 190.; Haraszti egyébként Brett teljes, a zsidó zsinatról szóló szövegét is közli magyar fordításban: 184–190.

már azt fejtegeti a szerző, hogy protestáns prédikátorok érkezése esetén minden másképpen alakult volna, hiszen a protestáns lelkészek, különösen az angol papok, azokon belül is a londoniak – érdemes figyelni az elfogultságok nyílt halmazódására – rendkívül rokonszenvesek a zsidók számára; így a zsidók megtérésének éppen Róma a legfőbb akadálya: „I do believe there were many *Jewes* there, that would have been perswaded to own the Lord Jesus: and this I assure you for a truth, and it is for the honor of our Religion and the encouragement of our Divines, one eminent *Rabbi* there, did deliver me his opinion in conference with me, that he at first feared that those which were sent from *Rome*, would cause an unhappy period to their Councel; and professed to me, that he much desired the presence of some Protestant Divines, & especially of our *English* Divines, of whom he had a better opinion, then of any other Divines in the world: for he did believe that we have a great love to their Nation; and this Reason he gave me for their good opinion of our Divines, Because he understood that they did ordinarily pray for the conversion of their Nation; which he did acknowledge to be a great token of our love towards them: and especially he commended the Ministers of *London*, for excellent Preachers, and for their charity towards their Nation; of whom he had heard a great fame. As for the Church of *Rome*, they account it an Idolatrous Church, and therefore will not owne their Religion: and by conversing with the *Jewes*, I found that they generally think, that there is no other Christian Religion in the world, but that of the Church of *Rome*; and for *Romes* Indolatry [sic! – Sz. M.], they take offence at all Christian Religion: by which it appeareth that *Rome* is the greatest enemy of the *Jewes* conversion.”²⁰ Ilyen összefüggésben világos, Brettnek a zsidó zsinatra nem másért volt szüksége, mint hogy az Ószövetség eleven tanúbizonyságát idézhesse a protestantizmus mellett – ahogyan erre Haraszti György következtet²¹.

²⁰ BRETT, 1655., 11–12. Az általam használt könyv jelzete: OSZK Kt. App. H. 849.

²¹ HARASZTI György, 1988., 192.

Windisch ezt a polemikus célzatot jelentősen enyhítette, ha teljesen ki nem oltotta is. Mint a tőle idézett mindkét változatban látható, a katolikus papok okozta felzúdulás emlegetése még szerepel, teljesen kimarad viszont a protestánsok hitbéli magasabbrendűségének kinyilatkoztatása.

Ezen a ponton viszont nem lehet megkerülni a kérdést, hogy honnan ismerhette Windisch Brett könyvét, egyáltalán rendelkezésre állhatott-e a teljes szöveg. Az bizonyos, hogy Brett műve komoly sikernek számított. Ha csak az 1775. év – tehát a Windisch cikke – előtti kiadásait vesszük számba, akkor is a következő megjelenésekkel kell számolnunk: 1655-ben lát napvilágot először, majd ezután 1683-ban, 1685-ben, 1707-ben, 1715-ben, 1744-ben, 1749-ben, 1753-ban és 1759-ben²². Windisch esetleges angol nyelvtudásáról nem tudunk biztosat, ám nem zárható ki, hogy olvasott angolul²³; viszont nem kell feltétlenül az eredeti ismeretét várnunk, hiszen a szöveg teljes és pontos fordítása németül is rendelkezésre állhatott. Theophilus Sincerus (Georg Schwindel) 1748-ban és 1753-ban is kiadta gyűjteményében, az alábbi címen: *Eine geheime Nachricht und Erzählung, was bei einem grossen Jüdischen Concilio vorgegangen, welches sich in der Ebene von Ageda in Ungarn, ohngefähr 30. Meilen von Ofen gelegen, um die Schriften von Christo zu examiniren, den 12ten Octobr. 1650. versamlet hat.*²⁴ Mindazonáltal lehetnek kételyek arról, valóban kizárólag Schwindel fordítása alapján dolgozott-e Windisch. Egyrészt Schwindel egyszer sem írja le Brett nevét és a könyv címét, míg ezt Windisch pontosan tudta. Másrészt Schwindel egy helyütt kipontoz néhány szót: „Ja, eben dieser Abraham fragte die Pharisäer: Aus was vor Macht er [Jézus – Sz. M.] diese Wunder gelhan? Ihre Antwort war hierauf: Er wäre ein ..... gewesen, und beschuldigten ihn auf eine Gotteslästerliche Art; denn sagten sie, er machte sie vorher

²² British Museum 1965. Vol. 26. 506–507.

²³ Ezt erősítette meg – Windisch levelezésének angol utalásai alapján – a levélmagyagot feldolgozó Seidler Andrea egy személyes beszélgetésünk alkalmával; segítségét köszönöm. Windisch levelezésének készülő kiadásáról l. SEIDLER, 1991–1992.

²⁴ |SCHWINDEL| 1748., 205–212.; |SCHWINDEL| 1753., 205–212.

bild [sic! – Sz. M.] und lahm; und so bald er seine ... aufhub, so wurden sie wieder in ihren vorigen Zustand gesetzt.” A kihagyás oka, mint ezt az első kipontozáshoz fűzött lábjegyzet tanúsítja („Der Herr schelte dich, du Satan!”), az istenkáromlás reprodukálhatatlansága volt²⁵. Csakhogy Windischnél a farizeusok Jézust illető vádjai – láthattuk – kellő részletességgel szerepelnek. Ez utóbbit persze Windisch akár maga is kikövetkeztethette; ám azt már aligha, hogy a történet első elbeszélője Brett volt: ehhez rendelkezésére kellett állnia egyéb forrásnak. Jelenlegi ismereteim alapján tehát teljes bizonyossággal nem dönthető el, Windisch melyik szövegváltozat alapján dolgozott: valamelyik angol kiadást használta-e, vagy Schwindel német fordítását.

Ennek a bizonytalanságnak az ellenére Windisch egyéni teljesítményét fel tudjuk mérni: láthatólag igen invenciózusan nyúlt a szöveghez. Megpróbálta történelmi ismeretei alapján értelmezni azokat a logikai hézagokat, amelyeket a magyar és zsidó viszonyokban egyaránt járatlannak mutakozó Brett nem tudott kitölteni vagy legalább hihető fikcióval áthidalni.

Ezért Windisch a zsinat legfőbb előzményének Sabbataj Cvinek, a leghíresebb XVII. századi ál-Messiásnak a felléptét tekintti²⁶ (akiről Brettnél szó sem esik), mondván: a zsidók számára az efféle csalók miatt lett égetően fontos a Messiás körüli kérdések tisztázása. „Aus dem Beyfalle, mit welchem diese Nation, fast einen jeden Betrüger, der sich für den Meßias ausgab, aufnahm, erhellet die große Hoffnung, sehr deutlich, mit der sich dieselbe, wegen einer baldigen Erlösung schmeichelte. Und ungeachtet sich ein jeder Auftritt, den ein solcher falscher Meßias wagte, mit einer Verfolgung endigte: so geriethen sie doch allezeit wieder in Bewegung, so oft sich ein neuer Betrüger auf der Schaubühne sehen ließ.”²⁷ Ezzel a megoldással Windisch valóban logikusabbá szerkesztette át a történetet – igaz, annak

²⁵ |SCHWINDEL| 1748., 209.

²⁶ Itt jegyezném meg, hogy róla 1791-ben magyarul megjelent egy életrajz, amely „ama’ híres Zsidó Tsalóka” életét egészen a török hitre térésig tekintti át (A’ Szabbatai Széviről. In: SÁNDOR, 1791., 68–71.).

²⁷ Anzeigen V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775., 13.

árán, hogy számos történeti pontatlanság került bele a cikkébe. Nyilván azért, hogy az 1650-es zsinat éve előtt kellő időbeli távolság keletkezzen, azt állította, Sabbataj Cvi 1638-ban lépett föl Szmirnában Messiásként; valamint hogy pályafutása végét a szultáni parancsra történő lefejezés jelentette. Haraszti György elvégezte ezeknek az állításoknak a történeti kritikáját is. Ő arra figyelmeztet, hogy az 1626-ban született próféta nem léphetett föl tizenkét évesen Messiásként: 1648 utáni, kezdetben lokális tevékenységéről pedig csak 1655 után érkeztek az első tudósítások Európába. A kivégeztetés híre is hamis. Magának a sabbateanus mozgalomnak a megítélése pedig csak az 1760-as évek második felében vált a zsidó hitközségek központi kérdésévé²⁸. Mellesleg Windisch éppen Sabbataj Cvi kivégzésének említésekor megad egy hivatkozást, s ebből kiderül, hogy miként igyekezett egyéb források bevonásával segíteni Brett történetén: „Paul Ricaut, ein Engländer, hat seine Geschichte sehr gründlich beschrieben.”²⁹ Ez a lábjegyzet az Urániába természetesen szintén nem került be. Az itt emlegetett Ricaut-t a magyar irodalomtörténet-írás mint Mikes Kelemen egyik forrását tartja számon: a *Törökországi levelek 172–191.* darabjaiban Mikes Paul Ricaut *The history of the present state of the Ottoman Empire* (London, 1669) című művének kivonatos francia fordítását használta föl. Windisch maga nem adja meg, Ricaut melyik könyvére gondolt; sejthetőleg azonban abban a török történetben lelhetette meg Sabbataj Cvi kivégzésének leírását, amely 1623-tól 1679-ig tárgyalta az eseményeket (*History of the Turcs.* London, 1680). Ezt a művet meg lehetett találni francia fordításban is: 1709-ben, *Histoire de l'Empire Ottoman (Histoire générale des Turcs, depuis leur Origine jusque' à 1704)* címmel jelent meg három kötetben, ahogyan ezt a Mikes-kritikai kiadás jegyzeteiben Hopp Lajos föltárta. Ráadásul éppen ennek az 1704-es kiadásnak a harmadik kötetéhez csatlakozott az a függelék („Tableau de l'empire ottoman”), amely Mikes Kelemen közvetlen forrása volt³⁰.

²⁸ HARASZTI György, 1988., 196–197.

²⁹ Anzeigen V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775., 12.

³⁰ A Ricaut-ra vonatkozó adatok: MIKES, 1966., 737–738.

Windisch másik jelentős, az előzőnél jóval nagyobb távlatú szerkesztői beavatkozása a zsinat helyszínének meghatározásában rejlett. Brett csak Agedának nevezte ezt az állítólagos magyarországi helységet (művének 1683-as kiadásában ez Ajaydayra is torzult³¹), s nem lett másként Schwindel sem. Windisch azonban ezt határozottan Nagyidával azonosította, a települést pedig így mutatta be az 1775-ös cikk lábjegyzetében: „Nagy-Ida ist ein Marktflecken, mit einem Schlosse, in der Abaujvarer Gespannschaft, der gräflich Cschakischen Familie zugehörig. Er ist außerdem auch wegen der Niederlage der Zigeuner anerkennungswürdig. Denn als Franz Perenyi im Jahre 1557. aus Mangl der Kriegsvölker, die Vertheidigung des Schlosses, den Zigeunern anvertraute, hielten sich diese, wider alles Vermuthen so tapfer, daß sie nicht nur den Feind zu verschiedenenmalen von den Mäuern abtrieben; sondern ihn auch nöthigten, die Belagerung aufzuheben. Im Abziehen schrien sie ihnen sehr muthig nach: daß sie gewiß nicht so leicht weggekommen seyn würden, wenn es ihnen nicht an Pulver gemangelt hätte. – Als dieses die Belagerer hörten, kehrten sie um, zwangen das Schloß zur Uebergabe, und ließen alle Zigeuner über die Klinge springen.”³² Vagyis Windisch azzal a cigányanekdotával értelmezte a helyszínt, amely majd Arany János elbeszélő költeményében (*A nagyidai cigányok*) nyeri el klasszikus irodalmi feldolgozását³³, mintegy ennek a cigányokkal kapcsolatos eseménynek a nevezetességéhez kötvén hozzá a zsidók zsinatát. Amikor 1781-ben átveszi – némileg módosítva a szöveget – ezt az írást az általa szerkesztett *Ungarisches Magazin* című folyóiratba, ez a rész is átalakul: a lábjegyzet kurtább lesz, csak a mezővárosi státus, a megye megnevezése és a tulajdonos család neve kap benne helyet. Önállóan viszont az anekdota, *Der bestrafte Uibermuth* címmel a zsidó zsinatról szóló tudósítás után lesz olvasható³⁴.

³¹ British Museum 1965., 506–507.

³² Anzeigen, V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775., 13.

³³ Arany művének tárgytörténeti előzményeit egy másik dolgozatomban igyekeztem áttekinteni: SZILÁGYI Márton, 1995–96.

³⁴ UngMag Erster Band., 1781., 256.

Ebből pedig arra lehet következtetni: ekkor, tehát 1775-ben, de még 1781-ben is, a cigányok várvédésének története számíthatott az ismertebb anekdotának, hiszen Windisch a korábban gyakorlatilag nem lokalizált zsidó színódust nyilván azért köthette Nagyidához, mert erről a helységről már valamit hallott; noha nyomtatásban – furcsa módon – a cigányanekdota nem bukkant föl korábban, mint a XVII. századi datálású és lejegyzésű ál-zsidó esemény. Ha ugyanis áttekintjük a nagyidai cigányok tárgytörténetét, azzal kell szembesülnünk, hogy bár a vár ostromáról megemlékezik Forgách Ferenc (*Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarii*) és Istvánffy Miklós (*Regni Hungarici Historia*) is, az anekdota náluk még teljesen hiányzik; amiről innen értesülünk, az voltaképp egy testvérviszály: Perényi Ferenc és Mihály áll szemben egymással, s az utóbbi 1556-ban Ferdinánd javára elfoglalja az erődítményt fivérével⁴⁵. Az anekdota első felbukkanása – a szakirodalom jelenlegi tudomása szerint – csak 1729-es: a jezsuita Turóczi László névtelenül megjelent, latin nyelvű történeti műve tartalmazza. Ez a munka (*Ungaria suis cum regibus*) – a címben megígért uralkodói névsor mellett – Magyarország különböző településeit ismereteli meghatározott területi rendben; s ahol a helységhez valami érdekes anekdota kapcsolódik, azt is elmondja. Ilyenformán kerül elő Nagyidánál mint a helység egyetlen nevezetessége, az 1557-es (!) ostrom. A dátumnak azért van különös jelentősége, mert ettől kezdve többnyire ez az évszám megy majd tovább az adoma tárgytörténetében, s nem a humanista történetírók rögzítette 1556-os. Az anekdota tehát ebben az első, ismert változatában így szólt: „162. *Nagyidana clades Zingarorum*. Unde autem gentis illius Aegyptiae odium locus incurrerit, fortasse non ingratijs [sic!] Lectorum narravero: Franciscus Prinius loci Herus pro Zapolio moenia tutabatur Anno milles. quingentes. quinquages. septimo; in quae, quidquid hominum fortunae illius alebant, conjecerat. Erat major Zingarorum numerus é [sic!] diversis circum pagis coactus, ac valla custodire jussus; milite veterano ad interiora Arcis defendenda collocato. Egit rem Zingarus pro

⁴⁵ A tárgytörténetre alapvetően: DITTRICH, 1896., 27. skk.

virili, & multum supra spem: semel, iterum, ac tertió [sic!], nec sine strage impressionem facientis, militem repulit Ferdinandum. dabat [sic!] quippe illi animos & tractandi sclopi peritia, & amplius vita desperata. Quid multis? colligit obsessor vasa, ac iter inchoat. Commodum [sic!] discessus hic Zingaro accidit, quem nitratus jam pulvis totum defecerat. & omnino triumphasset, si vocem tenuisset. At enim vix Adversarius processerat; prorumpere continuo é [sic!] fossis ille, effundi agminatim in valla, minari dexterá [sic!], ac identidem inclamare: ite in malam crucem mortalium pessimi! gratiam vitae Superis habete. unus vos tumulus hausisset, si quidpiam adhuc pulveris nobis ad manum. Audit inconditam vociferationem Ungarus Germano mixtus, & socium rei admonet. Revertunt extemplo, aggerem scandunt, & nihil jam ferreis fistulis potentem Zingarum ad unum caedunt. Desiderati sunt ultra mille, tantumque [sic!] vulnus candidae illi Reipublicae hoc praelio inflictum, ut non minus hac aetate Zingaris infaustum sit nomen Nagyidae, ac Cannarum olim Romanis, Thermopylarum Persis.”³⁶ A cigányanekdotát a XVIII. század hetvenes éveiben valószínűsíthetően innen lehetett megismerni: Turóczi munkájának ugyanis ezek után volt még egy kiadása 1744-ben is, sőt – szempontomból ez a fontosabb – 1768-ban szintén megjelent. Ráadásul a legutóbbi edíciót nem kisebb történész dolgozta át, mint Katona István³⁷ – ez a körülmény már önmagában is érdeklődést kelthetett ezen munka iránt, amely a három kiadással szinte XVIII. századi sikerkönyvnek minősíthető. Ennél azonban nyomósabb érv is szól amellett, hogy Windisch éppen Turóczit használhatta: az Anzeigen 1776-os évfolyamában – tehát csak egy évvel később a már idézett német nyelvű anekdotaváltozatnál – látott napvilágot a cigányok történetéről és szokásairól egy hosszú cikksorozat, amely nyilvánvalóan Mária Terézia cigányügyi rendelkezéseinek reformszemponjtait visszhangozta és népszerűsítette³⁸. Az utol-

³⁶ [TURÓCZI] 1729., 176–177.

³⁷ PETRIK, Bibl. Hung., III. 701.

³⁸ Ez utóbbiakra l. SOÓS, 1991., 20–23.

só rész ab. H. szignóval volt ellátva³⁹, ez alapján pedig a szerzőt nyugodtan azonosíthatjuk Ab Hortis Sámuellel, aki a lapnak egyébként munkatársa is volt. Az egyik folytatásban a tudós értekező foglalkozott a cigányság katonai ügyességével (*Von der Zigeuner Geschicklichkeit in Kriegsdiensten*) és természetesen hosszasan kitért a nagyidai eseményekre is. Sőt, megadta a forrását is: „Diese Begebenheit beschreibt Lud. Turocius umständlich, in seiner Hungaria suis cum Regibus pag. 265. 266.”⁴⁰ A lapszámok kizárólag egyetlen kiadásra illenek: éppen az 1768-asra, a Katona István-átdolgozásra⁴¹, amely ekkor még nem is számított régi könyvnek, hiszen csak nyolc éve jelent meg. Aligha túlzás tehát a következtetés: ha Ab Hortis 1776-ban Turóczi-ra hivatkozva írja le (vontaképp fogalmazza át latinból németre) a nagyidai cigányok adomáját, ez lételezhetõ föl 1775-ben az ugyanezen lap szerzői köréhez tartozó Windischnél is.

Mindennek a filológiai oknyomozásnak van egy igen érdekes járulékos tanulsága is: tudniillik az, hogy a cigányok és a zsidók azonos asszociációs körbe látszanak tartozni, az egyik emlegetése szinte automatikusan hívja elő a másikhoz fűződő anekdotát. Nem csupán arról van ugyanis szó, hogy a cigányok miatt nevezetes lett helységnévhez másodlagosan hozzátartoznak egy fikatív zsidó eseményt is: a felidézés fordítva szintűgy működik. Maga Ab Hortis szolgáltatja erre az első látványos példát: idézett cikkében ő is csatol egy lábjegyzetet a „Nad-Ida” szóhoz. Ilyeténképpen: „Nagy-Ida, liegt im Abaujvarer Komitat, und hat gegenwärtig ein Kastell, das der hochgräflich Tschakischen Familie gehöret, U- [sic!] gleich aber wegen des großen jüdischen Konzilii, welches hier 1650, gehalten wurde, merkwürdig ist. S[iehe] davon das II. Stück des VIten Jahrg. S[eite] 12 u. f.”⁴² Vagyis Ab Hortis pedig úgy emlegeti Nagyidát, mintha az voltaképp a zsi-

³⁹ Beschluß der Abhandlung, von den Sitten, und der Lebensart der Zigeuner in Ungarn, dann von den Mitteln dieses Volk zu bessern. Anzeigen, VI. Jahrgang, XX. Stück (1776. máj. 15.) 157–160.

⁴⁰ Anzeigen, VI. Jahrgang, V. Stück (1776. jan. 31.) 38–39.

⁴¹ [TURÓCZI] 1768., 265–266.

⁴² Anzeigen, VI. Jahrgang, V. Stück (1776. jan. 31.) 38–39.

dókról híresült volna el, s ezzel mintegy az inverzét teremti meg Windisch eljárásának. Nyilvánvaló persze már magából a pontos hivatkozásból is, hogy Ab Hortisnak azért jut eszébe ennyire magától értetődően a zsidó zsinat, mert ugyanazon folyóirat előző évfolyamában olvasott róla. Ez azonban nem mond ellent annak, hogy itt egy kettős hívószó alakul az 1770-es években, szinte a szemünk láttára. Ennek tartós hatását pedig későbbi anekdotaváltozatok bizonyítják.

Különösen sokatmondó, hogy amikor az 1797-es Patzkó-féle kalendárium toldalékában olvashatunk a „Zsidók Conciliumokról, vagy Zsinatjokról”, utána rögtön megkapjuk a cigányanekdotát is. A kalendárium szövege bevezetéképpen hosszasan értekezik a zsidó történelem hamis Messiásairól, s ezután tér rá a zsidó zsinatra⁴³: „A’ Zsidók Conciliumokról, vagy Zsinatjokról mint hogy Magyar Országban történt, summásan ide írom; előre azt a’ jegyzést tévén: hogy a’ mint az Igaz Messiás meg-jövendölte, hogy fognak hamis Krisztusok támadni; az idő meg-mutatta ezen jövendölés igazságát, mert minden Századokban jelentek meg hamis Messiások kik a’ nyomorúlt Zsidókat megtsalták. A’ sokak közzül tsak kettőt említék. A’ II. Században élt amaz híres tsábító *Bárchochbáb*, ez Adriánus Tsászár idejében a’ Zsidókat fel-zendítette; a’ Zsidók azt mondják róla: hogy néki 25 000 tanítványi voltak, ’s az Isten néki olyan dolgokat jelentett meg, a’ mellyeket Mósestől el-titkolt ’s a’ t. szörnyű kegyetlenséget vittek véghez, kivált a’ Keresztyéneken; de a’ Romai erő által meg-győzöttetvén, el-esett ez a’ hamis Messiás. Tsak nem minden hitelt fejjül múlt, melly sok Zsidók veszték-el ezért a’ hamis Messiásért. Magok a’ Zsidók többre téstik annak számát, mint az Egyiptomból ki jöttekét, az az három Milliónál, és azt mondják: hogy a’ vér patakok olly sebességgel fojtak, hogy azok a’ négy fontos köveket, négy mértföldig is el-vitték, és hét esztendeig nem kellett a’ szántó földet trágyázni, úgy meg-kövéredett volt az ember vértől. A’ múlt Században, nevezetesen 1638ban Siriában amaz esméretes Hitegető *Sabbathai Sevi*, Iz-

⁴³ A kalendáriumi szöveg létezésére Szelestei N. László hívta fel a figyelmet: SZELESTEI, 1988., 337.

ráelben a' Királyok Királyának kiáltatta ki magát, és számtalan követői voltak. Attól való félelmében hogy Konstantinápolyban nyársban ne vonasson Török, vagy Mahometánus Vallásra állott, de nem sokára az után a' Szultán parantsolatjára le-nyakztatott. Minthogy tehát olly gyakran meg-tsalattattak, szükségesnek itélték hogy Tudossaik által a' jövendöléseket szorosabban meg-visgáltassák, és meg-határoztassák: *Ha eljött-é, vagy el-jövendő a' Messiás?* El-végezték, hogy egy Rabbinusokból álló nagy Conciliumot tartsanak, mellynek hejéül Magyarországban Abaúj-Vármegyében Nagy Ida Várossát választották. A' Gyűlés 1650-ben tartatott, 300 Rabbinusnál több jelent meg, ezeken kívül számtalan sok zsidóság Európának, és Asiának tartományai-ból. Sátorokban laktak, a' leg nagyobbikban volt az Gyűlés, de abba csak azokat bocsátották, a' kik fojvást tudtak Zsidóul beszélni, és fámiliajoknak laistromát meg-mutathatták. Az utolsók miatt igen sokan ki rekesztettek azok közül, a' kik a' Spanyol, Olasz, és Frantzia 'Sinagogákból mentek oda, ezeknek csak az engedődött meg, hogy bizonyos messzeségre a' nagy Sátortól a' mellyben a' Tanátskozások tartattak, azok között az idegenek között lehessenek, a' kiket az Újság kívánás vitt oda.

Egy Zahariás nevű Rabbinus a' Lévi Nemzetségéből választott Elölülőnek és szószollonak. Az első nap a' köszöntések, és annak vizsgálásában tölt-el; *hogya ha bírnak e' a' meg-kívánt tulajdonságokkal a' meg-jelent személyek?* 's 600-nál többen zártattak ki a' miatt hogy származásokat meg-nem tudták mutatni. Második nap kezdődött a' Concilium, Zakarias egy beszédet tartot, 's fel-tette: hogy mindenek felett azt kell meg vizsgálni: ha el-jött a' Messiás, vagy még keljen várni? Hoszas vetélkedés után arra határozták a' kérdést, hogy még nem jött-el a' Messiás, és az el-jövetelét a' Zsidó népnek bűne, és megtérhetetlensége akadályoztatja.

Ez után meg-visgálták melly formán jelenti ki-magát a' Messiás, és ezen három esmértető-jeleket határozták meg. 1.) Úgy jelen meg, mint egy nagy Király gyözedelmesen, és fel-szabadítja a' Nemzetet az idegen népnek járma alól. 2.) Semmi változást nem téssen a' Moses törvényében, és 3.) Egy Szűztől születettik, és születése léssen esmértetőjel az Idegeneknél. Végre azokkal akart meg-egyezni a' Concilium, a' kik azt hitték hogy a'

Messiás már meg-jelent, és az Illyés volt 's a' t. Még azon éjjel azt a' fontos kérdést-is meg-visgálták; ha a' Jézus a' kit az ő Eleik meg-feszítettek, nem az igaz Messiás volt-é? de ezt a' következendő nap a' Farizeusok Szektája meg-vetette, ezen okbol: mivel hogy a' Jézus szegénységben és nyomorúságban született. Egy Rabbinus, Abrahámnak hívták, a' Kristus Tsudatételeit vetette a' Farizeusok eleibe, és azt kérdezte tőle: kinek hatalmával tette azokat a' Kristus? Mellyre Zebedeus azt felelte hogy ördögi mesterség által. De Abrahám azt állította: hogy semmi bűbájosság által nem adathatik vissza a' látás, hallás, vagy szollás, a' vakon siketen vagy Némán születetnek. Erre is tsak azt a' képtelenséget felelték.

Minek utánna hét napokig tartott volna ez a' Concilium, hirtelen félbe szakasztatott hat Keresztyén Papoknak érkezések által, a' kik Romából küldettek. Mert azoknak próbáik a' felől hogy a' Kristus az Igaz Messiás nagy háborgást okozott a' Gyűlésben, 's egyéb nem hallatott benne, hanem értetlen lárma. Más nap el-oszlottak ezen Conciliumnak tagjai minekutánna meg-eggyeztek volna abban hogy három esztendő múlva egy más Conciliumot tartsanak Smyrnában.

Ezeket el-olvasván mondék [a szövegben Markalfnak és az öregnek a párbeszéde zajlik; értsd tehát itt: Markalf – Sz. M.] az Öreg Atyának: A' *Tzigányokról*-is hallottam én hogy valami szerencsétlenség történt rajtok *Nagy Idán*, szeretném a' maga valóságában tudni. Jól van fiam! monda az Öreg, kívánságodat tellyesíttem: [a kihagyott részben kitérőként a mohácsi csata következményeit és szörnyűségeit beszéli el az öreg – Sz. M.]

Közbe szóllék: Hát a' Nagy Idai Tzigányok azonba hogy jártak? Úgy fiam! úgy! monda az Öreg. Értd-meg hát, hogy 1557-ben *Prinyi Ferentz* azon Várnak Ura, Zápolya részére oltalmazta az erősséget, a' vidékről ki-ki fél-több javaival bé-futott a' Várba, a' Tzigányok-is ott keresték menedék hejeket, a' kiket Prinyi a' sántzok őrizetére rendelt, a' Magyar Vitézeket pedig bé vitte a' Várba. A' Ferdinánd tábora ostromlotta a' sántzot, háromszor akart bé rontani, de mind a' háromszor a' tzigánybanda hatalmassan vissza nyomta: Mi leszz belőle? A' Németh tábor szedi veszi a sátorfát, félbe szakasztja az Ostromot, Béts-felé ballag. – Jól járt a' Tzigánység, mert minden puska porából

ki-fogyott, szerentsés-is lett volna, ha nem fetsegett volna. De meg-részegegvén a' nagy gyözödelem borától, mihejt látta ez a' gyöngy nemzet, hogy a' Németh sereg útba van; aló vesd-el magad, ki másznak a' sántz árkából, kiábálnak a' Németek után számár fenyegetodzésekkel, *vigyen* ugy mondának az *ördög beneteket ezser firintsétek, hogy a' puska porunk el-fogyott, mert mindnyájatoknak itt nyalták volna fel a' víreteket a' kutyák.* – –
 – A' Németh táborban lévő Magyar Vitézek beszélnek Pajtásai-
 knak mit lotsognak a' Tzigányok; bezzeg azok-is meg-fordúlnak, rajta a' gyönyörű rajkókon, 's közzülök ezernél többet le-aprították.⁴⁴ Ez a hosszabban idézett változat nyilvánvalóan több forrásból táplálkozik. Magának a zsidó zsinatnak a leírása szövegszerűen az Uránia közleményére épül – ezt a mondatok néhol betű szerinti ismétlődése kétségtelenül bizonyítja⁴⁵ –, bár a kalendárium készítője erősen tömörítette az anyagot. Láthatuk azonban, az Urániában a fordító nem vette át Windisch láb-jegyzetét a cigányokról; bár ha megleszi, az anekdota egyik első magyar nyelvű változatát alkothatta volna meg. A kalendárium szövegének szerzője maga rendelte tehát egymás mellé a két eseményt, magyar nyelven ugyan feltehetőleg először, támogatva viszont egy majdnem két évezedes hagyománytól. Ezen a ponton azonban szükséges megtenni egy pontosítást is: természetesen nem ez a kalendáriumi szöveg volt az első vagy az egyellen, amely a cigányanekdotát tartalmazta. Erre már Szelestei N. László felhívta a figyelmet: „Mária Terézia cigányok letelepítését elrendelő parancsának megjelenésekor az 1769. évi kalendáriumában Streibig Tzigányok végső romlása címmel számol be Nagyida elvesztéséről, 45 strófában. Az 1799. évre szóló kalendáriumában Ellinger is közölte e verset, vidám dalok kíséretében.”⁴⁶ A dátumok egybeesése miatt megkockáztatható, hogy Streibig 1769-es verse mögött talán nem kizárólag a rendelet

⁴⁴ *Pesthi... kalendárium 1797.*, lapszám nélkül. (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteményének példányát használtam.)

⁴⁵ A Patzkó-kalendáriumokban egyébként nem ez az egyetlen átvétel az Urániából; a szövegátvétel többi bizonyítékát és az átvétel tényének jelentőségét a továbbiakban részletezem.

⁴⁶ SZELESTEI, 1988., 332.

hatása kereshető, hanem legalább annyira Turóczi könyvének 1768-as kiadásáé is. A kalendáriumi anyag nagymérvű pusztulása és kallódása miatt egyébként föltételezhető, hogy még ezzel sincs föltárva a nagyidai cigányok történetének populáris regisztere, sőt a szövegek filiációja is bizonyulhat a későbbiekben bonyolultabbnak. Az a tény azonban már önmagában komoly figyelmet érdemel, hogy az Uránia ezen szövege belekerült a korszak legnagyobb popularitást jelentő kiadványtípusába⁴⁷; ez jelentősen árnyalhatja a folyóirat hatásáról kialakítandó képet is.

A cigányok és zsidók egymás mellé rendelése figyelhető meg Vályi Andrásnál is, aki 1796 és 1799 között adta ki országleírását. Nagyidáról szólva először a cigányanekdotát meséli el, utána viszont – mielőtt rátérne a jelenkori természeti adottságok ismertetésére – nem felejtkezik el a másik történetről sem: „Fekszik Enitzkétől nem messze, Kassához pedig négy mértföldnyire, 1650-ben a’ Zsidóknak nevezetes, és igen számos öszvegyülések vala itten, a’ mellyben Religióbéli Tárgyak eránt tanátskoztak.”⁴⁸ Ennek a szemléletnek látványos továbbélését pedig még egy, immár 1818-ból származó adattal lehet szemléltetni: báró Mednyánszky Alajos Hormayr lapjában tett közzé egy érdekes cikksorozatot, s ebben az ország (ahogy ő nevezte: Osterreich) történelméből azon eseményeket vette sorra, amelyek tragédiáknak, balladáknak, legendáknak és regényeknek szolgálhatnának anyagot. A 33. folytatásban került elő a nagyidai cigányok története, a következő két bevezető mondattal, amelyben rögtön szerepel a zsidó zsinat is: „Einer der muthigsten Vertheidiger der oberungarischen Gegenden, war *Franz Perényi*. Unfähig, alle haltbaren Plätze gegen den Grimm der Türken zu vertheidigen, warf er (1557) in das, ohnferne *Kaschau* entlegene, durch den einst daselbst gehaltenen *Sanhedrin* der ungarischen Juden bekannt gewordene Schloß *Nagy-Ida* im *Abaujvarer*

⁴⁷ A példányszámokról l. KOVÁCS I. Gábor, 1989., 48. skk.

⁴⁸ Vályi Abaúj megyei szócikkeinek reprintjét használtam: CSORBA Csaba (kiad.), 1993., 119.

Comitate, einen zahlreichen Haufen *Zigeuner*, mit großen Verheißungen, sie zum hartnäckigsten Widerstande aufstachelnd.”⁴⁹

Ennek az asszociációs kapcsolatnak az ilyen hosszú tartama természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne ezzel párhuzamosan ellenpéldákat is találni: olyan említéseket, amelyekben a nagyidai cigányokhoz nem rendelődnek hozzá a zsidók. Ilyen például a német Grellmann 1787-ben, Göttingában megjelent áttekintése az európai cigányságról, amely egyébként a cigányanekdotát – bevallottan – Turóczi harmadik kiadásából veszi át⁵⁰; s ott valóban, láthattuk, nem szerepelnek a zsidók. Hasonlóképpen jár el 1798-ban Enessei György is, magyar nyelvű cigányságtörténetében – azzal a különbséggel, hogy ő csak utal a nagyidai vereségre, részletesebben nem tér ki rá⁵¹. Dugonics András posztumusz megjelenésű proverbium-gyűjteményében szintén felbukkan a nagyidai cigányanekdota, lábjegyzetben kapcsolódva hozzá a következő szóláshoz: „Kár: hogy puska [sic! nyilván kimaradt: porunk] el fogyott, mint a’ Nagyidai Cigányoknak.” Ez az anekdotavariáns azért is érdekes, mert itt ellenfélként a labancok vannak megnevezve, s ezzel összefüggésben a történet korábban szokásos pontos datálása el is marad, hiszen ez a változat már eloldozódott a XVI. század történelmi közegétől: „A’ Labanczok ellen igen vitézül viselték magokat a’ Nagyidai Cigányok, úgy hogy az ellenségnek el kölletett tollök menniek. Azoknak el menésök’ alkalmatosságán azt találták a’ Cigányok mondani: köszönnyétek Labancok: hogy puska porunk el fogyott. Ezt a’ Labancok meg tolmácsoltatván magoknak, és a’ Cigányokat rúttul el emisztették. Ennek keserves emlékezetére meg vagon még a’ siralmas Nagyidai nóta.”⁵²

A nyilván még szaporítható ellenpéldák ellenére azonban a Windischtól Mednyánszkyig ívelő szemlélet egységesen jellemezhető: a két, egymástól ugyan vallásilag, kulturálisan és gazdasá-

⁴⁹ MEDNYÁNSZKY, 1818., 524.

⁵⁰ GRELLMANN, 1787., 167–168. (Grellmann könyvére Soós István hívta fel a figyelmemet.)

⁵¹ |ENESSEI| 1798., 27.

⁵² DUGONICS, 1820., 207.

gi potenciál tekintetében különböző népcsoport automatikusan egymás mellé sorolódik. A rendi társadalom keretein kívül elhelyezkedő, életmódja miatt egzotikusnak tűnő etnikumok tehát szinte azonosítódnak (bár össze nem mosódnak), azáltal hogy mindkettő Nagyidához kapcsolatik. Ezért aztán valójában az a Nagyida, amely az anekdotákban szerepel, nem azonos a Kassa melletti mezővárossal: ez a név csupán a margónak, a társadalmon kívüli állapotnak a jelölése, amely ilyenformán a zsidókhoz és cigányokhoz egyaránt köthető. Az a hely, ahol a sehová nem tartozó népek jelentős eseményei történhetnek. Nagyida tehát nincsen sehol – vagy pontosabban: éppen ott van, a seholban. A nagyidai cigányok XVIII. századi anekdotaváltozataiban ugyanis semmiféle konkrétum nem kötődik a névhez: ez nem a valódi település, hanem egy fikció.

A nagyidai cigányok történetére azonban az Urániában nem található utalás. Kizárólag a helységnév lehet árulkodó. Windisch értelmező jegyzetéből még a mezővárosi rangot és az abaúji lokalizálást sem vette át a fordító. A magyar változat készítője a főszöveget végig átültette ugyan, de a lábjegyzeteket mindenestül elhagyta, még az érdekes, kuriózumszerű információkat (mint amilyen például a cigányanekdota lett volna) sem emelte át.

Az elhagyások miatt azonban a szöveg kétségkívül célratoróbbé vált. A zsidó zsinatról szóló tudósítás vándorútjának feltárása jól mutathatja, miképpen kerül bele egy eredetileg angol nyelvű, Magyarországot csak kulisszaként felhasználó propaganda-irat a németajkú hungarus értelmiség közvetítésével a XVIII. század végi, magyar nyelvű sajtóba. S mindeközben többszörös metamorfózison is keresztül megy: nyílt agitációs céljait kiiktatva történelmi leírássá értelmezik át (Windisch), majd ezt szóra-koztató anekdotává szelídítik, leheletnyi finomsággal, gyakorlatilag csak a lábjegyzetek elhagyásával (Uránia). A szövegnek ezt a funkcióváltását teszi még nyilvánvalóbbá, hogy ezek után ez a változat alapul szolgálhatott egy kalendárium toldalékában szereplő populáris olvasmány egyik részletéhez (Patzkó-féle kalendárium).

BÉL MÁTYÁS ADPARATUSA ÉS AZ URÁNIA

Az Uránia második kötetében szereplő közleménynek (*A tűzpróbáról Magyarországon*) fordítás voltáról a folyóirat semmiféle felvilágosítást nem ad. Abafi Lajos már idézett, 1880-as utalása nyomán azonban behatárolható ennek a cikknek az eredete is¹.

Az Ungrisches Magazinban, Karl Gottlieb von Windisch lapjában², valóban megtalálható a névtelenül megjelent *Von der Feuerprobe in Ungern* című cikk³, ahogyan ezt Abafinál olvashatjuk. Első olvasásra tényleg hajlamosak lehetnénk az Uránia közleményével azonosnak tekinteni, ha néhány körülmény nem intene óvatosságra. Ugyanebben az évfolyamban, nem túl nagy távolságra innen lelhető föl az a cikk is (*Nachricht von dem grossen jüdischen Concilio, welches im Jahre 1650. in Ungern gehalten worden*), amelyről Abafi szintúgy mint az Uránia forrásáról tesz említést. Ám ennek a közleménynek – ahogy az előző fejezetben bizonyítottam – egy évvel korábbi, teljesebb változata szolgált alapul a magyar fordításhoz: az Anzeigen 1775-ös évfolyamában, v. W. betűjellel ellátva jelent meg ugyanis eredetileg, s ezt a szöveget a szerző, Windisch 1781-ben csak ki-

¹ Abafi Lajos 1880-ban, amikor *A' nagy 'Sidó-gyűlésről, melly 1650-dik Esztendőben, Magyar Országba' tartatott* című, valamint az itt tárgyalandó szövegről ejtett szót, kijelentette: „A két utóbbi az »Ungrisches Magazin« 1781. folyamából van fordítva.” ABAFI, 1880., LXV.

² Windisch szerkesztői tevékenységéről és a lap jelentőségéről l. VALJAVEC, 1936., kül. 48.; FRIED, 1985., kül. 305–306.

³ UngMag Erster Band., 1781., 216–220.

vonatolta. Márpedig e két cikk, a tűzpróbáról szóló és a nagy zsidó zsinatot tárgyzó együtt mozgott, hiszen az előbbinek is volt egy korábbi változata, amely az Anzeigenben látott napvilágot⁴. Indokolt tehát feltenni a kérdést: nem ugyanarról a folyamatról van-e szó itt is, mint a zsidó zsinatos szöveg esetében? Vagyis arról, hogy Windisch, akit – a cikk végén olvasható v. W. szignó alapján – a tűzpróba-közlemény szerzőjeként is valószínűsíthetünk, a cikk első változatát publikálta 1774-ben az Anzeigenben, majd ezt némileg módosítva átvette 1781-ben a saját lapjába; az Uránia szerkesztői pedig ezt az eredeti változatot adaptálták a maguk számára 1794-ben? A kérdés eldöntéséhez a három szóba jöhető szöveg (a két német és az egyetlen magyar nyelvű cikk) tüzetes összevetése adhatja meg a választ.

Az már első olvasásra is nyilvánvaló, hogy a két német nyelvű változat között jóval kisebb a különbség, mint a zsidó zsinatról szóló szövegek esetében. Mindazonáltal itt is találhatunk olyan eltéréseket, amelyek döntőek lehetnek. Az 1774-es verzióban az első bekezdés második fele, amelyet gondolatjel különít el, így hangzik: „Ihr Ursprung [ti. a tűzpróbaé – Sz.M.] ist sehr alt, und gehört, außer Zweifel, in die Zeiten des Heidenthums. Man behielt sie aber auch bey, nachdem man die christliche Religion schon lang vorher angenommen hatte, ja, es scheint, daß bey Fortpflanzung des Christenthums sogar ihr Gebrauch ist befördert worden, indem man findet, daß der Exorcismus damit verbunden gewesen [lapalji jegyzetben: Man sehe hievon Lindenbrogium in formalis sollenib; und Baluzium nach], wodurch der gemeine Mann in seinem Wahne bestättiget, und der hergebrachte Aberglaube gleichsam gerechtfertiget wurde.”⁵ Ez a rész 1781-re jelentősen átalakul: önálló bekezdés is lesz, amelyhez egy legalább ugyanakkora terjedelmű, tudós lábjegyzet kapcsolódik. „Ihr Ursprung ist sehr alt, und gehört außer Zweifel in die Zeiten des Heydenthums. Man behielt sie aber auch bey, nachdem man die Christliche Religion schon lang vorher angenommen hatte, ja, in einigen Christlichen Ländern, ist sie in

⁴ Az Anzeigenről l. SZELESTEL, 1989., 95. skk.

⁵ Anzeigen IV. Jahrgang, XXXV. Stück. (1774. aug. 31.) 273.

zweifelhaften Sachen mehrentheils gebraucht worden, doch hat sie die Kirche wie es scheint, niemals gebilliget.” Az idefűzött lábjegyzet pedig a következő: „Honorius der Dritte, welcher von 1216 bis 1227. auf dem Päpstlichen Stuhle sah, schreibt L. V. Decret. tit. XXXV. Cap. III. also: Dilecti Filii, noviter in Livonia baptizati gravem ad nos querimoniam destinarunt, quod Fratres Templariorum, & alii qui temporalem in eis potestatem exercent, si quando de aliquo alio crimine infamantur, eos ferri Judicium subire compellunt: quibus si qua exinde sequatur adultio, civilem poenam infligunt. *Cum igitur hujusmodi Judicium sit penitus interdictum, utpote in quo Deus tentari videtur*, mandamus, quatenus dictos Fratres, & alios, ut ab hujusmodi conversorum gravamine omnino desistant, per censuram Ecclesiasticam appellatione remota compellas. Ein gleiches hat der Zweykämpfe wegen, im Entscheidungsfalle auch Cölestinus der Dritte um das Jahr 1193 geschrieben, eod. tit. Cap. I. und II.”⁶ Ezen a ponton az Uránia szövege igen pontosan az 1774-es változatot követi, azzal az – egyébként sokatmondó – különbséggel, hogy az ott található lábjegyzetet és hivatkozást elhagyták: „Eredetek igen régi, és Kétség kívül a’ Pogányságnak Idejébe tartozik. De megtartották még akkor is minekutánna a’ Keresztény Vallást már régen felvették, sőt úgy tetszik, hogy Idővel, még inkább Szokásba jött, mivelhogy az *Exorcismus* öszve völt véle kötve, a’ mennyire előre botsáttatott a’ Tzeremónia előtt, a’ mely által, a’ Közember Vélekedésében megerősítetett, és a’ régi Babona jóvá hagyatott.”⁷ Mivel – a cikk többi részének egyes szóválasztásbéli különbségeit nem számítva – gyakorlatilag ez az egyetlen jelentősebb, s ilyen módon perdöntő eltérés, ez erősítheti meg leginkább azt az analógiás következtetést, amelyet a zsidó zsinatról szóló írás filológiai háttérének ismeretéből vonhatni le: az Uránia két szerkesztője mindkét fordításra kiválasztott közleményt az Anzeigenből vehette át, s nem az Ungrisches Magazinból, ahogy Abafi vélte. Ez a gesztus egyébként, ahogyan látni fogjuk, tendenciaszerű, s nem esetleges.

⁶ UngMag Erster Band., 1781., 217.

⁷ Uránia, II., 297–303.

Az Uránia mindazonáltal néhány ponton jelentősen átalakította Windisch szövegét is: a szerkesztők elhagyták az összes lábjegyzetet. Itt tehát nincsen utalás Lindenbrogra, Pistoriusra sem, akikre az Anzeigenben még találunk hivatkozást. Ilyenformán a magyar fordításból csak ennyit tudhatunk meg a közlemény végső, közvetett forrásáról: „Melly régi a' *Tűzpróba* Magyar Országban nem lehet meghatározni. Legalább semmi Nyomát nem lehet látni 969-dik Esztendő előtt, és 1309. után. De ezen Közidőben sok Példáit lehet annak látni, a' mellyek közzül némellyek feljegyzettek egy Írásban, a' melly a' *Nagy-Váradí Káptalan'* Templomának Sekrestyéjében találtatott ezenn Tzim alatt: *Ritus explorandae veritatis in dirimendis controversiis*. Nyomtatott legelsőben 1550-dikben Kolosváron.”⁸ Windisch szövege ezen a ponton azonban bővebb, s meg is adja az innen hiányzó felvilágosítást: „Wie alt der Gebrauch der Feuerprobe in Ungarn sey, läßt sich nicht bestimmen. Wenigstens finden sich vor dem Jahre 969. und nach 1309. keine Spuren davon. In dieser Zeit aber, hat man häufige Beyspiele dieser Handlung, wovon uns einige, in einem Traktätchen, welches in der Sakristey der Domkirche zu Großwardein gefunden worden [lapalji jegyzetben: Es führet den Titel: *Ritus explorandae veritatis in dirimendis controversiis* und ist zuerst im Jahre 1550. in Klausenburg gedruckt, hernach aber auch dem Belischen Adparatus ad historiam Hungariae einverleibet worden.], beschrieben werden.”⁹ Vagyis innen egyértelműen kiderül, hogy Windisch Bél Mátyás *Adparatus*át használta, amelyben – az eredetileg 1550 májusában, Hoffgreff nyomdájában kinyomtatott¹⁰ – tüzesvaspróba-jegyzék (azaz a *Váradí Regesztrum*) 1740-ben újra megjelent¹¹. Bél forráskiadványa mint ősforrás szolgált tehát 1774-ben Windischnek támpontul, s ezt a szöveget pedig húsz évvel később, 1794-ben az Uránia magyar fordításban közölte – immár úgy,

⁸ Uránia, II., 297–303.

⁹ Anzeigen IV. Jahrgang, XXXV. Stück (1774. aug. 31.) 274.

¹⁰ RMNy I.87.; l. még: VARJAS, 1982., 153.

¹¹ A forrás leghasználhatóbb, mértékadó kiadása: *Regestrum*. A szakirodalomból l. még VAJDA, 1880.; KANDRA, 1898.; BARANYAY, 1938.

hogy a Bél Mátyásra történő utalást teljesen kihagyta belőle. Ennek a szövegleszámzásnak a tudatában nyomon lehet követni, milyen koncepció alapján dolgozott Windisch, illetve az ő szövegét miképpen értelmezték át és illesztették új kontextusba Kármánék.

Bél Mátyás *Adparatus*ának kiadása különálló egységekben történt, mindazonáltal úgy, hogy a lapszámok folyamatosak voltak¹². Ezt a szándékot Bél már az 1735. január 31-re keltezett előszóban összegezte: „Készen van az említett emlékek egy-két decasa¹³. Jónak láttam, hogy ezeket úgy bocsássam a nyilvánosság elé, hogy minden egyes darabot egyenként adjak ki; ha szükséges, jegyzetekkel magyarázzam, s az előszóban közöljem az olvasóval, hogyan jutottam az egyikhez vagy a másikhoz. A gyűjtemény nyomtatása pedig olyanképpen megy végbe, hogy mind az ívek rendjében, mind pedig a lapszámok szerint szorosan összefüggjön. Ezért aztán az emlékek kinyomtatásában egészen addig kell előrehaladni, míg kellő nagyságú kötet áll össze. Ennek megtörténtével tárgymutatót csatolunk a kötethez.”¹⁴ A tüzesvaspróba-jegyzék az ötödik kiadványként látott napvilágot; előszavának dátuma: 1740. szeptember 1. Bél levelezésének összegyűjtött anyagában két utalást is találhatunk a kiadvány készülésére: a Johann Daniel Schöpflinnek szóló, 1739. december 23-i¹⁵, illetve a Kolinovics Gábornak írott, 1739. december 31-i levélben¹⁶. A kiadványt – leszámítva az ajánlást – kétlapos,

¹² Bél Mátyás vállalkozásáról l. HAAN, 1879., 55–59.; vö. még általánosabb tájékozódásul TARNAI, 1984.

¹³ Itt szeretném megjegyezni, hogy az *Adparatus*nak csak egy decasa jelent meg, további kettő kéziratban maradt; egy ezekből összeállított kolligátum az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban lelhető fel. Erre l. V. KOVÁCS, 1987.

¹⁴ Az előszó – Déri Balázs magyar fordításában – megjelent újabban: BÉL, 1984., 185–191. Az idézet: 187–188.

¹⁵ „Ad me, quod adtinet, valeo adhuc, et in hoc meo pistrino, et vires inaniter perdo, et operam. Ad adparatum meum, membrum V. de iudicio ferri candentis, accessit. quod, vt accipias, diligenter curabo.” Bél Mátyás Johann Daniel Schöpflinnek, Pozsony, 1739. dec. 23. In: BÉL, 1993., 470–471.

¹⁶ „Ferrum candens Praefationem expectat.” Bél Mátyás Kolinovics Gábornak, Pozsony, 1739. dec. 31. In: BÉL, 1993., 471.

külön előszó vezet be, majd következik maga a jegyzék, bőséges értelmező jegyzetekkel; ezekről maga Bél árulja el az előszóban, hogy Tomka-Szászky János készítette őket: „Ceteroquin, ne obsoletus liber, nudus, immo fordidatus, in lucem prodiret, Cl. IOHANNES TOMKA SZASZKY, in lycaeo nostrate, Conrector longe meritissimus, elaboratum suapte voluit.”¹⁷ Végül pedig a tűzesvas-próbát keretező mise szövege olvasható, szintén lapalji magyarázatokkal. Windisch cikke jórészt erre a legutolsó egységre épül; egy futólagos történeti áttekintés után – amelyben helyet kaptak röviden az európai, elsősorban természetesen német párhuzamok is – következik a már idézett forráshivalkozás. Windisch utal ugyan arra, hogy ennek a jegyzéknek sajátossága és jelentősége a régi magyar nevek megőrzése is; mindazonáltal ő magának a szertartásnak ismertetését tartja legfontosabb feladatának: „Es ist auch weder meinen Absichten gemäß, noch der Mühe werth, einen Auszug dieses Werkchens zu liefern; indem es lauter scythische Namen enthält, die izt niemand mehr bekannt sind. Ich will also, nur die Handlung selbst und die dabey gebrauchten Cerimonien beschreiben.”¹⁸ Erre a célra valóban a legutolsó rész felelt meg. Bár Windisch támaszkodhatott olykor magára a jegyzékre is: azon kijelentése, hogy a próbát háromnapos böjt előzi meg, többször szerepel az egyes esetek leírásakor¹⁹. Igaz, az egyik, később idézendő lábjegyzetből szintúgy kiemelhetle ezt a mozzanatot is.

Az *Adparatus* utolsó egységéből mindazonáltal leginkább a bevezető és a lezáró egységek szolgáltak Windischnek forrásul, különösen a CCCXC., a CCCCXII., a CCCCXIII. és a CCCCXIV. §. Vagyis Windisch nem törekedett az egész liturgia bemutatására, megelégedett bizonyos mozzanatok kiemelésével, a folyamat érzékeltetése céljából. A CCCXC. §-nál – amely a misét celebráló püspöknek a vasat megáldó szavait tartalmazza – ez olvasható a liturgikus cselekedet funkciójaként: „Sequitur (i) Benedictio Episcopalis, super nouum Ferrum, ad manifestandum verum

¹⁷ Az *Ad Lectorem* című előszóban. In: *Ritus* (lapszám nélkül).

¹⁸ *Anzeigen* IV. Jahrgang, XXXV. Stück (1774. aug. 31.) 273–276.

¹⁹ Pl. a 24., a 367., a 368. eset szövegében (*Ritus*, 201., 269., 269–270.)

Judicium.” Utána következett maga a könyörgés: „*Oratio. Benedic Domine Pater omnipotens! aeterne Deus! per inuocationem sanctissimi Nominis tui, & per aduentum vnigeniti filii tui, Domini nostri Jesu CHRISTI, atque per donum Spiritus Sancti, ad manifestandum verum iudicium tuum, hoc genus metalli, vt sit sanctificatum & consecratum, vt omni daemonum falsitate procul remota, fidelibus tuis, veritas veri iudicii tui, manifesta fiat, per Dominum nostrum IESUM CHRISTUM &c, &c.*”²⁰ Az (i) betűvel jelzett lábjegyzet pedig tartalmazta az információkat a tűzpróbára előkészítő háromnapos böjtről, a szövegből egyébként nem érthető látványmozzanatokról, valamint az ezalatt énekelt zsoltárról: „*Post accusationem legitime factam, & triduum in ieiuniis & oratione consumtum, sacerdos vestibis sacris, praeter causiam, indutus, ferrum ante altare positum, forcipe accepit, & hymnum trium puerorum: Benedicite omnia opera &c. decantans, illum ad ignem detulit, benedictione, super ferrum, super locum, & super ignem prius recitata, M. ZVERIVS BOXHORNIVS, Hist. Vniuers. p. 582. 583. edit. Lugd. 1652 ex MS. codice Anglicano.*”²¹ Ez az egység még a mise előtti szertartás része. A Windisch felhasználta CCCCXII. § viszont már gyakorlatilag a mise utáni liturgiához tartozik: itt a vádlottat a misét celebráló pap – kiközösítést helyezve kilátásba – újból megszólította, hogy ne áldozzon, ha bűnös. Ezután történt csak meg a vádlott szabályszerű áldoztatása, a tüzesvas-próbát közvetlenül megelőző szertartásként. A főszöveg tehát a következőket tartalmazza: „*Postea (b) communicat eum Sacerdos, his verbis: Interdico tibi, o homo! coram omnibus astantibus, per Patrem & Filium & Spiritum Sanctum, & per tremendum diem iudicii, per Mysterium Baptismatis, per venerationem omnium Sanctorum, vt, si de hac re culpabilis es, aut fecisti, aut sciuisti, aut baiulasti, aut concensisti, aut propter actam culpam denominatam, sciens factoribus iuuisti, vt ecclesiam non introeas, Christianae societati non miscearis, si reatum nolueris confiteri admissum, antequam iudicio examineris publico.*” Közvetlenül

²⁰ *Ritus, 274.*

²¹ *Ritus, 274.*

utána olvasható a CCCCXIII. §, amelyben az ártatlanságot fir-
tató kérdésekre a vádlottnak ki kell nyilvánítania büntelensé-
gét: „Tunc interrogetur sceleratus a Sacerdote, his verbis. Frater!
es iustus ab hoc crimine, de quo accusaris? R. Justus sum.
Interrogetur, mundus? R. mundus sum.”²² Ezután következik
magának a tüzesvasnak a kézbe vétele („§. CCCCXIV. Tandem
accusatus (c) accipiat ferrum ignitum, haec verba sequentia
dicendo”), amelynek során a vádlottnak a következő szavakat
kell mondania: „Per illud Corpus Domini nostri JESU CHRISTI,
quod hodie sumsi, non confidens in vllum (d) maleficium, nec in
virtutibus herbarum, accipio hoc ferrum.” Ennek az egységnek
a két lábjegyzete szintén nyomot hagyott Windisch szövegében:
„c.) Mox accusatus, ad nouem pedum mensuram, ferrum per-
ferrat. BOXHORNIIUS l. c.”; illetve: „d.) Ad omnem fraudem
euitandam, manus sigillo munita, triduum obuelabatur, & si
sinus crudescens, in ferri reperiebatur vestigio, reus, sin minus,
iustus esse iudicabatur, proptereaue laus DEO, iustissimo
referebatur. BOXHORNIIUS. *Hist. Vivers. p. 584.*”²³

Windisch ezekre a szövegegységekre támaszkodva a követke-
zőképpen ad láttató erejű leírást a tüzesvas-próbáról: „Wenn die
Klage ordentlich geschehen, und der Beklagte erschienen war,
um sich durch die Feuerprobe zu rechtfertigen, so war ihm dazu
ein Tag bestimmet; zuvörderst aber mußte er sich durch ein
ununterbrochenes dreylätiges Gebeth und Fasten, dazu vorbe-
reiten.

Erschien nun der Tag selbst, an welchem die Probe vorge-
nommen werden sollte; so fieng man die ganze Handlung, die
allemal in der Kirche geschah, mit Lesung der heiligen Messe
an, welche der Bischof, oder ein anderer Priester, der dessen
Stelle vertreten mußte, im bischöflichen Ornate, verrichtete.
Nach Endigung derselben ergriff er das, vor das Altar gebrachte
Eisen, mit einer Zange, und stimmte das Lobgesang der drey
Knaben im feurigen Ofen an. [lapalji jegyzet: Benedicite omnia
opera, &c.] Er trug es sodann in das Feuer, nachdem er vorher

²² *Ritus*, 278.

²³ *Ritus*, 278.

sowohl über dasselbe, als über das Eisen einen Segen gesprochen hatte. [lapalji jegyzet: Die Formel war diese: *Benedic Domine Pater omnipotens, aeterne Deus! per invocationem Sanctissimi Nominis TUI, & per adventum unigeniti filii TUI, Domini nostri Jesu Christi, atque per donum Spiritus Sancti, ad manifestandum verum iudicium tuum, hoc genus metalli, ut sit Sanctificatum & Consecratum, ut omni daemonum falsitate procul remota, fidelibus TUIS, veritas veri iudicii TUI, manifesta fiat, per Dominum nostrum Jesum Christum rc.*] Wann nun das Eisen durchaus glüte, so mußte der Beschuldigte durch einen Eid versichern, daß er in Ansehung der wider ihn gemachten Beschuldigungen völlig rein sey [lapalji jegyzet: Der Priester fragte ihn: *Frater, es iustus ab hoc crimine, de quo accusaris? R. Justus sum. Und abermal: Mundus? R. mundus sum*]; und hierauf bestätigte er die Wahrheit dieser eidlichen Aussage durch den Genuß des heiligen Abendmahls [lapalji jegyzet: Bey der Kommunion sagte der Priester: *Interdico tibi, o homo! coram omnibus adstantibus, per Patr. & Fil. & Sp. S. & per tremendum diem iudicii, per mysterium baptismatis, per venerationem omnium sanctorum, ut, si de hac re culpabilis es, aut fecisti aut scivisti, aut bajulasti, aut concessisti, aut propter actam culpam denominatam, sciens factoribus juvisti, ut ecclesiam non introës, Christianae societati non miscearis, si reatum nolueris confiteri admissum, antequam iudicio examineris publico.*] Hierauf wurde das Eisen, nicht nur mit Weyhwasser besprenget, sondern, überdieß auch noch, mittelst des Exorcismus beschworen; und wann dieß alles vorbey war, so mußte der Beschuldigte nunmehr die von ihm verlangte Probe machen: dabey er die Worte sagte: *Per illud Corpus Domini, quod hodie sumsi, non confidens in ullum maleficium, nec in virtutibus herbarum, accipio hoc ferrum* [lapalji jegyzet: Vielleicht ward auch während dieser Zeit mancher Betrug gespielt, und der zugefügte Schaden, durch schleimige Hilfsmittel geheilet. Denn, es kamen sehr viele unbeschädigt davon.]. Es wurde aber dieselbe nicht auf einerley Art verrichtet; indem der Beklagte, bald ein glühendes Eisen, in die Hand nehmen, und einige Zeit tragen; bald aber über einige glühend gemachte Pflugschaare gehen mußte. Kaum hatte er dieses verrichtet; so wurden sogleich die Hände oder Füße in

ein Tuch gewickelt, versiegelt, und erst nach dreyen Tågen, in Gegenwart des Klågers, und einer Menge Volks aufgemacht, und entblößet. War nun der Angeklagte unverlezt, so wurde er öffentlich für unschuldig erkläret, und losgesprochen. Im Gegentheile aber glaubte man gewiß, daß er des angeklagten Verbrechens schuldig sey, und man belegte ihn sodann mit derjenigen Strafe, die das beschuldigte Verbrechen nach sich zog.²⁴

Windisch láthatólag nem ismerteti a liturgia teljes szövegét. Ennek egyik következménye pedig az lesz, hogy több tévedés kerül bele a cikkébe. Azt állítja, hogy a mise *után* kezdődő szertartásból idéz, noha a vasnak az oltár eleibe vitele és a három ifjú énekének a recitálása éppúgy a mise előtti szertartás része, mint a vas megáldása, amelynek szövegét *szó* szerint adja. Ezután eltekint olyan, liturgikus szempontból elhagyhatatlan formulák ismertetésétől is, mint a különböző áldások (a tüzelés helyének, illetve a tűznek a megáldása) és a teljes miseszöveg, beleértve az Ézsaiás könyvéből származó olvasmányt (az új katolikus bibliafordítás rövidítése szerint: Iz 55, 6–7.) és a Márktól származó evangéliumot is (Mk 11, 22–24.) A szertartás következő, általa kiemelt eleme tehát igencsak nagy távolságra van a mise előtti liturgiától, hiszen az már a közös áldozás utáni rész, magának a vádlottnak a megáldoztatása. Ráadásul ezen a ponton nem ragaszkodik az *Adparatus*ban olvasható szertartásszöveg sorrendjéhez sem: a CCCXIII. §-ban szereplő, dialogikus formulát előbb említi, mint a misét celebráló püspök szavait, amelyek pedig közvetlenül ezelőtt, a CCCXII. §-ban találhatók. Ezzel pedig éppen a szertartás egyik leglényegesebb elemét, a próbát tevő személy szentáldozását illeszti rossz helyre. Persze nem szabad elfelejteni a cikkből kikövetkeztethető szándékot sem. Nyilvánvaló módon a szerző a leglátványosabb, s ily módon a leginkább eltérő mozzanatok kiemelésére törekedett, sokkal jobban ragaszkodva a különösséghez, mint a tipikushoz. Nála éppen ezért az a tény, hogy a próba alapvetően a miseliturgia része, nem kapott hangsúlyt, bár bevezetésképpen említi

²⁴ Anzeigen IV. Jahrgang, XXXV. Stück (1774. aug. 31) 274–276.

ti. Voltaképp logikus és érthető tehát az a megoldása, hogy nem terhelle meg saját szövegét hivatkozásokkal: következetesen elhagyta a szakirodalmi hivatkozásokat, Boxhornius nevét ilyenformán le sem írja. Annak ellenére sem, hogy láthatólag támaszkodott a tőle vett információkra. Feltűnő a distancia-teremtés is: a tüzesvas-próbát a régmúlt idők babonáságaként ismerteti. Ez a felvilágosult fölényérzet leginkább a nyilvánvaló csalárdságok – igaz, csak lábjegyzetbe szorított – említésében nyilvánul meg. Bár egyébként az ott summázott észrevétel – miszerint sokan sértetlenül távoztak – természetesen nem az egyébként kivonatolt szertartásszövegre megy vissza, hanem magának a regesztrumnak a végigtanulmányozásából eredhet. Bél Mátyás a forráskiadványhoz fűzött előszóban mindazonáltal nem hangsúlyozta ennyire a babonának, a túlhaladott tévelygésnek a téziséit a forrás közzétételének indoklásakor; nála a múlt, s különösen a magyar közjog egyik érdekes emlékéről van csupán szó, amely ilyenformán megérdemli a publikálást: „Iudicium Ferri Candentis, pridem id quidem, in gente nostra abrogatum, neque vsquam gentium, nisi barbarae forte sint, & toto caelo a nobis diuisa, frequentatum amplius, in ADPARATUM hunc ad *Historiam Hungaricam* referre, multis de caussis, visum est. Et primo quidem, quod nondum mihi liber occurrerit; tametsi, ad haec istius modi curiosa, sic satis adlento; qui vberiorementem *Antiquitatum Hungaricarum*, praebeat his, quibus volupe est, non ignorare, quid prisci illi homines, seu cum laude egerint, seu cum vituperio; quibus praeterea institutis, moribus quaque integritate iniquitateue, mutuo conuixerint; quibus ritibus innocentiam illorum, istorum maleficia, iuerint detectum. Tanta enim, horum omnium, in libello hoc seges est, quam quae potest esse maxima. Deinde, ita existimo, illustrando *Iuri Hungariae Publico*, materiam hinc, non idoneam minus, quam selectam etiam, decerpi posse: si quis sua interesse putet, vetera cum nouis, & haec, cum illis, contendere, ex vtriusque autem, aduersaria facere, quorum ope, priscis regum decretis, lux adsundi; explicari obscura; incerta adfirmari; reselli fabulosa; expediri intricata possint.”²⁵ Ezen a ponton válik a legnyilvánvalóbbá a

²⁵ Ad Lectorem In: *Ritus* (lapszám nélkül).

különbség Bél és Windisch felfogása között: Windisch ugyanis nem kezeli történeti forrásként a regesztrumot. Számára sokkal inkább egy meghaladott korszak kuriózumaként érdekes; ezért is jóval kevésbé törődik a korabeli kontextus akár utalás-szerű rekonstruálásával, amelyet pedig Bél – aki szándéka szerint forráskiadványt akart létrehozni – legalább a továbbvezető hivatkozások megadásával soha nem téveszt szem elől. Windisch, nem lévén katolikus, a forráskiadvány szövegétől ily mértékben eltávolodva, saját maga nem tudta észlelni liturgikus tévedéseit sem. Mivel pedig az Uránia szerkesztői gyakorlatilag Windisch szövegének szoros fordítását végzik el – kihagyásaik jelentőségére persze érdemes lesz a továbbiakban külön kitérni –, hasonlóképpen a szórakoztató, anekdotikus különlegesség irányába tolják el a tüzesvaspróba-jegyzék ismertetését, reprodukálván hibáit is.

Kármánék folyóiratában a vonatkozó részlet szövege a következő: „Midőn a' Vád megesett, és a' Bévádolt megjelent, hogy magát a' Tűzpróba által meglisztíttsa, Nap rendeltetett néki: de előre elkellett magát készíteni arra három napi szüntelen való Imádság, és Bőjtölés által.

Elérkezvén a' rendelt Nap, a' Próba, a' melly mindenkor a' Templomban történt', a' szent Misével kezdődött, a' mellyet a' Püspök olvasott, vagy pedig helyette más Pap Püspöki Öltözetbe'. Annak végével, felfogta az Oltár' eleibe hozatott Vasat egygy Fogóval, és rákezdetta a' *három Ifják'Énekét* [sic!] a' tüzes Kementzében. Azután a' Tűzbe tette, minekutánna mind a' Tűzet, mind a' Vasat megáldotta volna [lapalji jegyzet: Az Áldás' Formulája ez vólt: Benedic Domine, Pater omnipotens, aeterne Deus! per invocationem Sanctissimi Nominis TUI, & per adventum Unigeniti Filii TUI, Domini nostri Jesu Christi, atque per donum Spiritus Sancti, ad manifestandum verum iudicium tuum, hoc genus metalli, ut sit Sanctificatum, & Consecratum, ut omni daemonum falsitate procul remota, fidelibus TUIS, veritas veri Iudicii TUI, manifesta fiat, per Dominum nostrum Jesum Christum &c.]. Minekutánna a' Vas egészen tüzese vólt, megkellett esküdni a' Vádolatottnak, hogy egészen tüzese az ellene tett Vádtól [lapalji jegyzet: A' Pap ezt kérdezte: Frater, es justus ab hoc crimine, de quo accusaris? R. Justus sum. Is-

mét: Mundus? R. Mundus sum.]; a' melly Hitével tett Állítását azután megerősítette a' Szent Vatsorával való Élés által [lapalji jegyzet: Az Vatsorával való Éléskor ezt mondotta: Interdico tibi, o homo! coram omnibus adstantibus, per Patr. & Fil. & Sp. S. & per tremendum diem iudicii, per mysterium baptismatis, per venerationem omnium Sanctorum, ut, si de hac re culpabilis es, aut fecisti, aut scivisti, aut bajulasti, aut concessisti, aut propter actam Culpam denominatam, sciens factoribus iuvisti, ut ecclesiam non introes, Christianae societati non miscearis, si reatum nolueris confiteri admissum, antequam iudicio examine- ris publico.]. E' meglévén, szentelt Vizzel megöntöztetett a' Vas, és az *Exorcismus* szerént reáolvastak; és minekutánna mind ez megtörtént, megkellett tenni a' Vádoltottnak a' tőle kívántott Próbát: a' melly mellett ezen Szókat mondotta: *Per illud Corpus Domini, quod hodie sumsi, non confidens in ullum maleficium, nec in virtutibus herbarum, accipio hoc ferrum* [lapalji jegyzet: Talán Tsalárdság-is történt ez Időközben, és az Égetés hirtelen segítő Szerek által meg-gyógyított. Mivelhogy sokan Sérelem nélkül mentek el.]. De nem eggyféleképpen viteltetett az végbe; mivelhogy majd tűzes Vasat tartozott Kezébe venni a' Vádoltottnak, és azt egy Ideig hordozni; majd pedig tűzes Szántóvasakon járni. Alig lett Vége ennek; hogy Kezei, vagy Lábai egy Lepedőbe takartattak, bépetséltettek, és tsak harmad Nap múlva oldoztatták fel a' Vádolónak, és nagy Számú Népnél jelenléttében. Ha Sérelem nélkül találtatott lenni az Elvádoltottnak, ártatlannak állítatott közönségessen, és el-botsátatott. Az ellenkező Esetben pedig azt hitték, hogy nem tiszta az ellene tett Vádtól, és azon Büntetésre ítéltetett, a' melly arra a' Vétekre volt rendelve, melly eránt bévádoltatott."²⁶

Az Uránia meglehetősen híven, szinte szolgálisan tolmácsolja a német szöveget. Néhány ponton azonban rövidíti Windisch verzióját. A fordító kihagyja például a következő lábjegyzeteket: „Man sehe hievon Lindenbrogium in formalis sollenib; und Baluzium nach.”; „Regino Libr. II. Chron. ad annum 887. beyrn Pistor T. I. sript. rer. germ.”; „Pistorius loco citato”. Ezek nyil-

²⁶ Uránia, II., 297–303.

ván olyan, tudós értekezéshez illő apparátust jelentettek, amelyek az Uránia szellemétől jórészt idegenek voltak, hiszen az efféle hivatkozások más esetekben is hiányoznak a folyóirat számaiból. Valószínűleg inkább az egyszerűsítést szolgálta már, hogy elhagyták a tüzes kemencébe vetett három zsidó ifjú énekének incipitjét, amelyet egyébként az *Adparatus* is csak így, rövidítve közölt, s Windisch csak lábjegyzetbe vette át: „Benedicite omnia opera, &c.” Mindezzel párhuzamosan átvették azonban a főszövegbe a tüzesvas-próbákat tartalmazó kiadvány leírását; igaz, ahogyan ezt már idéztem, elhagyták belőle azt az információt, hogy 1550 után Bél Mátyás jelentette meg először. Ez az elhagyás gyakorlatilag a végső forrás elfedését is magával hozta. Megtartották viszont Windisch azon lábjegyzetét, amelyben a csalárdságok iránti gyanúját fejezte ki. Mindezeknél sokatmondóbb változtatás azonban, hogy az Uránia következetesen kihagyja Windischnek azokat a mondatait, amelyek a szerző szándékának önreflexív megfogalmazását tartalmazták. Ilyen volt a második bekezdés első mondata: „Da ich izt einzig und allein, von der Feuerprobe in Ungarn, eine kurze Nachricht zu geben gesonnen bin, so werde ich mich in keine kritische Untersuchung einlassen; sondern nur bey der historischen Beschreibung derselben stehen bleiben.” A másik ilyen kihagyott mondat pedig éppen a tűzpróba leírását előzi meg: „Ich will also, nur die Handlung selbst und die dabey gebrauchten Cerimonien beschreiben.”²⁷ Persze Windisch értekezése e két szándéknak aligha tudott megfelelni: a kritikai – ráadásul történetlenül kritikai – szemlélet meglehetősen nyilvánvaló a cikkében, valamint magának a szertartásnak sem adja végül is korrekt leírását. E két mondat elhagyása mégsem azt jelenti, hogy az Uránia helyesbíteni kívánta volna az *Anzeigen* tárgyi tévedéseit. Annak sincs nyoma, hogy ezeket észlelték volna: semmi sem utal arra, hogy – mondjuk magának a forrásnak a bevonásával – korrigálni akarták volna a közleményt. Sőt, még szaporították is a hibá-

²⁷ Az összes idézet: *Anzeigen* IV. Jahrgang, XXXV. Stück (1774. aug. 31.) 273–276.

kat. Amikor idézték a tüzesvas-próba szertartásának azon mozzanatát, amelyben a pap – egy előzetes figyelmeztetés után – megáldoztatja a vádlottat, kihagyták, esetleg csak kifejejtették a mondat eredeti állítmányát, a *Priester* szót. Ilyenformán a bevezető mondat csak úgy érthető, hogy a liturgia itt magának a próbát tevő személynek a szavait rögzíti – ez pedig, figyelembe véve akár csak a liturgikus szöveg tartalmát is, képtelenség lenne. Mindazonáltal nem kell feltétlenül tudatos módosításra gyanakodnunk: ez lehet természetesen akár sajtóhiba is. A változtatások mégis inkább abba az irányba mutatnak, hogy a kuriózitás-jelleg fölerősödjön – ahogyan ezt már Windisch cikke is kezdeményezte. A liturgiában elkövetett tévedések pedig nyilván éppúgy aligha tűnhettek föl a közvetett forrást már figyelembe nem vevő, református szerkesztőknek, mint ahogy az evangélikus Windischnek. Pántzél Dániel egykorú ismertetése mindenesetre így is elismerőleg szólt erről a cikkről: „XIV. A' tűz-proba Magyar Országban, a' régi szokásoknak fontos darabja helyessen magyarázva.”²⁸

A jól föltárható szövegleszarmazásnak mindenesetre több fontos tanulsága van. A szakirodalom eddig azt is alig tartotta számon, hogy a Bél kiadta *Váradí Regesztrum* egyik első értelmezési kísérlete Windisch érdeme²⁹. Pedig Windischnek és Bél hagyatékának az összekapcsolódására adatszerűen és metaforikusan is több adalék fölmerült már: hadd utaljak arra, hogy a nagy tudós kézíratait megvásároló érsek, Batthyány József többek között éppen Windisch akarta megnyerni a munka folytatására, a hagyaték kiadására – egyébként sikertelenül³⁰. Kosáry Domokos pedig – saját nagy távlatú művelődéstörténeti modelljének keretei között – Bél szellemiségének egyik folytatóját

²⁸ MMerkBibl 59–62.

²⁹ A tudománytörténeti előzményeket áttekintő Vajda nem tud erről: VAJDA, 1880., 28. skk.; Baranyay pedig csak az Ungrisches Magazin-béli közleményre utal: BARANYAY, 1936., 103. Itt jegyzem meg, hogy az Uránia cikkével egy időben Sándor István is ismerteti – igaz, jóval rövidebben és konkrétumok nélkül – az istenítéleteket, így a tüzesvas-próbát is: SÁNDOR, 1795., 44–45.

³⁰ SZELESTEI, 1984., 14.

Windischben vélte felfedezni³¹. A forrás kimutatása, még ha önmagában apró filológiai adalék is csupán, nyilván hozzájárulhat ennek a megállapításnak az alátámasztásához is. Ugyanakkor pedig az Uránia magyar fordítása jól érzékeltetheti azt, hogy milyen közvetítő fázisokon keresztül épülhetett bele a magyar nyelvű kultúrába Bél munkássága.

³¹ „Bél útja közvetlenül a felvilágosodás felé vezetett. Akik az ő társadalmi közegéből ezt az utat folytatták tovább, a felvilágosodás első hazai változatához, a felvilágosult abszolutizmushoz érkeztek el. Ezen az úton haladt, a maga módján, a pozsonyi lapalapító földrajzi-történelmi szerző Windisch Károly Gottlieb, Beer és Tomka-Szászky tanítványa...” KOSÁRY, 1984., 795–816.

GEORG FORSTER AZ URÁNIÁBAN

Az *Uránia* II. számában megjelent, a *Remekek a' Düsseldorffi Képpalotában* című cikk képzőművészeti tárgya miatt különösen figyelemre méltó; mert bár a folyóiratban nem egyedülálló az ilyen irányú érdeklődés, itt a legnyilvánvalóbb az ízlésfejlesztés tudatos szándéka¹. Ezt hangsúlyozza az utolsó mondat: „Ha ezen Próbával fel-támaszthatjuk az olvasó Közönségnek a' szép Mesterségek eránt-való Szerelmét, több illyeket a' jövő Köttetekben leírni Örömnök lészen.”² Ezzel az írással a szakirodalomban legutóbb Gálos Rezső foglalkozott részletebben³; ő kísérletet tett a forrás meghatározására is: szerinte a forrás Heinse lenne, a *Briefe aus der Düsseldorffer Gemäldegalerie 1776–1777* című munka⁴. Ha azonban tüzetesen összevetjük egymással Heinse értekezését⁵ és az *Uránia* cikkét, a megállapítás nem bizonyul meggyőzőnek. Ennek a német szövegnek csak annyiban van köze a magyarhoz, hogy – mivel ott szintén a düsseldorfi képtárról van szó – értelemszerűen ugyanazoknak a képeknek a leírása is megtalálható benne. A szakirodalomban – igaz, meglehetősen elszigetelten – felbukkant már Gálos előtt jóval egy másik azonosítás is, amelyet azonban senki sem pró-

¹ Ezt emelte ki: ERCZBRUCKER, 1915., 152.

² *Uránia*, II., 131.

³ GÁLOS, 1954., 115.

⁴ GÁLOS, 1954., 115.

⁵ Heinse szövegét az alábbi, kritikai igényű szövegkiadásban használtam: HEINSE, 1912.

bált meg igazán kiaknázni⁶. A Budapesti Szemle 1878-as évfolyamában -k- betűjeggyel⁷ megjelent egy recenzió Halász Ignác monográfiájáról, s ennek az ismertetésnek egy lábjegyzete veti oda: „Megjegyzem egyszersmind, hogy az Urania II. kötetének ily című darabja: *Remekek a düsseldorfi képpalotában* (119–131. l.) gyöngye kivonat Forster György *Ansichten vom Niederrhein* (1790.) című kitűnő művének 8-dik fejezetéből.”⁸ Ez a megállapítás – a későbbi szövegösszevetések alapján – valóban helytállóan és pontosan jelölte meg az átvétel forrását.

Georg Forster (1745–1794) korának nevezetes polihisztorja volt, nevéhez elsősorban útleírások és természettudományi, illetve történeti értekezések fűződnek⁹; *Ansichten vom Niederrhein von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich im April, Mai und Junius 1790* című könyve 1791-ben jelent meg¹⁰. Első látásra itt is útleírásról van szó: Forster műve tudatosan ráépül egy olyan műfaji hagyományra, amelynek a XVIII. századi német irodalomban komoly előzményei és párhuzamai vannak¹¹. Forster korábban a Cook kapitány második felfedezőútajáról szóló művével sikeres kísérletet tett egy idegen kultúra leírására¹², itt azonban az utazás célja nem ismeretlen vidékek felfedezése, hiszen – többek között – Flandria, Hollandia, Anglia és Franciaország jelenti a mű tárgyát. Az utazó tehát rögtön közvetlenül viszonyíthatja is a tapasztalatokat ahhoz a közeget, amelyből elindul és ahová visszatér. A tanulságok mindig közvetlenek és példaértékűek, hiszen a kulturális közeg legfon-

⁶ A megjegyzésre utalt ugyan már Bodnár Zsigmond (BODNÁR, 1880., 24.), Radnai Rezső (RADNAI, 1889., 174.), majd Mitrovics Gyula (MITROVICS, 1928., 20.), de ennek sem filológiai, sem esztétikatörténeti jelentőségére nem fordítottak figyelmet.

⁷ A betűjegy feloldása sajnos nem sikerült, mivel egyik álnév-lexikonunk sem tartalmaz a szerzőnek megfelelő adatot.

⁸ -k-, 1878., 418–419.

⁹ Életrajzára összefoglalólag: STEINER, 1977.

¹⁰ Forstertől 1953-ban jelent meg egy válogatás magyar nyelven, ebben egy rövid passzus olvasható ebből a műből: FORSTER, 1953., 71–83.; a mű keletkezéstörténetét l. a kritikai kiadás jegyzetében: FORSTER, 1958., 337–350.

¹¹ Erről részletesen ír WUTHENOW, 1969., 238. skk.

¹² Ennek a művének az értékelésére l. BITTERLI, 1982., passim

tosabb vonásaiban azonosnak tételeződik. Éppen ezért a rögzített benyomások és nézetek (az eleve kétértelmű *Ansichten* szó pontosan fedi ugyanis ezt a szemléleti kettősséget) egy tartalmilag igen komplex műformát töltenek ki: történeti áttekintések, földrajzi-geográfiai leírások váltakoznak esztétikai exkurzusokkal, amelyekre a látott épületek (például a kölni dóm) és a felkeresett képtárak (pl. a düsseldorfi) adnak alkalmat. Mindezt a levélforma képes befogadni és elrendezni: Forster teremt magának a művön belül egy implicit olvasót, s ennek segítségével a megszólalás közvetlenségét kölcsönözheti a gyakran igen bonyolult értekezéseknek is¹³. A könyv egyik, politikatörténeti szempontból talán legérdekesebb része egyébként a németalföldi Habsburg-ellenes felkelés leírása és elemzése, szociológiai természetű kategóriák segítségével; pontosan emiatt a kategóriahasználat miatt lehetett aztán Forster kiszolgáltatva a legvulgárisabb marxista átértelmezéseknek is¹⁴. Gondolhatnók, hogy Magyarországon ezek a részletek minősülhettek volna a legizgalmasabbaknak, éppen aktualitásuk miatt: a németalföldi felkelésnek ugyanis komoly magyarországi visszhangja volt a II. József-ellenes nemesi mozgalomban¹⁵. Ám az Uránia nem ezt vette át. A folyóirat egy esztétikai fejtegetést formált önálló cikké, s ennek célzatát meg is indokolták az ízlés fejlesztésének programjával. Nem lebecsülendő teljesítmény ez a választás, hiszen Forster jelentősége a német képzőművészet-esztétikai gondolkodás történetében sem csekély. Az ő nevéhez fűződik a kölni dóm építészeti fontosságának újrátörfedezése; a gótika fölértékelésével párhuzamosan viszont Forster elutasítja a barokk festészetet, pontosabban a németalföldi festészetnek a Rubens nevével jelezhető vonulatát – azokban a düsseldorfi fejezetekben is egyébként, amelyek egyikéből az Uránia átvette a cikket¹⁶.

¹³ Ezt alaposan elemzi: WUTHENOW, 1969., 240. skk.

¹⁴ Ezt példázza: PEITSCH, 1974.

¹⁵ Ennek a történeti előzményeire, illetve a folyamatban a szabaddóművesség szerepéről l. BALÁZS, 1977., 221. sk.

¹⁶ Forsternek a német képzőművészet-esztétikai irodalomban elfoglalt helyére – a Raffaello-interpretációkat elemezve – Manfred Ebhardt több helyen kitért: vö. EBHARDT, 1969., 46–78.

A Gálostól – nyilván mélyebb szövegösszevetés nélkül – forrásnak tekintett Heinse felfogása alaposan eltér ezen a ponton a Forsterétől: Raffaello-interpretációjában ő még a formák és színek iránt fogékony (ezzel egyébként Winckelmann felfogása ellen tiltakozik)¹⁷. Forster számára a központi kérdés az idealizálás révén megvalósítandó emberábrázolás, a művészetnek pedig a filozófiai-morális megközelítését tartja fontosnak. Forster tudatosan a műkritikus nézőpontját kívánja képviselni¹⁸. Ezek a szempontok pedig abban a részletben is megtalálhatók, még ha a kontextus felerősítő hatását nélkülözve, amelyek átkerültek az Urániába.

Georg Forster felbukkanása az 1790-es évek magyar sajtójában mindazonáltal nem előzmények és párhuzamok nélkül való. A német tudósnak ugyanis voltak már korábbi magyar kapcsolatai is¹⁹ – igaz, ezeknek az Urániához való kötése nem látszik egyértelműnek.

Forster 1784. július 30. és szeptember 15. között Bécsben tartózkodott, s itt bekapcsolódott a Born vezette *Zur wahren Eintracht* szabadkőműves-páholy munkájába²⁰ (1777-ben Párizsban lett szabadkőműves, majd Angliában és Kassalban volt páholytag, s ez utóbbi helyen ki is ábrándult a szabadkőművességből egy időre)²¹. Bécsi tartózkodása idején egyik legközelebbi ismerőse – ahogyan ezt naplója bizonyítja – a magyar kancellárián dolgozó Palásthy Márton volt, akivel szinte naponta találkozott ekkor²². Ismeretsége Palásthyval nem teljesen új keletű,

¹⁷ Vö. EBHARDT, 1969., 51–52.

¹⁸ Erről részletesen a kritikai kiadás jegyzeteiben: FORSTER, 1958., 369. skk.

¹⁹ A magyar nyelvű Forster-kötethez írott előszóban BODI László utal az alábbiakban ismertető adatok közül a pesti egyetemre szóló meghívásra – ezek a megjegyzései egyébként pontatlanok is –, Martinovics vallomására, a Bornnal való ismeretségre (FORSTER, 1953., 9., 31.), de az Uránia fordításáról nem szól.

²⁰ Erre utal Abafi Lajos is: ABAFI, 1890–1899., IV. 304., 314.

²¹ Erre l. összefoglalólag: STEINER, 1985. A kasseli időszakra: 31. skk.

²² FORSTER, 1973. 104–106., 107., 108., 110., 111., 112., 117. Palásthy életrajzának szegényes kísérletét l. PALÁSTHY, 1890–1891., III., IX–XII.; új forrásokra építve és jóval részletesebben Balogh Piroska dolgozta ki: BALOGH, 1998b., 3–35.

először 1784. május 19-én, Lipcsében kerültek egy társaságba – nyilvánvalóan szabadkőműves kapcsolatok révén –, ahol többek között jelen volt Adelung és Nicolai is²⁴. A fiatalon elhunyt Palásthy Nicolaival már 1781-ben levelezésben állt, a német író ez évi bécsi tartózkodása alkalmából ugyanis személyesen is megismerkedtek; ezt maga Nicolai útirajzában megörökítette²⁴. Palásthy gyakran szerepel Bretschneider Nicolaihoz intézett leveleiben is; innen értesülhetünk többek között arról, hogy Palásthy többször kedveskedett tokaji borral az írónak, aki visszonzásul egyik tollát ajándékozta neki²⁵. Palásthy 1788-ban levelet küld Kazinczynak²⁶, aki egyébként majd nekrológot is ír róla az Orpheusban, sőt emlékének teret szentel későbbi prózai műveiben is²⁷; mindez arra utal, hogy az egyetlen ismert levélen kívül mélyebb – feltehetőleg szabadkőműves²⁸ – ismeretség fűzte össze őket. Palásthynek fönmaradtak a Koppi Károlyhoz intézett latin nyelvű levelei is²⁹. Forster Magyarország iránti

²³ FORSTER, 1973., 48–49.

²⁴ Nicolai a magyar udvari kancellária kapcsán írja a következőket: „Ich habe Gelegenheit gehabt, verschiedene liebenswürdige junge Herren Ungarischer Nation kennen zu lernen; darunter sind die Sekretare bey dieser Kanzley, die Herrn von Brunswick und von Pallasti. Letzterer hat eine schöne Sammlung von engländischen Büchern, in denen er wohl belesen ist.” NICOLAI, 1783–1785., III. Bd. 344–345.; vö. még BÜRGER, 1941., 22–23.

²⁵ Palásthy említései Bretschneider leveleiben: SZENT-KIRÁLLYI, 1938., 43., 70., 78–79., 83., 89., 107., 126–127., 129.; valamint: SZABÓ Margit, 1942., 3., 15., 25., 28., 34., 40., 49.

²⁶ Palásthy Márton – Kazinczynak (Wien, den 31. 8bris 1788). In: Kazlev. I. kötet [a 155. számú levél].

²⁷ Orpheus 1791. I. 80.; KAZINCZY, 1880., 119. [a 7. levél]; Kazinczy, é.n. 75–77. [Második könyv, MDCCLXXXVI. VIII. rész.]

²⁸ Palásthy 1781-ben lett tagja a pozsonyi Zur Verschwiegenheit páholyának; amikor 1784-ben – a Helytartótanács Budára helyezése miatt – a páholy feloszlott, levélben kérte felvételét a bécsi Zur wahren Eintracht páholyba (l. sajátkezű, a páholy nagymesteréhez, Bornhoz szóló levelét: Haus-Hof- und Staatsarchiv Vertrauliche Akten 68 [alt 106–107] fol. 45–46. A levél fénymásolatáért Fazekas István bécsi levéltári delegátusnak tartozom köszönettel). Palásthy szabadkőműves mivoltára Abafi nem hoz adatot (Abafi munkájának hiányaira célzott H. Balázs Éva is: BALÁZS, 1967., 59–60.); a pozsonyi páholy feloszlására l. ABAFI, 1890–1899., II. 265–267.

²⁹ Erre Szinnyei utal: „Kézirati könyv maradt a budapesti piarista-rendház birtokában, melyben 60-70 többnyire Bécsből 1781–89-ig Koppy Károlyhoz

érdeklődése azonban nem csupán esetleges személyi kontaktusokkal jellemezhető: egyik munkájában elemzést adott az 1790-es magyar politikai helyzetről, ahol érezhető rokonszenvenvel emleget bizonyos képzetesebb magyarokat („bessere und gebildete Ungarn”), akik a barbársággal szemben állnak³⁰. Persze ez a jellemzés akár a Palásthyval való kellemes barátságának is köszönhető lehet.

Forsterhez 1788. december 24-én levelet intézett Nikolaus Joseph von Jacquin, aki a kémia és a botanika tanára volt a bécsi egyetemen, valamint a botanikus kert igazgatója is: ebben az a kérdés fogalmazódik meg, hogy a tudósnak lenne-e kedve a pesti egyetemen professzorságot vállalni³¹. Ennek a háttérében az állt, hogy 1788. november 10-én meghalt Piller Mátyás, az állat- és növénytan tanára a pesti egyetem orvosi karán; utódját pedig

intézett latin levele maradt fenn, Koppay válaszaival együtt. (A levelek tárgya: II. József császárnak az egész birodalomra, de különösen a kath. egyházra és magyar hazánkra végzettszerű veszélyekkel telt erőszakos újítási rendeletei. Ezen levelek, melyek az aknamunkában ördögi ügyességgel dolgozó bécsi államhivatalnokok indokait felfedik, a történelemhez becses adatokat nyújtanak).” SZINNYEI J., X. 143–144.; Szimneyi mindezt nyilvánvalóan Palásthy Páltól veszi át: vö. PALÁSTHY, 1890–1891., III. IX. A Palásthy–Koppi-levelezésnek a Révai Miklóstra vonatkozó adatait fölhasználta: CSAPLÁR, 1883., II. 16–17. A leveleket részletesebben ismerteti: MISKOLCZY, 1937. A levelezés feldolgozását – az összes levél közlésével – Balogh Piroska végezte el: BALOGH, 1998b.

³⁰ Historisches Jahrgemälde von 1790. I. Revolutionen und Gegenrevolutionen In: FORSTER, 1974., 236–237.

³¹ „Ich habe gehört, daß Euer Hochedelgeboren sich anjetzo zu Mainz befinden, und bei der kurfürstlichen Bibliothek angestellt sind, auf welchem Fuße unter welcher Verbindung weiß ich nicht. Ich schreibe daher vielleicht diesen Brief umsonst; allein es sey. Vor einigen Tagen starb zu Pesth in Ungarn Herr Piller, Professor der Naturgeschichte allda. Die Kanzel ist folglich erledigt. Ich glaube daß sein Nachfolger, da die Professur der Medicin gleich, zwölf hundert Gulden jährliche Besoldung erhalten wird. Wenn vielleicht diese Kanzel Euer Hochedelgeboren angenehm seyn sollte, so belieben Dieselben mir solches zu melden, damit ich für Sie agiren kann, und im Falle diese Besoldung nicht anständig seyn sollte, mir Ihre Bedingungen zu äußern; womit ich in Erwartung einer baldigen Antwort die Ehre habe, mit aller Hochachtung zu verharren, Euer Hochedelgeborenen gehorsamster Diener.” Von Nikolaus Joseph von Jacquin (Wien, den 24. Dec. 1788). In: FORSTER, 1982., 303.

valóban csak jóval később, 1789. augusztus 27-én nevezték ki, Schönbauer József Antal személyében³². Ezt a tanszéket egyébként 1774-ben, még a nagyszombati egyetemen, a bölcsészeti karon alapították meg, s kezdetől az exjezsuita Piller, a bécsi Theresianum korábbi hitoktatója vezette. Csak 1784-ben tették át a tanszéket (historia naturalis speciales néven) az orvosi karra³³. Piller halála és Schönbauer kinevezése között tehát folytak tapogatózó tárgyalások arról, hogy Forster megnyerhető lenne erre a posztra – igaz, arra nézve egyelőre nincs adat, hogy Jacquin mögött milyen felhatalmazás állt. Mindazonáltal valamiféle szabadkőműves kapcsolatrendszer állhatott az ügy háttérében; erre utal, hogy maga Palásthy is írt 1788. december 31-én Forsternek. Sajnos, a levél elveszett, létezéséről csak egy utalásból tudunk, így csupán következtethetünk arra, hogy szintén erről lehetett szó; erre utal ugyanis Christian Gottlob Heyne az 1788. december 31-én, Göttingából írt levelében a következő sorokkal: „Beygesandter Brief ist mir von Herrn Palasthy zugeschickt um ihn an Sie, mein liebster Forster zubefördern.”³⁴. Árukkodó, hogy Forster január 9-én, megírván egy ismerősének az ajánlatot, ilyen említést tesz: von Palasty „ein edler Ungar, in Wien, ein genauer Freund von Born” próbálta meg rábeszélni az ajánlat elfogadására. A német tudós mindazonáltal ebben a levélben is azt fogalmazza meg, hogy ehhez nincs kedve: számára a Vlnában töltött évek után Pest – amelyet valószínűleg hasonló perifériális porfészeknek tartott – nem jelentene nagy változást. Ugyanakkor viszont szívesen menne Bécsbe professzornak, ha erre alkalom adódnék: „Ihre beiden Briefe, mein theuerster Vater, habe ich erhalten, sowohl den vom 24. December mit den Büchern, als den vom 31. mit dem Einschluß des Herrn von Palasty; dieses ist ein edler Ungar, in Wien, ein genauer Freund von Born, welcher Ordre hatte, mich ebenfalls zu sondiren, ob ich die Stelle in Pesth annehmen möchte. Sie können denken, mit welcher Behutsamkeit ich mich bemüht habe zu antworten, daß ich des

³² Vö. GYÖRY, 1936., 165–166.

³³ SZENTPÉTERY, 1935., 286–287.

³⁴ FORSTER, 1982., 303–304.

Kaisers Dienst aus Neigung und Grundsatz allen anderen vorziehe, im gegenwärtigen Falle aber nicht glaube, befugt zu seyn, das zu fordern, was ich an einem entlegenen und so gelegenen Orte, wie Pesth, für eine hinlängliche Compensation gegen meine jetzige Lage halten würde.

Den Weg nach Wien, wenn sich einmal dort eine annehmwerte Aussicht eröffnet, möchte ich mir gar nicht versperren. Ich habe daher auch bei dieser Gelegenheit an Herrn v. Born geschrieben, um meinen guten Willen recht deutlich an den Tag zu legen. Allein aus Lithauen nach Ungarn wäre doch im Grunde nur geringer Gewinn!"³⁵ Ezt a véleményét valószínűleg megírta Bornnak is (bár ezt a levelét sem ismerjük), hiszen a nagybefolyású Born válaszolt 1789. január 22-én: megértően veszi tudomásul, hogy Mainz, ahová Forster akkor készült, vonzóbbnak bizonyul a pesti professzorságnál. „Obschon Pesth ein nicht ganz so arger Ort ist, als Sie sich vielleicht vorstellen, die Häuser und Wohnungen schöner als jene von Mainz sind, und obschon Ihre Frau in casu mortis 300 *Gulden* Pension erhalten würde (welches freilich wenig ist), so kann ich Ihnen doch nicht verargen, daß Sie diesen Ruf nicht angenommen haben. Auch ich würde Ihre Lage in Mainz jener in Pesth vorziehn. Sollte einmal ein Platz für Sie in Wien offen werden – es dürfte aber kein andrer als jener des Jacquin seyn, – so müssen Sie ihn annehmen; und nun nichts weiter von diesem Rufe."³⁶ Maga Forster ezt a levelet így kommentálta egy nappal később: „Der gute Herr von Born hat mir schon geantwortet, und billigt es, daß ich den Ruf nach Pesth nicht angenommen; an meiner Stelle hätte er es auch nicht gethan. Aber wenn einmal ein Ruf nach Wien käme, rath er mir sehr ihn anzunehmen."³⁷ Az ügy további részleteiről talán felbukkannak még egyéb források; ám az az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy Forster életének egy meghatározott pontján ko-

³⁵ An Christian Gottlob Heyne (Mainz, den 9. Jan. 1789.) In: FORSTER, 1981., 239–240.

³⁶ Von Ignaz von Born (Wien, den 22. Jan. 1789.) In: FORSTER, 1982., 305–306.

³⁷ An Christian Gottlob Heyne (Mainz, den 23. Jan. 1789.) In: FORSTER, 1981., 252–253.

molyan fölmerült a Magyarországra telepedés lehetősége, legalábbis a polihisztor-tudós bécsi szabadkőműves ismerősei körében³⁸. S ehhez érdekes módon járul egy jóval későbbi utalás, amelynek a hitelessége persze kérdéses: Martinovics Ignác egyik, elfogatása utáni vallomásaiban (1794. szeptember 9-én) Forsterre hivatkozik, mondván, ő szervezte meg a kapcsolatot közte és a francia jakobinusok között. Martinovics több olyan mozzanatra hivatkozik, amelyek külön-külön, Forster életútljának ismeretében valószínűnek látszanak: a Bornnál történt megismerkedés nem zárható ki, akárcsak a későbbi, Vlnában bekövetkező összebarátkozás sem³⁹. Forsternek ráadásul valóban szoros kapcsolata volt a francia jakobinusokkal: a franciák által elfoglalt Mainz-ból ő vitte Párizsba az ottani jakobinusok üzenetét, s ott érte a korai halál is (mellesleg a német kortársak hazaárulónak is tartották). Ugyanakkor viszont Martinovics nevének nincs nyoma a Forster-életműben (sem a levelezésben, sem a naplóban, sem egyéb írásaiban)⁴⁰; másrészt pedig Forster a vallomás időpontjában már nem élt, tehát gyakorlatilag bármit rá lehetett fogni⁴¹. A kérdés egyelőre tehát eldöntetlen. Viszont mindezek alapján egy Forster-szöveg felbukkanása az Urániában máris érdekesebbnek tűnik; részben nem látszik előzménynélkülinek, részben pedig a folyóiratnak ez a pontja a legmodernebb tájékozódás dokumentumának minősíthető.

Mindazonáltal van egy támpontunk arra nézvést, miféleképpen kerülhetett a folyóiratba egy ilyen kivonat. Feltehetőleg

³⁸ Gerhard Steiner Forster út- és álláskeresését összekapcsolja a feleségével való megromló, majd javuló viszonyával is, s utal arra, hogy a tudós ekkor több irányban tájékozódik (világkörüli expedíció, egy elutasított szentpétervári állásajánlat stb.): STEINER, 1977., 46–47.

³⁹ BENDA (kiad.), 1952., 158–159.

⁴⁰ Ezt a felhasznált kritikai igényű Forster-kiadások névmutatóinak áttekintése alapján lehet kijelenteni; sokatmondó egyébként az is, hogy a Forster-bibliográfia, amely 1767-től 1970-ig tartalmazza az anyagot, a Martinovics-hoz fűződő esetleges kapcsolatra egyetlen létező idéz: „780. Franknói [sic!] Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Századok (Budapest) 1879, S. 33–35.” (FIEDLER, 1971., 123.). A kör tehát – egyelőre – bezárult.

⁴¹ Benda Kálmán forráskritikai mérlegeléséhez az újabb Forster-irodalom alapján sem lehet semmit sem hozzátenni: BENDA (kiad.), 1952–1957., II. 158.

Schedius Lajos állt a háttérben: ő ugyanis esztétikájában többször is hivatkozott Forsterre, egyértelmű tekintélyként idézve. Ráadásul az idézetek mindegyike az *Ansichten*-ből származik, a mű első részéből. Az egyik esetben a következő kijelentéshez kapcsolódik a citátum: „Talis mens clare sui compos ac sobria, aequae mentem, quae rebus pulcris percipiendis inest, agnoscat. Spiritus tantum spiritum concipit.” Ennek erősítére először Platónról és Arisztotelészről következik idézet, majd rögtön utána Forstertől: „Nur das Gleichartige kann sich fassen. Diesen Geist zu erfassen, der über die Materie hinwegschwebt, ihr gebietet, sie zusammensetzt und schöner formt, bedarf es eines ähnlichen promethischen Funkens.”⁴² Másodjára csak utal Forsterre, majd nem ugyanarra a helyre, mint korábban⁴³. Harmadjára aztán ismét hosszabban idéz tőle: „GEORG FORSTER’s Ansichten vom Niederrhein, I. Th. S. 125.: »Nicht immer sind die genievollsten, phantasie reichsten Menschen im Darstellen geübt; und wer erinnert sich hier nicht an Lessings feine Bemerkung in seiner Emilie, dass auf dem langen Wege vom Sitze der Phantasie bis zum Pinsel oft so viel verloren geht?« u.s.w. Conf. K. W. F. SOLGER’s Erwin. Berlin, 1815. 8. 2ter Theil.”⁴⁴ Számításba kell persze venni, hogy Schedius esztétikája évtizedekkel későbbi, mint az Uránia fordítása; mindazonáltal ezen a ponton valószínűleg egy, az 1790-es években gyökerező részletről van szó. Azt egyébként eléggé nehéz eldönteni, hogy Schedius 1828-ban megjelent esztétikája mennyiben tükrözi 1790 körüli felfogását, vagy mennyiben módosítja, gondolja újra azt⁴⁵. Az a tény viszont, hogy Schedius számára Forster tekintély volt mint esztétikus, azt látszik körvonalazni: a részlet kiválasztásában elsőrendűen nem

⁴² Schedius így adja meg a szöveghelyet: „GEORG FORSTER’s Ansichten vom Niederrhein. I. Theil, S. 81. f.”; ezután idéz még Eckermanntól („Beiträge zur Poesie. Stuttgart, 1824.”), Ferdinand Dellbrücktól („lyrische Gedichte mit erkl. Anmerk. Berlin, 1800”), végül újra Platónról: SCHEDIUS, 1828., 135.

⁴³ Adamus Müller, Böttiger és Goethe után a következő módon: „Conf. G. FORSTER Ansichten v. Niederrhein. p. 83. sq.” SCHEDIUS, 1828., 138.

⁴⁴ SCHEDIUS, 1828., 146.

⁴⁵ Erre némi támpontot az esztétikatanszék betöltésére 1791-ben kiírt, s végül Schedius által megnyert pályázat dokumentumai jelentenek, amelyet

a német polihisztor politikai vagy történeti műveinek aktualitása játszott szerepet, hanem a képzőművészet-esztétikában kifejtett tevékenysége. Még ha azt adatok híján nem lehet sem kizárni, sem megerősíteni, hogy Schediusnak a Forster iránti érdeklődésébe belejátszhatott mindaz, amit a német tudós korábbi magyarországi kapcsolatairól tudható.

Az Uránia gyakorlatában – az eddigi forrásazonosítások alapján – szokatlanak tűnik az átültetés módszere: itt ugyanis nem szoros, szó szerinti fordítással találkozunk, hanem egy meglehetősen szabadon megfogalmazott kivonattal, amely jelentősen átszerkeszti az alapul vett szöveget⁴⁶. Az *Ansichten VIII.* fejezetének elejét, hozzávetőleg négy és fél hosszú bekezdést egyszerűen elhagyott a fordító; pedig itt Forster olyan, számára lényeges fogalmakat jár körül, mint az ideál és az idealizálás. Az Uránia szövege még csak nem is egy bekezdés elejével indul: a negyedik bekezdés közepét vették kiindulópontnak, mivel azonban ez nem egy gondolatmenet eleje, beiktattak egy indító szókapcsolatot, a „Hajdani Görögországban, ...” szintagmát⁴⁷. Erre a német szövegben – az előzményekből következően – nem volt szükség⁴⁸. A magyar fordítás önálló cikké formálása érdekében a fordító megváltoztatta a mondatok sorrendjét is: az első német mondatot a bekezdés végére tette, a másodiknak pedig az első felét előrevetette. Kihagyta viszont a „dem Griechen zu statten kamen” tagmondatot, hiszen erre az értelem szempontjából nem volt szüksége: mert bár Forster ebben a bekezdésben itt mondta ki először, hogy a görögökről beszél, a magyar változat beszűrt első szintagmája ezt már közölte az olvasóval. Ugyanígy elmaradt az utolsó tagmondat is, amelynek a németben ha-

Szauder József dolgozott fel (SZAUDER, 1971a., 1971b.); valamint – a későbbi időszakról – Schedius esztétikai vizsgálatainak kinyomtatott tézisei, ezeknek értékelésére l. MARGÓCSY, 1989., 5.

⁴⁶ A magyar és a német szöveg részletes egybevetését l. kéziratos kandidátusi disszertációmban: *Egy magyar folyóirat hagyományai* (Kármán és Pajor Urániája). Bp., 1996. Kézirat. Itt mellőzöm a részletesebb bizonyítást, csupán a tanulságok megfogalmazására törekszem.

⁴⁷ Uránia, II. 119–120.

⁴⁸ A szövegösszevetéshez a kritikai kiadást használtam: FORSTER, 1958., 66. 32–38. sor, 67. 1–4. sor.

sonló funkciója volt: hiszen ez konkretizálta az athéni demokráciára a művészetfelfogás ekkor még általános, ideális megfogalmazását – ám ennek a magyar változatban már nem volt jelentősége.

A következő három bekezdés kihagyás nélkül követi a német eredetét⁴⁹. A magyar változat azonban másként tagolta a szöveget: három bekezdésre osztotta föl. A pontos fordítás néhány esetben figyelemreméltó önállósággal társult. Amikor ugyanis arról van szó, hogy a művészet elállt végcéljának, az ideális szépségnek az ábrázolásától, a fordító beszúrása mindezt akképpen értelmezi át, hogy a művészet így megőrizhette uralmát az értelem fölött („hogy az emberi Elmén Uralkodását megtartsa”). Forster ilyet – legalábbis itt, írásának ezen a pontján – nem állított. A „Kunst” megfelelőjét a fordító a „formáló mesterség” szintagmával adja vissza, sőt a „der künstlerische Genius” magyarításakor is őrzi ezt a terminológiát, így lesz belőle „formáló Géníus”; ezzel talán a képzőművészet sajátos jelentéstartományát akarta elhatárolni a művészet szó tágabb értelmétől.

A következő bekezdés ismét összevonja a német eredetét. Az Urániában az olvasható: „Ha a’ szép Ideálok Századja el nem múltt volna, nem dítsekednénk most *Raphaël*, *Tizian*, és *Correggio* Neveikkel; nem bírnánk a’ Mesterségekben egyes emberi Szépségekkel, nem a’ Festékek’ ígéző Tsalogatásával, és a’ – Kellemetességgel. Ha tehát már egyszer így van, jobb még talán így mi reánk nézve.”⁵⁰ Ez a néhány sor Forsternél nem található meg egy egységként. Az Uránia kihagy másfél mondatot⁵¹, s a magyar változat csak az ezután található félmondattal indul⁵²; a következő mondatnak pedig csak a második felét fordították le⁵³. Az Uránia itt láthatólag kihagyta annak jelzését, hogy Forster – híven munkájának episztoláris jellegéhez – egy megformált hallgatóhoz szól; a magyar szöveg így egy kevésbé

⁴⁹ Uránia, II., 120–121. ; FORSTER, 1958., 67. 6–21. sor.

⁵⁰ Uránia, II., 121.

⁵¹ FORSTER, 1958., 67. 22–25. sor.

⁵² FORSTER, 1958., 67. 25–29. sor.

⁵³ FORSTER, 1958., 67. 29–32. sor.

személyes hangvétellű, objektív kijelentéseket felsorakoztató értekezéshez közelít inkább.

Ezután – ismét kihagyva egy mondatot – folyamatosan fordították le a német szöveget⁵⁴, bár némi rövidítés itt is megfigyelhető. Az Uránia következő mondata például („Görög Formák, és görög Istenek nem illenek öszve a’ *mostani* emberi Nemzettel”⁵⁵) úgy van kiemelve egy hosszabb német mondatból, hogy elmarad belőle a hasonlat azon része, amely a költészetben minősíti idegennek a görög hangokat és neveket⁵⁶. A következő magyar mondat így szól: „Legyen bár *Phidiás* mind két Remekje, Jupiterje, ’s Minervája olly isteni tökéletes; mennél fenyebben állnának előttünk, annál rettenetesebbek vólnának, annál *idegenebbek* a’ mi Érzéseinknek.”⁵⁷ Ez a német eredetit csak a mondat első felében követi híven; elhagyja viszont a második rész bővebb, részletezőbb halmozásait: „Es mag seine Richtigkeit haben mit der göttlichen Vollkommenheit der beiden Meisterwerke des *Phidias*, seiner Minerva und seines Jupiters; aber je majestätischer sie da saßen oder ständen, das hehre Haupt für unsern Blick angränzend an den Himmel: desto furchtbarer unserer Phantasie; je vollkommener Ideale des Erhabenen: desto befremdlicher unserer Schwachheit.”⁵⁸ Figyelemre méltó, hogy a fordító sem a „Phantasie”, sem a „Schwachheit” szót nem veszi át, hanem helyett „Érzéseink”-ről beszél.

A következő magyar mondat voltaképp hű átültetés, csupán abban tér el jelentősen a forsteri szövegtől, hogy külön bekezdést alkot, míg a németben egy hosszabb egység egyik mondatáról van szó⁵⁹. Az Uránia következő mondata azonban, amely egy új bekezdés élén áll, jelentősen megváltoztatja az eredetit, bár értelme szerint nem áll ellentétben azzal. Forsternél az átkötő mondat így szól: „Unsere Hülfbedürfnisse ändert die Sache.”⁶⁰

⁵⁴ A lefordított német szöveg: FORSTER, 1958., 67., 33–38. sor, 68., 1–28. sor.

⁵⁵ Uránia, II., 121.

⁵⁶ FORSTER, 1958., 67., 33–36. sor.

⁵⁷ Uránia, II., 121.

⁵⁸ FORSTER, 1958., 67., 36–38. sor, 68., 1–3. sor.

⁵⁹ Uránia, II., 121–122.; FORSTER, 1958., 68., 3–7. sor.

⁶⁰ FORSTER, 1958., 68., 7. sor.

Ezt a magyarban a következő helyettesíti: „Mi Segéd nélkül-való erőtlenek vagyunk.”⁶¹ Utána viszont pontos fordítását kapjuk a német szöveg hét sorának⁶², amelyet a magyar fordító külön bekezdéssé alakított.

Ezután azonban kihagyták Forster következő mondatát, amely egy konkrét példára hivatkozva („In dem nächsten Kapellchen” találván meg a bizonyítékot) mutatja föl, hogy a kereszténység számára is a megfoghatatlan istenség átélhetősége az ember ábrázolásán keresztül vezetett⁶³. Ennek a mondatnak a kimaradása miatt át is értelmeződik az Uránia következő bekezdése a némethez képest: „A’ Természet’ Szava ez! mondjon bár ellene, a’ mit akar, a’ világi Böltsesség, a’ mely Szörzálhasagatáson rágódik, és Levegő-képeken épül. A’ Hasonlatosság nélkül, meghólt a’ Szeretet. Nem fogja-meg az Erőtlen a’ Tökéletest; *maga Nemű* Állatot keres, a’ ki őt’ értse, szeresse, a’ kivel magát közölje.”⁶⁴ Forster azt mondja: „Dies ist die Stimme der Natur, trotz allem, was die Philosophie, die nur in Abstraktionen lebt, darüber dogmatisieren mag. Gleichheit ist die unnachlässliche Bedingung der Liebe. Der Schwache kann das Vollkommene nicht umfassen; er sucht ein Wesen seiner Art, von dem er verstanden und geliebt werden, dem er sich mittheilen kann.”⁶⁵ A kihagyás miatt némileg más jelent ugyanis az első mondat utalószava: Forsternél a konkrét példára utal vissza, míg az Urániában az előző bekezdés absztraktabb gondolatmenetére; ráadásul a fordító olyan jelentős emfatikus töltettel is felruházta a természet szavának emlegetését, amellyel a németben nem rendelkezett. Az Uránia kikerüli a „Philosophie” szó átvételét, helyette „világi Böltsesség” áll; körülírja a „dogmatisieren” igét is. Ezáltal a magyar szöveg ki is küszöböli a teológiai szóhasználat áthallásának lehetőségét. Gnómaszerű, tömör mondatot formál a más szerkezetű németből: „A’ Hasonlatosság nélkül, meghólt

⁶¹ Uránia, II., 122.

⁶² FORSTER, 1958., 68., 8–15. sor

⁶³ FORSTER, 1958., 68., 15–18. sor

⁶⁴ Uránia, II., 122–123.

⁶⁵ FORSTER, 1958., 68., 18–23. sor

a' Szeretet." – „Gleichheit ist die unnachlässliche Bedingung der Liebe." Az utolsó mondat archaikusnak érződő megoldása („*maga Nemű Állat*" az „*ein Wesen seiner Art*" helyett) pedig megfelelhet a kor nyelvhasználatának: Pápai Páriz az *állat* szó jelentéseként – több latin filozófiai fogalom mellett – valóban megadja a 'Wesen' jelentést is⁶⁶.

Az Uránia következő bekezdésének első fele, amelyet gondolatjel választ el a másodiktól, kihagyás nélkül követi Forster gondolatainak a folytatását.⁶⁷ Az Urániában azonban akad néhány érdekes terminológiai és fordítási változtatás: egyrészt a – nyilván tágabb értelműnek gondolt – *Künstler* helyett a „képformáló" olvasható, másrészt pedig nem vették át az „*unser*" birtokos jelzőt. Talán azért, mert a szöveg már az eddigiek során is annyira át lett formálva, hogy a „*miénk*" ilyen hangsúlyozása valamiféleképpen a hazai művészetre történő utalás lett volna, szemben Forster tágabban – nagyjából: görögség *versus* saját kor viszonylatában – értelmezhető szavával. Ezt a félreértést azonban a kihagyás révén a fordító elkerülte, megőrizve a magyar szöveg egyneműbb, értekező hangvételét.

A német szöveg következő három mondatát az Uránia ismét egyszerűen elhagyta⁶⁸; sőt a magyar változat ezután is csak igen nagyvonalúan követi az eredetit: „Ma nem dolgozik többé a' Képalakító tsak a' tiszta *aesthetica* Érzésért, az Embert, erköltsi Bélyegével, egyes 's tulajdon Természetével fel-emeli, és ez által igyekezik – *tetszeni*. Ezt keressük ma a' Mesterségeknél: *szeretni* akarunk."⁶⁹ Forster művében csak többé-kevésbé erről van szó: „Also arbeitet sie auch nicht mehr für den reinen ästhetischen Sinn; vielmehr, um ihrer Wirkung gewisser zu seyn, intriguiert sie durch Handlung den Verstand, und besticht unser Begehungsvermögen durch den Reiz der Grazien."⁷⁰ Láthatólag az első

⁶⁶ „Állat: Animal, Res, Ens, Essentia, Substantia. ein lebendiges Thier, Sache, Wesen." PÁPAI PÁRIZ, 1995., 8. (a magyar–latin–német részben).

⁶⁷ Uránia, II., 123.; FORSTER, 1958., 68., 24–27. sor.

⁶⁸ FORSTER 1958., 68., 27–34. sor.

⁶⁹ Uránia, II., 123.

⁷⁰ FORSTER, 1958., 68. 34–37.

tagmondatot megtaláljuk a magyarban; igaz, a mondat személyes névmási alanya Forsternél – az előző, kihagyott mondat tanúsága szerint – a „Kunst” szó helyett áll, míg az Uránia ezt, megfelelően a korábbi terminológiának, a „Kép-alkotó”-val helyettesíti. A magyar szöveg további részei pedig már nem találhatók meg a németben; igaz, az értelmet a fordító nagyrészt megőrizte azzal, hogy a gráciákra tett utalást a tetszés kategóriájával fogalmazta meg. Egyébként pedig azt, amit itt Forster kifejt, már jóval korábban átvette az Uránia: az „um ihrer Wirkung gewisser zu seyn, intrigüirt sie durch Handlung den Verstand” szerkezet a negyedik bekezdés már emlegetett, önálló bővítésének („hogy az emberi Elmén Uralkodását megtartsa”) felel meg. Az Uránia itt idézett utolsó mondata pedig egyéni bővítés.

Az Uránia ezek után egy – az eddig kihagyottaknál jóval – terjedelmesebb részt átugrik: Forster itt esztétikai fejtegetéseit már a képtár felkeresésének szituációjával színezi át, utalva az itáliai és németalföldi festészet eltérő hatására is. Azzal, hogy a magyarban ez kimaradt, a következő bekezdés más értelmet kap. Míg ott a konkrét példákból elvont következtetésnek minősül, az Urániában még az előző teória folytatásának tűnik: „Ez a Szeretet nem engedelmeskedik semmi Kénszerítésnek; szabad minden Indulatja, mint a' *Gyermek Amoré*. Beszéljenek a' Tudósok, a' Képfarmálók Külömböztetéseikről, azoknak Tudományáról, betsüljék a' Képnek Regulákra szabott Állását; a' Köntöst (Drapperie) annak Rántzolását; a' Természet' helyes Kinyomását; a' Világosság', Árnýékozat' bájoló Játékát; szeretni nem lehet a' Köntöst, a' Világítást, a' Testeket. Az Embert, és a' Képen az emberi Lélek' kinyomását szeretjük.”⁷¹ Mindez Forster következő soraira épül rá: „Ich ging aus, mit dem Vorsatze, zu sehen, ob ich etwas finden würde, das ich um seiner Schöne willen lieben könnte, und du weißt, diese Liebe gehorcht keinem Zwange: sie ist das Kind der freien Unbefangenheit; sie ist ein Kind, kein erwachsener, gewitzigter Amor. Ich lasse die Klugen da stehen und predigen vom Unterschied und Charakter

⁷¹ Uránia, II., 123–124.

der verschiedenen italienischen Schulen, ich lasse sie da eine Gruppe bewundern, weil sie pyramidalisch sich spitzt, dort eine Drapperie, die wahr gefaltet oder auch groß geworfen ist, hier einen Ausdruck, der die Natur nachahmt, hier wieder einen wie hingezauberten Effekt des Lichtes. Das alles ist vortreflich, und sogar verdienstlich, wenn du willst; doch wenn von *lieben* die Rede ist, so muß auch von *Gestalt* allein die Rede seyn; ich kann einen Haufen von Menschen, und stände er noch so malerisch, nicht als bloßen Haufen, ich kann keinen Rock, kein Geberdenspiel, keine Beleuchtung, keine Farbe lieben.”⁷² Innen lesz érthető, hogy a magyar szöveg előző bekezdésének utolsó, a németből nem adatható mondatát azért kellett beszűrni, hogy meglegyen az átkötés a szeretet itteni emlegetéséhez. Forsternél ugyanis egészen más logika szerint kezdődik ez a rész, hiszen ez nála nem különálló egység, s mások az előzményei is. A magyar fordító mindazonáltal jelentősen rövidítette az *Ámor-hasonlatot*, és az – ebben a szövegben pusztán formalizmusnak minősülő – kompozíciós szempontok némileg ironikus szemléltetését. Elmarad az itáliai festőiskolákra tett utalás is: hiszen amíg ezt Forsternél alaposan előkészítik a megelőző bekezdések, az *Urániában* ez előzménytelen lenne. Annál is inkább, mert a magyar szövegben láthatóan ketté akarják választani az elméleti fejtegetést és a képleírásokat, s talán ezért iktatják ki ennyire következetesen Forsternek azokat a részeit, ahol e kettőt egymásba építve mutatja be. A fordító végül pedig megadja a bekezdés összefoglalását is; erre a németben már csak azért sem található megfelelő, mert ott nincs szükség efféle tételmondatra, lévén más a szöveg tagolása. Ezzel a bekezdéssel – ahogyan ezt az *Uránia* jelzi is egy elválasztó vonallal – a fordító befejezettnek minősíti a cikk első egységét, s ezután valóban a konkrét képek leírásai következnek. Ami azonban itt élesen elkülönül, Forsternél egybeolvad. Az *Uránia* tehát ebben is az eredetitől eltérő szerkezettel ruházza fel forrását.

Az *Uránia* Forster képleírásai és értelmezései közül csak négyet vesz át; meglehetősen sokat kihagy tehát. A választásban

⁷² FORSTER, 1958., 70., 4–18. sor.

alapvetően a keresztényi tárgyú képek dominálnak: a szent család, Keresztelő Szt. János és Mária mennybemenetele egyaránt ezt mutatja, de a házasságtörő asszony ábrázolása is újtestamenti gyökerű. Az elsőnél, Raffaello képe esetében a magyar szöveg nem követi Forster véleményét: míg a német esztéta nem teljesen elégedett a képpel, a magyar szöveg szinte ünnepli azt. Arra, hogy az eredetiben nem egyértelmű a dicséret, csak a fordítás következő szavaiból következtethetnénk: „Erőszakos ennek Kűlseje, de ritkán lehet annyit mondani egy Kép’ Dítsérére, mint erről.”⁷³ Csakhogy Forster ezt így mondta: „Vor wenigen Bildern hier läßt sich so viel Nachtheiliges sagen, – aber auch von wenigen so viel Gutes.”⁷⁴ Mindez ráadásul egy olyan leírás után következett általánosításul, amelyben a kép a még magára nem talált mester alkotásaként tételeződik, felsorolva hibáit is; ezek azonban a fordításból kimaradtak⁷⁵. Az Uránia összesűríti Forster képleírását, a német szöveget nagyobb tömbökben, de néhol tetemes kihagyásokkal követi. Az első mondatból például a kompozíciós technikára utaló félmondat egyszerűen kimarad, s így lesz a Forsternél semleges közlésből az Urániában emfatikus töltetű felkiáltó mondat: „Die Ängstlichkeit der Pyramide abgerechnet, ist es die traulichste Vereinigung, die sich in einer Familie denken läßt.”⁷⁶ „Egy Ház-népnek tökéletes böl dog Egyessége ez!”⁷⁷ Utána meglehetősen híven követi a fordító a leírást⁷⁸, ám láthatólag itt is törekedett arra, hogy a német szövegből a képet elmarasztaló jelzőket kigyomlálja; így nem vette át a gyermek Jézus arcvonásait kritizáló szintagmát („außer den Gesichtszügen”). Elmaradt Leonardo da Vinci neve is („Ich habe noch keinen Maler gesehen, außer *Raphael* und *Leonardo da Vinci*, der die Jungfrau und die Mutter so in Ein Wesen zu verschmelzen gewußt hätte.”⁷⁹), tehát az ábrázolás

⁷³ Uránia, II., 124.

⁷⁴ FORSTER, 1958., 72., 6–8. sor.

⁷⁵ FORSTER, 1958., 71., 36–38., 72., 1–6. sor.

⁷⁶ FORSTER, 1958., 72., 8–9. sor.

⁷⁷ Uránia, II., 124–125.

⁷⁸ FORSTER, 1958., 72., 8–24. sor; Uránia, II. 124–125.

⁷⁹ FORSTER, 1958., 72., 8–24. sor.

érdemén nem osztozott a magyar változatban Raffaello senki-vel; ez is hozzájárult a kép értékelésének pozitívabbra hangolá-sához. Az Uránia nem vette át Forster olasz terminusait (Bam-bino, Madonna) sem. Jelentősen egyszerűsítette az utolsó mon-datot; meglehet, ennek egyik jelzése az Urániában a három pont.

Ezután Forster szövegéből kihagyott a fordító egy mondatot, amely a Mária-ábrázolás gráciáját dicsérte. Ezzel az elhagyással a kép leírása folyamatosabbá vált; a következő lefordított mon-dat ugyanis a következő: „Elisabeth blickt auf zum heiligen Joseph, der an seinem Stabe gleichsam hangend, mit seinem gutmüthighen Gesichte gedankenvoll drein lächelt.”⁸⁰ Itt megint elmaradt két német mondat, amelyben a megfestett fejek ideá-lis szépségét azért dicséri Forster, mert az a nemzeti vonásokkal („Nationalzügen”) és az individualitással egyesülve ábrázoltatott. Utána jön ismét egy lefordított mondat („Das Costume ist einfach und schön, ohne die allermindeste Anmaßung und künstlerische Coquetterie, vermutlich geradezu von der damaligen Volkstracht entlehnt.”⁸¹), hogy aztán Forster fejtegetését a képről a további-akban teljesen elmellőzzék. A Raffaello-képről szóló magyar szö-veg utolsó mondatának a forrása jóval később lelhető fel, ráadá-sul egy hosszabb mondat első feléről van csak szó („Götter waren es nicht, die er zu schildern hatte; allein es blieb ihm unbenom-men, sich wenigstens göttliche Menschen zu denken, und die Bedingnisse sich anschaulich zu machen, unter denen die ein-fachsten Hirten seines Volkes sich bis zu dieser moralischen Vortreflichkeit hinaufadeln ließen.”⁸²). A kihagyott részekben Forster – hozzámérve ezt a képet a festő életművéhez – ismét kisebb jelentőségűnek minősítette: „Nach allem, was ich ander-wärts von *Raphael's* Werken gesehen habe, und nach den Kup-ferstichen von seinen größeren Gemälden im Vatikan zu urtheilen, bleibt dieses kleine Stück von einem verhältnißmäßig sehr geringen Werth, aber dennoch glimmte schon hier der Funke, der bald Flamme werden und jedes andere Licht verdun-

⁸⁰ FORSTER, 1958., 72., 26–28. sor.

⁸¹ FORSTER, 1958., 72., 32–34. sor.

⁸² FORSTER, 1958., 73., 9–13. sor.

keln sollte.”⁸³ Ilyenformán a változtatások, kihagyások céljának leginkább az látszik, hogy az eredeti szöveg viszonylagos elmarasztalásait a fordítás enyhítse, illetve a rövidítés révén a terjedelmesebb esztétikai általánosításokat kiküszöbölje⁸⁴.

A továbbiakban Forster Andrea del Sarto egy képéről beszél, ezt azonban az Uránia nem vette át, csak az utána következő leírást Pietro da Cortonának a házasságtörő asszonyról készített festményéről.

Az Uránia leírása néhány ponton rövidítette Forster értékelését. Az első három mondat így szól: „*Pietro da Cortona* szép Paráznája, de mit mondok? Ez a’ Kép bosszúállást kiált ezen hamis Vádért! Ha ez Parázna volt, a’ kit itt látsz, a’ ki ártatlan, vesse a’ leg-első Követ reája.”⁸⁵ Ez meglehetősen híven követi a német eredetit, ám összevonja az első mondatot, amely így szól: „Im Vorübergehen fällt ein Blick auf *Pietro da Cortonas* schöne Ehebrecherin; doch was sage ich?”⁸⁶ Ennél is érdekesebb azonban, hogy kihagyja Foster záró félmondatát, amely a kép méltatása kedvéért szinte megszünteti a házasságtörés bűnének fogalmát is: „...denn dieses Weibes Sünde war eine Tugend.”⁸⁷ A következő néhány sor pontos fordítás⁸⁸, ám az Uránia következő mondata ismét tömöríti az eredetit: „Felséges még Ortzájának Formája-is.”⁸⁹ Forsternél ez ugyanis egy ilyen mondatban szerepel: „Die Form des Gesichtes ist sehr edel; man sieht, es ist Studium der Antike, angewandt auf eine schöne Skizze nach der italienischen Natur.”⁹⁰ Láthatólag a művészettörténeti összehasonlítást tartalmazó félmondat maradt ki; az Uránia a képleírás egyneműségét nem akarhatta megtörni olyasféle teoretikus utalással, amelyhez hasonlót a magyar cikk első felébe igyeke-

⁸³ FORSTER, 1958., 72., 34–38. sor, 73., 1. sor.

⁸⁴ Forster felfogásának – a német Raffaello-értelmezések kontextusában – elvégzett elemzésére l. EBHARDT, 1969., 57–58.

⁸⁵ Uránia, II., 125.

⁸⁶ FORSTER, 1958., 74., 24–25. sor.

⁸⁷ FORSTER, 1958., 74., 27–28. sor.

⁸⁸ FORSTER, 1958., 74., 28–33. sor.

⁸⁹ Uránia, II., 126.

⁹⁰ FORSTER, 1958., 74., 32–34. sor.

zett átcsoportosítani. Ilyen természetű változtatásra ugyanis van még példa ezen kép kapcsán. A rögtön ezután következő, semleges mondat a következő: „A’ Fő, Testhelyetés, és Köntös egygyűjű Kellemetességet mutat”⁹¹. Forsternél mindez így hangzott: „Im ganzen Kopf, in der Stellung, in der Draperie herrscht eine Einfalt und Grazie” – csakhogy csatlakozott hozzá még egy félmondat is, amely ismét egy összevetést végzett el, ezúttal a festő életművének egészében („welche diesem wackern *Pietro* eigen war.”)⁹². Erre az Uránia fordítója szintúgy nem tartott igényt. Mintahogy kimaradt Forster záró értékelése is, noha itt a megfogalmazott értékítélet jóval elismerőbb, mint az előző, Raffaello-kép esetében: „...und das ganze Bild gehört zu der kleinen Anzahl der hier vorhandenen, vor denen man lange stehen und bei denen man immer weiter in die Seele des Künstlers hineinlesen kann”⁹³. Igaz, a műnek szentelt terjedelem Forster könyvében csekélyebb ez utóbbi esetben. Az Uránia – azzal, hogy itt a pozitív véleményt hagyta el – a két, egymást követő kép jelentőségét nyilvánvalóan közelíteni tudta egymáshoz.

Ezután a fordító kihagyja Carlo Dolce Krisztus-ábrázolásának egy bekezdésnyi leírását⁹⁴. A következő ismertett kép egy Keresztelő Szent Jánost ábrázoló mű, amelynek a festőjét már Forster sem nevezi meg⁹⁵. Az Uránia első, bevezető mondata a következő: „Közel ehez függ egész Magasságában *Keresztelő János a’ Pusztaban*.”⁹⁶ A kihagyott bekezdés miatt az Urániában persze nem világos, hogy Forster itt nem Pietro da Cortona képéhez képest határozta meg a festmény elhelyezkedését, hanem Carlo Dolce művére utalt itt vissza. A magyar mondat terminológiai kísérletét („egész magasságában”) szintén csak a német eredeti birtokában érthetjük pontosan: eszerint itt az „in

⁹¹ Uránia, II., 126.

⁹² FORSTER, 1958., 74., 34–36. sor.

⁹³ FORSTER, 1958., 74., 37–38. sor, 75., 1–2. sor.

⁹⁴ FORSTER, 1958., 75., 3–10. sor.

⁹⁵ A kép értékelésének különböző változatait elemzi: EBHARDT, 1969., 72–73.

⁹⁶ Uránia, II., 126.; ennek megfelelője a német szövegben: FORSTER, 1958., 75., 11–12. sor.

Lebensgröße” visszaadására történt kísérlet. Ezután a fordító kihagyott egy értékelő mondatot, s csak a kép leírásával folytatta a cikket. Ezek a sorok pontosan követik a német eredetit, csupán egyetlen jelzői mellékmondat maradt ki, feltehetőleg az egyszerűsítés miatt: ez a János mellett látható forrást minősítette („der unter seinem Sitze hervorströmt”). Figyelemre méltó azonban, hogy az „Emblem” szót az Uránia „Jelentőkép”-nek fordítja („das andere Emblem des Täufers” = „a’ Keresztség’ Jelentő-képe”)⁹⁷.

Az Uránia kihagyja Forster bekezdésének további részét⁹⁸, amelyben az ábrázolás emberi karakterét ünnepelte a szerző; a hiány mindazonáltal nem arra mutat, hogy a fordító teljesen mellőzni kívánta volna ezt a fejtegetést, hiszen később ilyen tartalmú szövegrészeket átvett: ám itt – híven az eddig megfigyelt gyakorlatához – a képleírás homogenitását akarhatta megőrizni. Ezért a német esztéta következő sorait vette alapul: „Kraft in Ruhe, nicht Abspannung, sondern Gleichgewicht; dies ist das aufgelöste Problem. Wir sehen einen Mann in Jünglingsschönheit sitzen; der Körper ruhet, doch nur vermittelt wirkender Muskeln, und der rechte Arm schwebt frei mit der gefüllten Schale. Indem er sie zum Munde führen will, und seine Hand bleibt, ihm unbewußt, schweben.”⁹⁹ A fordító összevonta ezeket a mondatokat: „Erőt mutat a’ Nyúgodalomban-is, nem *El-lankadást*. Itt ül egy Férjfi, fiatal Szépségében; nyúgszik a’ Test, és a’ szabadon lebegő Kar fenn-áll.”¹⁰⁰ Az első német mondatnak tehát csak az első felét veszi át, s a másodiknak is kihagyja jelentős részét: kimarad az izmokra tett célzás és a csészére vonatkozó teljes rész, beleértve a következő mondatot is. Láttuk, a képen látható ivóeszköz említését már az előző bekezdésből is kigyomláta a fordító, hiszen ott a forrás említésére azért volt szüksége Forsternek, hogy a csésze említése itt funkcionális legyen. A következő német mondatokat viszont az Uránia

⁹⁷ FORSTER, 1958., 75., 16–24. sor; Uránia, II., 126.

⁹⁸ FORSTER, 1958., 75., 24–38. sor, 76., 1–4. sor.

⁹⁹ FORSTER, 1958., 76., 5–10. sor.

¹⁰⁰ Uránia, II., 126.

híven lefordította¹⁰¹, csupán egyet hagyott ki („Ein Ocean von Begriffen liegt klar auf seiner Stirn entfaltet.”¹⁰²).

Ezután ismét következik kétmondatnyi kihagyás¹⁰³: az Uránia következő bekezdésének kezdete erre a mondatra támaszkodik: „Uns indessen kann es individueller in Anspruch nehmen; uns erinnert es an Geschichte und an tausendfache Beziehungen, deren ununterbrochene Kette uns selbst mit unseren Zeitgenossen umschlingt und mit dem dargestellten Gegenstande verbindet.”¹⁰⁴ A magyar mondat jelentősen egyszerűsít: „Nékünk nagy ez a' Kép, és magához vonzó! minket emlékeztet olly Történetekre, mellyek ezen Tárgygyal minket öszvekötnék.”¹⁰⁵ Az a legfeltűnőbb, hogy a fordító mennyire nem részletezi ennek a kapcsolatnak jellegét, noha Forster mindezt körülírja: utalva a kortársakra éppúgy, mint az ábrázolt tárgyakra. Az Uránia ezen a ponton meghatározatlanabb kívánt maradni. A következő hat mondat hí fordítása Forster mondatainak¹⁰⁶. Utána azonban már ismét jelentős rövidítések figyelhetők meg. Ennek az összetett mondatnak csak az első felét veszi át a fordító: „Jetzt fühlte der ernste Sittenrichter tief, daß diese Mittel nichts fürchten; in die ekelhafte Masse selbst muß sich der edle Gährungsstoff mischen, der ihre Auflösung und Scheidung bewirken soll.”¹⁰⁷ A magyar megfelelője ugyanis csak ennyi: „Látja ez az Erkölt's Birája, hogy nem foganatosok ezen Beszédek.”¹⁰⁸ A következő német mondatból azonban a fordító jó érzékkel formál egy eltérő szerkezetű magyar mondatot, amely tartalmilag híven követi az eredetit: „Aufopferung, Langmuth, Liebe – und zwar in welchem, den Geschlechtern der Erde, ja seiner rauhen Tugend selbst noch unbegreiflichen Grade! – fordert die allgemeine Zerrüttung des sittlichen Gefühls.”¹⁰⁹ Az Uránia szö-

¹⁰¹ FORSTER, 1958., 76., 10–23. sor.

¹⁰² FORSTER, 1958., 76., 20–21. sor.

¹⁰³ FORSTER, 1958., 76., 23–30. sor.

¹⁰⁴ FORSTER, 1958., 76., 31–34. sor.

¹⁰⁵ Uránia, II., 127.

¹⁰⁶ FORSTER, 1958., 76., 34–38. sor, 77., 1–3. sor.

¹⁰⁷ FORSTER, 1958., 77., 3–6. sor.

¹⁰⁸ Uránia, II., 128.

¹⁰⁹ FORSTER, 1958., 77., 6–9. sor.

vege ehhez képest: „Fel-áldozást, Hosszútűrést, Szeretetet – Emberinél nagyobb Szeretetet kíván az erkölcsi Romlottságnak Nagyobbítása.”¹¹⁰ Ezután két mondatot összevon a fordító, olyan módon, hogy az elsőnek a második tagmondatát, a másodiknak pedig az első tagmondatát hagyja el: „Hier wagt er es, diese Eigenschaften vereinigt zu denken, im Geiste das Ideal eines Menschen zu entwerfen, der sie bis zur Vollkommenheit besitzt. Bald aber dünkt es ihn, dieses Bild sei nicht ein bloßes Werk der Phantasie, es verwebe sich mit bekannteren Zügen, ja, er kenne der göttergleichen Jüngling, in dem die Rettung der Erdbewohner beschlossen liegt!”¹¹¹ Ennek ez a magyar mondat felel meg: „*Most* gondolja ezen Tulajdonságokat egygy Ideálban – úgy látszik, hogy esméretes Képpel olvad az öszve, hogy esméri azt az Isteni Férfijt, a’ kiben fekszik az Emberek’ Szabadítása – ...”¹¹² Majd egy mondat pontos fordítása következik¹¹³, hogy aztán ismét kimaradjon a következő. A bekezdést lezáró két Forster-mondatból az Uránia megint egy mondatot alakít ki: „Diese überwundenen, gerührten Lippen sinken in die Ruhe der großen, freudigen Zuversicht. Das ist *der Täufer Johannes!*”¹¹⁴ Ahogy ez az Urániában olvasható: „Tűzes beszédű Ajakin most a’ vidám Reménységek’ Nyúgodalma fekszik – és ez *Keresztelő János!*”¹¹⁵

A fordító ezek után eltekint egy teljes bekezdéstől, amelyben Forster ismételten azt hangsúlyozza a kép értékeként, hogy a hiteles emberábrázolással képes megfoghatóvá tenni a szentséget¹¹⁶. A bekezdés utolsó mondatában ezt így sűríti egyet-

¹¹⁰ Uránia, II., 128.

¹¹¹ FORSTER, 1958., 77., 9–14. sor.

¹¹² Uránia, II., 128.

¹¹³ FORSTER, 1958., 77., 14–16. sor.

¹¹⁴ FORSTER, 1958., 77., 18–19. sor.

¹¹⁵ Uránia, II., 128.

¹¹⁶ Mindez összefüggésben van azzal is, amit Manfred Ehhardt általános elvként hangsúlyoz: „Auch im späten 18. Jahrhundert schätzt man also noch nicht den immanenten Eigenwert christlicher Bildthemen, sondern akzeptiert Darstellungen aus diesem Bereich nur dann, wenn sie von den aus der klassischen Kompositionslehre abgeleiteten Gestaltungsprinzipien erfüllt sind.” EBHARDT, 1969., 70.

len paradoxonba: „Keine Bulle – Gott und Natur kanonisirten ihn.”¹¹⁷ Mindebből azonban semmi nem kerül át az Urániába. Forsternél mindez a logikai bevezetés szerepét is betölti ahhoz a fejtegetéshez, amelyet viszont a fordító már átvesz, ezzel sumházva a képleírás tanulságát. Az esztéta következő szavai egyébként tényleg pontosan összefoglalják korábbi nézeteit, nem volt jogtalan tehát efféle összefoglaló funkcióba átemelni; még ha Forsternél ezek a szavak nem zárják le sem a gondolatmenetét, sem a bekezdését¹¹⁸. Az Uránia fordítója ezt elég pontosan adja vissza; igaz, igyekszik a kijelentéseket általánosabbá tenni. Infinitívusos szerkezettel ülteti át az első mondat egyes szám első személyű állítmányát, és kihagyja a második mondatból a „mit dem unsrigen” jelzöt, így a „hozzánk” való hasonlatosság nem hangsúlyozódik annyira, mint a németben. Az első mondatba pedig beépít egy olyan mellérendelést, amely a németből hiányzik; jelentősen egyszerűsíti a közös emberi gondolkodást minősítő halmazásokat is: „Most lehet meg fogni, hogy nem lehet nekünk *annyi Apolló*, bár melly Kéz formálta-is azt – mint ez az *Embertársunk János*. *Egynéműsége* magához vonsz minket, mert ő minékünk magas Tökéletességében-is *Atyánkfia*; tőle akarunk tanulni, mert őt’ meg-értjük, mert ő úgy gondolkozik, mint mi; Apolló pedig az, a’ minek néki lenni kell – Isten. Róla, ’s felőle semmit meg nem foghatunk. Tsupa Érzés, nem esmérjük, tsak találgatva ’s Homályba’ érzellyük.”¹¹⁹

A magyar fordító ezek után elhagyja Forster hosszas fejtegetéseit, amelyben az idealizálás általánosítását végzi el, s csupán azt a részt veszi át lezárásul, amelyben Guidónak a Mária mennybemeneteléről készült képét írja le és értékeli a szerző. Az Uránia ezen bekezdésének első mondata szabad hozzátoldás, hiszen a németben ilyen típusú bevezetőre nincs szükség: „*Guidó Menybeménő Ma Donnája (Bóldogasszonya)* függ a’ Dresdai Képpalotába’.”¹²⁰ Csakhogy ez a mondat a forsteri szöveg sajjá-

¹¹⁷ FORSTER, 1958., 77., 38. sor.

¹¹⁸ FORSTER, 1958., 78., 1–10. sor.

¹¹⁹ Uránia, II., 128–129.

¹²⁰ Uránia, II., 129.

tos félreértésen alapul. A német esztéta ugyanis – visszautalván egy drezdai élményére – Raffaello Madonnáját említi összehasonlításként Guidónak a düsseldorfi képtárban látható képéhez. Ilyenformán két kép összehasonlítását végzi el, ám nem állítja, hogy Guido művét Drezdában látta volna: „In Dresden sah ich *Raphael's* große Behandlung dieses Gegenstandes [ti. Mária mennybemenetelét – Sz. M.]. Dort ist es die Königin des Himmels, die wieder zurückkehrt auf den Thron, der ihr Eigenthum ist. Sie schwebt nicht, sie steht, mehr sinnend als froh; die Göttliche verläßt eine Welt, zu welcher sie nie gehörte. Die anbetenden Engel jauchzen nicht; die Himmel feyern. – Und *Guido's* Maria? Sie ist so menschlich schön! – Ein Weib, das jetzt von den Leiden, den Fesseln der Erde befreiet, den Himmel offen sieht. Ihr trunkner Blick, ihr verklärtes Gesicht, ihre ausgebreiteten Arme, verkünden ihre unaussprechliche Wonne. Zwei Engel zu ihren Füßen, bezaubernd wie nur *Guido's* Engel, tragen sie empor, schmiegen sich an ihr Gewand, freuen sich ihrer voll himmlischer Liebe – nein. Menschen dürfen es nicht sprechen, wenn Engel sich freuen!”¹²¹ Láthatólag tehát Forster összevetést tett: először a drezdai képtár Raffaello-képét értékeli, gyakorlatilag az „ég királynője” fenségét alkalmazva rá; s utána, ezzel szembeállítva, Guido düsseldorfi festményét emberi szépsége miatt méltatja. Az Uránia azonban – a bevezető mondat félrevezető állításán túl – kihagyja az összehasonlításra utaló mondatot („Und *Guido's* Maria?”), s ezzel a két, különböző képre alkalmazott megjegyzéseket egészében Guido művére applikálja: „Az Egek' Királynéja visszatér Székébe, melly Tulajdona. Nem lebeg – áll; inkább elmélkedve, mint vidámon. Ez az Isteniasszony elhagyja a' Világot, mellyhez soha sem tartozott. Az imádó Angyalok halgatva imádnak – és az Egek innepelnek. Mégis olly sok kedves Emberiség benne! Látja az Egeket nyitva, tévelygő Tekéntete, Ortzája mint Megbódogúltaké, gyengén kiterjesztett Karjai magyarázhatatlan Gyönyörűségét jelentik. Két Angyalok Lábainál, emelik a' Magasságba, Köntöséhez kaptsolják magokat, és örülnek néki mennyei Szezelemmel – nem! Ember

¹²¹ FORSTER, 1958., 79., 25–36. sor.

nem mondhatja azt ki, mint örülnek az Angyalok.”¹²² A fordító-
nak ez a megoldása jelenti a legerőteljesebb elrugaszkodást a
német eredetitől, akár a fordítás korábbi, akár az ezt követő
részéhez hasonlítjuk. A magyar szöveg utolsó bekezdése már
híven követi Forster szövegét, eltekintve néhány közbevetett
mondat kihagyásától¹²³.

Az Uránia átültetése egészében nyilván nem ítéhető meg
olyan sommásan, ahogyan ezt a -k- betűjelű, ismeretlen érteke-
ző tette: nem egyszerűen „gyöngé” kivonattal van ugyanis dol-
gunk. A fordító igen koncepciózusan járt el, a Forster-szöveget
jórészt csak alapanyagnak tekintve készítette el a cikket. Mind-
azonáltal úgy, hogy a német esztéta művészetfelfogásának leg-
fontosabb elemeit átmentette. Ehhez képest azonban tényleg
eszközszerepet szánt csak a képleírásoknak; ez a legfeltűnőbb
az utolsó festmény esetében, ahol is gyakorlatilag egy nem léte-
ző, majd hogyanem imaginárius képet hozott létre, összeolvaszt-
va Forsternek két, különböző képre tett megjegyzéseit. Az per-
sze nem világos, hogy ez tudatos gesztus volt-e, vagy szövegér-
tési bizonytalanság okozta csupán: bizonyos azonban, hogy ez
az utolsó képleírás, ebben a formájában, betöltheti a konklúzió
szerepét. Hiszen a raffaellói és guidói Madonnákra külön-külön
érvényes megjegyzések egybeolvasztása azt sugallja, létezik olyan
műalkotás, amely egyszerre képes az isteni fenséget és az embe-
ri léptéket megőrizni. Ironikusan – és a forrás ismeretében –
persze hozzátehetnénk: kár, hogy ezt a képet még senki sem
látta, s ilyen módon nem is fogja, lévén fikcióról szó... Az iko-
nográfiai leírás instrumentális, illusztratív funkciója azonban
már csupán azért sem csodálható, mert a fordító nem látvány-
ként, hanem szöveggként találkozott ezekkel a képekkel: nem saját
benyomásait rögzítette tehát¹²⁴. Ilyenformán a képekről szóló

¹²² Uránia, II., 129–130.

¹²³ FORSTER, 1958., 79., 37–38. sor, 80., 1–20. sor.

¹²⁴ Ezen a ponton érdekes párhuzam kínálkoznék Sándor István képleíró gy-
akorlatával, amelyet Papp Júlia azzal jellemez: „mivel [Sándor – Sz. M.] fo-
lyóiratában nem tudott nagyobb méretű metszetes illusztrációkat közölni,
a figurákra és a kompozícióra egyaránt kiterjedő leírásokkal igyekezett az
olvasók számára szemléletessé tenni az alkotásokat.” PAPP, 1992., 20–21.

forsteri szöveg átvételének szabad deformálása semmiféle kontroll alá nem kerülhetett, ám a magyar cikkeknek nem is az ilyen értelmű hűség volt a célja. A már idézett zárómondatok az ízlésfejlesztés szándékát fogalmazták meg, s ehhez jó alapnak bizonyult – a többnyire egyébként híven adaptált – morális alapú befogadásesztétika. Ezt a fordító a keresztényi témájú képleírások kiválogatásával és látványos egymás mellé illesztésével föl is erősítette, voltaképp jobban, mint maga a német eredeti¹²⁵. A magyar cikk így erőteljesen kapcsolódott egyrészt egy alapvetően bibliai-morális tradícióhoz is, másrészt viszont éppen ennek a hagyománynak a fönntartása miatt lehetett igazán hangsúlyos az idealizálás és az emberábrázolás forsteri elveinek újdonsága. A cikk másik, további következtetések levonására alkalmas érdekessége az a kísérlet, hogy a fordító igyekszik következetesen megteremteni bizonyos német szakszavak magyar terminológiáját. Ennek a feladatnak az időszerűségét az is mutatja, hogy Sándor István ugyanezzel a nehézséggel találván szembe magát, egyszer kifejezetten szótárszerű elrendezésben adta meg saját magyarítási javaslatait¹²⁶. Az Uránia ugyan nem így járt el, de a német forrás ismeretében lehetőség nyílik arra, hogy a megfeleléseket egy nyelvészeti, szemantikai vizsgálat keretében rendszeresen megvizsgálja valaki. Mert hiszen arra már 1889-ben kísérletet tett Radnai Rezső, hogy összegyűjtse az Uránia – pontosabban, ahogy ő mondta: Kármán – terminológiáját; sajnos azonban ő eltekintett attól, hogy visszakeresse ezeknek a német megfelelőit, bár tudomása volt az azonosítást elvégző recenzióról¹²⁷. A feladatnak ez a része tehát még további

Az Uránia esetében nyilván nem erről van szó. Papp Júlia kijelentésének megalapozottsága csak azért kérdéses, mert a források filológiai tisztázásának fázisa, s az esetleges fordítói gyakorlat részletes elemzése hiányzik a könyvéből.

¹²⁵ Különösen, ha mindehhez hozzászámítjuk Manfred Ebhardt általános megjegyzését a német Raffaello-értelmezésekről; szerinte: „Den ausschließlichen religiösen Kompositionen schenkt man hingegen nur relativ wenig Aufmerksamkeit.“ EBHARDT, 1969., 72.

¹²⁶ PAPP, 1992., 75–77.

¹²⁷ RADNAL, 1889., 179–180.; a recenzióra hivatkozik: 174.

pontosítást igényel. Hiszen a Forster-kivonat arról tanúskodik – talán a legerőteljesebben az eddig ismeretes átütlések közül –, hogy itt az Uránia szerkesztői egy szaknyelvi terminológia létrehozásáért küzdenek, több-kevesebb sikerrel. Arra történik tehát kísérlet, hogy magyar nyelven is pontosan ki lehessen fejezni a képzőművészet-esztétika – ekkorra már igen árnyalt – német terminusait. A megfelelő szaknyelv hiánya pedig jól jelzi, hogy erre sem volt még közmegegyezéses magyar szókincs, a fordítás sajátos zökkenői ennek a kulturális fáziskülönbőségnek a dokumentumai.

CAJETAN TSCHINK AZ URÁNIÁBAN

A Kármán-filológia egyik legjelentősebb eredménye volt, amikor 1971-ben Némedi Lajos kimutatta, hogy A' *Kíntsásó* című novella, amelyet többen Kármán egyik legjobb műveként interpretáltak, pontos, szöveghű fordítás¹. Az elbeszélés fordítás volta sejtésként persze már régebben fölmerült: Császár Elemér a németből fordított művek között tartotta számon, bár az ismeretlen eredetűek közé volt kénytelen besorolni²; Szinnyei Ferenc és Gálos Rezső is egyértelműen fordításnak mondta, bár a forrást egyikük sem nevezte meg³. A szöveg eredetijét Némedi – igen meggyőzően – Cajetan Tschink *Der Schatzgräber* c. elbeszélésében találta meg. Az irodalomtörténészt – tanulmányából kitetszően – nem az eredeti kötet vezette nyomra, hanem egy akkor frissen megjelent osztrák prózaantológiában fedezte fel Tschink novelláját⁴. Érdekes azonban, hogy Némedi megdicséri az Uránia szerkesztőit, amiért ilyen jó érzékkel választottak a német író kötetéből: „A választás szerencsés voltát kell dicsér-

¹ NÉMEDI, 1971., 481–488.

² CSÁSZÁR, 1941., 157. Itt jegyezném meg, hogy korábban György Lajos viszont egyáltalán nem utal az Uránia szövegeire, amikor áttekinti az 1772 és 1836 közötti években németből fordított műveket: GYÖRGY, 1928.

³ SZINNYEI F., 1924., 29.; GÁLOS, 1954., 109. Gálosnak ezt a megállapítását Weber Antal a kötetről szóló recenziójában kétségbe vonta, védelmezve a novella eredetiségét (WÉBER Antal, 1955., 184.); hasonlóképpen tett ez idő tájt Waldapfel József is (WALDAPFEL, 1963., 243.). Ezt a vitát Némedi idézett cikke végérvényesen eldöntette.

⁴ Némedit feltehetőleg a következő kiadás vezette nyomra: MÜHLHER (kiad.), 1969., 82–100.

nünk a kötet [ti. Tschink kötete – Sz. M.] többi darabjainak ismeretében is. Az egyik pl. »Die nächtliche Erscheinung« címen, erősen Schiller hatása alatt, egy német herceg körüli papi meseterkedést leplez le, a másik »Der verwandelte Zwerg« címen arról szól, hogy egy csúf, gazdag törpe egy fiatal lányt szellemidézéssel és varázslással hogy hálóz be, hogy a megfélemlítettet házasságra kényszerítse. Az első túlságosan speciális német téma lett volna, a másik túlságosan hosszú, kissé elnyújtott. A kincsásó mindkettőnél áttekinthetőbb szerkezetű, pregnánsabb, hatásosabb.⁵ Eltekintve egyelőre attól, hogy a két novella cselekvényének ismertetése nem teljesen pontos, ez – a nyilvánvaló filológiai érdemhez képest persze mellékes – megjegyzés komoly tévedést tartalmaz, s mindennél jobban árulkodik a Kármánra szűkített szakirodalmi tradíció torzító hatásáról. Ugyanis az a Tschink-novella, amelyet Némedi itt túlságosan elnyújtottnak minősít, s amelynek le nem fordításáért megdicséri a szerkesztőt, benne van az Urániában. A folyóirat legterjedelmesebb (!) közleménye, amelynek a címe *Az által-változott Törpe*, éppen ennek a Tschink-szövegnek a fordítása, csak mivel G...i betűjegglyel volt jelezve, soha nem jelent meg újabb kiadásban, a Kármán-kötetekbe értelemszerűen bele sem került⁶. Azaz Cajetan Tschink *Wundergeschichten* c. kötetéből két elbeszélést is átvett az Uránia: *Az által-változott Törpe* az első számban kezdődött, a másodikban folytatódott, *A' Kintsásó* pedig a harmadikban volt olvasható. Ilyenformán Cajetan Tschink szövege nélkül nem jelent meg egyetlen száma sem a folyóiratnak.

Ez, az Uránia számára olyannyira fontos szerző mindmáig nem részesült monografikus feldolgozásban. Életrajzának legfontosabb tényeit nem fölösleges tehát összefoglalni. Cajetan Tschink 1763-ban született Bécsben. Karmelita szerzetes lett, majd kilépett a rendből; Bécsben élt íróként, majd Jénába uta-

⁵ NÉMEDI, 1971., 487–488.

⁶ G.i: *Eggy Tsuda Történet. Az által-változott Törpe (Zwerg). Gróf H...l-né Írásai* Uránia, I., 20–100.; II., 1–22.; a forrása: TSCHINK, 1792., 257–383. Császár Elemér a novellát a németből fordított, ismeretlen eredetű művek közé sorolta: CSÁSZÁR, 1941., 157.

zott filozófiát tanulni⁷. Visszatérte után, 1793-ban az olmützi líceum filozófiatanára lett⁸ és haláláig, 1809-ig ezt a tisztséget töltötte be. Írói munkássága professzori ténykedése alatt gyakorlatilag megszűnt⁹.

Cajetan Tschink forrásul használt, 1792-es kölete összesen öt novellát tartalmazott¹⁰. A könyv címét (*Wundergeschichten sammt den Schlüsseln zu ihrer Erklärung*) az magyarázza, hogy az elbeszélések mindegyike egy rejtélyre épül, amelyre a szereplők csak irracionális magyarázatot tudnak adni. A novellák többségének végén aztán – már a cselekvényen kívüli írói eszközként – egy levél epilógusszerűen átértelmezi a korábbi elemeket, s így a korábban misztikusnak tűnő események egy ravasz manipuláció, megtévesztés következményeivé minősülnek át¹¹. A cím két kulcsfogalma (*Wunder*, illetve *Schlüssel*) a két típusú magyarázatra utal; bár a novellák hatásmechanizmusa arra alapozódik, hogy a csoda lehetőségét a végső racionalitás teljesen fölszámolja.

Ezt jól példázza a *Die verdoppelte Nonne* című elbeszélés, amelyben egy katolikus pap a narrátor. A novellában egy Ottilia nevű lány apáca lesz, miután azt mondja a klastromban, hogy

⁷ Ebből az időszakból származik Wieland hozzá intézett levele is (Weimar, 1792. szept. 30.): ÖNB Handschriftensammlung 8/90–5.

⁸ A katedra megpályázásáról számol be két fennmaradt levelében (Tschink an Franz Paul Freiherr von Herbert, Wien, 1793. nov. 18., ill. dec. 14.): ÖNB Handschriftensammlung 130/1–8, 130/1–9.

⁹ Életrajzát l. a róla készült nekrológban: *Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes, 1810, Erster Bd.*, 145–146.

¹⁰ Az Urániába lefordított két szövegen kívül a következőket: *Die verdoppelte Nonne. Auszug aus den hinterlassenen Handschriften eines Mönchs; Die nächtliche Erscheinung. Aus einem Briefe des Prinzen A** von S** an den Grafen Bell*ore; Die Hexe. Aus den Akten ihres Prozesses.*

¹¹ Ez a megállapítás nem érvényes a *Die nächtliche Erscheinung. Aus einem Briefe des Prinzen A** von S** an den Grafen Bell*ore* és a *Die Hexe. Aus den Akten ihres Prozesses* című novellákra: az előbbiben nincsen ilyen típusú megoldás, a másikban pedig egy – csattanószerűen előadott – vallomás fedí föl a titkot. Tschink novelláinak részletesebb értelmezését az is szükségessé teszi, hogy a korabeli osztrák prózairodalom monográfusa, Leslie Bodi (azaz Bodi László) semmi figyelmet nem szentelt ennek a kötetnek, éppen csak megemlítette: BODI, 1977.

polgári származású és protestáns családból való, a szülői házat pedig katolizálása miatt kellett elhagynia. A papnak azonban megvallja, hogy valójában régi, katolikus nemesi familia sarja, és a családját azért hagyta el, mivel apja nem akarta a szerelmével kötendő házasságát, sőt máshoz kívánta kényszeríteni. Útközben azonban meglámodták őt és kedvesét. Mivel szeretőjét, Siegfriedet holtak vélte, ezért emlékei elől a zárdába menekült. Most viszont – a vallomás idején – a portásfülkéből, ahol portásként szolgál, megpillantotta a férfit. Siegfried ekkor levelet is írt neki, amelyet a lány átad a papnak. A pap azt tanácsolja – és ebben igyekszik közbenjárásával segíteni is –, hogy legyen úrrá a szerelmén és szakítson Siegfrieddel.

Ezután évek telnek el; közben a pap megismeri Ottilia bátyját is, aki meglátogatja testvérét a zárdában.

Az egyik hajnalban aztán nagy riadalom támad a kolostorban, mert Ottilia utcai ruhában állít be. Az apácák úgy veszik, hogy megpróbált elszökni, de azonnal visszatért; ő viszont azt állítja, hogy két évig távol volt. Senki sem hisz neki, varázslónak tartják, amikor bizonyítékként bemutatja hosszú haját, amelyet egy nővér két hónapja vágott le. A pap segít rajta: a csodát a zárda Mária-képének tulajdonítja, noha tudja, hogy ez hazugság. Az igazságot azonban hiába szeretné megtudni, Ottilia hallgat.

Ismét évek telnek el. Ottilia beteg lesz, s haldoklik; halála előtt átad egy levelet a papnak.

A novellának itt van a fordulópontja: eddig tartott a misztikus, transzcendens magyarázat, ám a levél már a racionális, igaznak tételezett, végső változatot tartalmazza. Ez teljesen ki is tölti az elbeszélés kereteit: a levél utolsó szava a novella utolsó szava is egyben, mindenféle kommentár és reflexió hiányzik ehhez a magyarázathoz.

Eszerint pedig Ottilia nem tudott és akart Siegfrieddel szakítani; olyannyira, hogy a férfi többször felkereste, s miután a Mária-kép előtt örök hűséget fogadtak egymásnak, végül teherbe is ejtette. Az apáca a szégyentől csak úgy tudott megszabadulni, hogy Siegfried szölt Ottilia bátyjának, aki aztán elintézte: titokban Ulrike, Ottilia ikertestvére vegye át addig a szerepét a zárdában, amíg a gyermek megszületik.

A csel sikerül: Ottilia és Ulrike helyet cserélnek. Csakhogy útközben, hazafelé meghal a fivér, a gyermek pedig holtan jön a világra. Ottilia alig tudja kiheverni a kettős csapást. Mire felépül, annyira megszokja a szabad életet, hogy már nem is akar visszamenni a kolostorba. Ulrikének azonban van egy vőlegénye is, Gulderich, aki ekkor távol van; Ottilia Ulrike nevében levelez vele, sőt a birtokon is kiadja magát Ulrikének. Gulderich, akinek visszatérését csak két év múlva várták, hamarabb megérkezik, s mivel Siegfriedet saját menyasszonya csábítójának hiszi, leszúrja a férfit. Ottilia ezután – mindent elvesztve – lelkiismeret-furdalásból helyet akar cserélni Ulrikével; meg is szervezik az akciót. Csakhogy miután az ikertestvére kiszabadult a zárdából, ő és vőlegénye nem mennek el a fogadóba, ahol Ottilia várja őket; így a lány vaktában indul be a kolostorba, ahol botrányt is okoz a megjelenése. Míg ő azt hiszi, valaki elárulta, voltaképp saját magának lett az árulója. Ezt azonban a pap segítségével sikerült elsimítani. Végül nem maradt más hátra neki, mint csöndesen várni a halált.

Ez a hosszasabban ismertetett novella sokat segíthet abban, hogy az Urániában szereplő másik két írásnak – sőt, Tschink egész kötetének – jellegzetességeit jobban felmérjük. *Az általváltozott Törpe* bonyodalma akörül forog, hogy egy fiatal lány férjhez megy egy gazdag, törpenövésű grófhhoz – azért, mert különböző csodálatos események meggyőzték arról, hogy jövendő férjének nem ez az igazi alakja: hanem ő voltaképp az a daliás fiatalember, akivé egyszer átváltozott. Férje azonban a házasság után soha nem jelenik meg abban a vonzó férfitestben; a feleségszerzés megtévesztésre és szerepcserére épített tervét pedig az a levél tárja föl, amelyet F-né asszony, a lány korábbi nevelője hagy hátra, mielőtt elutazna. Sőt, a férj halála után jelentkezik is az egykori fiú, akibe a lány annak idején rögtön beleszeretett, s megerősíti a levél állításait. Ezek után az ifjú özvegy megbocsát a férfinak és férjhez is megy hozzá. *A' Kíntsásó* történetéből elegendő talán annyit felidézni: a novella arról szól, hogy a gazdag és fősvény lovag gyámleánya miképpen fog össze kedvesével, s miképpen csalják ki – a kincssásárról szóló misztikus történet segítségével – a pénzt, hogy aztán feltűnés nélkül

elszökhessenek és összeházasodjanak. Mindegyik novella azonban ugyanarra a hatásmechanizmusra épül: a narrátor által jó darabig meg nem kérdőjelezett, nem ironizált, hitelesnek tűnő, irracionális magyarázatot az elbeszélés egy bizonyos pontján egyszer s mindenkorra érvénytelennek minősíti egy olyan utólagos értelmezés, amely a cselekvény összes korábbi elemével képes elszámolni. A todorovi terminológia szerint voltaképp a *különös* jelenségről lenne szó, hiszen a természetes és természetfeletti okok egyaránt képesek magyarázni az eseményeket; csak hogy itt a kétféle megközelítésmód egymás után jelentkezik, nincsen tehát az olvasó számára lehetőség a kettő közötti választásra: a befogadói aktusból hiányzik ez az ingadozás. Tschink novellái ezért csak látszólag fantasztikusak: voltaképp az egyetlen lehetséges igazság elleplezésének, majd föltárulásának folyamatáról van szó. Az ehhez alkalmazott hatásmechanizmus abban az esetben lesz kevésbé működőképes, ha a narrátor figurája azonosnak bizonyul a megtévesztett főszereplővel (Az *által-változott Törpe*), hiszen ebben az esetben az utólagos elbeszélés reflexív értékelő szólama szervesen keveredik a csodahit töretlenségét fönntartani kívánó egyidejű szemlélettel. Az egyes szám első személyű narrációnak a fantasztikum esetében komoly funkciója lenne, hiszen a műbe beépített befogadó révén így megvalósulhat olvasó és főhős reakcióinak közelítése. Ezekben a novellákban azonban pontosan ez az írói eszköz válik alkalmatlanná, ugyanis itt még alapvetően más szemlélettel találkozunk: a fantasztikus irodalomban szokásos technika ezért vezethet önellentmondásokhoz. Ennek az írói alakításmódnak más jellegű korlátait a *Die nächtliche Erscheinung* tárja föl: itt ugyan narrációs szempontból egységes a szöveg, viszont a novella hatásmechanizmusa rendkívül egynemű. Az én-elbeszélő kezdetben ugyan nem érti barátjának, a hercegnek a megváltozott viselkedését, ám amikor az éjszaka jelentkező, az atya alakját felöltő szellemről értesül, kezdetlől manipulációra gyanakszik. Az elbeszélés ennek a gyanúnak az igazolódásáról szól, nem haladva meg az anekdota prózai kisformájának kereteit. A kötet másik négy novellája ennél jóval kidolgozottabb szerkezetre épül.

Tschink írói alakításmódjában felismerhető ugyan a racionalitás fölényérzete a misztikus világmagyarázatokkal szemben¹²; mindazonáltal a manipulációk lelepleződése itt nem kérdőjelezi meg azt a transzcendens viszonyrendszert, amelynek meglétére a csalók saját taktikájukat építették. Vagyis a konkrét csalás leleplezése soha nem rejti magában – még didaktikus narrátori szöveg formájában sem – az isteni vagy démoni csodák általános megkérdőjelezését. A *Die verdoppelte Nonne* című elbeszélésben így rendkívül hangsúlyos lesz az elkövetett bűnökért elszenvedett jogos penitencia. Az *által-változott Törpe* című novella végső megoldása (jelentkezik a lány által korábban a jövődöbéli igazi alakjának hitt fiatalember és elveszi az özvegyet feleségül) felfogható úgy is, mint az egykori manipulatív mese valódi beteljesülése: a lány hozzáment a torz testű, ám lelkileg nemes grófhhoz, és egy idő múlva valóban megkapta férjéül az áhított, vonzó ifjút – mindezt úgy, hogy a gróf teljes vagyona is az övé lett. A *Kintsásóban* a megcsalt gazdag nem igazi ájlatosként szenved el a becsapatást, hiszen a novella nyilvánvalóan jelzi, hogy a kapzsiság bűnében vétkes. A *Die Hexe* című novellában mindez ráadásul még azzal is meg van tetézve, hogy éppen a felvilágosodott szövegek hangoztató ifjú báróról, Fritzről derül ki, hogy titkos szerelmi légyottja érdekében egy „Buhlteufel” alakját ölti magára, azaz éppen a boszorkányhiedelmeket használja ki: a boszorkányság létét elvben cáfoló felfogás minősül itt a mentalitástól jelentősen eltérőnek, s ezért bizonyos fokig hiteltelennek vagy cinikusnak. A másik oldalról pedig fontos hangsúlyozni, hogy a csalást kitervelők és végrehajtók sem jelentenek erkölcsi viszonyítási pontot, így cselekedetük nem minősül igazságtevő jellegűnek; Tschink ugyanis gondosan ironizálja ezeket a figurákat, megfosztva őket mindenféle erkölcsi magasabbrendűségtől: gondoljunk akár Hildebrandra A *Kintsásóból*, akár Ottiliára a *Die verdoppelte Nonne*-ből,

¹² Párhuzamként érdemes számontartani, hogy egy másik, 1791-es könyve hasonló módon értekezik Cagliostro gróf állítólagos csodatételeiről: vö. pl. TSCHINK, 1791., 3–4.

akár Fritzre a *Die Hexéből*¹³. A novellák – a félreérthetetlenül jelzett, egységesként fönntartott keresztény morál keretein belül – alapvetően a szórakoztató, némileg frivol történetészövés stílárís erényeire támaszkodva nyerik el hatásukat. A kötet egészét áttekintve mindazonáltal az a feltűnő, hogy pontosan az átültetett két novellában nem kapott központi helyet a házasságon kívüli, az elbeszélés keretei között is bűnösnek minősülő szerelem¹⁴: hiszen a *Die Hexé*ben ott vannak Fritznek, az álördögnek a szerelmi találkái, a *Die verdoppelte Nonné*ban pedig Ottiliának – a szüzességi fogadalmat is megszegő – viselkedése. Ezekhez képest a *Der Schatzgräber*ben a fabula szintjén nincs is ilyen mozzanat, a *Der verwandelte Zwerg*ben pedig éppen egy házasság érdekében történik a megtévesztés, s nem az elcsábítás kedvéért. Talán azt is meg lehet kockáztatni, hogy a folyóirat Tschink-fordításai nem nélkülözik az erkölcsi mozzanatot; legalábbis a szerelmi tematika ábrázolásában nem a vallásos-morális szempontból elítélendő kapcsolatokat propagálják. Meglehet, ez nem is független az Uránia egyik ideológiai vezérelvétől, a nőolvasókat megszólító programtól.

A kötet öt írása világosan jelzi azt a metafizikai-transzcendens világmagyarázó elvet is, amely a manipuláció sikerességének legfőbb garanciája: a keresztény csodahitet (*Die verdoppelte Nonne*), a boszorkányságot (*Die Hexe*), a szellemjárást (*Die nächtliche Erscheinung*), a démonokat (*Der verwandelte Zwerg*) és a feketemágiát (*Der Schatzgräber*). A novellák tehát – bár látszólag éppen az ész fölényét példázzák – rendkívül erősen kötődnek az okkultizmushoz, annál is inkább, hogy egy-egy szöveg csupán egy domináns hitrendszer alkalmaz afféle pretext-

¹³ Ezért is elfogadhatlan a számomra Gálos Rezső álláspontja, aki – nyilván könyve megszületésének történeti-politikai kontextusához igazodva – *A' Kintsásót* antiklerikálisnak és társadalombírólnak nevezi: GALOS, 1954., 109–111.

¹⁴ Természetesen a *Die nächtliche Erscheinung*ban sincs szerelmi tematika: ezt az írást azonban poétikai szempontból jelentősen eltérőnek vélem a kötet egészétől. A fordításra való kiválasztás inkább azt látszik igazolni, hogy az Uránia szerkesztői ez esetben nem ezt az egyszerűbb narratív szerkezetet tüntették ki figyelmükkel.

tusként. Feltűnő ugyanis, hogy a *Der Schatzgräber*ben a kincs megtalálásának Propertius elvégezte szertartása mennyire a sötét lelkek fölött hatalommal rendelkező mágus cselekedeteit imitálja¹⁵. A leghangsúlyosabb mozzanatok (a kincs egy romos épületben található; a pokolból felhívott ördögöt kényszeríteni kell a kincs helyének megnevezésére; megvan a varázskör, amelyben tartózkodva a mágust nem éri veszedelem; a szertartás helyén ott van a kutya, amely az ördög átváltozóképességére utal) megegyeznek Propertius szertartásával¹⁶ – csak itt mindez vallásos-morális szempontból pozitívnak tételezhető. A kényszerített lélek nem ördög, hanem egy régen elhalt, keresztény vitéz; az alku során nem kell a lelki üdvösséget felajánlani; a kincshez keresztényi alamizsnálkodáson vezet az út. Ráadásul Propertius saját élettörténeteként szintén egy keresztényi mártíromság előéletét sejteti: a mágus gesztusait az ég küldöttének cselekedetei fedik el. A katakombában történő föltámadás azonban, amely után a sötét sírboltban megtett út egy szakrális térbe való felemelkedésbe torkollik, már egy másik misztika elemeiből épül föl: a szabadkőművesség beavatási szimbolikájának imitációja történik itt meg¹⁷. Némedi Lajos tehát joggal figyelmeztetett a Tschink-novellának a szabadkőműves-regényekkel való összefüggésére; s abban a megfigyelésében is igaza van, hogy Propertius azon cselekedete, hogy a nemesember jelenlétében soha nem eszik (azaz földi étkeket nem vesz magához), a XVIII. század állítólagosan halhatatlan szélhámos mágusának, Saint-Germain grófnak a hasonló gesztusára játszik rá¹⁸. A novella egészében tehát a megcsalt, látszólag keresztényi erényeket gyakorló főhős veszteségében már csak ezért sem lehet valamiféleképpen a krisztianizált morál kudarcát fölfedezni: hiszen ő gyakorlatilag

¹⁵ Erre már Némedi Lajos felhívta a figyelmet: NÉMEDI, 1971., 483.

¹⁶ A feketemágia segítségével történő kincskeresés szertartásának leírását I. SELIGMANN, 1987., 189–191. Sokatmondó, s Tschink szempontjából is érdekes, hogy Seligmann fejezetcíme itt: „Ördögi szertartások”.

¹⁷ A beavatási szertartás egykorú leírásai közül vö. SÁNDOR István „A’ Szabad Kőművesekről” című írásaival: SÁNDOR, 1791a., 109–116.; új lenyomatban: PAPP, 1992., 123–125.

¹⁸ NÉMEDI, 1971., 484. sk.; Saint-Germain grófra I. SELIGMANN, 1987., 301. skk. A más társaságában történő étkezés elutasítására: 304.

azt volt képtelen felismerni, hogy az általa megtapasztalt jelek mágikus, okkult cselekedetek deformációi csupán. Ez a tévedése pedig saját, állítólagos keresztényi hitének szilárdságát és őszinteségét alapvetően megkérdőjelezi, s így vesztesége – a kapzsiságon túl – a képmutatás bűnének büntetéseként is felfogható.

A' *Kintsásó* fordítását Némedi Lajos körültekintően értékelte¹⁹; mindazonáltal megfigyeléseit érdemes egy-két aprósággal kiegészíteni. A magyar szöveg pontos átültetés, a fordító csak néhány apróbb tagmondatot hagyott ki belőle. Így nem fordította le az első mondatból a gazdag öreg nevét („wegen seines Geitzes Junker Filz genannt”)²⁰. Néhány esetben aztán a magyar szöveg latinosítja a németet: például a „Mündel” szót a „Pupillá”-val adja vissza²¹. Hasonló megoldás, amikor a „das Kapital sammt den Interessen” kifejezés megfelelőjeként a „a' Kapitálist Interestestől együtt” szintagmát találjuk²². Ritkán ugyan, de megtörténik, hogy egyszerűsít is a fordító; lássuk a következő mondatot: „Dieser hatte die Gewohnheit Abends, nachdem er seinen Segen gebethet, einen kleinen Spaziergang durch eine Reihe von Bäumen zu machen, die von seinem Schlosse an, in verschiedenen Wendungen fortließ, und den Wanderer nach einer Viertelstunde in einer Zirkelförmigen Linie wieder zu dem Schlosse zurückbrachte.”²³ Ezt a mondatot így adják vissza, elhagyva az út kanyargásának részletezését: „Ennek Szokása volt, Estve, midőn Áldását el-imádkozta, egy Rend Fák között sétálni menni, a' melly a' Vártól sokféle Tekervények utánn ismét a' Várhoz vezeti a' Sétálót.”²⁴ Hasonló példa a következő tagmondat is: „...antwortet Propertius mit einer Kälte,

¹⁹ NÉMEDI, 1971., 487.

²⁰ TSCHINK, 1792., 117.

²¹ A német mondat: „Das Fräulein hier ist Ihre Mündel?” TSCHINK, 1792., 148.; a magyar: „A' Kisasszony (mondá egyszer Propertzius) az Úr' Pupillája” Uránia, III., 29. A szótár szerint egyébként a *Pupilla* második jelentése: „Árva-leányka”: PÁPAI PÁRIZ, 1995., 463. (a latin–magyar részben).

²² TSCHINK, 1792., 140.; Uránia, III., 22.

²³ TSCHINK, 1792., 124–125.

²⁴ Uránia, III., 7–8. Érdemes megjegyezni, hogy a „Schloss” szónak a 'vár' jelentése szintén megfelel a korabeli terminológiának: vö. PÁPAI PÁRIZ, 1995., 379. (a magyar–latin–német részben).

die sonderbar genug gegen die Wärme des Ritters abstach”²⁵. Ennek a második felét a fordító egyszerűen elhagyta, ami maradt, az ennyi: „mondá Propertzius hidegen”²⁶. Érdekes egyébként az a fordításbéli következetesség is, hogy a német szövegben szereplő „Sagen” szót „mondák”-kal adják vissza²⁷, híven ahhoz a fejtegetéshez, amelyet az *Eldorádó* című szöveg alcíméhez („Egy Monda”) lábjegyzetként csatolva olvashatunk: „A’ Rege helyett, méreszlek én is egyszer egy Új szót! – és a’ Sage-t Mondának kereszteltem... Jó é nem tudom! de alig ha mi ezt a’ velős Német Szót valaha olly jól eltaláljuk. –”²⁸ Vagyis a fordító a novellafordítást megkísérelte arra fölhasználni, hogy a magyarítási javaslatot népszerűsítse, még ha erre ott nem hívta is föl a figyelmet ilyesféle lábjegyzettel. Némelykor éppen a német eredeti segíthet pontosabban megérteni a fordító valamely kifejezését: pl. a „lélektelen értt a’ Várba” tagmondat határozójának jelentését azért rögzíthetjük (‘kifulladás; lélekzet nélkül’), mert a német mondatot megfeleltethetjük neki: „er kam athemlos in seinem Schloße an”²⁹. Ugyanígy a következő tagmondat is kissé homályosnak látszik: „...nem tízet hanem ötöt vettem Száztól”. A német eredeti segítségével ez is világosabbá válik: „nicht zehn, sondern nur fünf Procenten genommen”³⁰. Egyszer egy feltehetőleg sajtóhibának bizonyuló eltérésre is ezért figyelhetünk föl: a „Nach ungefähr sieben Minuten”³¹ kifejezés helyett a magyarban „Mintegy két Pertzentés múlva”³² szerepel; ráadásul itt Propertius mágikus cselekedetéről van szó, a hetes szám már ezért sem lehet véletlen. Az eltérésnek semmi logikus oka nincs, hacsak azt nem tételezzük föl, hogy a „hét” szóból a nyomdában véletlenül lett „két”. A fordító a speciális német

²⁵ TSCHINK, 1792., 152.

²⁶ Uránia, III., 32.

²⁷ „..., von dem die Bewohner der Gegend verschiedene Sagen erzählten.” TSCHINK, 1792., 125.; „..., a’ mellyről sokféle mondákat beszéltek a’ Környéknek Lakosi.” Uránia, III., 8.

²⁸ Uránia, III., 73.

²⁹ TSCHINK, 1792., 125. Uránia, III., 8.

³⁰ TSCHINK, 1792., 185. Uránia, III., 60.

³¹ TSCHINK, 1792., 134.

³² Uránia, III., 16.

kifejezések esetében kétféleképpen jár el: vagy megadja a magyar megfelelőt, vállalva azt, hogy eltér a szó szerinti átültetéstől, vagy tükörfordítást ad, s így a szónak vagy hapax legomenon jellege lesz, vagy neologizmusnak tűnik. Az elsőre példa a „Hexenmeister”, amelyet „Kanördög”-gel³³, és az „am Tage des Weltgerichts”, amelyet „az utolsó Napon” kifejezéssel ad vissza³⁴. A másodikra azért több példa kínálkozik: a „Herzenforscher”, amelyet szó szerint „Szív-visgáló”-ként³⁵, a „Todesbruder”, amelyet „halálpajtásom”-ként³⁶, a „Todtengebeinen”, amelyet „haláltsonok”-ként³⁷, illetve a „Todesschlaf”, amelyet „Halálalom”-ként³⁸ szerepeltet. Az utóbbi példák – az első kivételével – egyébként Propertius föltámadásának misztikus elbeszéléséből valók, így szokatlanságuknak van funkcionális jelentősége: egyrészt az egyik szereplő szólamát jellemzik, másrészt pedig egy voltaképp megnevezhetetlen élmény különleges, szorongató légkörét érzékeltethetik. A legérdekesebb mozzanat azonban az a terminológiai változatosság, ahogyan a fordító a megcsalt öregember megnevezését megoldotta. Tschinknél a főhős első megnevezése ugyan „ein abgelebter Edelmann”³⁹, s néha a későbbiek során is szerepel úgy, mint „Edelmann”⁴⁰, ám a legtöbbször mégis „Ritter”-nek nevezik. A fordítás során ebből általában „nemes ember” lesz. Propertius szövegében azonban egy helyütt megmarad a „vitéz” terminus, sőt korábban a „vitézi” (a „ritterlich” megfelelőjeként) mint jelző⁴¹. Akkor pedig, amikor a kincset őrző

³³ TSCHINK, 1792., 132. Uránia, III., 14.

³⁴ TSCHINK, 1792., 167. Uránia, III., 45.

³⁵ TSCHINK, 1792., 139. Uránia, III., 21.

³⁶ TSCHINK, 1792., 160–161. Uránia, III., 39.

³⁷ TSCHINK, 1792., 165. Uránia, III., 43.

³⁸ TSCHINK, 1792., 166. Uránia, III., 44.

³⁹ TSCHINK, 1792., 117.

⁴⁰ Pl. „Wirklich glich des Edelmanns Aufenthalt mehr einer Karthause als einem Ritterschlosse, ...”; „Der Edelmann gab ihm sein ritterliches Wort.” TSCHINK, 1792., 118., 152. A magyar fordításban: „Valóban nem is sokat különbözött a’ Nemesember’ Lakása egy Klastromtól...”; „A’ Nemesember felfogadta vitézi Szavára.” Uránia, III., 2., 33.

⁴¹ Pl. „seinen ritterlichen Muth”; illetve: „Seyd ihr hereit Ritter!” TSCHINK, 1792., 133. A magyar fordításban: „vitézi Bátorságát”, illetve: „Készen vagye Vitéz” Uránia, III., 15.

egykori személyekre alkalmazza Tschink a „Ritter” szót⁴², a fordító ezt a „Nemes bajnok”-kal adja vissza. Ez a változatosság részben természetesen a fordító szinonimakereséséről árulkodik, összefügg azonban történeti szemantikai változásokkal is. A „Ritter” szó jelenlegi szótári megfelelője (’lovag’) ekkor még egyértelműen a ’lovas’ szó jelentésében volt használatos⁴³. A „Vitéz” szó XVIII. századi szótári megfelelőjeként azonban tényleg felbukkan egy szintagmában a „Ritter”⁴⁴, így az Uránia itt voltaképp pontosan adja meg a magyar jelentést. Más példák is vannak arra, hogy ugyanazt a német kifejezést másként adja vissza a fordító az újabb előfordulásakor: a „Schauspiel” egyszer „látás”⁴⁵, másszor „szemlélet”⁴⁶; ugyanakkor az „Ungethüm” éppúgy „tsudaállat”⁴⁷, mint a „Gespenst”⁴⁸. A „Gespenst” megfelelője azonban máskor a „Kisértet” is⁴⁹. Mindez arról árulkodik, hogy a fordító invenciózusan és nem mechanikusan nyúlt a szöveghez; s talán részben ebben ragadható meg a fordítás sikerült volta is, amit Némedi Lajos erőteljesen hangsúlyoz⁵⁰. Bár egyéb okok igazából akkor rajzolódhatnak ki, ha ezt a fordítást összevetjük a másik áttünettel.

⁴² „Der letzte von den Rittern” TSCHINK, 1792., 136.; „Az utolsó azon Nemes bajnokok közül” Uránia, III., 17.

⁴³ Vö. PÁPAI PÁRIZ, 1995., 213. (a magyar–latin–német részben), ahol is a *Lovag* és a *Lovas* megfelelője egyaránt ’Eques. Ein Reuter’. Ilyenformán nem teljesen pontos Némedi azon megjegyzése, hogy Kármán azért nevezi „nemes ember”-nek, „vitéz bajnok”-nak, „vitéz”-nek a főhőst, mert „a szó nem lévén meg a magyarban”: NÉMEDI, 1971., 487.

⁴⁴ „Szentelt vitéz: Eques auratus. ein Ritter des güldenem Bließes”; megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez a szótár alapjelentésként ezt adja meg: „Miles. ein Soldat, Krieg mann”. PÁPAI PÁRIZ, 1995., 392. (a magyar–latin–német részben).

⁴⁵ „O heiliges Schauspiel...” TSCHINK, 1792., 163. „Óh dicső látás!” Uránia, III., 42.

⁴⁶ „ein gräßliches Schauspiel” TSCHINK, 1792., 165. „borzasztó Szemlélet!” Uránia, III., 43.

⁴⁷ TSCHINK, 1792., 172–173. Uránia, III., 49.

⁴⁸ TSCHINK, 1792., 185. Uránia, III., 60.

⁴⁹ TSCHINK, 1792., 188. Uránia, III., 63.

⁵⁰ NÉMEDI, 1971., 487–488.

A másik Tschink-novella (*Eggy Tsuda Történet. Az által-változott Törpe (Zwerg). Gróf H...l-né Írásaiból*) fordítása szintúgy pontosnak és szöveghűnek tekinthető. A módosítások és kihagyások nem jelentősek. Például a németben Juliette-nek nevezett szolgálót a fordító Julisként szerepelteti⁵¹, bár a többi nevet nem magyarosítja, pl. megőrzi a törpe nevét is Baldinóként. A novella egy teljes bekezdése kimaradt a fordításból; bár ez persze lehet véletlen is, mivel egy meglehetősen redundáns részletről van szó⁵². Figyelemreméltó, hogy miképpen próbálta meg a fordító a novellában kiemelt szerepet játszó terminológiát átültetni: a „Feenmärchen und abentheuerlichen Erzählungen” megfelelője „Tündér-mesék” és „tsudálatos Történetek”⁵³, a „Dichtkunst” szöve a „Költeményesek”⁵⁴; érdemes talán a figyelemre az is, hogy a „romantischen” melléknevet „romános”-sal adja vissza⁵⁵. Láttuk, a címbeli „Tsuda Történet” a „Wundergeschichten” megfelelője, csak hogy később ugyanez a magyar szóösszetétel fejezi ki az „Abentheuer”-t⁵⁶, mi több, a „Wunderdinge”-t is⁵⁷. Az „Abentheuer” viszont szerepel egyszerűen „Történet”-ként is⁵⁸. A „Tsudák’ Országába” szintagma adja vissza a

⁵¹ Ennek első előfordulása: TSCHINK, 1792., 259.; Uránia, I., 21.

⁵² A „Nur ein Gedanke störte mich...” kezdetű bekezdés: TSCHINK, 1792., 290–291.

⁵³ TSCHINK, 1792., 259.; Uránia, I., 22.

⁵⁴ TSCHINK, 1792., 261.; Uránia, I., 23.

⁵⁵ „...sobald sein Bild, und mit diesem die romantischen Erinnerungen meiner Jugend in meiner Seele erwachten, weg war Haß und Verachtung.” Tschink 1792. 377.; „...mihelyt Képe, és avval Ijúságomnak romános Emlékezeti feltámadtak Szívemben, oda vólt a’ Gyűlölség, és Útálat.” Uránia, II., 18.

⁵⁶ „... és ébren semmit sem óhajtottam inkább, mint sem valamely jóltévő Tündérnek Ótalma alatt, Tsuda-történetek közé tétetni.” Uránia I., 24.; „... und wachend wünschte ich nichts sehnlicher als recht bald ein Abentheuer unter dem Schutze einer wohlthätigen Fee zu bestehen.” TSCHINK, 1792., 262. Hasonló példa van még (rendre): TSCHINK, 1792., 316., 342–343.; Uránia, I., 67., 88.

⁵⁷ „Sie [ti. Juliette – Sz. M.] sprang voll Erstaunen auf, und bedauerte, daß sie alle diese Wunderdinge verschlafen hätte.” TSCHINK, 1792., 342.; „A’ Bámulástól el-fogattatván, fel-ugrott, és sopánkodott, hogy ezen Tsuda-történeteket el-aludta.” Uránia, I., 88.

⁵⁸ „Fräulein! alles müßte mich trügen, oder wir haben ein schönes Abentheuer zu erwarten.” TSCHINK, 1792., 319. ; „Kis-Asszony! hanem-ha egészen meg-tsalattattam, ma igen szép Történeteket érünk.” Uránia, I., 69.

„das Land der Bezauberungen”-t⁵⁹. Viszont a „Zauberey” más helyütt a „Meg-rontás” szinonimája lesz⁶⁰. A „Schwarzkünstler”-t „Ördögös”-sel fordítják le⁶¹. Bár a fordító láthatólag törekedett arra, hogy – ahol lehetett – a magyar néphit szókincséből merítsen bizonyos fogalmak átültetésekor (ezt láttuk a „Meg-rontás” és az „Ördögös” szavak felhasználásánál), többnyire azonban tükörfordításokra, illetve xenologizmusok alkalmazására kényszerült, nem lévén meg az a terminológia, amelyhez hozzányúlhatott volna: így a „Salamander” és a „Sylphen” szót egyszerűen átvette (nőnemű alakját, a „Sylphide”-t „Szilfné”-vel magyarította⁶²) az „Elementarischen Geist” szintagmát pedig „elementáris lélek”-kel adta vissza⁶³. A mágikus, okkult fogalmak átültetésénél a fordító leginkább körülírással próbálkozott; erre jó példa a következő mondat: „Ich erinnerte mich, in der Bibliothek der Frau von F* verschiedene Bücher von dem geheimen Naturkräften, von dem Umgang mit höheren Wesen, von der Cabala gesehen zu haben”⁶⁴. Ennek magyar változata a következő: „Eszembe jutott, hogy az F* né Könyvtárában külömb-

⁵⁹ TSCHINK, 1792., 263.; Uránia, I., 24.

⁶⁰ „Ahal rief er [ti. Baldino, a törpe – Sz. M.], ich merke wohl, Sie fürchten sich vor Zauberey?” TSCHINK, 1792., 271.; „Éj éj! azt mondá a Törpe, bizonyosan a’ Meg-rontástól fél a’ Kis-Asszony.” Uránia, I., 31.

⁶¹ A magyarban így létrejön egy anaforikus szerkezet is, amelyet a németben nem találhatunk meg így: „...hogy nézheti illy hideg Szemmel, hogy én egy Törpének, egy Ördögösnek, vagy talán magának az Ördögnek áldozattom-fel...” Uránia, I., 42.; „...wie können Sie mich mit solcher Kälte einem Zwerge, einem Schwarzkünstler, vielleicht dem Teufel aufgeopfert sehen...” TSCHINK, 1792., 285.

⁶² Pl. rendre: TSCHINK, 1792., 303., 325., 326.; Uránia, I., 56., 74., 75.

⁶³ Például a következő mondatban: „Die Verbindung der Menschen mit den Elementarischen Geistern, die Vermählungen der Sylphen und Salamander mit den Töchtern der Erde und andere nicht minder abentheuerliche Dinge fiengen an mir begreiflich und endlich einleuchtend zu werden.” TSCHINK, 1792., 289–290.; „Az Embereknek az elementáris Lelkekkel való Egybekötések, a’ Szilfeknek, és Salamandereknek a’ Föld-leányival-való Öszveházasodások, és több képtelen Dolgok megfoghatóknak, és végtére világosoknak látszottak nékem lenni.” Uránia, I., 46. Megjegyzem, Tschinknél a következőkben előfordul az „Elementargeist” alak is (pl. TSCHINK, 1792., 326.), ezt ugyanígy adja vissza a fordító (a példát l. Uránia, I., 75.)

⁶⁴ Ez a mondat egyébként – talán fontosságát mutatandó – a kötetben ki van emelve: TSCHINK, 1792., 289.

féle Könyveket láttam a 'Természet' titkos Erőiről, a' nálunk felsőbb Valóságokkal-való Társalkodásról."⁶⁵ Láthatólag itt kimaradt a fordításból a „Cabala” szó, máshol viszont mégiscsak átvette, „Kabala” formában⁶⁶. Némely esetben provincializmusok vagy tájszavak alkalmazásával kísérletezett a fordító: a „Gehölz” szót egy helyütt a „Fiatál”-al adja vissza⁶⁷ – igaz, néhány sorral lejjebb ezt egyszerűen „Erdő”-nek nevezi⁶⁸. A legérdekesebb ilyen megoldás azonban a „Bagi” szó használata, amely a „Tollkopf” megfelelője⁶⁹.

Mindazonáltal ennek a fordításnak a terminológiai kísérleteit aligha kísérhette komolyabb egyetértés. Erre vet némi fényt, hogy az Aranka Györgynek szóló levelükben a szerkesztők öt olyan szót is kénytelenek védelmezni, amely ebből a novellából származik⁷⁰ – pedig az Uránia harmadik kötete ekkor még meg sem jelent, s az addigi két számból ezen kívül mindössze hét szót kifogásolt Aranka, legalábbis erre következtethetünk a levélből⁷¹. Tehát nyilván ez az átültetés tűnhetett nyelvi szempontból a

⁶⁵ Uránia, I., 46.

⁶⁶ „Dazu waren jene cabbalistischen Träumereyen, zu denen man Sie den Stoff in meinere Bibliothek finden ließ, das sicherste Mittel.” TSCHINK, 1792., 363–364.; „Leg-többet szolgáltak ebbe’ azon Kabalai Álmodozások, melyekre az én Könyv-táramba’ [sic!] elegendő Matéria vólt.” Uránia, II., 7.

⁶⁷ „...ich sage im Wäldchen, denn was man Ihnen als einen großen Wald vorstellte, ist nur ein schmales Gehölz.” TSCHINK, 1792., 366–367.; „...az Erdőtskében mondom, mert az, a' mit nagy Erdőnek vélt Nagyságod, csak egy keskeny Fiatál.” Uránia, II., 9.

⁶⁸ „Er hatte sogar durch jenen Anzug, womit er Ihnen zum erstenmal im Gehölz erschien...” TSCHINK, 1792. 368.; „Azt a' Ruhát-is, a' mellyben legelsőben' jelentt-meg az Erdőben...” Uránia, II., 10–11.

⁶⁹ „Was sollte ich mit diesem Tollkopf anfangen, um seine Zweifel und Beängstigungen ganz zu zerstreuen?” TSCHINK, 1792., 383.; „Mit tudtam tenni evvel a' Bagival, hogy kétségeit, és Szorongatásait egészen el-oszlassam?” Uránia, II., 22.

⁷⁰ A később részletesen tárgyalandók mellett ilyen a „Társalkodóné” és a „Bagi”. Ez utóbbiról Kármán és Pajor elismeri, hogy provincializmus, ám úgy vélik, „elmehet” (GÁLOS, 1954., 164.). Valóban, az UMTsz 'gyerekes észjárású személyek kedveskedő megszólításaként' határozza meg (I. 303.), az adatot pedig Gergelyfalváról és Terbelédről hozza; e két falu meglehetősen közel van Fülekhez, illetve Losonchoz.

⁷¹ A levél dátuma: Pest, 1795. márc. 1.; először közölte: WALDAPFEL, 1933., Az alábbiakban Gálos monográfiájának függeléke alapján idézem: GÁLOS, 1954., 161–164.

leginkább támadhatónak, a megjegyzések arányai erről árulkodnak. Sokatmondó Kármán és Pajor védekezése: több esetben maguk is utalnak arra, hogy az adott mágikus fogalomra nincs magyar megfelelő, ami erőteljesen kiemeli a német eredeti és a magyar fordítás gyökeresen eltérő kontextusát. Nota bene: az is érdekes, hogy Aranka ezeket ennyire következetesen észrevette és zavarónak érezte. A mágikus világkép irodalmi terminológiája, amelyre – a német kultúra ilyen értelmű szerkezeti teljességét maga mögött tudva – Tschink támaszkodik, a magyar olvasó számára ismeretlen volt. Kármán és Pajor az „Elementaris lelkek”-re és a „Szilfné”-re is azt mondják, nincs rájuk magyar kifejezés⁷²; ám itt nyilván nemcsak szemantikai kérdéstről van szó, hanem a fogalmi háttér hézagairól is. Erről a leginkább velüknek a következő részlete tanúskodik: „»Kabbala.« Az idegen írónál egy jeles szó, alattomos, szövevényes áskálódást tenne magyarul, de amaz velős, és emez hosszú és mégis lankadt szó. – Nem gondolom, hogy ebben az értelemben, gondolkozó és vigyázó olvasó a *cabalával*, hitvány *kancával* összezavarja.”⁷³ Ebből a néhány sorból egy többszörös félreértés tárulhat elénk: úgy tűnik, Arankának a „Kabbala” – nyilván latin etimológia alapján⁷⁴ – ’kanca’ értelemben volt ismerős, hiszen a szerkesztők a szónak ilyen értelmű összetéveszthetőségét minősítik illetéktelennek. Csakhogy a Kármán és Pajor által adott értelmezés (’alattomos, szövevényes áskálódás’) szintűgy a Tschinknél szereplő szó köznyelvi leegyszerűsítésére és félreértésére utal: nyilván a „Kabale” főnévvel gondolták azonosnak. Erre utal, hogy a levélben adott értelmezés nagyon közel van ahhoz a címváltozathoz, amely alatt 1795. március 13-án Pest-Budán játszották Schiller *Kabale und Liebe* c. darabját; a magyar cím ugyanis

⁷² Az előzőre pontosan ezt mondják: „Magyarul nincs ezt jelentő szó.” A másodikra pedig: „Idegennek hangzik, az igaz. De lehetetlen meg nem tartani. – *Ein Silphe*, – *Eine Silphide*. – Csak olyan volna mintha azon igyekeznénk, hogy a Nímfát, Musát etc. magyarul tegyük ki. Erőltetés volna, amelyet jónak tartunk elkerülni.” GÁLOS, 1954., 163–164.

⁷³ GÁLOS, 1954., 163.

⁷⁴ Vö. „Caballus, li: m. 1. Ló, Mén-ló.” PÁPAI PÁRIZ, 1995., 79. (a latin–magyar részben).

ez volt: *Szövevény és szerelem*⁷⁵. A kabbala, az ekkorra már sok évszázados zsidó és – a humanizmus óta – keresztény misztikus értelmezési tradíciót is fedő név, amely gyakorlatilag még a XVIII. század tudományfelfogásában is tudományként szerepel, Tschinknél egyértelműen az okkultizmushoz kötődő hagyomány kulcsfogalmaként kerül elő, hasonlóan ahhoz, ahogy Goethe Ős-Faustjának megírásában is szerepe volt Georg von Welling német nyelvű kabbalista könyvének⁷⁶. Csakhogy ezt az Uránia szerkesztői – önkomentárjuk tanúsága szerint – észre sem vették. Ez egyébként nem egyedülálló vagy párhuzam nélküli: hiszen Bessenyei György a *Holmi* egyik fejezetében, amelynek a címe *Kabala*, voltaképpen a babonás jóslással tekinti egyenrangúnak a kabbalát – igaz, neki láthatólag tudomása van legalább a fogalom mágikus vonatkozásairól⁷⁷. Ezzel szemben Kazinczy a *Bácsmegyeyben* a szót a 'cselszövés' értelemben használja, tehát gyakorlatilag a *Kabale* szó egyszerű átvételeként használja⁷⁸ – a szóhasználat nem utal arra, hogy tudatában lett volna az eredeti értelemnek. Vagyis a levélrészletből föltáruuló szemantikai zavar egy mélyebb hiányt tükröz: a fogalmi recepció hézagairól tanúskodik, arról, hogy a kabbala – eredeti jelentésében – aligha épült be a magyar kultúrába⁷⁹. Meglehet, a megértés eme

⁷⁵ KERÉNYI Ferenc (szerk.), 1990., 91. A vonatkozó részlet Kerényi Ferenc munkája.

⁷⁶ A kabbalának az európai kultúrtörténetben betöltött helyéről l. összefoglalólag: SCHOLEM, 1995., 161–170.; Goethe és a kabbala kapcsolatáról: 166–167.

⁷⁷ BESSENYEI, 1983., 236–237.

⁷⁸ A vonatkozó részlet a következő: „Bácsmegyey – Marosyhoz Posony, Majusnak 13-dikán [...] Mi az oka, hogy a' Föld-mivelők' állapotját tartjuk a' leg-bóldogabbnak? Kevesen vannak a' kik azt tudják, hogy a' Poéták olyan szép álmokat írtak felőlle, 's hogy kunyhójókba ártatlanságot 's jámbor egyességet vittek. Hidd-el mindenütt el-terjedt a' gonoszság a' hol emberek laknak; 's a' falusi parasztok közt szint úgy vannak Kabalák, mint a' Fejedelem' udvarában.” KAZINCZY, 1789., 194–195. Ezen a ponton a német eredeti bizonyítja, hogy tényleg a *Kabale* megfelelőjéről van szó: „Ach Bruder! wohl überall wohnen Laster, wo Menschen wohnen, und gewiß giebt's Kabalen unter den Bauern auf dem Dorfe, wie am Hofe ihres Regenten.” [KAYSER] 1778., 156.

⁷⁹ Ezt a tényt a TESz – használható adatai ellenére – gyakorlatilag nem tükrözi, így bizonyos fokig tévesen is orientál: TESz II. 290.

hiányának is köszönhető, hogy *Az által-változott Törpe* fordítása valóban elmarad a másik Tschink-novella átültetése mögött. Ez persze nyilván összefügg azzal is, hogy a két Tschink-novella közül a *Der Schatzgräber* bizonyul többféle értelmezési stratégiához kapcsolódónak, ehhez képest a *Der verwandelte Zwerg* inkább csak az okkultizmus horizontjából látszik sokatmondónak, részben a narráció tisztázatlansága miatt is. Úgy tűnik, A' Kíntsásó mint fordítás ezt a megfigyelést igazolja: Pántzél Dániel még idézendő recenziója megengedi azt az interpretációt, hogy a novella valóban kielégítően értelmezhető a csodahívóság szalírójaként, noha ez a felfogás aligha tud magyarázatot adni a szöveg számos poétikai megoldására. Vagyis a nehezebben átültethető és értelmezhető novella jutott a kevésbé meggyőző stílárius képességű fordítónak, aki a fordításban eleve bennerejlő újraértelmezés feladatát nem is tudta kifogástalanul megoldani. Mert bár itt is feltűnő a törekvés a terminológiai változatosságra, ezúttal ennek kevésbé vehető észre a koherenciája; másrészt pedig a fordító itt jobban látszik ragaszkodni a németes mondatstruktúrákhoz: mintha szavakat fordítana, s nem nagyobb szemantikai egységeket⁸⁰. Ezúttal nem lehet kétségünk, hogy valóban két különböző író fordította a Tschink-novellákat⁸¹: az ugyanazon kötetből kiemelt két novella mindenestre azt is bizonyítja, hogy a két, eltérő stílárius felkészültségű szerző szoros közösségben, munkamegosztás alapján dolgozott.

A Tschink-kötet felhasználásának másik bizonyítéka az, hogy az Uránia egyik illusztrációja, éppen *Az által-változott Törpe* melletti, szintén onnan van átvéve: ez a belső címlapkép a kötet egyetlen metszete. Az Urániában egyébként a kép aláírása és a rézmetsző neve („S. Mansfeld inv. et sc.”) nem olvasható, ezt helyettesítették egy, a novellából átvett mondattal: „Nem a' vagyok a' minek látszom lenni”⁸². A Tschink-kötetnek ezek sze-

⁸⁰ A fordítások vizsgálata során Vörös Imre kutatásainak módszertani eredményeire sokban támaszkodtam: VÖRÖS I., 1987.

⁸¹ Vagyis mindezeknek az érveknek alapján nem értek egyet Szinnyei Ferencel, aki mindkét novellafordítást – stílárius megfontolások alapján – Kármán művének minősítette: SZINNYEI F., 1924., 23., 29.

⁸² Uránia, I., a 30. és 31. lap között; a mondat egyébként a 40. lapon olvasható, ebben a formában: „...nem a' vagyok én, a' minek látszom lenni.” Ez a

rint minden bizonnyal Sebastian Mansfeld volt az illusztrátorra⁸³. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy az Urániát kiadó váci nyomdásznak, Gottlieb Antalnak egy 1795. március 20-i hirdetésében azt olvashatjuk: „Mihelyest ki-jönnek ezen munkák a' sajtó alól, azonnal meg lehet azokat szerezni a' Könyvkötőknél minden nagyobb Vásárokan [sic! – Sz. M.], vagy levél által magánál Marmarossi Gottlieb Antal Könyvnyomtatónál is, ki a' Tudós Szerzőknek szolgálját minden készséggel ajánlja, 's igéri, hogy a' nála nyomtattandó munkák mind új, ama híres *Mansfeld* által metzetett betűkkel fognak ki nyomtatódni.”⁸⁴ Ez alapján természetesen nem lehet azonosítani, a Mansfeld család melyik tagjára utal Gottlieb⁸⁵; ám esetleg valószínűsíthető, hogy a nyomdász ez esetben Sebastian Mansfeldre utal. Legalábbis erre enged következtetni, hogy az Uránia utolsó előfizetési felhívásában, amelynek hosszabb változatát a Magyar Kurír közölte 1795. április 7-én, azt olvashatjuk: megállapodás született arról, hogy a folyóirat további számaiban a rézmetszeteket a bécsi Mansfeld fogja készíteni⁸⁶. Mivel a folyóiratnak több száma nem jelent meg, a megállapodás ebben a formában nem teljesült; viszont a Tschink-novellához átvett illusztráció szerzőjeként azonosítható Sebastian Mansfeldet talán nem jogtalanul lehet ott sejteni a nyomdász ügyfelei, munkatársai között. A metszet átvétele így módon akár Gottlieb kezdeményezése is lehetett, s az is föltehető, hogy a kölcsönzés talán nem a metsző tudta nélkül történt. D. Szemző Piroska a magyar folyóirat-illusztráció kezdeteiről írott hatalmas tanulmányában úgy vélte, hogy az Uránia összes

mondat egyébként nyomdatechnikailag ki van emelve a folyóirathoz, épp-úgy, ahogyan már a német eredetiben: „...ich bin nicht das, was ich scheine.” TSCHINK, 1792., 282.

⁸³ Sebastian Mansfeld egy nevezetes bécsi rézmetszőcsaládnak volt a tagja, ám életéről meglehetősen keveset tudunk; életrajzi adatait l. WURZBACH, 1867., 16. THEIL, 398.

⁸⁴ Magyar Hírmondó Tóldalék A' Magyar Hírmondónak Mártzius 20-dik napján, 1795-ben költt árkusához. 399–400.

⁸⁵ A családról l. WURZBACH, 1867., 16. THEIL, 395–398.; vö. még PATÁKY, 1951., 36.

⁸⁶ *Uránia a' Hazához* Melléklet a Magyar Kurír 1795. ápr. 7-i számához, lap-szám nélkül.

metszete azonos mester munkája⁸⁷; mindazonáltal – az eddigiek alapján – nem zárható ki, hogy itt esetenkénti kölcsönzés történt⁸⁸. Annál is inkább, mert a Magyar Kurír-béli felhívás aligha hangsúlyozta volna ennyire Mansfeld illusztrátori mivoltát, ha ez nem jelentett volna jelentős újdonságot. Márpedig – láthattuk – az új mozzanat nem a bécsi mester feltűnése az Urániában. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy éppen az egyetlen, kizárólagos rézmetsző igénybevétele lehetett volna az újdonság – szemben azzal az addigi, valószínűsíthető gyakorlattal, amelynek következtében a metszetek színvonalában komoly eltérések adódtak.

Pántzél Dániel recenziója egyébként – noha nem nyilatkozik egyöntetűen lelkesen a két Tschink-novelláról – arról tanúskodik, hogy ő érzékelt (talán tudta is) a két elbeszélés összefüggését. Hiszen míg a korábbirol így beszél: „III. Az el-változott [sic! – Sz. M.] törpe⁸⁹ Gróf H...l-né írásaiból, melly furtsa történetnek ki-magyarázása alkalmas meg-unatkozással a’ II-dik kötetben olvastatik G.i.től.”⁹⁰, a másiról már úgy, hogy vissza-utal erre a novellára: „I. Kints-ásó, egy az 1-ső és 2-dik kötet törpéjéhez hasonló tündér történet, melly igen alkalmas a’ tsuda-hivőségnek nevetségessé tételére.”⁹¹ Pántzél szavai alapján már korábban is fölébredhetett volna a gyanú, hogy itt esetleg két, azonos forrásból származó novellával kell számolnunk; különösen, hogy *Az által-változott Törpe* esetében a fordító a – terminus fordításának egyértelműsége érdekében – zárójelben benne hagyta a címben a *Zwerg* szót, elég nyilvánvaló módon árulkodva a német eredeti használatáról.

⁸⁷ SZEMZŐ, 1954. 161.

⁸⁸ Ez a korszakban egyébként sem meglepő jelenség: éppen D. Szemző Piroška hívta fel a figyelmet arra, hogy a Magyar Hirmondó 1795-ben ugyanígy vette át egy másik Mansfeldnek, Johann Georgnak a Gvadányiról készített arcképet: SZEMZŐ, 1954., 152.

⁸⁹ Megjegyzendő, hogy az Uránia I. kötetének tartalomjegyzéke valóban *Az el-változott Törpe* címet adja, eltérve a novella élén olvasható címtől, sőt a második kötet tartalomjegyzékétől is. Pántzél itt nyilván az I. kötet tartalommutatóját másolta át.

⁹⁰ MMerkBibl Május. 59–62.

⁹¹ MMerkBibl Július. 93–96.

AUGUST GOTTLIEB MEIßNER AZ URÁNIÁBAN

Az Urániában három olyan anekdota is található, amely a XVIII–XIX. század fordulójának népszerű írójától, August Gottlieb Meißnertől származik.

Ha a magyar fordításokat összevetjük a német eredetivel, viszonylag kevés, de annál érdekesebb eltérésre figyelhetünk fel: a *Maan, és a' Katona* pontos, szöveghű fordítás¹, a később részletesen tárgyalandó *Nagy Sándor, és a Halhatatlanság'* forrása szintúgy. Ebből a szempontból az *A' Rágalmazás Büntetése*² a legtanulságosabb, s a fordító itt kényszerült arra a leginkább, hogy a szöveg bizonyos részein módosítson: ez az írás ugyanis a *Sultan Massoud. Fünf Erzählungen c.*, hosszabb szöveg V. darabjának a fordítása³, vagyis itt egy nagyobb egységből kiemelt és önállóított részből van szó. A fordítás során a német szöveg lábjegyzeteinek a kezelése mutatja az átalakítás nehézségeit. Az elbeszélés kezdetét azért lehetett kissé körülményes megoldani, mert a főszereplőről, Masszúdról ebből az egységből nem lehet sokat megtudni: Meißnernél ezt a feladatot a korábbi történetek végezték el. A magyar szöveg nem alkalmazott olyan szituálást, amelyre a német eredeti nem adott felhatalmazást; vagyis Masszúd uralkodásának helye és ideje a magyar olvasó előtt rejtve maradt. A fordító azonban mégsem döntött a novelakezdet szó szerinti átvétele mellett: inkább elhagyott bizonyos

¹ A *Maan und der Soldat* megtalálható: MEIßNER, 1780–1796. Fünfte Sammlung, 190–194.

² Uránia, III., 219–243.

³ MEIßNER, 1780–1796. Vierte Sammlung, 106–125.

részeket. A tömörítésnek rögtön egy olyan lábjegyzet esett áldozatul, amelyben a német író a szikofantákat, azaz a besúgókat jellemzi, mintegy ebből az erkölcsi alapállásból vezetvén le Masszúd keletiesen kegyetlennek tűnő, ám morálisan igazolhatónak beállított ítélkezését⁴. Ezek után azonban a fordítás szó szerint átvette a következő lábjegyzetet, amelyben Meißner az Alborack szót értelmezte⁵. A szöveg végén következett a legérdekesebb megoldás. Itt a német eredeti csak lábjegyzetben szereplő kultúrtörténeti utalását – miszerint a rágalmazást más történelmi korszakokban és más kultúrákban is keményen büntették – a magyar fordító beiktatta a főszövegbe, ám úgy, hogy jelentősen bővítette is. Meißnernél ugyanis ez áll: „Nur muß ich das noch erinnern, daß Massoud nicht der erste Gesetzgeber gewesen ist, der die Verläumdung so hart bestraft wissen wollte. Bey den Egyptiern büßte sie auch mit dem Tode; wie unter andern Diodor uns lehrt. Noch könnt ich meinen Lesern einige Anekdoten von Massoud mittheilen, aber die Zahl der Bogen, die diesem Theile bestimmt sind, schränkt mich ein. Vielleicht bey einer zweyten Auflag' ein mehreres!”⁶ Az Urániában átvették az első mondatot és a második első felét, utána azonban a fordító máshogyan folytatta – természetesen módon elhagyván a célzást az esetleges bővített újabb kiadásra is: „Itt megjegyezhetjük, hogy nem Masszúd volt az első Törvényhozó, a'ki illy keményen büntette a' Rágalmazást. A' régi Égyptombélieknél is Halál volt annak a' Büntetése; Solon is kemény Törvényeket hozott ellene, és azokra is Büntetést szabott, a'kik a' Hóltaknak Emlékezeteket morskolták, mert illő, azt mondá, hogy Bátorságban legyen az Ember Hólta után, azoktól a' Méltatlanságoktól, a'melleyeket Életében el nem szenvedett volna. A' Polgár nem Ura Betsúletének, mert nem Ura Életének. Innen vették Eredeteket azok a' Törvények, a'melleyek által megfosztotta némelly Körülállásokban, a' Polgárokat, a'kik magokat Tselekedetjeik által megbestelenítették, azoktól az Elsőségektől, és Privilegiu-

⁴ A kimaradt lábjegyzet és a szintén megrövidített főszöveg: MEIßNER, 1780–1796. Vierte Sammlung, 107.

⁵ MEIßNER, 1780–1796. Vierte Sammlung, 109.; Uránia, III. 222.

⁶ MEIßNER, 1780–1796. Vierte Sammlung, 125.

moktól, a' mellyek Tulajdonai a' Polgároknak.”⁷ Vagyis a szolóni törvényekre tett utalás – jelenlegi tudásunk szerint – egyéni bővítésnek tekinthető, s ezért igen figyelemre méltó: becsület, a polgári állás és a törvények összefüggésének felvillantása és ennek applikálása egy anekdotikus történetre azt mutatja, hogy a fordító és a folyóirat számára fontos kérdésekről van itt szó. Mint ahogy az is feltűnő, hogy az Uránia mennyire lényegesnek tartotta – részben persze Meißnert követve, de azon túl is – a morális hatás értelmezését: itt láthatólag el akarta kerülni annak lehetőségét, hogy az olvasó Masszúd ítéletét egy keleti deszota kegyetlenségeként foghassa föl, vagy hogy el kezdjen tűnődni, milyen házasság lesz majd az, ahol a férfinak parancsra el kell vennie egykori menyasszonyát, aki időközben meggyilkolta a férfi újabb jövendőbelijét. Az erkölcsi sugallat egyirányúsítása ez esetben azért is szükséges lehetett, mert hiszen ez az írás is az Uránia egyik legfontosabb tendenciájába, a házasság, a férfi–nő kapcsolat mibenlétének körülírásába illeszkedik bele; értelemszerűen el kellett tehát kerülni a nyilvánvaló ellentmondásokat. A didakszis felerősítése pedig itt egyfajta reflexivitás jelének tűnik.

Önmagában ezek, a szövegösszevetésekből kiolvasható tanulságok is figyelemreméltóak lennének, ám mindez még inkább sokatmondónak bizonyul, ha az Urániának ezeket a fordításait Meißner magyarországi hatásának folyamatába illesztjük bele.⁸

A németből magyarra fordított XVIII. századi műveket mindmáig a legalaposabban számba vevő Császár Elemér nem tud a XVIII. századi Meißner-recepcióról, csak az Orpheusban közölt Sza'di-átültetést tartja számon mint – német közvetítéssel lefordított – perzsa átvételt⁹. Császár álláspontjának, miszerint ez a Kazinczy Miklós fordította szöveg¹⁰ végső soron a perzsa iro-

⁷ Uránia, III., 242–243.

⁸ A magyar Meißner-recepció megírására eddig még nem történt kísérlet, így könnyen előfordulhat, hogy az alábbi gondolatmenet nem számol a szóba jöhető összes átültetéssel.

⁹ CSÁSZÁR, 1941., 146.

¹⁰ *Vallás-lűredelem. Persiai rege. Saadinak Bustan nevű könyvéből, Meissner után.* Orpheus, 1790., I. kötet. 382–384.

dalom hazai recepciójába tartoznék bele, van logikája, a továbbiakban érdemes lesz még visszatérni rá¹¹. Csakhogy az Orpheusban közölt fordítás jelzetten Meißner-átültetésnek van meghatározva, tehát a fordító számára – és nyilván a szerkesztő, Kazinczy Ferenc számára is – lényeges volt Meißner személye. Ha időrendben haladva tekintjük át a további Meißner-átvételeket, akkor az Uránia a következő, ismert állomás¹². Az Urániába Meißnertől három írást is átvettek: a *Nagy Sándor*, és a *Halhatatlanság' forrása. Eggy Persiai Mese*¹³ a második számban, az *A' Rágalmazás Büntetése*¹⁴ és a *Maan, és a' Katona*¹⁵ pedig a harmadikban, az anekdoták közé sorolva jelenti meg. Endrődy János 1798-as verseskötetében négy anekdotánál jelzi, hogy a történetet Meißnertől vette át¹⁶. A recepció következő szakasza már XIX. századi¹⁷ – ennek nyomait tehát Császár Elemér bibliográfiáján nem is lehet számon kérni. A XVIII. századi fordítások számontartása azonban azért is lényeges, mert ezáltal pontosítani lehet György Lajos megállapítását: ő ugyanis Ajtay

¹¹ A – közvetítő nyelvhől, elsősorban nyilván németből készült – Sza'di-fordítások XIX. századi anyagát Staud Géza foglalta össze: STAUD, 1931., 56.

¹² Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Bétsi Magyar Mercurius 1794. július 11-i száma is közölt egy – voltaképp megalapozatlannak bizonyuló – hírt Meißnerről, s ez, ha művei hatását nem is, személyének ismertségét mindenképpen bizonyítja: „A' Prágai Universitás csak alig ha meg nem fosztatik mostanában egy híres Tanítójától. Az a' számos Könyveiről esmeretes, és az Universitásban jó-izlést tanító Professor, Meissner úgy mondatik, hogy Berlinbe hivattatna, 's őt hogy már ajánlotta volna is magát, a' Királyi Könyves ház Gondviselésére.” (857–858.)

¹³ Uránia, II., 256–277.

¹⁴ Uránia, III., 219–243.

¹⁵ Uránia, III., 250–257.

¹⁶ Ezek a következők: „A' Bányász, és a' Bálvány. (Meisner után)”; „A' Nap, és a' Felhők. (Meisner kötetlen munkáiból)”; „A' szarvas, és a' Liptói medve (Meisner után)”; „A' Leopard és a' Róka (Meisner kötetlen munkáiból)”. Rendre: ENDRŐDY, 1798., 36., 37., 53., 73. Ugyanezek az átültetések megtalálhatók: ENDRŐDY, 1801., 91., 92., 93., 94.

¹⁷ Itt említem meg, hogy a szakirodalomban felbukkant még egy hatás lehetősége is: Koszó János szerint Fessler Aurél Ignác regényírói példaképe is Meißner volt (KOSZÓ, 1923., 44. és passim). Ezt a megállapítást azonban Fessler újabb monográfiája, Peter F. Barton meggyőzően vitatja, így ehelyütt nem tűnik érdemesnek részletesebben foglalkozni vele (BARTON, 1969., 171.).

Sámuel 1813-as és 1816-os köteteinek tulajdonítja, hogy „August Gottlieb Meisznert (1753–1807), a prágai egyetem esztétika-professzorát, a magyar olvasóközönséggel megismertette.”¹⁸ Meißner egyes szövegei ezek szerint már nagyjából húsz évvel korábban olvashatók voltak magyarul; igaz, anélkül hogy a forrást mindenhol megnevezték volna: az Orpheus és Endrődy János ezt megtette, az Uránia viszont nem. Persze – ne feledjük – még Ajtay 1813-as kötetéből sem derült ki, hogy az „erkölcsnemesítő való és költött történetek” kinek a munkái valójában.

Ajtay Sámuel két, különböző kötetében összesen 26 anekdotát fordított le Meißner *Skizzen* címen ismeretes gyűjteményéből¹⁹. Ráadásul Ajtay ekkor újr fordította azt a Nagy Sándor-történetet is, amelyet az Uránia már közölt²⁰: vagyis neki aligha volt tudomása erről az előzményről. Az Uránia szövege és Ajtay átültetése egyébként egyaránt pontos, szöveghű fordítás. Érdekes azonban, hogy Ajtaynak az az 1813-as kötete, amelyben a Nagy Sándor-történet is megtalálható, belekerült az 1810-es évek nyelvújítási harcainak áramába: a kéziratot Szemere Pál javította át, kiirtván belőle a „hortobágyizmus”-okat²¹, ezután pedig Ajtay egy Helmečy Mihályhoz szóló levelében arra célzott, hogy szűkebb szatmári környezetében harag és gyűlölség övezi neologizmusai miatt²². Ha azonban Ajtay átültetését összevetjük az Uránia szövegével, az is világos lesz, hogy a két fordítás nem ugyanabból a szövegből készült.

Amikor ugyanis megjelent az Urániában a *Nagy Sándor*, és a *Halhatatlanság' forrása* című fordítás, az alapul vett Meißner-szöveg csak egy helyen volt hozzáférhető: a Meißner szerkesztette prágai német folyóiratban, az Apollóban²³, amelyet egyéb-

¹⁸ GYÖRGY, 1915., 788.; vö. még GYÖRGY, 1941., 403–404., 420–422.

¹⁹ Erre felhívta figyelmet: GYÖRGY, 1915.

²⁰ *Nagy Sándor és a' Halhatatlanság Forrása. Persiai Rege.* AJTAY, 1813., 3–22.; Vö. még GYÖRGY, 1941., 162. skk.

²¹ Vö. GYÖRGY, 1941., 404.

²² TAKÁTS, 1890., 700.; Ajtay irodalmi kapcsolataira – Kölcsey Ferenchez szóló leveleinek közlésével – l. még CSORBA Sándor, 1990., 32–49.

²³ L. Rudolf Fürstnek a Meißner-novellák megjelenését áttekintő táblázatában: FÜRST, 1894., 165. A folyóiratról: 55–63.

ként Glatz Jakab 1799-ben a Magyarországon legolvasottabb német folyóiratok között említett²⁴. A novella az Apollóban már 1793-ban napvilágot látott, könyvalakban azonban csak 1796-ban jelent meg, a *Skizzen* című válogatás részeként²⁵. Kronológiai-
lag tehát kizárólag a folyóirat-publikáció jöhet szóba forrásként²⁶ – s ez magyarázatul szolgál arra is, miért vannak eltérések a névalakokban a két magyar fordítás között. Hiszen míg az Urániában Sándor kíséretjeként Parmenióról olvashatunk²⁷, addig Ajtaynál Perdikkasról²⁸; azt a várost, ahová Nagy Sándor – terveit meghiúsulta után – elérni szeretne, az Urániában Alexandria²⁹, Ajtaynál Babilon alakban találjuk meg³⁰. Márpedig az Ajtaynál felbukkanó nevek pontosan megfelelnek az 1796-os kötetben található változatnak³¹. A két magyar verzió eltérései arra vezethetők vissza, hogy Meißner a folyóiratbéli publikálás után korrigálta saját szövegét³², Ajtay pedig nyilvánvalóan a *Skizzen* összkiadását használta – hogy az 1780 és 1796 között megjelentetett-e vagy egy későbbit, aligha dönthető el³³. Mivel a másik két, lefordított szöveg minden bizonnyal a *Skizzen*ből származik, perdöntő, hogy az Uránia ez esetben nem ehhez a kötethez nyúlt: ezek szerint ugyanis a szerkesztők nem azt a megoldást választották, hogy egy kötetből kiemeltek három írást, hanem kifejezetten a Meißner-életműből szemelgettek. Két elbeszélést az összkiadásból választottak, egyet pedig Meißner

²⁴ [GLATZ] 1799., 331.

²⁵ MEIßNER, 1780–1796. *Elfte und Zwölfte Sammlung.* 143–161.

²⁶ Megjegyzendő, hogy egyelőre sem Bécsben, sem Budapesten nem sikerült hozzájutnom ahhoz az Apollo-számhoz, amelyben ez a Meißner-novella először megjelent: a bécsi Stadtbibliothek-ben az 1793-as évfolyamból ugyanis csak a májustól decemberig napvilágot látott számok vannak meg, ezekben pedig ez az írás nem található meg.

²⁷ Uránia, II., 259.

²⁸ AJTAY, 1813., 7.

²⁹ L. Uránia, II., 259., 272–273.

³⁰ AJTAY, 1813., 18–19.

³¹ MEIßNER, 1780–1796. *Elfte und Zwölfte Sammlung.* 146–147.; 157–158.

³² Vö. FÜRST, 1894., 160–162.

³³ A munka sikerére és kiadásaira l. WURZBACH, 1867., 17. THEIL, 301–309.; vö. még FÜRST, 1894., 160–162.

folyóiratából. Az, hogy nyilvánvalóan az író személye és teljesítménye érdekelte őket, láthatóvá tehet egy fontos kapcsolattörténeti szálát is. Hisz Meißner ez időben a prágai egyetem esztétikaprofesszora³⁴, míg az Uránia szellemi tájékozódásában valószínűsíthetően kulcsszerepet betöltő Schedius Lajos a pesti egyetemen tölti be ugyanezt a tisztséget. Joggal gyanítható, hogy Schediusnak tudomása volt kollégája írói teljesítményéről is; erre enged következtetni az, hogy az 1801–1802-es esztétikai előadásában, a dialógusokról szólván, példaként hivatkozik rá³⁵. Az Uránia fordítása mögött felsejlő szellemi kapcsolat azért is érdekes, mert inkább csak szórványos ismereteink vannak arról, hogy a XVIII. század második felében a Habsburg-birodalom különböző jelentősebb egyetemei együttesen miképpen szolgáltak egy viszonylag szűk értelmiségi elit számára egyazon karriertípus lehetőségeként: gondoljunk csak Georg Forster – korábban már érintett – életútjának tanulságaira (Vilnában tanítván merül föl pesti meghívásának terve, ám ő inkább egy bécsi professzorátust szeretne); ám említhetnénk a lebergi professzor, Martinovics Ignác sikertelen bécsi és pesti pályázatát is³⁶. A mindehhez természetes módon hozzátartozó, egyetemek közötti szellemi kapcsolattartásról viszont jóval kevesebb dokumentálható adatunk van: az Uránia Meißner-fordításai pedig ehhez szolgáltathatnak újabb közvetett bizonyítékokat.

Az Uránia három fordításának szorosabb vizsgálata azonban más szempontból is tanulságos. Szörényi László, amikor 1972-ben megtalálta az Uránia egyik, cím nélküli anekdotájának³⁷ az ősforrását, hangot adott egy sokat ígérő sejtésének is: „Kármán közvetlen forrása valamely orientális anekdotagyűjtemény lehe-

³⁴ Kinevezésének körülményeire l. HOCK, 1899.; a prágai időszakról részletesen: FÜRST, 1894., 39–71.

³⁵ „Meissner est Professor Pragae. Hic multa scripta edidit. Inter haec illa, quae junior adhuc scripsit vident[ur] habere stylum affectatum et arrogantem et ideo multum aberravit. In senioribus vero suis scriptis jam ab hoc stylo remisit.” BALOGH, 1998a., 31.

³⁶ Martinovics egyetemi pályafutására l. BENDA (kiad.), 1952–1957., I. LXV–LXVI.

³⁷ Uránia, II., 248–249.

tett, francia nyelven: erre utal az, hogy a Gulisztán »arab királya« helyett itt »egy persiai király« szerepel, illetve az, hogy a szerelmesek nevének átírása Leilé és Megnoun. Talán azonos lehet ez a forrás a Nagy Sándor-történet, e »persiai rege« forrásával.³⁸ Most, hogy a Nagy Sándor-történet forrása azonosítható, érdemes újragondolni a Szörényi kijelölte, a Kármán-szakirodalomban eddig még nem alkalmazott kutatási irány lehetőségeit, még akkor is, ha Szörényi konkrét kérdésére – hogy tudniillik közvetlenül honnan is származik az általa megvizsgált anekdota – nincsen válasz azóta sem. Hiszen Szörényi az orientális irodalom, ez esetben a perzsa irodalom európai recepciójának folyamatába látta szükségesnek beilleszteni az Urániát: a Meißner-fordítások tágabb szövegkörnyezete pedig azt mutatja, hogy ez igencsak releváns kontextusnak tekinthető.

A Nagy Sándor-történet forrása ugyanis pontosan a Szörényi feltárta irányba illik bele, noha a helyzet nem annyira egyértelmű, mint annál az anekdotánál, amelynek perzsa ősforrására Szörényi meggyőzően és kétely nélkül rámutathatott. A perzsa irodalom európai recepciója ugyanis Sza'di főművének, a *Gulisztánnak* az európai fordításával kezdődött, Sza'di halása megelőzte és előkészítette Háfizét³⁹. André Du Ryer 1634-es, szemelvényes francia fordítása után Georg Gentz, alias Gentius 1651-es teljes, bilinguis (latin–perzsa) kiadása tette hozzáférhetővé az európai olvasók számára a művet. Ezt követte 1654-ben Adam Olearius teljes német átültetése⁴⁰. A *Gulisztánban* – sem a perzsa eredetiben, sem a latin fordításban – nincs nyoma annak a Nagy Sándor-történetnek, amelyet Meißnernél olvashatni⁴¹. Nem így a német fordításban: mert bár a főszöveg természetesen itt sem tartalmaz egyebet, mint Gentius fordítása⁴², ám két másik

³⁸ SZÖRÉNYI, 1972.

³⁹ A magyar Háfiz-recepcióra l. STAUD, 1931., 57. skk.

⁴⁰ A kiadások történetére l. TELEGDI, 1959.

⁴¹ Nagy Sándor egyébként szerepel a könyvben: a *Caput I.*-ben, De Moribus Regum cím alatt olvasható egy mondása (SADI, 1651., 143.). Ehhez járul a fordító, GENTZ (Gentius) jegyzete (564–565), azonban itt sincs semmiféle anekdota.

⁴² Vö. SAADI, 1654., 41.

szövegegységhez (a 2. könyv 20., illetve a 3. könyv 21. történetéhez) a német fordító immár egészen más kommentárt fűzött, mint Gentius a saját latin szövegéhez. Olearius kiadásában ugyanis az szerepel: „Es hat der Meister dieses Buchs selbigen Vers / welchen er droben im ersten Buch Capitel 19. gesetzet / in meinem Exemplar auch hieher gezogen / [...] quia aqua fontis vitalis in tenebris est. Es wird aber damit gestehen auff die Historia / welche sie vom grossen Alexander zu erzehlen pfliegen / daß er nach seinen langen Reisen und Kriegen wäre in eine sehr finstere lange Höle / welche sie [...] Sullemath nennen / gekommen / da hätte er unter andern seltzamen Dingen ein lebendigmachendes Wasser angetroffen / in welches er einen aufgedürreten Fisch geworffen / der alsbald wäre lebendig worden / und wer davon trüncke / bliebe unsterblich.”⁴³ A másik szöveghelyen olvasható kommentár pedig így szól: „Bey übersetzung dieses / sagte mein alter Persianer Hakwirdi / daß hiermit auff den Alexander Magnus gezielet wurde. Dann sie in ihren Historien hätten / daß dem Alexander geweissaget wäre / er sollte nicht ehe sterben / biß Himmel und Erde umb ihn gestürzet / und auff der Heyde in grosser Hitze nirgend können untergebracht werden / habe man ihm seinen mit Gold und Silber gestickten Rock untergelegt / und sein silbern Schild / so mir Golde versetzel / über ihn / den Schatten zu geben / gehalten / Alexander hätte auch nicht lange darnach gelebet / und wäre also sein Ende der Propheceyung ähnlich geworden / nach seinem Tode hätte man ihm eine Grabschrift gemachet / solches inhalts:

Es kundte dieser großer Helt
Sein enges Aug auch mit der Welt
Nicht füllen: nun muß es voll werden
Im Grabe mit der Hand voll Erden.”⁴⁴

Ha áttekintjük a *Skizzen* anyagát, igen sok novellára találhatunk, amelyben a témaválasztásból vagy a perzsa nevekől következően egyértelmű a *Gulisztán* fölhasználása – kézenfekvő

⁴³ SAADI, 1654., 56.

⁴⁴ SAADI, 1654., 80.

példaként hadd utaljak csak a több részből álló *Sadi* és *Nushirvan* című anekdotákra. Nem túlzás tehát az *Alexander und der Quell der Unsterblichkeit* esetében is itt keresni a közvetlen forrást. Annál is inkább, mert láthatólag Meißner Nagy Sándor-történetének két fontos eleme bukkan itt fel: a halhatatlanság vize, amely egy szűk völgyben található, illetve Sándor halála, amely egy régi jóslat bekövetkezéseként is értelmezhető. Ebből a két, itt össze nem kapcsolódó epizódból áll össze Meißner novellája, amely magába építi a Nagy Sándor-hagyomány egyéb elemeit is: pl. Arisztotelész nevelői szerepét, Sándor indiai hadjáratát. Mindez együtt pedig kiad egy olyan, moralizáló tendenciájú elbeszélést, amely a világi hírnév múlandóságának régi toposzát éleszti újra. Meißner visszanyúlása Olearius Sza'di-fordításáig egyébként nem egyedülálló a korban: maga Goethe is merített innen a *Westöstlicher Divan* megírásakor⁴⁶.

Az Uránia Meißnertől három olyan történetet vett át, amely egyaránt keleti környezetben játszódik: a *Nagy Sándor*, és a *Halhatatlanság' forrása* indiai lokalizálású és perzsa mesének mondja az alcím, az *A' Rágalmazás Büntetése* főhőse, Masszúd perzsa uralkodó, a *Maan*, és a *Katona* jelzetten arabiai díszletek közé van helyezve. A Meißner-fordítások tehát tendenciaszerűen egy orientális érdeklődést rajzolnak ki⁴⁶, s ilyenformán a XVIII. század végi magyar irodalom eddig is ismeretes orientalizmusának példái – pl. az *Ezeregyéjszaka* első fordításai, Báji Patay Sámuel 1781-es és Czegén Csehi András 1783-as *Pancsatantra* fordításai⁴⁷ vagy éppen Kazinczy Ferenc indiai tárgyú szomorújáték átültetése, a *Lanaszsa*⁴⁸ – mellé illeszthetők. Éppen ezek a párhuzamok teszik azonban láthatóvá azt is, hogy a

⁴⁶ A *Westöstlicher Divan* forrásairól: *Reallexikon*, 1965., 841.; a Szá'di-fordításnak a német irodalomra tett hatásáról: 834–835. (A vonatkozó fejezet Diethelm BALKE munkája.)

⁴⁶ Az Uránia egyéb írásait is figyelembe véve, ugyanebbe a sorba illik bele: *Tzulmira. Eggy Arabiai Tündérmese*. Uránia, III. 71–73.; *Hambroeck Miniszter*. Uránia, III. 248–250. Ez utóbbinál a háttér: Kína.

⁴⁷ Ezekre l. GYÖRGY, 1941., 129–134.

⁴⁸ *Lanaszsa. Szomorú játék. Négy felvonásokban. Németből Kazinczy Ferentz*. In: ENDRÓDY, 1792–1793., IV. 3–80.

magyar irodalomban a keletiesség divatja nem kontinuum: ezek az előzmények majd igazán csak az 1830-as években, a romantika szemléleti keretei között folytatódnak⁴⁹, természetesen jelentősen eltérő poétikai és eszmetörténeti változatokkal. Hiszen a harmincas években induló orientális hullám – Horváth Károly megfigyelése szerint – alapvetően két vonulatra bontható: az egyik a magyarság keleti eredetének felmutatásához kapcsolódik (elsősorban Vörösmartynál), a másik pedig a keleti történeteket egy moralizáló társadalombírálat keretei közé illeszti be (elsősorban Vajda Péternél)⁵⁰. Láthatólag itt azonban még egyáltalán nem erről van szó: a keleti történetek alapvetően erkölcsi sugallatot hordoznak, az egzotikus kulisszák pedig inkább arra szolgálnak, hogy a morális alapelvek általános érvényét tegyék láthatóvá. A kétszer is lefordított Nagy Sándor-történet léte arról is árulkodik, hogy az európai irodalom egyik standard témájának jelenléte a magyar irodalomban mennyire különböző fázisokra bontva is vizsgálható⁵¹. Ezúttal ugyanis kimutathatóan egy XVII. századi, német kommentárból vezethető le közvetve a szöveg – tehát a magyar irodalomban folyamatosan és korábban is jelenlévő Nagy Sándor-monda elemei egy újabb, kívülről érkező impulzus (egy Meißner-elbeszélés) révén látszanak aktivizálódni, s nem a már az ezt megelőzőleg honosított és variált elemek alapján. Noha a Nagy Sándor köré rendelt anekdotahagyomány egy másik eleme is felbukkan a folyóiratban: gondoljunk *A' Nemzet' Tsinosodására*, ahol egy hasonlat erejéig arra történik utalás, hogy a világhódító könnyekre fakad azért, mert zászlóit nem viheti föl a Holdba. Az a tény egyébként, hogy – egymástól függetlenül és húsz év eltéréssel – két különböző fordító is érdemesnek tartotta a Meißner-novella átültetését⁵², érzékel-

⁴⁹ Erre György Lajos is figyelmeztet: GYÖRGY, 1941., 129–134.; a kérdés XIX. szakaszának legalaposabb feldolgozása: STAUD, 1931.

⁵⁰ HORVÁTH K., 1997., 24–25.; vö. még STAUD, 1931., 26–28.

⁵¹ A Nagy Sándor-hagyományt vizsgáló tanulmányok közül csak a számomra legtanulságosabbakat sorolom föl: BORZSÁK, 1984., 1994., 39–67. (*A Nagy Sándor-vulgata és Livius; A Nagy Sándor-hagyomány frazeológiájához; Nagy Sándor és Bizánc*); CZEGLÉDY, 1958.; HÁDROVICS, 1960.; KIRÁLY, 1980., 178–206. (*Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban.*)

⁵² Ajtay 1813-as kötetében egyébként nyitódarab ez a fordítás.

hetővé teheti a Nagy Sándor-téma népszerűségét és ismertségét is: a fordítói választást ugyanis befolyásolhatta az a látens feltételezés, hogy az olvasók számára a már korábról ismeretes motívumok miatt érdekes lehet ez az újabb változat.

Ha azonban az irodalmi folyamatokra ügyelünk, a Meißner-recepción jól modellezhető egy ízlésváltozás is. Tudniillik az Uránia alapvetően más írásokhoz nyúl ugyanazon életművön belül, mint nagyjából húsz évvel később Ajtay. Ez esetben ugyanis – filológiailag bizonyíthatóan – ugyanabból az anyagból, a *Skizzen* című kötetek szövegeiből válogat mindkét fordító, a választások tehát összemérhetők. Láttuk, hogy az Urániába lefordított három szöveg és az első Ajtay-kötet között van átfedés (a Nagy Sándor-történet), sőt, mindkét Ajtay-kötetet figyelembe véve, találunk néhány egyéb orientális történetet is⁵³; mindazonáltal feltűnő, hogy Ajtayt elsősorban nem ezek érdeklik. Míg az Uránia szerkesztőit éppúgy az orientális történetek ragadták meg, mint Kazinczy Miklóst, Endrődy számára pedig Meißner a fabulákhoz szolgáltat csupán alapanyagot, addig Ajtayt a bűnügyi, morális töltetű elbeszélések (azaz a „Kriminalgeschichten” műfajába tartozó írások) foglalkoztatják, ahogyan ezt a kötetek címeivel ki is emeli. Ajtay ilyen értelemben ahhoz a folyamathoz kapcsolható hozzá, amely a Pitaval-féle bűnügyi történetek német népszerűsége kapcsán írható le⁵⁴. S itt nemcsak arról van szó, hogy Ajtay ennek átvétele során két évtizeddel korábbi művekhez nyúlt: a Meißner-összkiadással leginkább szinkrónban lévő magyar fordítások látványos módon nem ezt a tendenciát tüntetik ki figyelmünkkel, noha kronológiailag és egyébként

⁵³ A' Zehrai özvegy Asszony; Nuszhirván' halála, vagy hív Jobbágyitól igazán szeretett jó Fejedelem' végső szíves elbűcsúzása (AJTAY, 1813., 135–143.; 253–261.); Nagy Sándor és Kiasa. Sándor, Hefesztion, Udvari Tisztek, két visszatért Követ (AJTAY, 1816., 84–100.) Itt jegyezném azonban meg, hogy az 1813-as kötetben szereplő Nuszhirván-történetet újrafordította néhány évvel később Molnár András: MÓLNÁR, 1818., II. 56–61. (*Nu'shirván. Egy Bölts Fejedelem' Példája. II.*). Molnár fordításai között szerepel három Sza'di-anekdota is: MÓLNÁR, 1818., I. 5–13. (*Zadi. 3. Anekdotában.*)

⁵⁴ Ennek magyarországi folyamatát György Lajos foglalta össze: GYÖRGY, 1941., 148–165.

is fennállt a recepció lehetősége. Talán a Meißner-fordítások kapcsán megkockáztatható az a következtetés is, hogy az 1790-es években a magyar irodalom még nem mutatja azokat a feltételeket, amelyek lehetővé tették volna egy, a német nyelvű irodalomban ekkor már szinte populárisává váló műfajtypus meghonosítását: hiszen az osztrák területeken – Meißner mellett – Christian Heinrich Spieß és Carl Gottlob Cramer szövegei is a „Kriminalgeschichten” divatját mutatják⁵⁵. Nálunk azonban mindez az 1810-es évekre maradt.

⁵⁵ Osztrák viszonylatban ezt részletesen elemezte: BAUER, 1982.; Meißnerről szólva a leginkább ezt a tendenciát emeli ki: JANNIDIS, 1994.

EGYÉB FORDÍTÁSOK AZ URÁNIÁBAN

Az *A' Mózaik Munkáról* című cikk¹ eredetijét az *Anzeigen* 1773-as évfolyamában, *Von der Mosaischen Arbeit* címmel találhatjuk meg²; a közlemény v. W. betűjeggyel van ellátva. Szerzőjének tehát ismét Windischt tarthatjuk, annál is inkább, mert az *Anzeigen*ben is olvasható cikk korábban megjelent az általa szerkesztett *Preßburgisches Wochenblatt* 1771-es évfolyamában is, két részben; 1771-ben azonban Windisch alcímként még föltűntette, hogy olaszból készült fordításról van szó (bár azt nem tudni, honnan származik az olasz szöveg)³, míg a két évvel későbbi újraközlésből ez már kimaradt. Természetesen így erre nincsen utalás az *Urániában* sem. A magyar fordítás igen hűséges a német szöveghez, csupán egyetlen jelentősebb kihagyás van benne. Elmarad ugyanis Windisch első bekezdése, amelyben a szerző megindokolta a mozaikfestészet technikai ismertetésének aktualitását, utalva a pápától küldött uralkodói portrékra: „Die durch Se. [ti. Seine – Sz. M.] Päpstliche Heilgkeit [sic! – Sz. M.], unsrer Monarchin, erst neulich überschickten Portraits Sr. [ti. Seiner – Sz. M.] Majestät des Kaisers, und des Großherzogs von Toskana Königl. Hoheit, von mosaischer Arbeit, haben die Bewunderung aller derjenigen, welche solche zu sehen das Glück hatten, nach sich gezogen. Wir glauben daher, den meisten

¹ *Uránia*, II., 277–281.

² *Anzeigen*, III. Jahrgang, XLIV. Stück, den 3. Winterm. 1773., 348–349.

³ „LI. Die mosaische Arbeit. Aus dem Italienischen.“; „LII. Beschluß. Von der mosaischen Arbeit.“ *PreßWoch* I. Bd. 1771. 395–402., 403–408.

unsrer Leser, keinen unangenehmen Dienst zu erweisen, wenn wir ihnen von der Art, diese sonderbare Gemälde zu verfertigen, eine zuverlässige Nachricht ertheilen.”⁴ Az időszerűségnek ez a mozzanata persze azalatt a húsz év alatt, amely a német cikk és fordítása között eltelt, jócskán elavult, az elhagyást ez is indokolhatta. Így viszont a magyar szöveg semmiféle módon nem vezeti be a cikket, hiszen az elhagyott bekezdés helyére nem került egyéb passzus. A mozaikfestészet ismertetése ilyenformán egyrészt az Uránia művészettörténeti tárgyú közleményei közé látszik belesimulni, másrészt viszont közelít azokhoz a kuriozitásokat tárgyaló írásokhoz is, amelyek alapvetően a szórakoztatás funkcióját töltötték be a lapban. Pántzél Dániel alapvetően elismerően nyilatkozott a cikkről, ismeretterjesztő funkcióját hangsúlyozva: „XIII. Munkáról [sic! egy szó nyilván kimaradt – Sz. M.] kellemetes oktatás.”⁵

Két háztartási tanácsnak a forrását szintén az Anzeigen 1773-as évfolyamában lelhetjük meg. Az *A ’fűstöltt Húsok’ Megtartásáról* című⁶ a *Von Aufbewahrung geräucherter Sachen* című szöveg⁷ fordítása; ez nincsen ugyan szignálva, viszont közvetlenül utána olvasható az Anzeigenben egy másik háztartási praktikum (*Ein Mittel das Feuer schnell zu löschen*)⁸, amely alatt viszont már ott van a szokásosan Windischt jelölő, v. W. szignó. Ez pedig ilyenformán mindkét cikk közös aláírásaként is felfogható. Ez utóbbi német szöveget egyébként szintén lefordították az Urániába, *Eggy Szer a’ Tűznek hamar Megoltására* címen⁹.

A magyar folyóirat mindazonáltal több háztartási praktikumot is közölt; kérdéses egyelőre, hogy azok szintén fordítások-e (s eszerint több helyről összeszedetett fordításokkal állunk-e szemben), vagy pedig eredetiek. Magának a műfajnak a felbukkanása az Urániában azért érdekes, mert a folyóirat vegyes szer-

⁴ Anzeigen, III. Jahrgang, XLIV. Stück, den 3. Winterm. 1773., 348.

⁵ MMerkBibl Május 59–62.

⁶ Uránia, II., 304–306.

⁷ Anzeigen, III. Jahrgang, XII. Stück, den 24. März 1773., 94–96.

⁸ Anzeigen, III. Jahrgang, XII. Stück, den 24. März 1773., 96.

⁹ Uránia, II., 303–304.

kezetére utal: itt gyakorlatilag a kalendáriumok jellegzetes szövegtípusának imitációjáról van ugyanis szó¹⁰. A populáris kiadványtípusok igényeihez való közelítés természetesen összefügghet a nőket megcélzó, ideologikusan megindokolt szerkesztői koncepcióval, amelynek részletesebb körülírására még visszatérek; ám látványosan demonstrálja azt is, mennyire differenciálatlan olvasóközönsséggel számoltak a szerkesztők: a népszerű, nem pedig tudós ismeretek feltételezett befogadói közegét gyakorlatilag a kalendáriumok szintjéhez tudták csak bemérni, míg egyéb írások – pl. a Forsterből készített kivonat – mintha egészen más műveltségi állapotot tételeznének föl. Ez az eljárás természetesen felfogható az ismeretek és az ízlés terjesztésének gyakorlati módszereként: eszerint a populáris szövegek vezetnék át a reménybeli hölgyolvasót az igényesebb cikkekhez. Mindez a megfontolás azonban aligha változtat azon, hogy a szövegek egymás mellé kerülése meglehetősen szervesnek látszik.

Figyelemre méltó viszont, hogy az a két háztartási tanács, amelynek ismerjük a forrását, mégiscsak a tudományos folyóiratnak minősíthető Anzeigenből származik, s nem valamiféle népszerű kiadványból. A fordítások tüzetesebb vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a Windischnél nyilvánvaló ismeretterjesztő, felvilágosító célzatot az átültetés során jórészt kiiktatták, így a szöveg – mivel a fordítás így már funkcióváltást is jelent – mégiscsak a kalendáriumi praktikum szerkezetéhez közelített. A *Von Aufbewahrung geräucherter Sachen* című cikkből a fordító például teljesen elhagyta a bevezető gondolatokat: „Wir haben unsern Lesern, bereits eine geraume Zeit, nichts von landwirtschaftlichen Dingen zu lesen gegeben: theils weil wir viele Aufsätze von einigen unsrer Mitgliedern in Händen hatten: theils auch, weil die Zweige der Landwirtschaft, schon vielfältig sind beschrieben worden. Zur Abwechslung der Materien wollten wir dennoch einen Artikel hersetzen, der sowohl zu einer wohleingerichteten Stadt- als Landwirtschaft gehöret. Man weis, daß ein fleißiger und aufmerksamer Hauswirth auf viele Punkten in seinem Hauswesen zu sehen hat, wenn er seine Haushal-

¹⁰ Vö. SZELESTEI, 1988., 340–344.

tung ordentlich, gut, und, nach Erforderung seines Standes und Einkommens, wohlfeil führen will. Hieher gehöret hauptsächlich, daß er zu rechter Zeit einkaufe, und das Eingekaufte nicht verschwende, noch weniger es verderben lasse. Unter die Dinge, die dem Verderben unterworfen sind, gehören alle Arten von Fleisch: auch sogar jene, welche durch das Salz davon befreyet bleiben sollten, bestätigen diese Wahrheit."¹¹ A fordító kizárólag az ezután következő aprólékos leírást vette át, amely a sonka, szalonna és kolbász tartósításának módját ismerteti; ugyanígy eltekintett viszont Windisch záró fejtegetésétől is, amely pedig kísérletet tett az eljárás racionális értelmezésére is: „Dieses auf solche Art verwahrte Fleisch bleibet, weil keine Luft noch Ungeziefer hinzu kommen kann, auf viele Jahre gut, überkommt während solcher Verwahrung keinen übeln Geruch, verliehret sehr wenig Saft, und auch diesen erlangt es durchs Absieden wieder. Man will gar behaupten, daß auch das Fleisch selbst, wegen des alkalischen Salzes in der Asche wohlschmäckender wird. Wir lassen dieses beym nicht genugsam geräucherten Fleische gelten. Die Güte eines Schinkens hängt auch gar viel vom Räuchern ab. Der Rauch ist sowohl in Ansehung des Holzes, als auch in Betreff seiner Stärke, Hitze, und Schwäche, verschieden. Auch selbst das Salz, die Luft, und Wetter können beym Räuchen hinderlich seyn: desgleichen muß die Zeit wohl in Acht genommen werden, wie lange das Fleisch im Rauche hängen soll. Wir werden von diesen Punkten ein andersmal reden."¹² Sokatmondó, hogy minderre már nem volt szüksége az Urániának.

A másik háztartási tanács esetében szintén megfigyelhetők bizonyos kihagyások. Ismét elmarad ugyanis Windisch hosszabb bevezetése: „Die Macht des Feuers, dieses alles verzehrenden Elements, ist so groß, wenn es ausbricht, daß man oft nichts, als die schleunige Flucht vor sich hat, um seiner Wuth entgegen zu können. Schröcken überfällt den Inwohner, wenn er sein Haus dem Feuer überlassen siehet. Seine Glieder zittern: seine Sinnen sind betäubet. Er läßet das Beste stehen, und kaum besinnet er sich, seine Kräfte zur Flucht aufzufordern. Es ist

¹¹ Anzeigen, III. Jahrgang, XII. Stück, den 24. März 1773., 94. sk.

¹² Anzeigen, III. Jahrgang, XII. Stück, den 24. März 1773., 94–96.

wahr, die Gegenwehr ist in den allermeisten Städten gut, und in einigen unverbesserlich Allein, es können zuweilen auch die besten Anstalten, die Dämpfung des Feuers nicht so geschwind befördern, daß nicht ein großer Theil, der zur menschlichen Erhaltung und Bequemlichkeit gehörigen Sachen, ein Raub der Feuersflammen würde.”¹³ Gyakorlatilag csak az ezután következő, technikai jellegű ismertetést vette át a fordító a tüzet elfojtani képes „Potasche” (az átültetésben: „Hamu-só”) elkészítéséről. Ezáltal ismét leegyszerűsödött bizonyos fokig Windisch szövegének sugallata: a tűzveszély elkerülésének általános kérdése helyett a gyakorlati, alkalmazhatónak tűnő érdekesség vette át a főszerepet. Ez pedig megegyezik az előző háztartási tanács átvételének és lefordításának tanulságával: az a felvilágosító attitűd, amelyet az Anzeigen mint tudományos folyóirat képviselt, elmaradt, s így egy populárisabb tradíciónak, a kalendáriummoknak a szövegtípusába sorolódott be a két közlemény. Vagyis az Uránia hiába látszott ezen a ponton is ragaszkodni Windischhez mint átemelendő forráshoz, gyakorlatilag egy archaikusabb vagy időtlenebb, a Windischben is megtestesülő tudáseszmenytől igencsak elütő hagyományt örökített itt tovább.

Pántzél Dániel a két háztartási tanács közül az előbb említet csak regisztrálja, a másodikról viszont részletesebben szól, kifejezvéen kételyeit: „XVI. Egy (szükségtelen) szer a’ tűznek hamar meg-oltására, mellynek tsak valamennyire adhat a’ R|ecenzens – Sz. M.] hitelt, a’ meddig t. i. a’ le-irt szer az égő testet el-önti, s-a’ mig erejét a’ tűz ismét meg nem gyözi.”¹⁴

Az *A’ Nemzetek’ külömb-féle Szokása a’ Házasodáskor* című, P.r. betűjeggyel szignált cikk, amely két számban is folytatódik¹⁵, az Anzeigen 1775-ös számából származik (*Die verschiedenen Gebräuche fremder Völker, bey ihren Verheurathungen. Für eine Dame auf dem Lande gesammelt*)¹⁶. A német cikk szerzőjére

¹³ Anzeigen, III. Jahrgang, XII. Stück, den 24. März 1773., 96.

¹⁴ MMerKBibl Május 59–62.

¹⁵ Uránia, I., 226–277., II., 23–53.

¹⁶ Anzeigen, V. Jahrgang, VIII. Stück, den 22. Horn 1775. 57–61.; IX. Stück, den 1. März 65–67.; 77–80.; XI. Stück, den 15. März 85–88.; XII. Stück, den 22. März 95–96.; XIII. Stück, den 29. März 101–104.; XIV. Stück, den 5.

ezúttal nem utal semmiféle betűjel, igaz viszont, az utolsóként megjelent rész még folytatást ígér, tehát a szignót szánhatják akár az elmaradt utolsó rész végére is; analógiásan feltételezhetjük, hogy esetleg itt is Windisch cikkéről van szó, erre azonban nincsen egyéb bizonyíték, mint az Uránia eddigiekben bizonyított hűsége az Anzeigen-béli Windich-szövegekhez. Ennek a különböző házassági szokásokat ismertető közleménynek érdekes párhuzamára Bíró Ferenc bukkant rá; ő figyelmeztetett arra, hogy a Mindenés Gyűjtemény egyik írása¹⁷ tematikusan rendkívül hasonlít ezen Uránia-béli cikkekre, ugyanis azonos sorrendben, azonos tartalommal olyan népeket vesz sorra, amelyek az Urániában is egymás után szerepelnek – igaz, jóval rövidebb terjedelemben¹⁸. Bíró éppen ezért hipotetikusán közös forrást tétélezett fel, figyelmeztetve arra a lehetőségre, hogy a Komáromban megforduló Kármán föl is kereshette Péczelit és kaphatott tőle könyveket¹⁹. Ezt most már megnyugtatóan ki lehet zárni: Penke Olga ugyanis kimutatta, hogy a Mindenés Gyűjteménynek az idegen nemzetek házasodását taglaló részletei a francia nyelvű *Esprit de Journalistes de Trevoux* című folyóiratból származnak²⁰. Közös közvetlen forrás tehát nincsen, ráadásul az Uránia

April 109–112.; XV. Stück, den 12 April 120.; XVI. Stück, den 19. April 125–128.; XVII. Stück, den 26. April 134–136.; XVIII. Stück, den 3. May 143–144.; 182–184.; XXIV. Stück, den 14. Junii 191–192.

¹⁷ „Geográfia. Tunkin, Buhár és Tatár-Ország”; „Golkonda, Arrakán, Siám, Korea Országokban való Házasodás módja”; „Geográfia. Japonia, vagy Japan”; „Geográfia. Marokkó és Monomotapa Országok” Mindenés Gyűjtemény 1789. I. negyed. 336–337., 350–353., 370–372., 429–431.

¹⁸ Az Urániában a következő sorrendben szerepelnek a népek – az azonosításhoz a szöveg elején kurziválva kiemelt kulcsszavakat adom meg: „A’ Muszkáknál”; „A’ Kozákok”; „A’ Morduánok”; „A’ Tsuvásoknál”; „A’ Jajkerkozákok”; „A’ Kalmukok”; „A’ Tatárok”; „A’ Tseremiszeknél”; „Kamtsadál”; „Törököknél”; „Allepóban”; „Algiriaiknál”; „Arabsoknál”; „Maroniták”; „Persák”; „Indostánusok”; „Pársisok”; „Malabáriában”; „Pegúban”; „Khinabéliek”; „Sán-si Tartományban”; „Koreában”; „Tunkinaiak”; „Japánbéliek”; „Golkondában”; „Mongálok”; „Bukhárok”; „Szanagai Szeretsenyek”; „Bors-partnak Lakosi”; „Arany-parton”; „Uhidáiban, a’ Szolga-parton”; „Ardrákban”; „Lóángó’ Országban”; „Kongóban”; „Sognóban”; „Hottentótáknál”.

¹⁹ BÍRÓ, 1965., 581–582.

²⁰ PENKE, 1988., 248–273.

német, a Mindenes Gyűjtemény pedig francia szöveg alapján dolgozott. Mindazonáltal Bíró feltételezése Kármán és Péczeli kapcsolatfelvételéről igen valószínű, s ehhez még csak a közös literátori érdeklődésre sem kellett hivatkozni: Péczeli ugyanis jól ismerte Kármán apját. Az idősebb Kármán József volt a dunántúli református egyházkerület jegyzője is, ebbéli működése során pedig az ugyanahhoz az egyházkerülethez tartozó komáromi prédikátorral sok közös ügye adódhatott. Ezek közül az egyik legfontosabb és leglátványosabb az 1791-es budai zsinat előkészítése volt, amikor is közvetlen munkatársakként dolgoztak a tervezet előzetes véleményezésén, majd mindketten delegátusok is lettek²¹. Ha Kármán Komáromban járván föl akarta keresni Péczelit, ezt a családi kapcsolatok készítették elő...

Pántzél Dániel mindenesetre túlságosan hosszúnak találta az Uránia cikkét: „XVII. A' nemzetek' külömb-féle szokása a' házasodáskor; folytattatik a' II-dik kötetben, kár, hogy ezen egyéb eránt igen kedves tárgyat hosszas volta miatt meg-unatja az író, holott a' Nemzeteket meg-válogatván örömmel olvastathatta volna munkáját. Nem kell a' példa beszéd szerént mindent a seprűig üríteni.”²²

Az Uránia a fordítás során ismét elhagyta a német szöveg figyelemreméltó bevezetését. Ebben a szerző azzal magyarázta a cikk megszületését, hogy az alcímben megszólított vidéki hölgy a városban, Pozsonyban tanúja volt az ottani „szlávok” egyik esküvőjének (pontosabban az akkor szokásos „kakas-ütés”-nek), s ez a „nevetséges ceremónia” szolgált ürügyül a dáma és a szerző közti beszélgetéshez a házassági szokásokról; s ez az élmény indokolta azt is, hogy az első ismertett házassági szokás éppen az oroszoké lesz: „Bey ihrem neulicher Aufenthalte in unserer Stadt, sahen Sie, in meiner Gesellschaft, den Hahenschlag, einen hochzeitlichen Gebrauch der Schlawen [lapalji jegyzet: Diese sind, in der Stadt Preßburg, wo die Nachrichten gesammelt worden sind, lauter gemeines Volk, Ochsenknechte,

²¹ Erről részletesebben a Kármán-életrajzról szóló fejezetben lesz szó. Itt csupán Péczeli és az id. Kármán zsinati megbízatására vonatkozó forrásra utalnék: RÉVÉSZ K., 1896., 479.

²² MMerkBibl Május 59–62.

Weinhauer und Faßzieher.]; und diese lächerliche Ceremonie führte unser Gespräch auf die verschiedenen, meist wunderlichen Gewohnheiten, welche die meisten Nationen, bey ihren Heurathen beobachten. Sie wünschten diese Gebräuche in einer Sammlung zu lesen; ja, sie wünschten auch, daß ich mich zu einer solchen Arbeit entschlöße. Diese angenehmen Wünsche erfülle ich nun, und theile ihnen, alles dasjenige mit, was ich von dieser Materie merkwürdiges, bey den besten, und glaubwürdigen Geschichtschreibern gefunden habe. – Vorher aber, muß ich ihnen über den Hahnenschlag unserer Schlawen, noch eine kleine Anmerkung machen. Wie sie wissen, so bestehet die ganze Ceremonie darinne, daß der junge Ehemann, den Tag nach der Hochzeit, und das zwar Vormittage, in Begleitung aller seiner Freude, und Hochzeitgäste, darunter einer einen Hahn, der andre einen Hafen, der dritte aber eine Stange trägt, zu einem freyen Platz geführt wird, und dort den berühmten Hahnenschlag verrichtet. Nachdem man nämlich dem Hahne die Füße gebunden hat, wird er in den leeren Hafen gesteckt, und in die Mitte des Platzes gesetzt. Alsdenn führt man den jungen Ehemann dreymal um diesen Hafen, verbindet ihm die Augen, giebt ihm die Stange in die Hände, und führt ihn wieder eine Strecke, die so lang, als die Stange zu seyn pflegt, zurück. Und, nachdem er mit dem Gesichte gegen den Hahn gekehret worden, läßt ihm die Freyheit nach demselben zu schlagen. Dreymal darf er den Streich wiederholen. Trift er den Hahn; so erschallet ein lautes Freudengeschrey, und er wird im Triumphe nach Hause begleitet; fehlt er ihn aber, so wird er weidlich ausgepffiffen, und mag sich allein, durch den Hausen höhrender Zuschauer, den Weg nach Hause bahnen.

Die geheime Bedeutung dieses Hahnenschlages, darüber sie mich zu befragen beliebten, hat mir erst dieser Tagen, ein in den Sitten dieser Nation sehr erfahrner Mann erklärt. Es ist nämlich ein Wahn unter diesem Volke, nach welchem derjenige, der den Hahn todtschlägt, sich nie für einer üblen Ehe zu fürchten hat, demjenigen hingegen, der ihn verfehlet, gewiß dieses Unglück bevorstehet. – Wann diese Probe richtig, und überall eingeführt wäre, wie viel Hähne würden da nicht lebendig bleiben! – –

Nach dieser kleinen Ausschweifung, will ich zur Sache selbst schreiten, und mit den Heurathsgebräuchen der Russen den Anfang machen.”²³ Ehhez képest az Uránia cikke így kezdődik: „A’ Muszkáknál”, s máris a szokás leírásának fordítását kapjuk²⁴.

Vagyis két mozzanat látványosan hiányzik a magyar szövegből: egyrészt a kakas-ütés ismertetése és értelmezése, másrészt pedig annak a szándéknak a megszületése, amely a cikk megírásához vezetett. Pedig a német szöveg szerzője komolyan vette azt az állítását, hogy itt a „legjobb és leginkább hitelt érdemlő történetírók” munkáira fog támaszkodni: minden egyes nép esetében megadja a felhasznált forrást²⁵. Éppen ennek a listának az áttekintése bizonyítja, hogy az Anzeigen nem kizárólag jezsuita történetírókat és útleírókat követett, mint ahogy ez a Minde-

²³ Anzeigen, V. Jahrgang, VIII. Stück, den 22. Horn. 1775. 57–58.

²⁴ Uránia, I., 226.

²⁵ Érdemes áttekíteni a cikk forrásait, sorrendben: „*Russen*” – „*Aus der Abbé d’ Auteroche Nachrichten von Rußland.*” (58.); „*Kosaken*” – „*Nach Sam. Georg Gmelins Reise durch Rußland.*” (59.); „*Morduaner*” – „*Nach P. S. Pallas Reisen, durch verschiedene Provinzen des rußischen Reichs ersten Bande.*” (59.); „*Tschuwwaschen*” – „*Nach eben denselben.*” (59.); „*Jaiker-kosaken*” – „*Idem ibid.*” (60.); „*Kalmucken*” – „*Idem, ibid.*” (60.); „*Tatarn* [...] *an dem Fluße Irtisch*” – „*Nach den Beschreibungen des Herrn Omelin, und Müller.*” (66.); „*Tscheremissen*” – „*Nach eben demselben.*” (66.); „*Kamtschadate*” – „*Aus Stephan Krascheninikow Beschreibung von Kamtschalka.*” (67.); „*Türken*” – „*Aus Salmons und von Goch Historie des türkischen Reichs I. Th. und Tableau de l’ Empire Ottomann &c.*” (77.); „*Aleppo*” – „*Nach Alexander Russels Beschreibung der Stadt Aleppo.*” (79.); „*Algerien*” – „*Aus des Thomas Schaws Reisen etc.*” (79.); „*Maroniten*” – „*Nach der Beschreibung des Alexander Russels.*” (86.); „*Perser*” – „*S. Char-dür Reise nach Persien. Tavernier Voyage de Perie; und Olearius persianische Reisebeschreibung.*” (88.); „*Hindustaner*” – „*Aus des Terry Voyages Ind. und des Bingstons Voy. to furat.*” (101.); „*Parsier*” – „*Aus Lords Banium relig.*” (102.); „*Muhamedaner in diesem Lande*” – „*Aus des Thevenot Trav. Ind.*” (102.); „*In Malabar*” – „*Aus Hamiltons Neco. Account of East. India, und Dellons Voyage to India.*” (103.); „*In Pegu*” – „*Aus den Schelden und Lind-schoten.*” (109.); „*In Siam*” – „*Nach dem Loubere.*” (110.); „*Die Chineser*” – „*Aus dem Du Halde.*” (111.); „*In Korea*” – „*Nach der Beschreibung des Hirn. du Hamel.*” (125.); „*Tunkineser*” – „*Siehe Barons Beschreibung von Tunkin.*” (126.); „*Japaner*” – „*Nach dem Caron, Kämpfen, u.a.*” (126.); „*In Golkonda*” – „*Aus Metholds und Taverniers Nachrichten.*” (127.); „*die*

nes Gyűjtemény felhasználta Esprit esetében valószínűsíthető; hiszen ez a francia folyóirat jezsuita lap volt. A források között természetesen lehetségesek az átfedések, hiszen – az Anzeigennel ellentétben – az Esprit nem jelölte ilyen gondosan saját átvételeit, ám egészében a német lap szélesebb és heterogénebb bázisra látszik támaszkodni. Az Uránia tehát ezúttal is a már többször megfigyelt eljárást követi: a tudós ismereteket, a forrásokat és referenciákat tartalmazó lábjegyzeteket egyszerűen elhagyja, kizárólag a kuriozitásokra összpontosít. A Pántzél fel említette monotónia mindazonáltal nem jogtalan kifogás: az Anzeigen szövege – a tudományos referenciák miatt – még valóban felfogható ismeretterjesztésnek, ám az ezekről a jegyzetektől megszabadított magyar változat nem bizonyul eléggé változatos, anekdotaszerű olvasmánynak. A német cikk átvétele nem független a magyar folyóirat egészének kontextusától: a házasság intézményét vagy éppen a férfi–nő kapcsolatot számos írás járja körül vagy legalább érinti, nyíltan morális megközelítésű éppúgy, mint kifejezetten lírai²⁶. Ilyen értelemben ez a néprajzi-antropológiai érdeklődésűnek nevezhető fordítás messzemenően beleillik az Uránia egyik – talán legfontosabb – vonulatába, amely a nők pozíciójának és státusának problémái köré szerveződött, legyen szó különböző történelmi korokról, eltérő kulturális rendszerekről vagy éppen csak általános antropológiai nézőpontról.

Ugyanebbe az érdeklődésbe simul bele az Uránia két Raynalfordítása, amelynek filológiai kérdéseit – legalábbis a legfonto-

Mongalen” – „*Nach des Purchas Pülgr.*” (127.); „*die Bukharen*” – „*Geschichte der Türken etc.*” (128.); „*die Negern an der Sanaga*” – „*Aus Barbots Beschreibung, von Guinea und Jonsons Goldküste etc.*” (134.); „*die Einwohner der Pfefferküste*” – „*Aus dem Marchais.*” (136.); „*auf der Goldküste*” – „*Aus Bosma, und Villaults Reisen.*” (143.); „*Zu Whidah*” – „*Nach Bosmas Erzählung, in seiner Beschreibung von Guinea.*” (183.); „*Zu Ardrah*” – „*Aus Barbots Beschreibung von Guinea und Ogylbys Afrika.*” (183.); „*In dem Königreich Loango*” – „*Nach dem Merolla.*” (184.); „*In Kongo*” – „*Aus Ogylbys Reisen.*” (184.); „*bey den Hottentotten*” – „*Nach Kolbens Beschreibung.*” (191.)

²⁶ Elegendő itt talán csak néhányra utalni a legnyilvánvalóbbak közül: *Eggy Újj házasság Levelei Barátjához* (Uránia, I., 101–119.); *Szeretet és Házasság* (Uránia, II. 53–63.); *A Módi* (Uránia, II., 95–97.)

sabb pontokon – Penke Olga tisztázta²⁷. Az *Eliza*²⁸ és *A' két Szeretseny Ifjú*²⁹ ugyanis egyaránt Raynal abbénak a két Indiáról szóló, többkötetes művéből származik: az előbbi a II. könyv XV., az utóbbi a XIV. könyv XVI. fejezetéből. Penke Olga figyelt fel arra, hogy az *Elizához* fűzött bevezetőben – ahol egyébként a fordító utal Raynalra – van egy olyan utalás, amely a két szöveg összetartozását implikálhatja, hiszen felbukkan ott is a „szeretseny” szó: „Raynal, a' kit ki nem esmér? ez a' kedves Író, kinek minden Sora Szívünket számtalan Érzésekkel tölti, minden Szava Képzésünket gazdagítja ... ez a' felséges Író, az emberiség' Bajnokja, a' le-tapodott nyavalyás Szeretsenynek az Európai Hatalmas ellen védelme – így keseregte Elizáját.”³⁰ Ez az utalás azonban – különösen, hogy a második szöveg esetében semmiféle forráshivatozás nincsen – mind ez ideig nem bizonyult elegendőnek a két cikk kapcsolatának föltárásához. Az *Eliza* esetében egyébként egy olyan részletről van szó, amelyet majd 1797-ben Kazinczy újr fordít. Fölmerült az is, hogy az Uránia átültetése lenne az első magyar Diderot-fordítás, mert ez a részlet – ahogy erre Penke Olga is felhívja a figyelmet – a francia mű azon részéből származik, amelyet az újabb kutatások Diderot-nak tulajdonítanak³¹. Hans-Jürgen Lüsebrink arra is figyelmeztet, hogy ez, a Laurence Sterne inspirálta részlet azok közé tartozik, amelyeket Diderot 1781-ben hevesen védelmezett *Lettre apologétique de l'abbé Raynal à Monsieur Grimm* című írásában; vagyis Diderot – noha formailag Raynal művének koncepcióját és stílusát védte – a saját maga írta betétet értelmezte itt és ekkor³². Az Elizáról szóló szöveg csak az 1780-as, tízköte-

²⁷ PENKE, 1995. Az alábbiakban alapvetően ennek a tanulmánynak az eredményeire támaszkodom.

²⁸ Uránia, II., 111–118.

²⁹ Uránia, III., 243–245.

³⁰ Uránia, II., 111.

³¹ Diderot-nak a Raynal neve alatt megjelenő műben való részvételéről – filológiai érvek alapján – l. DIECKMANN, 1951.; DUCHET, 1960. Diderot szerzőségének fölmerüléséről és ennek történeti rétegeiről jó összefoglalás: LÜSEBRINK, 1984.

³² LÜSEBRINK, 1984., 113–114.

tes változatban bukkan föl először, abban a kiadásban, amely először jelenik meg Raynal neve alatt, s amelyik élén először szerepel a portréja. Ráadásul a portré alatt – mintegy idézetként – Elizától idézett szavak minősítik a szerzőt³³. Hatástörténeti értelemben természetesen nem releváns kérdés a szöveg szerzőjének személye: a fordító – ezúttal minden bizonnyal tényleg Kármán³⁴ – Raynal szövegeként ültette át a részletet.

Penke Olga cikke a közvetlen forrás kérdését nem tudta megoldani. Fölvetette annak lehetőségét is, hogy az *Eliza* fordítása németből, *A két Szeretseny Ifjú* pedig franciából készült átültetés lenne. Az előbbi cikk esetében valóban komoly támpontunk van arra, hogy a fordítás közvetlen forrását németnek tartjuk; erre utal legalábbis, hogy bizonyos fogalmakat német megfelelőjükkel értelmez a fordító: „angolok telepedése (Kolonie)”, „az európaiak rakodó társai”, lapalji jegyzetben „Magazin, Niederlage”³⁵. A másik írásnál ilyen utalások nincsenek. Mindazonáltal logikailag s az eddig elvégzett forrásazonosítások fényében nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy – miként Penke Olga véli –, csak az egyik fordítás készült volna németből. Általános tendenciának látszik ugyanis, hogy az *Uránia* egy helyről több cikket vesz át egyszerre; márpedig ha az egyik szöveg esetében alapos gyanú van arra, hogy a forrás német szöveg volt, valószínűbbnek tűnik a másik részlet esetében is ezt feltételezni. Raynal műve esetében két teljes német fordítást is számon kell tartani.

³³ A metszet reprodukcióját l. RAYNAL–DIDEROT, 1988. lapszám nélkül.

³⁴ Mivel a folyóirat az Elizát K.n betűjeggyel közölte, ezúttal határozottan ki lehet jelteni Kármán szerzőségét; a másik cikk esetében azonban nincsen monogram.

³⁵ *Uránia*, II., 111. sk. Penke Olga valószínűleg félreértette itt a Magazin szót, amikor így fogalmazott: „Például a »tár« szó jelentését németül pontosítja [a fordító – Sz. M.] lábjegetben »Niederlage«, mégpedig a Magazinra hivatkozva (a francia szövegben az »enterprise de commerce« összetétel felel-ne meg). A több német folyóiratban is megjelent »novellára« talán a pozsonyi Ungrisches Magazinban talált rá a szerkesztő.” PENKE, 1995., 489–490. Az itt fölvetett ötletet, hogy talán az Ungrisches Magazin lenne a közvetlen forrás, mégis ellenőriztem, hiszen az egész nem valószínűtlen: Windisch lapjáról van ugyanis szó. A pozsonyi folyóirat áttekintése azonban nem hozott eredményt a Raynal-szövegek esetében.

nunk: az első Mauvillon³⁶, a másik Abele munkája³⁷. Csakhogy az előbbi még 1774 és 1778 között megjelent, vagyis a Raynal-mű azon kiadásából készült, amely szerzői név nélkül látott napvilágot, így természetesen a német verzió címleírásában sem olvasható Raynal neve. Ennél is fontosabb azonban, hogy ebben a változatban még értelemszerűen nincs benne az Eliza-történet³⁸, a két szerecsen ifjúról szóló történet pedig csak önmagában áll, noha a későbbiekben kiegészül egy másik, igen fontos példázattal is³⁹. Mindkét szöveg német fordítása tehát csakis az Abele-fordításban volt fellelhető. A szerecsen ifjakról szóló történet forrása kapcsán Penke Olga elsősorban nyilván azért állítja, hogy franciából készülhetett, mert a magyar szövegnek a franciával történt összeolvasása nem mutatott jelentős eltéréseket⁴⁰. Csakhogy az Abele-fordítás is meglehetősen híven követi az eredetit, tehát az eltérések hiánya vagy csekélyebb száma ennek a pontosságnak is a következménye lehet. Kérdéses persze, mivel magyarazzuk akkor a Penke Olgától említett, a francia eredetihez képest pontatlanságnak tűnő eltéréseket⁴¹. Ezek lehetnek természetesen a magyar fordító átértelmezései, de utalhatnak egy – egyelőre ismeretlen – közvetítő, átértelmező fázis meglétére is. Hiszen minden kétséget kizáróan azért azt sem lehet kijelenteni, hogy az Uránia forrása az Abele-fordítás volt. Magyarázatra szorul az is, hogy az igen nagy terjedelmű Raynal-könyvből miért ez a két, egyébként egymástól jelentős távolságra fellelhető egység kerül bele az Urániába. Penke Olga – Jean Mondot cikkére hivatkozva – arra utal: *A' két Szeretseny Ifjú* önállóan felbukkant a korszak német folyóirattermésében is⁴².

³⁶ [RAYNAL] 1774–1778.

³⁷ RAYNAL, 1784–1788. Ezt a fordítást vette át: RAYNAL–DIDEROT, 1988.; a fordító személyére: 325–327.

³⁸ L. azt a szöveghelyet, ahol lennie kellene: [RAYNAL], 1774–1778., I. 447–448.

³⁹ [RAYNAL] 1774–1778., II. 94–99.

⁴⁰ Vö. PENKE, 1995., 490.

⁴¹ Vö. PENKE, 1995., 490–491.

⁴² Vö. Wehrlin *Hyperboreische Briefe* című folyóiratára utalva: MONDOT, 1991., 191. A cikkekre Penke Olga figyelmeztetett, fénymásolatát is az ő szíveségéből használhattam.

Erre egyelőre nem sikerült bizonyítékot találnom: Mondot tanulmánya – amelyre Penke Olga hivatkozik – Werkhlin Hyperboreische Briefe című folyóiratával foglalkozik; ám az ebben a periodikában fellelhető, Raynalra utaló cikkek (*Abbt Raynal an die Menschheit; Zamore an den Raynal*⁴³) egészen más szövegek, semmi közük nincs az Urániába lefordított írásokhoz. Mindazonáltal természetesen nem zárható ki, hogy talán valamelyik, egyelőre nem azonosított német nyelvű folyóirat emelte ki egymás mellé a két novellisztikus történetet, s így fordították le éppen ezt a kettőt az Urániába. Ennek eldöntéséhez azonban további kutatások szükségesek.

A magyar irodalom XVIII. századi Eliza-képéhez érdemes számon tartani azt is, hogy 1789-ben, a Mindenés Gyűjteményben már megjelent egy tudósítás, amely Sterne szerelmeként mutatja be Elizát, úgy is, mint az állhatatlanság példáját, hiszen – Rousseau özvegyéhez hasonlóan – újra férjhez ment⁴⁴. Ehhez a híradáshoz képest az Uránia Raynal-fordítása egészen más képet sugall Elizáról: szinte heroinává avatja. Sokatmondó az a különbség is, amely Kármán és Kazinczy *Eliza*-fordítása között valószínűsíthető. Hiszen míg az Uránia esetében kétségtelennek látszik, hogy a forrás – közvetlenül vagy közvetve – Raynal műve, annál is inkább, mert az *Eliza*-szöveg mellett ott van a másik, ugyanonnan származó anekdota is, addig Kazinczy franciából készült fordítása már valószínűsíthetően nem elsősorban Raynal magyarországi hatástörténetébe illeszkedik bele: Kazinczy feltehetőleg Laurence Sterne valamelyik francia fordítását használta⁴⁵. Ez a különbség a két fordító eltérő tájékozódására is fényt vet – noha persze ez fakadhat kényszerűségből is, hiszen Kazinczy a fordítás idején brünni fogoly, s ez meghatározza azon könyvek körét is, amelyhez hozzájuthat.

⁴³ A folyóirat reprintjét használtam: Hyperboreische Briefe, Band 1–2, 1788. Klaus Reprint, Nendeln. 175–183. A cikkek fénymásolatához Hartvig Gabriella és Balassa Gabriella önzetlen segítségére tudtam hozzájutni.

⁴⁴ Mindenés Gyűjtemény, 1789., 315.

⁴⁵ Erre az összefüggésre Hartvig Gabriella hívta föl a figyelmemet; segítségét köszönöm. Vö. még HARTVIG, 1997., 135–139.

Az Uránia-béli *Elizáról* egyébként Pántzél Dániel dicsérettel szólt, a cikkről megfogalmazott véleményét összekapcsolván a düsseldorfi képtárról szóló közleménnyel: „VI. Eliza. VII. Remek a' Düsseldorfi kép palotában. Az első elmélkedés, az utolsó rajzolat, de tiszteletére gerjeszt mindenik' Irójának.”⁴⁶ Ez a recenzió azonban erkölcsi okokból elégedetlen volt a másik cikkel: „... két Szeretseny ifjak, a' kik úgy szerették égy mást, hogy egy leánykát, mellyet mind a' ketten szerettek, ne hogy miatta barátságoknak vége szakadjon, egy erdőben meg-ölték. Miként lehet ezen tselekedetet felséges tselekedetnek nevezni, R|ecenzens – Sz. M.] nem látja, mellyeknek terjesztései akarmelley ditsösségeknek tessenek is, azok a' szívre nézve tsak a' fél szaku (schief) formáltatást gyarapítja; ...”⁴⁷ Érdekes módon Pántzél pontosan egy olyan szöveghelyre utal vissza, amelyet Penke Olga a francia eredetűtől eltérőnek minősít: a hármas halál (a gyilkosság és a kettős öngyilkosság) „felséges” minősítése nem szerepel a Raynal-kötetben⁴⁸. Az természetesen itt is kérdéses, a magyar fordító módosításáról van-e szó, vagy egy közbülső, átértelmező fázis hí követéséről. A történet megcélzott erkölcsi sugallata – amelyet a kegyetlennek is felfogható tett persze valóban elbizonytalanít – azonban némileg más lehetett, mint amin Pántzél fennakadni látszik. Azzal, hogy a szeretetet és a barátságot az életnél többre tartó személyek ez esetben a „szeretsenyek”, a morális nagyság közös antropológiai jegyét az Európán kívüli, nem keresztény népekre is érvényesnek mutatja a példázat⁴⁹. Ezt különösen felerősíti, hogy az 1780-as francia nyelvű kiadásban – s ezt követően az Abele-fordításban is – egy másik történet is hozzákapcsolódik ehhez a szöveghez. Szent Kristóf szigete ugyanis itt egy másik esetről is elhíresült: egy néger rabszolga, akit gazdája, egykori gyermekkori játszótársa igazságtalanul megbüntettetett, nem bántja kínzóját, bár erre lenne alkalma, hiszen egy párviadal alkalmával ő kerekedik felül. Ám

⁴⁶ MMerkBibl Május 59–62.

⁴⁷ MMerkBibl Július 93–96.

⁴⁸ PENKE, 1995., 490.

⁴⁹ Ennek egykorú párhuzamait l. PENKE, 1995., 490–491.

inkább nemeslelkűségéből ad leckét: öngyilkos lesz, úgy, hogy vére a gazdára freccsenjen⁵⁰. Az egy helyre lokalizált két rabszolgatörténet morális értelemben tehát nyilvánvalóan egymást támogatja: a megvetett állapotban is felvillantja az emberi nagyság, az önfeláldozás nemes erényeit. A magyar fordítás tudatában látszik lenni ennek a sugallatnak: az *Eliza* idézett kommentárja szerint a fordító ismeri a rabszolgaság intézményét, hiszen a Raynalt dicsérő sorok erről árulkodnak. Ilyenformán pedig a történet pontosan a magyar folyóiratnak abba a vonulatába illeszthető bele, amely a szerelem – máshol szinte metafizikai erőnek mutatkozó – érzését minden, nemi, vallási, faji és kulturális különbség ellenére közös emberi tulajdonságnak mutatja be.

* * *

Bizonyos cikkek esetében egyelőre meg kell elégednünk a korabeli szövegpárhuzamok vázlatos felsorakoztatásával, mert bár a fordítás mivolt aligha lehet kérdéses, a forráskutatás mind ez idáig nem hozott eredményeket. A folyóirat tájékozódásának tendenciáiról azonban ez is elég sokat elárulhat.

Külön figyelmet érdemelnek a kolibrikról szóló, P.r. betűjeggyel megjelent cikkek⁵¹. Ezekről Pántzél Dánielnek jó véleménye volt: „VI. A' légy madárka. VII. A' Kolibri, mindenik igen kellemetes le-írása a' nevezett állatoknak szép és természeti rajzolattal.”⁵² Ezeknek a közleményeknek a párhuzamát megtaláljuk Windisch lapjában, a Preßburgisches Wochenblattban, még ha szövegszerűen nem épülnek is egymásra ezek az 1771-es cikkek és az Uránia-béliek. Windisch lapjában mindenestre ott van annak a francia forrásnak a megnevezése is, ahonnan a szöveg származik: „Aus den Mem. de Trevoux, und der

⁵⁰ RAYNAL, 1784–1788., 350–351.

⁵¹ A' LÉGY-MADÁRKA; A' KOLIBRI ; A' KIS KOLIBRI (Uránia, I. 129–139.; 140–144.; 145.) a harmadik cikk végén: P-r. monogramm olvasható.

⁵² MMerkBibl Május 59–62.

Biblioth. univ. & histor.”⁵³ A távoli tájak egzotikus madarai iránti érdeklődésről árulkodik Sándor István két 1798-as cikke is, amelyek közül az egyik *Az Isten-Madara*⁵⁴, a másik pedig – hasonlóan az Uránia egyik cikkéhez – *A’ Légymadár* címet viseli⁵⁵. Igaz, az előbbi cikk nem a kolibriról szól, hanem a „Paradiesvogel”-ről, ám az érdeklődés irányait tekintve nyilván nem az ornitológiai különbségek az érdekesek. Annál is inkább, mert a másik esetben már pontosan erről a madárfajról esik szó. Hangsúlyozom, természetesen ez esetben sem a forrás kérdéséről van szó, még abban az értelemben sem, hogy esetleg az Uránia lehetett volna Sándor István forrása: ezt a cím azonosságán kívül mással nem lehet valószínűsíteni – igaz, ki sem zárható. Viszont mindez azt bizonyíthatja, hogy az Uránia egy olyan témát választott ki (nyilván fordítás vagy kivonat elkészítésével), amelynek érdekessége a korszakban általánosabbnak látszik. Az Uránia cikkének mindazonáltal van terminológiai újdonsága is, amelyről az egzotikus madarak magyar elnevezésének kérdésével foglalkozó nyelvész, Kiss Jenő nem tesz említést⁵⁶. Hiszen ezek szerint ugyan a kolibri szó első előfordulását nem tudjuk korábbra tenni (Kiss szerint ugyanis 1793-ban bukkant volna föl először a szó, az Uránia adata ennél egy évvel későbbi), hanem számon tarthatunk egy, eddig a nyelvészeti szakirodalomban nem adatolt magyarítási kísérletet (légy-madárka), amely eltérő szemléletű, mint a Kiss Jenő által idézett, Földi János alkotta virágmadár: míg az első esetben a méret, a másodikban a táplálék adta volna meg a metaforikus elnevezés alapját.

A mesék és fabulák forrását a komoly áttekintést készítő Ember Nándor gyakorlatilag nem tudta felderíteni; néhány szó-

⁵³ XIV. Von dem Kolibry. PreßBöch I. Band 1771., 105–108. A forrásul feltüntetett első cím minden bizonnyal jezsuita útleírást takar (ezeknek általános hatására a korszakban I. PÉNKE, 1988.) ; a másodikról csak sejtem, hogy szintén francia munka lehet, a rövidítésből ez nem egyértelmű. A cikkre felhívta a figyelmet: BARHÓ, 1934., 131. skk.

⁵⁴ SÁNDOR, 1798., 39–41; új lenyomatban: PAPP, 1992., 136.

⁵⁵ SÁNDOR, 1798., 42–43.

⁵⁶ KISS J. 1985., 30–31. A szerző egyébként itt nem regisztrálja a Sándor István előforduló adatot sem.

veg esetében párhuzamokat mutatott ki. Eredményeinek egyik fontos tanulsága az, hogy az Uránia milyen komoly terjedelmet szentel ennek a jellegzetesen felvilágosodáskori műfajnak – hiszen a párhuzamok nagyrésze XVIII. századi német és francia szerzők műveiből származik. Bizonyos fokig idesorolható Lichtwer felbukkanása is a folyóiratban – ennek filológiai kérdéseit korábban már érintettem –, hiszen személyében a korszak egyik népszerű fabulaszerzőjéről szó van; igaz, a lefordított mű – didaktikus célja ellenére – nem tisztán abba a műfajba tartozik, amelyet Ember áttekint. Ember Nándor végső következtetése szerint az Uránia meséinek komoly fejlődéstörténeti funkciója van a XVIII. századi magyar irodalomban: „...tulajdonképen az első igazán eredeti meséket itt találjuk irodalmunkban. És, bár Kármán nem tudja még a tömör, lessingi prózát elérni, de némely tanulsága (pl. 13. mese) és eredeti ötletei becsesekké teszik.”⁵⁷ Ez az értékelés nem áll messze Pántzél Dániel recenziójától sem. Az első kötetben olvasható történetekről ugyan még így nyilatkozik: „V. Mesék, de Lessing lelke, ujság és tsumó nélkül talám egygyen kívül.” Nincs jobb véleménye a második szám ilyen típusú szövegeiről sem: „V. Mesék, mellyek az előbbieknél semmivel sem jobbak; sőt a’ szüzességről való Allegoria felettébb boszszontó.”⁵⁸ A harmadik számban azonban már inkább talált értékelnivalót a kritikus, olyannyira, hogy az addig következetesen megtagadott „lessingi” jelzőt is odaajándékozta: „II. Mesék: a’ forrás és tsatorna, az eredeti és idegen érdemről. Leszszing ízlése szerént; Tzulméra egy igen kellemetes Arábiai tündér Mese arról, hogy a’ boldogság nem a’ tolyongást, hanem a’ magánosságot keresi; Eldorado egy szerentsés Ország, ha a’ R[ecenzens – Sz. M.] jól érti, nagy részént Hazánk’ képe; pillangó fogók, a’ szépségnek mulandóságáról.”⁵⁹

Bár a mesék között szerepel, érdemes külön szólni az *Eldorádóról*; láhattuk, már Pántzél, az egykorú recenzens fölvetette annak lehetőségét, hogy itt allegóriáról lenne szó: a mondabeli

⁵⁷ EMBER, 1918., 291–294.

⁵⁸ MMerkBibl Május 59–62.

⁵⁹ MMerkBibl Julius 93–96.

ország, amely mesésen gazdag lehetne és mégis nyomorult, gyakorlatilag Magyarországgal lenne azonos. Ez a korabeli értelmezési stratégia azért különösen nagy jelentőségű, mert maga a szöveg – immanens módon – nem lenne allegóriként felfogható. Hiányzik ugyanis belőle az egyértelmű azonosítás, a cikk végén egy nyitott kérdés helyettesíti („Hol fekszik ez az Eldorádó??? – –”)⁶⁰; ráadásul a közvetlen szövegkörnyezet sem járul hozzá egyértelműen ehhez az interpretációhoz. Pántzél szövegértelmezése tehát minden bizonnyal azon alapulhatott, hogy az ő számára a cikk műfajilag és tartalmilag egyértelműen megfeleltethető volt egy irodalmi tradíciónak; ennek általános ismeretjellegét vetítette rá az ezen a ponton elliptikus kihagyással élő cikkekre is. Ennek a műfaji hagyománynak a történetét Hadarits József kandidátusi disszertációja alapján jól nyomon követhetjük: gyakorlatilag az utópia magyarországi változatainak történetébe illeszthető bele az *Eldorádó*. Mindazonáltal úgy, hogy a műfaj korábbi megvalósulásainak legfontosabb ismérveit csak felidézi a szöveg, ám teljesen nem felel meg neki. Magyarországnak mint a bőségbe belefulladó, ám az adottságait kihasználni képtelen területnek a toposzát Hadarits a középkorig, Oláh Miklósig visszanyúlva tudja adatolni, úgy, hogy számos példát hoz a humanizmustól a XVIII. század végéig terjedő időszakból is. Számomra ennek a tradíciónak a jelenléte azért lényeges, mert magyarázatot ad Pántzél olvasási stratégiájára: mint elvárasi horizont valóban működhett az utópiaként, illetve allegóriként értelmezés az Uránia ezen szövege esetében. Mindazonáltal a topikus összefüggéseken túl, időben közelebbi párhuzamok is felemlíthetők itt. Legelőször is „Panglosz” nevének felbukkanása⁶¹, amely a *Candide* hasonló című egységéhez látszik a cikket közelíteni. Csakhogy az *Eldorádó* nem Voltaire regényéből származik közvetlenül. A francia regénynek egyébként 1793-ban

⁶⁰ Uránia, III., 73.

⁶¹ „Esméretlen Réseiben Földünk Golyóbissának, van egy bölög Ország, ezt beszélí Panglosz – a’ kit sokan esmérnek – Eldorádó a’ Neve.” Uránia, III. 73.

– névtelenül⁶² – megjelent a magyar fordítása⁶³; az ott Eldorádóval foglalkozó passzusok⁶⁴ azonban szerkezetükben, tartalmilag és stílusban is jelentősen eltérnek az Uránia cikkétől. A korabeli magyar sajtóban azonban máshol is felbukkant a – közvetve Voltaire regényétől eredeztethető – Eldorádó-képzet: a Magyar Kurír 1787-ben közölt egy cikket (*A’ leg-jobb Világ*), amely ugyanezt a toposzt variálta, ismét anélkül, hogy a *Candide* mint közvetlen szövegelőzmény kimutatható lenne⁶⁵. Ez az 1787-es cikk azonban németből készült fordítás⁶⁶. Ezen a ponton azonban érdemes felfigyelni arra a műfajra is, amelyhez a Magyar Kurír 1787-es cikke közvetlenül, az Uránia *Eldorádója* pedig – az eddigiek alapján – áttételesen kapcsolódik: az ún. elíziumi beszélgetések tradíciója mutatható itt ki. Ebben a műfajban a túlvilágon két fiktív vagy már elhunyt személyiség folytat dialógust aktuális tárgyakról, esetleg időtlen erkölcsi problémákról – vagyis szatirikus töltete éppúgy lehet ezeknek a szövegeknek, mint morális-lanító célzata⁶⁷. A végső soron Lukianoszra vissza-

⁶² A fordító személyére eddig – tudtommal – egyedül Döbrentei Gábor megjegyzése adott felvilágosítást: „A csintalan Voltaire Candideja magyarul így kezdődik, – a’ mint tudom Gróf Fekete Ferencz fordította ’s a’ munka Eldorádóban jött-ki.” (DÖBRENTEI, 1821., 37.). Nem egyértelmű azonban, a korszakban működő, kronológiailag szóba jöhető Fekete Ferenczek közül melyikre is gondolt Döbrentei.

⁶³ Császár Elemér megállapítása szerint a fordítás németből, Wilhelm Christhelf Mylius 1778-as átültetése alapján készült: CSÁSZÁR, 1941., 161.

⁶⁴ „XVII. Rész: Kándid az ő szolgájával együtt Eldorádóba érkezik. Mit látnak ott.”; „XVIII. Rész: Mit láttak Eldorádóban.” [VOLTAIRE], 1793., 77–93.

⁶⁵ Magyar Kurír, 1787. júl. 25.; a cikk alcíme jellemző módon az allegorizálást hangsúlyozza: „(Hanc Allegoriam qui carperit – habeat sibi Musas iratas”. Az első mondat pedig Voltaire-re hivatkozik: „Eldorádó Várossának, a’ hol Kándida és Pánglos (Voltaire-nak bizonyága szerint) a’ leg-jobb világot feltánálták [sic! – Sz. M.] vala, kétség kívül valamely föld-indulás által elkellett pusztúlni.” Mindazonáltal Baranyai Zoltán téved, amikor ezt a cikket az 1793-as magyar regényfordítás részletének tartja: BARANYAI, 1927., 436.

⁶⁶ Erre már Eckhardt Sándor is felfigyelt, bár a forrást nem azonosította: ECKHARDT, 1924., 69–70.; a forrásra, amely a Frankfurter Zeitung 1787. júl. 1-jei száma lenne, Hadarits József mutatott rá: HADARITS, 1995., 167.

⁶⁷ A műfajról bővebben, korabeli magyar példákat is idézve: BALLAGI, 1888., 408–413.; vö. még SZÖRÉNYI, 1996., 84–85., valamint KRÍZA, 1996., kül. 201–204.

nyúló poétikai hagyománynak⁶⁶ a XVIII–XIX. századi Magyarországon komoly népszerűsége volt; ez elsősorban a korabeli német irodalom adaptációjában mutatkozott meg. David Fassmann nagyterjedelmű füzetsorozatának magyar recepciójára egyelőre ugyan nincs túl sok adat⁶⁹, annál jobban dokumentálható azonban Trenck von Tonder Moritz Newieder Zeitungjának hazai fortunája. A kizárólag elíziumi beszélgetésekre épülő, 1810-ig főnálló lapot mellékletként átvette a Pressburger Zeitung (1789-től vagy 1790-től 1810-ig), a Neuer Courir aus Ungarn (1792-től 1797-ig) és a Vereinigte Ofner-Pester Zeitung; latin fordításban közölte részletét a pozsonyi Ephemerides (1804-től 1810-ig), magyar átültetésére 1791-ben – rövid életű, sikertelen – kísérletet tett Szluha György, ám még 1810-ben is fordítást készített belőle a Hazai és Külföldi Tudósítások⁷⁰.

Mindennek a hagyománynak és párhuzamnak az ideidézése azért is lényeges lehet, mert az Uránia cikke esetében szintúgy nem zárható ki a német forrás⁷¹. Hiszen a szöveg műfaji meghatározást tartalmazó alcíméhez („Eggy Monda”) olyan lapalji jegyzet járul, amely a magyar fogalmat egy német terminus, a Sage megfelelőjének állítja be – mondván, hogy ez a szó a rege helyett jobb lenne⁷². Párhuzamként érdemes számon tartani, hogy

⁶⁶ Erről a műfaji leszármazásról l. TOLNAI V. 1927.

⁶⁹ Erről l. részletesebben: KRÍZA, 1996., kül. 199–200.; vö. mindazonáltal – az itt nem hivatkozott – Szörényi-tanulmánnyal: SZÖRÉNYI, 1996., 84–85.

⁷⁰ Részletes áttekintés: D’ ESTER, 1926., vö. még WALDAPFEL, 1935., 76., SZEKERES, 1955., BJÖM, II. 516–518. Szluha György szerzőségére: WALDAPFEL, 1930., 88–89. Megjegyzendő, hogy ezek között a magyarországi adaptációk között is található olyat, amely a *Candide*-hoz kötődik átlételesen: Neuwieder Zeitung (a Pressburger Zeitung melléklete), Politische Gespräche der Todten über die Begebenheiten des 1792sten Jahrs, Nro. 17. Donnerstag den 19ten April 133–139. A két beszélgetőtárs itt: Kandidate és Panglos; a dialógus azonban nem Eldorádóról folyik.

⁷¹ Ezt egyelőre azonban nem sikerült azonosítani.

⁷² A terminológiai pontosítás szándékát jelezheti az a későbbi adat, hogy Ungvárnémeti Tóth László a rege szót pedig a románc magyarításának ajánlja: „Az újabb Poétikákban Romancénak neveztetnek az apró történetesdalok, mellyek együgyű, ’s régi nyelvmódban íratnak. Mi Regéknek mondhatnók.” *Hasznos Multságok*, 1817. I. félév 20. sz. 153.

amikor az Orpheusban a rege szóhoz kapcsolódik egy hasonló teoretikus lábjegyzet (ott az Erzählung megfelelőjeként javasolva a szót), egyértelműen jelzi a fordító, Kazinczy Miklós, hogy németből készült az átültetés⁷³.

Az Uránia cikkének a műfaji tradíciója azonban ennél tágabb kapcsolatrendszer is kirajzolhat. Ez az írás ugyanis alapul szolgált az 1800-as Patzkó-féle kalendárium toldalékában található szöveghez⁷⁴, amelyben Kis Markalf mondja el vízióját a jövőről. Vagyis az *Eldorádó* beépült egy olyan kisepikai műbe, amely egyértelműen a magyar utópiahagyományhoz kötődik. Buda városának majdani szépsége kapcsán a narrátor felsorolja a színházban tett látogatást is; az Uránia cikke éppen ennek a résznek lesz a forrása. A kalendáriumban párbeszéddé tördelve olvasható a szöveg, amelynek beszélői a „Historicus” és „Egy fekete epés Filosofus”. Mindehhez pedig járul egy olyan kommentár, amely már nem található meg a forrásban; ez az „Eldorádói Szószólló” szólama. A szöveg ilyen jellegű átszerkesztése nem túl jelentős, ám annál árulkodóbb: egy ilyen csekély mértékű átalakítás máris láthatóvá tette azt a látens dialogikus formát, amelyet az elíziumi beszélgetések műfaji tradíciója hordozott. Nem lehetett tehát túlságosan messze ettől a hagyománytól eleve sem az *Eldorádó*, meglehet, egyik előképe is itt keresendő. Föltételezhető, hogy ebben az esetben a kalendáriumi recepció igen pontosan értette a szöveget: a csekély mértékű funkcióváltozás csak visszajuttatta az *Eldorádó*ról szóló történetet egyik lehetséges közegébe. Az *Eldorádó* szövegvilágához

⁷³ „X. Vallás-türedelem. Persiai rege. Saadinak Bustan nevű könyvéből, Meissner után.” A cikket Kazinczy Miklós fordította, a lábjegyzetet Kazinczy Ferenc jegyezte: „Szokásban vagyon még most is a' Régiék' reánk szállott Erzaehlungenait agg Regéknek nevezni; miért ne nevezhetnénk tehát így azokat is, a' mellyeket most csak az egy Mese szóval jelezhetünk. – A' Gellert Fabeln und Erzählungjait Gellert Meséinek és Regéinek nevezhetnénk bizvást; így el-kerülhetnénk a' kettős értelmet; noha még így sinst szonk, melly a' Fabulát az Aenigmatól meg-külömböztesse. – SZÉPHALMY.” Orpheus, I. 382–384.

⁷⁴ Pesthi... kalendárium, 1800. lapszám nélkül; a szöveg a D5. jelű laptól indul. Az OSZK példányát használtam.

természetes módon odatartozik az így kirajzolódó populáris regiszter. Nem véletlen, hogy a kalendárium kiadója erre a szövegre tudott támaszkodni, ráadásul úgy, hogy voltaképp alig alakította át: a magyar utópia ekkor már a tudós értekezéstől (Oláh Miklós) eljutott a közolvasmány szintjére. Az Uránia minden bizonnyal ekkor is egy népszerűnek tétélezhető szövegtípust emelt be szövegei közé.

ÖSSZEGLZÉS

A szakirodalomnak természetesen régi sejtése, mondhatni közhelye, hogy az Uránia közleményeinek nagy része fordítás vagy átdolgozás¹. Már Bodnár Zsigmond is úgy vélte: „A ki nem sajnálja a fáradságot és átkutatja a francia, olasz de kivált a német szépirodalmat, bizonyosan sokat megtalál közülük” – tudniillik a források közül². A korábbi fejezetek ennek a – korántsem befejezett munkának – a rendszerezett eredményeit kívánták összefoglalni. A tüzetes forrásfeltárásnak azonban a mikrofilológiai eredményeken túl számos egyéb tanulsága is lehet: képet alkothatunk a szerkesztők tájékozódásáról, sőt, kijelölhetjük azokat az eszmetörténeti kapcsolódásokat, amelyek a szerkesztői koncepciót az európai felvilágosodás folyamataihoz kötik.

Az Uránia – eltekintve egyetlen cikktől, a Schediusétól, amelyet névvel jegyeztek, valamint néhány, később értékelendő monogrammtól – anonim módon közölte a szövegeket. A Kármán-életmű köré épülő szakirodalom eddigi törekvése, amely különböző érvek alapján – pl. stiláris megközelítés szerint – próbálta meg elhatárolni a feltételezett ouvre-t³, azért nem ve-

¹ L. pl. FERENCZY, 1887., 86.; KÓKAY, 1970., 482.; ugyanez a megállapítás megismételve: KÓKAY (szerk.), 1979., 225. A vonatkozó részlet Kókay György munkája. Ehhez képest szinte mulatságos Dezsényi Béla megjegyzése: Az Uránia „Kazinczyéktól és Péczelitől eltérően, nem közölt fordításokat, hanem csak eredeti magyar műveket.” PÁNDI (szerk.), 1965., 57.

² BODNÁR, 1880., 25.

³ A legjelentősebb kísérlet: SZINNYEI F., 1924.; a konklúzió: 32.

zetett kielégítő eredményre, mert egyrészt nem tudott kételymentes és egyértelmű egységet felmutatni, másrészt pedig nem számolt azzal, hogy a Kármánnak tulajdonítható szerkesztői koncepció azokból az írásokból is kielemezhető, amelyeket esetleg – bizonyos szempontok alapján – kizártak a megkonstruált életműből. A – Kármánt firtató érdeklődést félretevő – forrásfeltárások számbavétele azonban érdekes következtetésekre adhat alkalmat.

Jól látható, hogy a szerkesztők nem törekedtek a szövegátvételekben igazán változatos és sokoldalú megoldásokra. Erőbeosztásuk szinte takarékosnak mondható: ugyanarról a helyről mindig több szöveget fordítottak le. Az Anzeigenből hat írást vettek át⁴, Tschink kötetéből kettőt, Raynaltól szintén kettőt, Meißnertől hármat, s kérdéses, Eschenburg Beispielsammlungjából vettek-e át két verset vagy valamelyik Kleist-kötetből. Ezek az írások aztán szétosztódtak a három számban, meglehetősen messzire kerülve egymástól: erre a Raynal- és Tschink-szövegek jó példát kínálnak. Az egy helyről származó szövegek pedig többször különböző fordítók munkái. Ennek a legnyilvánvalóbb bizonyítékát a két Cajetan Tschink-novella adja: a két fordítás ugyanis stílusában alapvetően különbözik egymástól. A fordítás terminológiai megoldásainak végigkövetése ezt – remélhetőleg – meggyőzően bizonyította. A különbözőséget a novellafordítások recepciója is igazolja: összetartozásukat – leszámítva a korabeli recenzens, Pántzél Dániel kissé homályos utalását – soha föl sem tettezte senki. A *Kintsásó* névtelenül jelent meg, *Az által-változott Törpe* későbbi sorsát viszont alapvetően befolyásolta, hogy G...i betűjegy volt olvasható alatta. E miatt a monogram miatt nem lehetett Kármánnak tulajdonítani, s ezért soha nem adták

⁴ Itt jegyezném meg, hogy Kölcseynek az 1838-as *Emlényben* megjelent novellája (*A' karpáti kincstár*) a Tatra leírásának lokális elemeit szintúgy az Anzeigen 1775-ös évfolyamából veszi: Augustini Ab Hortis Sámuel cikkéből (ezt részletesen bizonyította: WÉBER Artúr, 1915.). Ugyanabból az évfolyamból tehát, ahonnan az Uránia két cikket is átvett: *A' nagy 'Sidó-gyűlésről...* szöveget és az *A' Mózai Munkáról* címűt. Az Anzeigen hatása tehát igen tartósan tűnik.

ki későbbi kötetben⁵; míg *A' Kintsásót* már Toldy 1843-as kiadása fölvette a Kármán-életműbe, így ettől kezdve az életmű részeként funkcionált⁶. Mindezek alapján tehát cáfolható Gálos Rezső logikája: szerinte ha két szöveg ugyanonnan származik, akkor azt ugyanannak a személynek is kellett fordítania⁷. Ez a két fordítás azonban nemcsak emiatt lehet perdöntő. Ezen a ponton, a Tschink-adaptációk tanulsága alapján talán kulcsot találhatunk az Uránia négy monogramjának megfejtéséhez is. Mivel tudjuk, hogy az Urániának – ahogyan ezt a Schedius Lajosról szóló fejezetben elemzett források tanúsították – csak két szerkesztője volt (Kármán József és Pajor Gáspár), s a monogramok közül kettő (Kn. és P.r., illetve P...r) ezeknek a neveknek megfeleltethető, adódik a kérdés: mit tehetünk a két egyéb jelöléssel (L...i, ami olvasható J...i-nak is⁸, valamint G.i.)? Ezek a betűjegyek nyilvánvalóan olyan személyeket takarnak, akik a fordítások legszorosabb műhelymunkájában vettek részt, hiszen az egyik Tschink-fordítás G...i műve. Joggal kérdezhetjük tehát, van-e valami támpontunk arra, hogy az egyik szerkesztőt azonosítsuk ezzel a monogrammal. Ez pedig igen könnyen megtehető: a G...i minden további nélkül egyeztethető Pajor keresztnevének becézett alakjával (G...i = Gazsi). A másik monogram ugyanezen logika alapján Kármán becenevével tűnik azonosnak

⁵ Ezt már Szinnyei Ferenc is szóvá tette, bár ő abból indult ki, hogy „a G.i jelzés csak fiktív s ezt is Kármán fordította, mint az alábbi kifejezések mutatják...” SZINNYEI F., 1924., 23. A végkövetkezteléssel nem értek egyet.

⁶ Ennek sajátos példája, hogy a jelenleg is használatos, 1982-ben megjelent egyetemi szöveggyűjtemény Kármán műveként közli az elbeszélést és még csak a bevezető életrajzban sem vesz tudomást Némedi Lajosnak a szöveg fordítás mivoltát kétségtelenül bizonyító, 1971-es tanulmányáról (vö. Szgyűjt., II. 305., 330–341.); ezek után aligha csodálható, hogy – az elsősorban későbbi irodalmi korszakokkal foglalkozó – Imre László még 1996-os könyvében is Kármán életművének integráns részeként említi a szöveget: „A magyar novella kialakulása a XVIII. század végéhez köthető, talán Kármán *A kintsásó-jához* (1794).” IMRE, 1996., 41.

⁷ „...s ha Szinnyeivel elfogadtam, hogy *A nagy zsidógyűlésről* szóló közlemény Kármántól ered, akkor ezt kell mondanom az ugyanabba a kötetbe ugyanegy helyről fordított, érdekesebb *Tűzpróbáról* is.” GÁLOS, 1954., 68.

⁸ Már maga Abafi Lajos is így olvasta: ABAFI, 1880., LXII.

(J...i = Józsi)⁹. Ilyenformán a négy eltérő monogram a szerkesztők önmegsokszorozásának eszköze: mindegyiküknek két különböző felelne meg, az egyik a vezetéknevet, a másik a keresztnévet rejtene. Ezzel a hipotézissel több mindent magyarázni tudunk. Egyrészt azt, miképpen lehetséges, hogy abból a kötetből, amely még a nyomdai munkálatok, az illusztrációk kiválasztása alkalmával is a szerkesztők kezében lehetett, az egyik Tschinknovellát egy rejtélyes G...i fordította volna. Másrészt a két Kleistfordítás egyaránt Kármánnak lesz tulajdonítható, hiszen a *Lalage* I...i betűjeggyel, az *Eggy festett Vén-asszonyra* pedig K.n monogrammal volt szignálva. Ennek a gondolatnak pedig az is a természetes következménye, hogy nincsenek az Urániának ún. „névtelenjei”¹⁰: a már korábban is ismert, biztosan másnak tulajdonítható néhány írás mellett (Schedius tanulmánya, Csokonai és Verseghy versei) az összes szöveg magának a két szerkesztőnek a munkája, legyen szó fordításról vagy feltételezhető eredeti műről. Amint láttuk, az irodalomtörténeti hagyomány majdnem szinkrón módon fenntartotta, hogy a névtelenül közölt versek szerzője Csokonai és Verseghy. Ráadásul ezeknek a költeményeknek az Uránia-béli publikálása voltaképp csak másodközlés volt, s a korábbi közzétételek – mind Csokonai, mind Verseghy esetében – szintén névtelenek voltak; anélkül, hogy a szerzőséget ez a kortársak előtt elfedte volna. Az Uránia rejtélyesnek vélt névtelensége tehát aligha titokzatos: feltehetőleg csak arról van szó, hogy – kizárva a már korabeli források alapján egyértelműen Schedius, Csokonai, Verseghy nevéhez köthető szövegeket – az összes egyéb írás a két szerkesztő munkája. Ez pedig arra mutat, hogy valóban mennyire szűk volt a folyóirat bázisa: nemcsak az előfizetői kör, hanem a szerzőgárda is.

⁹ Az ötlet Kerényi Ferencé, ezúton is köszönöm, hogy megosztotta velem.

¹⁰ Ezt már Szinyei Ferenc is kimondta, némileg más érvelés alapján és alapvetően Kármánt középpontba állítva, ám voltaképp ma is helytállóan: „Annyi kétségtelenül bizonyos, hogy a fordítások nagy része Kármán munkája s így az Uránia három kötetét nagyjából maga írta tele. Kétségtelen az is, hogy az eddig csak feltételelesen neki tulajdonított jelentős műveknek ő a szerzője s így az »Uránia névtelenjei« kifejezés irodalomtörténeteinkből törörendő.” SZINYEI F., 1924., 32.

A szerkesztők pedig úgy oldották meg a rájuk háruló komoly feladatot, a három szám megtöltését, hogy sokat fordítottak, s egyazon helyről általában több szöveget.

Ehhez a jól kikövetkeztethető munkamódszerhez tartozik az is, hogy a fordítások általában szó szerintiek, a fordítók/szerkesztők még a címeket se nagyon változtatták meg. Éppen ezért lehet különleges jelentősége a Forster-fordításnak, hiszen ez koncepciózus tömörítése egy jóval hosszabb, kötetbéli értekezésnek. Ennek a szerkesztők is komolyabb szerepet szánhattak, hiszen ennek a tanulmánynak a lefordítása már nem olyan rutinmunka, mint a többi írás jórésze. A szöveg végére csatolt utalás, amely – ahogyan láthattuk – az esztétikai tudat fejlesztésének igénybejelentését fogalmazza meg, ilyenformán az Uránia egyik központi gondolatának minősíthető¹¹; annál inkább, mivel a Magyar Hírmondóban előzetesen közölt előfizetési felhívás szintén a tervezett rovatbeosztások között szerepeltette: „IV. Szép Mesterségek, 's Tudományok (Aesthetica) Elmékedések az izlés' formálására.”¹² Műfajilag pedig azért tekinthető kivételesnek a Forster-fordítás, mert – az eddig ismert forrású cikkek közül – ez az egyetlen, amely a kivonat kategóriájába tartozik; ilyenformán pedig az Uránia markánsan elkülönülni látszik a XVIII–XIX. század fordulójának azoktól a magyar nyelv-

¹¹ Talán nem érdektelen megemlíteni azt sem, hogy ennek az esztétikai érdeklődésnek az Urániát kiadó nyomdász, Gottlieb működésében is megvan a párhuzama. 1795-ben jelent meg nála Andreas Magnus Hunglinger német nyelvű könyvecskéje, amely a képzőművészet, elsősorban a festészet néhány kérdését tekinti át (HUNGLINGER, 1795.). Hunglinger (1763 – 1830 körül) bécsi születésű festő volt, 1795-ben Vácott tartózkodott; 1796-ban a pesti egyetem rajztanára lett, később Bécsben dolgozott (részletesebb életrajzát l. ÖBL, III. 12.). Pogány Péter Hunglinger könyvét „a festőművészetet tárgyaló első magyarországi kézikönyvecske”-ként határozza meg (POGÁNY, 1959., 12–13.) Ráadásul Hunglingernél van néhány olyan mozzanat, amely érintkezik a Forster-fordítás szellemével, illetve az Uránia tájékozódásával: ilyen Raffaello példaképként való beállítás (HUNGLINGER, 8.) és a Mendelssohn-hivatkozás, amely a kötet egyetlen pontosan megadott utalása (HUNGLINGER, 29.) A könyvről egykorú recenzió: MMerKBibl (Április) 48.

¹² A Magyar Hírmondó 1794. febr. 28-i számából újraközölte: GÁLOS, 1954. 155.

vű kiadványaitól, amelyek a művek rövidített tartalmi ismertetésére épülnek (pl. Sándor István *Sokféléje*, Péczeli *Mindenes Gyűjteménye* vagy éppen Molnár János *Magyar Könyv-háza*)¹⁴. Az Uránia fordítói gyakorlata egészében inkább a szöveghű átültetést látszik követni.

A folyóirat ideológiai vezérelvének a női olvasóközönség megszólítása látszik. Az előfizetési felhívás is ezt hangsúlyozza, amikor közlésezi a tervezett folyóirat témaköreinek listáját. Ennek a „foglatat”-nak az ismerete azért is nagy jelentőségű, mert a megvalósult számok végül is nincsenek rovatokra tagolva; innen kiindulva azonban fölmérhetjük az egyes írások státusát.

Első helyen a szerkesztők morális töltetű szövegeket (történeteket, leírásokat, elmélkedéseket) ígérnek: „I. Erköltsi Tudomány. Rövid és könnyű Elmélkedések erköltsi Tárgyakról. Erköltsi Levelek. Dramatizált Történetek. Nagy és szép Karakterek' ábrázolásai. Nevelésről való tanítások. Kis Történetek (Romanze).” A második rovat – amelynek a jelentőségét majd a *Fanni' Hagyományai*val foglalkozó fejezetben láthatjuk – újabb kulcsszóként a „Biographiát” alkalmazza; közvetlenül emellett szerepel aztán egy másik, ezzel kevésbé összefüggő cél is: „Tulajdoni 's szer-tartási a' Nemzeteknek.” A harmadik egység tartalma a következő: „Természet' esmérete (Physica) 's Históriaja. Emlékezetes Tünemények (Phaenomena) a' Természetben. Állatok', ritka Teremtmények le-írása. Nagy és szép jelenések (Scena) a' Természetben.” A negyedik rész a legterjedelmesebb, s éppen ez kezdődik az „Aesthetica” fontosságának – már idézett – deklarációjával. Nem érdektelen azonban a folytatás sem: „Apró Versezetek. Epigrammák. Énekek, Áriák Musikával. Mesék, találó Mesék (aenigma). Kies kerti tájékok' és álló képek' (Statua) emlékezet-oszlopok', sir-halmok' s a' t. rajzolat. Viseletek, ruházatok a' hajdani, 's mostani Világból, idegen Országokból, 's Hazánkból. Házi eszközök' formáji. Kül-földi 's hazai Játék-szinek. Nevezetes Teátrumi Jelenések. Ujj Darabok.” Ehhez a részletezéshez képest a hátralévő két rovat jóval egysége-

¹⁴ A kivonat műfajáról és magyarországi történetéről: PENKE, 1996.

sebb: „V. Gazdálkodás és kézi-művek (Technologia). Mind kétből oktatások, és új Találmányok. Apró Házi-mesterségek 's orvosságok.” Az utolsó pedig: „VI. Elegyes Dolgok. Anekdoták. Elmés mondások. Ujságok. Hir-adások.”¹⁴ Ennek az előzetes szándéknak a fényében az Uránia több közleményének a műfaji azonosítása lehetővé válik, legalábbis abból a szempontból, hogy maguk a szerkesztők milyen célra szánhatták az adott szöveget. Természetesen a tervezetnek és a megvalósult folyóiratnak az egymásra vetítése aligha oldható meg hézagtalanul; részben azért, mert az egyes írások funkciói nem mindig különíthetők el teljesen, részben meg azért, mert az Uránia néhány esetben nem közölt olyan jellegű írást, amelyet a tervezetben megígért. A kirajzolódó tendenciák azonban így is sokatmondóak.

Az I. kötet az első rovatban ígért morális írásokkal indul: Schedius cikke (*A' Vallás Szeretetre-méltó-vólta*), éppúgy idetartozik, mint az *A' Haza-szeretet* vagy az *Eggy Újj házass' Levelei Barátjához*; ez utóbbi megfeleltethető az „Erkölsi Levelek” kategóriájának. Az *által-változott Törpe*, amely ennek a számnak a harmadik közleménye, szintén a leginkább az első rovatban felsorolt célokkal látszik harmonizálni. Az ezután olvasható öt mese egyértelműen a negyedik rovat meglétét mutatja. Hasonlóképpen a kertekről szóló leírások: *Kertek' Eredete*, *A' Babilóniai Függő-Kertek*, *Az Alcinousi Kertek*, valamint a *Laurentium*, és *Tuscum* című írások. A harmadik rovatban megígért természeti jelenségek, azaz a „Physica” körébe illik bele az apró madarokról szóló két cikk (*A' Légy Madárka*, *A' Kolibri*), valamint a délibábról közölt (*Fata Morgana. Eggy természeti Tünetmény*) és a Kasmírról beszámoló leírások (*Kachimir* vagy az *ártatlan hegyek*). Az *A' Nemzetek' külömb-féle Szokása a' Házasodáskor* című írás már a második rovatban emlegetett szertartásleírások közé tartozik. Ebben a kötetben megvannak a negyedik rovatban szerepeltetett epigrammák is, valamint a hatodik rovat anekdotái is. A negyedik rovat versezeteit a Kleistfordítás (*Lalage*) és a szabadon átültetett Petrarca-sonettek

¹⁴ A Magyar Hírmondó 1794. febr. 28-i száma alapján újraközölte: GÁLOS, 1954., 155.

(*Petrarka' Remetesége*) képviseli. Az első kötetnek két olyan írása van, amelynek a besorolása bizonyos mértékig meglepő a tervezet alapján: az egyik a *Fanni*, amely a később – Toldy címadása nyomán – *Fanni' Hagymányai*ként emlegetett szöveg első bevezetése, a másik pedig *A' Fejveszteség*.

Az *A' Fejveszteség* a hovatarozását az alcím dönti el: „Egy hazai dramatizált Történet.”¹⁵ Ennek alapján nem kétséges, hogy ez is az első rovathoz tartozik, az ott megígért „Dramatizált Történetek” mintapéldájaként¹⁶. A műfaji meghatározás rendkívül emlékeztet arra a goethe-i terminusra, amellyel az író az *Urigoetz*-öt határozta meg: „Geschichte, dramatisiert”¹⁷. Ennek pedig azért lehet jelentősége, mert ilyenformán a töredék besorolható a Dialogroman műfajába¹⁸, vagyis kiküszöbölhetővé válik a szakirodalomban korábban felbukkanó, s meglehetősen természetlenné mutató nézet, amely a szöveg drámai vagy prózai karakterét illetően tanácstalannak látszott¹⁹. A dialógusregény mint műfaji tradíció a XVIII. századi európai irodalom egyik áramlatának adaptálását valószínűsíti ennek a közleménynek a kapcsán, a korabeli poétikai gondolkodás egyik, rögzített

¹⁵ Uránia, I., 155.

¹⁶ Éppen a tervezettel való szoros összefüggés miatt látom erősen kétségesnek Tompa József következtetését: szerinte „Kármán szerkesztői alakításával másnak az alapszövege került közlésre 1794-ben.” (TOMPA, 1972., 275.) Arról most nem beszélve, hogy itt Tompa teljesen eltekinteni látszik Pajor lehetséges szerepétől is, azért érzem az állítást vitathatónak, mert valószínűbb; a tervezetnek leginkább megfelelő első kötet anyagát mégiscsak a szerkesztők saját maguk tudják megírni, kiválogatni, lefordítani (a szerzőség kérdésének részletes szakirodalmi áttekintését egyébként l. TOMPA, 1972., 263–275.). Párhuzamul érdemes felidézni, hogy a Magyar Museum Batsányi fogalmazta *Bé-vezetésében* szintén ez a gyakorlat bukkan föl: „Ezen első Szakaszban (a' milyen négy az esztendőnek végével egy Kötetet fog tenni) többnyire a' mi saját munkáink foglaltatnak; mely Szakas egyszer-smind példa-is lézen, miként fogjuk dolgunknak további folytatását intézni.” BJÖM, II. 98.

¹⁷ WINTER, 1970., 39.

¹⁸ A műfajról l. WINTER, 1970., 1974., kül. 88–104.; FRIES, 1990., 3–47.

¹⁹ Vö. Gálos Rezső nézetével: ő pl. „lovagdrámának” nézte a töredéket, miután összefoglalta a korábbi szakirodalmi állításokat, amelyek történelmi regénynek minősítvén, Jósikához kívánták kötni a szöveget: GÁLOS, 1954., 100–104.

kritériumokkal rendelkező regénytípusához tartozónak mutatván *A' Fejveszteséget*. Schedius 1801–1802-es esztétikai előadásának az a részlete tehát, amely a dialógus reprezentatív szerzőit sorolja fel, így többszörösen is összefüggőnek látszik az Uránia koncepciójával. Az itt szereplő szerzők között egyaránt ott vannak a filozófusi dialógusok szerzői (pl. Mendelssohn), valamint azok, akiknél a Dialogroman művelése a meghatározó (Meißner, Fessler); ráadásul Schedius poétikai rendszerének ezen a pontján a magyar szerzők gyakorlatilag hiányoznak: egyedülként („unicus memorabilis”) egy meglehetősen nehezen azonosítható Szönyi Pál említetik, valamint Sófalvi József Sulzerfordítása²⁰. Úgy látszik tehát, hogy Schedius számára a műfaj hiányozni látszott a magyar nyelvű irodalomból, noha – a világ-irodalmi párhuzamok bőségét és a dialógusnak szentelt rész hierarchikus helyét szemlélve²¹ – egyébként fontosnak tarthatta. Mindezek alapján az Uránia anyagának a dialógusok felé mutató szövegei különösen érdekesnek, szinte innovatív karakterűnek látszanak: hiszen – ahogy láttuk – az *Eldorádó* éppúgy egy látens dialógus szerkezetére épül, beleilleszthető lévén az elyziumi beszélgetések műfaji tradíciójába, mint ahogy a Meißnertől származó szövegek is mutatnak ilyen jegyeket, ráadásul a Pajor fordította Mendelssohn-kötet éppen a filozófiai dialógus egyik legtöbbet hivatkozott korabeli mintája. A töredékben maradt *A' Fejveszteség* jelentősége minden bizonnyal nagyobb tehát annál, amelyet az eddigi szakirodalom – tematikai vagy stílári érvek alapján – neki tulajdonított: eszerint ugyanis egy tudatos poétikai kísérletről van itt szó, egy regénytípus megteremtésének szándékáról, még ha nem is magyar nyelvű előzmények nélküli próbálkozásról. A töredék részletesebb értelmezése tehát feltehetőleg a dialógusregény hazai tradíciójának majdani történeti-poétikai leírása során lehet majd igazán sokatmondó²².

²⁰ BALOGH, 1998a., 29–31. Szönyi azonosításának nehézségeire l. BALOGH Piroska jegyzeteit: 51.

²¹ A dialógust másodiknak tárgyalja Schedius, előtte az episztolát, utána pedig a dogmatikát (azaz: az értekezéseket) tekinti át.

²² Ehhez a feltétlenül elvégzendő feladathoz kiváló támpontot ad Hans-Gerhard Winter átfogó monográfiája: WINTER, 1974.

Az *A' Fejvesztesség* körül érdekes módon kirajzolódik egy sajátos korabeli olvasat lehetősége is. Tompa József derítette ki, hogy a genealógus Lehotzky András, 1798-ban megjelent munkájában történeti forrásnak tekintette az írást: bizonyítékként idézte – az egyébként fiktív – Zongor családnév fölbukkanására. Sőt, Lehotzky gyakorlatilag ki is egészítette a novellát, hiszen az ott nem szereplő, csak anticipált házasságot tényként közli: „Zongor Blasius de Bod & Valpó, Banus in Horom, miles Hunyadianus, gener Casparis Bobor, filiam B Andrassio elocavit; de quo vide sub tit. *Urania* p. 162”²³. Mindez arra mutat, hogy – hasonlóan a zsidó zsinatról szóló cikkhez – egy másik, magát történeti jellegűként feltüntető szöveg is szerepelhetett a historia kategóriába tartozóként, azaz hangsúlyozottan nem fiktív alkotásként. A fikcionáltság lehetőségét felfüggesztő vagy figyelembe vevő olvasat tehát előszeretettel tüntette ki az *Urania* azon szövegeit, amelyekhez valamilyen történeti indexet lehetett társítani, akár korjelző mozzanatok beemelését, akár diszkurzív módon kifejtett szándékot. Ennek komoly jelentősége lehet a *Fanni' Hagyományai* szempontjából is, ha komolyan vesszük az előzetes tartalomjegyzék alapján körvonalazódó műfaji besorolást, a biográfiát, amely szintén nem fiktív szövegnek látszik föltüntetni a művet – ennek részletesebb elemzése azonban más összefüggésbe kívánkozik, ezért erre később még visszatérek.

Ha mindezek után összegzően áttekintjük a nyitószám felépítését, jól látszik a szerkesztők szándéka: igyekeztek megfelelni az előzetes rovatbeosztásnak, voltaképp a hat tervezett egységből ötnek eleget is tettek. Ezt a szerkesztői törekvést erősítette az, hogy több írásnak megvolt a folytatása, így az első kötet szerkezete bizonyos fokig prolongálódott: ilyen volt a *Fanni' Hagyományai*; a Tschink-novella, amely ugyan befejeződött a második számban, ám elkezdődött a harmadikban *A' Kintsásó*; valamint a házassági szokásokat taglaló cikk. Furcsa módon folytatás nélkül maradt azonban *A' Fejvesztesség*, s így az explicit módon megnevezett dialógusregény műfaja sem folytatódott,

²³ LEHOTZKY, 1798., 452.; Tompa József értékelését és elemzését l. TOMPA, 1972., 45–46.

s nem is teljesedett ki. Megmaradt a meséknek, az anekdotáknak, sőt a verseknek a jelenléte is; ráadásul ez utóbbi igazából csak a harmadik számban bontakozott ki, amikor is Csokonai és Verseghy révén eredeti anyagot is tudtak közölni a szerkesztők. Az első rovat morális írásai is folytatódtak: a második kötetben ilyen a *Szeretet és Házasság*. Van ugyan, ami az első kötetből még hiányzik, ám a következő számok pótolják. A második számban megjelent immár hangsúlyosan az esztétika (*Remek a' Düsseldorffi Képpalotában*, illetve végső soron *A Mózai Munkáról* című cikk is idesorolható), és ezt a harmadik kötet képzőművészeti tárgyú cikkei folytatták is: *Az Oszlopokról, Leírása egy Palotának Berlinben*. A második számban immár volt kottamelléklet (*A sikertelen Munka*), s a harmadikban hasonlóképpen (*A' Ró'sa*). Feltűnően felszaporodtak a háztartási tanácsok, amelyek az előzetes tervezet ötödik rovatában voltak olvashatók: míg az első kötetben ezek nem szerepeltek, a másodikban – a tartalomjegyzék szerint – tíz ilyen tétel szerepel. Ugyancsak idesorolhatók a tisztán a „Technologia” körébe tartozó cikkek is, amelyek végül is a második kötetben egy kandalónak, a harmadikban pedig egy „Kerti Szalma Kabinét”-nek a metszettel is illusztrált ismertetését jelentik. Voltaképp a szerkesztők csak egy ígéretüknek nem tettek eleget: a színházi híradások mind a három számból hiányoznak. Ez pedig – ismervén Kármán színházi kapcsolatait – egyelőre megmagyarázhatatlannak látszik. Látványosan kilóg viszont az előzetes programból az egyik legfontosabb közlemény, *A' Nemzet' Tsinosodása*: mert bár értekezés, aligha nevezhető „erköltsi Tárgyokról” szólónak, ahogyan ezt az első rovat megszabta. Ennek a cikknek a folyóiratban betöltött pozíciója – a harmadik kötet utolsó darabja – szintén meglepő. Az előző két szám ugyanis versekkel ért véget. Ez arra látszik mutatni, hogy a tanulmány idekerülése valamilyen kényszernek lehetett a következménye: mintha mégiscsak bele akarták volna zsúfolni a szerkesztők ezt az írást is a harmadik számba. Ha ez a megfigyelés nem csal, akkor meg lehet kockáztatni a következtetést: pontosan ennek a szövegnek a közlése valószínűsítheti azt, hogy a szerkesztők aligha bíztak komolyan egy negyedik szám megjelenésében. Az addigi struk-

túrát figyelve ugyanis, egy ilyen értekezés máshova kívánczított volna, voltaképp egy következő kötet élére.

Az Uránia szerkesztési gyakorlatának tanulságai különösen akkor sokatmondóak, ha a korábbi magyar folyóiratokéhoz mérjük. Mind a Magyar Museum, mind az Orpheus esetében sokkal jobbak ugyanis a forrásadottságok a szerkesztés műhelymunkájának megítéléséhez, hiszen az Uránia működésének időszakából gyakorlatilag nem ismerünk olyan leveleket, amelyek kifejezetten erről tájékoztatnának. Ebből a szempontból különösen tanulságos Kazinczynak az a tudatos és tervszerű törekvése, amely a szabadkőműves misztika köré szervezi az Orpheust²⁴ – hiszen az Uránia annak ellenére nem értelmezhető ily módon, hogy mindkét szerkesztője bizonyíthatóan szintén szabadkőműves volt. Kazinczy esztétikai programjához képest az Uránia számos pontján kifejezetten praktikusnak bizonyul. Ugyanakkor viszont az Uránia előzetes tartalmi foglalatának tüzetessége – hozzászámítván azt is, hogy az elkészült számok ezzel végül is összhangban vannak – arra mutat, hogy itt a szerkesztés szintén átgondolt módon történt, csupán a koncepció volt alapvetően más. Párhuzamként hadd utaljak arra: Kazinczy egy helyütt szinte büszkélkedett azzal, hogy saját folyóiratában a közlemények sorrendjének eldöntését a nyomdászra bízta²⁵, Batsányi ezzel szemben ugyan tudatos és tervszerű szerkesztőnek mutatkozott²⁶ – ám a Magyar Museum előzetes tartalmi terve sokkal kevésbé részletes és strukturált, mint az Urániáé²⁷. Feltűnő viszont, hogy az Urániára vonatkozó egykorú híradások nem egyéni állásfoglalásnak, hanem inkább közösségi véleménynek tűnnek. A Batsányitól származó, a Magyar Museumot beharangozó

²⁴ Erről l. PÁL, 1989., kül. 207. skk.

²⁵ Igaz, ő ezt azzal indokolta, hogy a sorrend nem jelent értékszempontot: „Mi következik ezután [ti. az előbb felsorolt, tervezett négy közlemény után – Sz. M.], nem tudom, mert a' rendváltást egészen a' betűszedőre bízám; nem lévén sem elsőség, sem megvetés abban, hogy egyik darab a' másikonál előbb tétetik.” Kazinczy Döme Károlynak (1791. ápr. 1.) Kazlev., II. 182–184.

²⁶ Vö. BJÖM II. 158., s az ehhez fűzött jegyzetet: 494–495.

²⁷ BJÖM II. 255–266.

hasonló funkciójú szövegek – egymás után olvasva – egyre inkább egy szubjektív, öntudatos, egyszemélyi szerkesztői gyakorlat megnyilvánulásaivá válnak²⁸; az Urániánál ilyen változás nem figyelhető meg, tehát már csak ezért sem valószínű, hogy Pajor szerkesztői pozíciójától el lehetne tekinteni a folyóirat interpretálásakor.

Mindazonáltal aligha arról van szó, hogy a nőolvasókhöz fordulásnak – az Uránia előfizetési felhívásában²⁹ és a *Bé-vezetésben*³⁰ diszkurzív módon is kifejtett – szándéka egy valódi olvasói réteg olvasási szokásainak való megfelelést jelentene. Ez legfőképpen a praktikumok közlésére lehet igaz; a háztartási tanácsok forrásának azonosítása bizonyíthatta, hogy a népszerű olvasmányok szintjét feltehetőleg csak a tradicionálisan létező, populáris kiadványtípus, a kalendárium műfajához igazodva tudták elérni a szerkesztők. A folyóirat közleményeinek többsége azonban, még akkor is, ha a forrásokat nyilvánvalóan átértelmezték és anekdotává egyszerűsítették, nem felelt meg az ideáltípus korabeli nőolvasó közolvasmányi szintjének. A rovatbeosztás nyomán követése ebből a szempontból is szolgál tanulsággal: míg az első számban inkább a morális írások túlsúlya látszik – számszerűleg éppúgy, mint a szövegeknek a folyóirat struktúrájában elfoglalt helye alapján –, addig a másik két számban egyre inkább előtérbe kerülnek a tervezet végén, az ötödik, s kisebb részben a hatodik rovatban jelzett műfajok. Bár a folyóirat egészének szerkezete ettől még egyáltalán nem borul fel, vagyis a második és harmadik kötet is kiegyensúlyozott tud maradni és fölismerhetően ragaszkodik az előzetes programhoz, ez az árnyalatnyinál azért erősebb súlypont-áthelyeződés árulkodni látszik az ideálisan elképzelt és a valóságos olvasási szokások közti eltéréstől. Éppen ezért a művelt, köznemesi vagy főúri nő mint olvasó itt egy virtuális vágykép megfogalmazása

²⁸ L. BJÖM II. 253–269.; különösen érvényes ez a legutolsó, 1793. júliusi felhívásra, amelyet már „A’ Magyar Museum’ Redactora” aláírással közöltek.

²⁹ A felhívás címe: „A’ Magyar Asszonyi Nemhez” Magyar Hírmondó, 1794. „Tóldalék A’ Magyar Hírmondónak, Febr. 28-dik napján, 1794-ben költt árkusához.” 301–304.

³⁰ Uránia, I., lapszám nélkül.

lesz csupán, amelyet csak erősebbé tesz, hogy több írásban hőssé (pozitív vagy negatív példázat szereplőjévé) válik a női viselkedés tipizált megtestesítője. Gondoljunk a jó házasság példázataira (*Eggy Új házas' Levelei Barátjához*³¹; *Szeretet és Házasság*³²), s ezzel szembeállítva A' Módira³³ mint a méltatlanul viselkedő asszony életvitelének elrettentő bemutatására.

Ez utóbbi szöveg egyébként is figyelemre méltó: jelzett intertextuális kapcsolat áll fenn ugyanis A' Módi és a Györffy József lefordította Holberg-regény, a *Klimius Miklós* között³⁴. Az Uránia szövege ugyanis pontosan egy olyan részletre utal ebből a népszerű olvasmányból, amely a nemi szerepek teljes felcserélhetőségét mutatja be egy utópia keretei között, ezzel hangsúlyozva A' Módi-béli asszony viselkedésének tolerálhatatlan voltát. Az Urániában csak ennyi szerepel: „Szerentséltenségemre nékem a' Föld alatt-való ötödik Monárkiának Ura böld. Emlék. *Klimius Miklós' Férj-fiai* jutottak Eszembe, a' kik addig a' Konyhában – mosogatnak, míg a' Dáma az Író- asztalkánál dolgozik, vagy a' Bibliothékában.”³⁵ A *Klimius Miklós*ban mindez a föld alatti Kokleku országban történik, ahol a lakosok gyalogfenyők. Itt „[b]ámultak a' külső országiak, mikor ezeknek házaikba menvén látták, hogy az Asszonyok a' tanuló szobákban irtak, és könyveket forgattak; az ö Férjeik pedig a' konyhában forgolódván tálokat és tányérokat mosogattak.”³⁶ A felidézett részlet teljes szövegkörnyezete azonban más fénybe vonja az utalást. Hiszen az Uránia egész koncepciója szerint a művelődésnek ez az igénye nem lehet kárhoztatandó, a kívánatosnak tekintett nemi szerepekhez nem tartozik hozzá a nők kirekesztése az olvasásból; nota bene: A' Módi asszonyfigurája azért is ellenszenvesnek van tételezve, mert nem olvassa az igazi magyar litera-

³¹ Uránia, I., 101–118.

³² Uránia, II., 53–62.

³³ Uránia, II., 63–95.

³⁴ A Holberg-fordítás népszerűségét számos példával regisztrálta Hadarits József: HADARITS, 1995., 146.

³⁵ Uránia, II., 66.

³⁶ [HOLBERG] 1783., 157–159.

túrát, sőt, csak a ponyvát ismeri³⁷. Csakhogy a Holberg-átdolgozás felidézett passzusának folytatása már a nemi erkölcs felborulásának és felfordulásának vízióját is hozzákapcsolta ehhez a jelenséghez. Ebben az országban a férfiak a prostituáltak és a nők a kezdeményező szerep: „...azonképpen itt az ifjak és Férfiak északánként magokat el-adják, és e' végre bordély házokat tartanak, mellyeket meg-lehet ismerni az ő Kapuikra ki aggatott Kurva tzimerekről és irásokról.”³⁸ Mindezt pedig kiteljesíti az a tétel, hogy itt a nőknek tulajdonított fogyasztások mind a férfiakra jellemzők, mert azok „tsak a' neveléstől vagynak; mint meg mutatja ennek az országnak állapotja és formája, hol ugyan azon virtusokat és elmebéli tehetségeket látjuk az Aszszonyi Nemben, mellyeket másutt a' Férfiak magoknak tulajdonítanak.”³⁹ Ezek a nem idézett részletek pedig több módon is kapcsolódnak A' *Módi*hoz: egyrészt a nemi erkölcs, a házastársi hűtlenség felidézéséhez, amely mint a feleség viselkedésének valódi megbélyegzése tételeződik, másrészt pedig a társadalmi konvenciók viszonylagosságának tudatosításához, amely a nevelésnek és nevelhetőségnek rendeli alá az elérhető erkölcsi tökéletességet. S talán éppen ezért lehet jelentőséget tulajdonítani annak, hogy ez az írás az Urániában éppen a *Szeretet és Házasság* után következik⁴⁰, vagyis a jó házasság ígértét és lehetőségét szembeesíti a megvalósult családi pokollal, amelybe – a szöveg egyértelmű utalása szerint – a feleség hűtlensége is beletartozik.

A folyóiratban igen hangsúlyos a férfi–nő kapcsolat, a házasság témakörének szerepeltetése; az előzők mellett idetartozik még a *Petrarka' Remetesége*⁴¹, A' *Nemzetek' külömb-féle Szokása a' Házasodáskor*⁴², A' *Szűzesség* című allegória⁴³, mindkét

³⁷ A ponyvára tett célzás: Uránia, II., 74.

³⁸ [HOLBERG] 1783. 159.

³⁹ [HOLBERG] 1783. 161.

⁴⁰ Gálos Rezső A' *Módi* ellenképét az *Eggy Új házas' Levelei Barátjához* című cikkben látja: GÁLOS, 1954., 106.

⁴¹ Uránia, I., 208–215.

⁴² Uránia, I., 226–277.

⁴³ Uránia, II., 101–107.

Raynal-fordítás, az *Eliza*⁴⁴ és *A' két Szeretseny Ifjú*⁴⁵. Ebben az összefüggésben pedig a *Fanni' Hagyományai* is felfogható ezen vonulat tagjának: a szerelem metafizikai jellegűvé emelése újabb variációja a többféle változatban (néprajzi-kultúranropológiai leírásként, allegóriaként, erkölcsi példázatként) felbukkanó viszonyrendnek. Mindez pedig összekapcsolódik egy általánosabb tendenciával is: az Uránia mintha tudatosan az ember általánosan felfogott antropológiai lényegét kísérelné meg körülírni, lebontva mindazokat az elválasztó társadalmi konvenciókat, amelyek a különbségeket jelenthetnék. Ily módon – ahogyan erre már utaltam – lesz a nemeslelkűség a szerencsének sajátja is, megszüntetve a keresztény/pogány, rabszolgatartó/rabszolga közötti ellentét meritumát; a különböző népek házassági szokásainak értékkülönbség nélküli egymás mellé rendelése a változatosságot mutatja föl, a norma és abnormitás kiélezése helyett. Mindehhez járul aztán a kisregény egyik fontos esztétikai hatástényezője, amelyet az első számban megjelent *Eggy Szó az Olvasóhoz*⁴⁶ és a *Fanni. Az Uránia' Szerzőinek Bóldogságot!* című, az életrajzot megfogalmazó egység diszkurzív módon is kifejt⁴⁷: Fanni élete itt a történelem hőroszaihoz mérődik hozzá, és így minősül heroikusnak. Ugyanakkor pedig a hősköztetésben, T-ai Józsi alakjában egy feminin vonásokkal felruházott férfi jelenik meg. Mindkét mozzanat ugyanarra utal: a nemi meghatározottságok eliminálására, az eredendőnek tételezett női és férfi szerepek megkérdőjelezésére. Ami így előbukkan, az az emberi lélek közös, lényegi azonossága: ahogy máshol ennek társadalmi viszonylatai, itt a nemekben lévő különbségei mosódnak el.

Nem lehet persze elhallgatni, hogy az Uránia ilyen célzata messzemenően nem kizárólagosan vagy vegytisztán jelentkezik. Ezt a hangsúlyos morális törekvést átszínezi mindaz, amit korábban a háztartási praktikumok és anekdoták szerepéről megállapítottam; sőt a Forster-részlet bizonyította esztétikai érdek-

⁴⁴ Uránia, II., 111–119.

⁴⁵ Uránia, III., 243–246.

⁴⁶ Uránia, I., 146–149.

⁴⁷ Uránia, I., 150–154. kül. 154.

lődés is némileg más irányt jelez, még ha nem homlokegyenest ellenkezőt is. Az előzetes tervezetben még egyensúlyban tartott program, amely minden egyes elemével a nők kiművelését célozta, a gyakorlati megvalósulás során némileg azért szétesett: világossá vált a különböző helyről átemelt írások diszparát mivolta, vagyis az, hogy jelentősen eltérő kulturális hagyományvonalakat jeleznek. Mindez azonban nem meglepő: a fordítások elemzése bizonyíthatta, mennyi esetlegességgel és kényszerűséggel járhatott együtt a folyóirat összeállítása. A minden bizonnyal csak töredékesen érvényesülő koncepció azonban – meggyőződésem szerint – így is feltűnő; s arra mutat, hogy a női olvasókörzés megcélzása messzemenően nem valódi olvasásszociológiai tényekre alapozva történt meg, hanem egy virtuális és filozófiai elvontságban létező ideáltípus körülírása révén, sokkal inkább témának, mint befogadónak lételezve az asszonyi nemet. Emögött persze nyilván ott húzódik a felvilágodás tökéletesedéskoncepciójának nevelésre konkretizálódott válfaja, amely a nők erkölcsi-etikai és esztétikai kiművelését azért tekinti lényegesnek, mert anyaként ők nevelik fel a következő nemzedéket. Ezt az előzetes program nyíltan meg is fogalmazta: „Azok, a’ kik a’ leg-első, és legmaradandóbb érzéseket nyomják a’ Nevelés által a’ gyenge gyermeki szívbe, miért hogy olly gyakran magok nevetlenek? esméretlenek azokkal a’ kötelességekkel, ’s módokkal, a’ mellyeknek tellyesítése lételeknek első tzélja?” A gondolat folytatása pedig azt mutatja, hogy a házasság jó és rossz megvalósulásának példázatai szintúgy ebbe az erkölcsi célzatosságba illeszkednek bele: „Azok a’ kiknek életünknek fűszerszámát kellene tökéletességeik által meg adni, miért hogy olly gyakran formálatlanok, járatlanok azokban az esméretekben, mellyeket a’ Háznak okos Igazgatása kíván; idegenek azokkal a’ szívet hódító kedveltetésekkel, mellyek a’ Férjnek Házasságát Paraditsommá változtatják? –”⁴⁸

Ami a tájékozódás irányait illeti: feltűnő, hogy a fordításra kiválasztott szövegek között milyen komoly helyet kap az 1770-

⁴⁸ A Magyar Hírmondó 1794. febr. 28-i száma alapján újraközölte: GÁLOS, 1954., 154.

es évek német nyelvű tudományos folyóirata, az *Anzeigen*. Különösen, hogy ez a magyarítás révén olykor, áttételesen az 1740-es években gyökerező kezdeményezéseket folytat: gondoljunk a végül is a Bél Mátyás-féle forráskiadványra visszamenő tűzpróba-cikkre, vagy a zsidó zsinatról szóló közleményre, amelynek a végső eredetije még régebbi. Ez jól jelzi az *Uránia* tájékozódásának évtizedekkel korábbi gyökereit. Szajbély Mihály – más anyagon elvégzett, alapos elemzése után – arra a következtetésre jut: az *Urániában*, különösen *A' Nemzet Tsinosodásában* kifejtett eredetiségprogram: „...inkább a XVIII. század korábbi évtizedeiben kialakított elképzelésekkel mutat rokon vonásokat, mintsem a Sturm und Drang originalitás-konceptiójával.”⁴⁹ A források egy részének ismerete megerősíti az *Uránia* archaikusabb tájékozódásáról korábban megfogalmazott véleményt. Továbbgondolandó és árnyalendő azonban ez a megfigyelés, hiszen amennyiben Schedius szerepét irányadónak véljük az *Urániába* lefordított anyagok kiválasztásában, nem lehet eltekinteni az általa közvetített műveltségismény gyökereitől, azaz a göttingai neohumanizmustól⁵⁰. A Schediustól áthasonított irodalmi műveltséganyagban pedig ott lehetett a göttingai Hainbund is, amely – Wielanddal szemben és Klopstockot követve – a német patriotizmust képviselte⁵¹. Egyelőre kérdéses, az *Uránia* tájékozódásának eddig kirajzolódó irányai miképpen kapcsolhatók hozzá ehhez. Hiszen figyelmet érdemel az is, hogy a folyóirat ilyen jelentős arányban a tudományos közlemények közül szemelgetve formálja meg saját anekdotászerű, szórakoztató olvasmányait; úgy, hogy ehhez át is alakítja az egyébként híven lefordított szövegeket, a tudományos apparátustól rendszeresen megfosztva azokat. Ez a – minden funkcióváltás ellenére – szorosnak bizonyuló összefüggés az *Anzeigen* és az *Uránia* között talán tágabb érvényűnek tekinthető: erősebbnek láttatja a kapcsola-

⁴⁹ SZAJBÉLY, 1986., 393.

⁵⁰ Schedius neohumanizmusának és irodalomszemléletének összefüggéséről: BALOGH, 1998a., 5–19.

⁵¹ Erről – Rát Mátyás göttingai tartózkodása kapcsán – részletesebben: KÓKAY, 1983., 40.

tot a felvilágosodás 1770-es évekbeli nemzedéke és az Uránia között, mint a szakítást. Ráadásul itt a magyarországi felvilágosodásnak egy olyan nemzedéke látszik – a fordítások révén – felbukkanni a folyóiratban, amelyik még a göttingai élmények és tapasztalatok hatására működő Rát Máttyás *előtti* művelődési eszményeket képviseli (Bél, Windisch)⁵². A szépirodalmi tájékozódás csak többé-kevésbé felel meg ennek az irányynak: Pope, Lichtwer, Kleist, Meißner a korszak népszerű, ismert szerzői, ám egyrészt mégiscsak modernebbek, mint a tudományos cikkek reprezentálta törekvések, másrészt viszont nem tipikusan a Hainbund képviselői vagy példaképei; ráadásul *A' Nemzet Tsinosodása* egyik utalása éppen Wieland gráciaköltészetét említi pozitív példaként. Mindenesetre különleges hely illeti meg Forstert, aki a folyóirat egyik legfrissebb, szinte kortársi felfedezésének számít (kötete 1791-es); valamint Tschinket, akinek 1792-es könyvét veszik alapul. Ugyanakkor viszont érdemes lesz komolyabb figyelmet szentelni annak a ténynek, hogy a két szerkesztő egész tevékenységét figyelembe véve, egyetlen olyan művet ismerünk, amely nem az Urániában jelent meg: ez pedig Pajor Gáspár névtelenül, 1793-ban megjelent Moses Mendelssohn-fordítása⁵³. Gyakorlatilag ez az egyetlen, filológiaiilag megragadható filozófiai hatás, amely az Urániához köthető. A fordítás ténye önmagában is árulkodó: az Uránia szerkesztőinek érdeklődése szervesen beleillik a hazai Mendelssohn-recepciónak az 1760-as években induló történetébe⁵⁴, nem annyira kezdeményezésről, hanem folytatásról van itt tehát szó. Az Uránia szellemi tájékozódása valamiféle tarkaságot mindenképpen mutat, nyilvánvaló a keveredés régiesebb és újabb eszmei irányok között: évtizedekkel korábbi eszmék és szerzők elegyednek kortársi jelenségekkel.

Nem mellőzhető ezen a ponton a folyóirat hatásának kérdése sem. Szauder József kutatásai alapján jól ismerhetjük, hogy mekkora hatással volt az Uránia néhány szövege, különösen

⁵² Vö. KÓKAY, 1983., 34–36.

⁵³ MENDELSSOHN, 1793.

⁵⁴ Erről l. ZSOLDOS, 1934., 17. skk.

A' Nemzet Tsinosodása a XIX. század elejének és az 1810-es éveknek az irodalmi gondolkodására⁵⁵. Szauder megállapításai alapvetően ma is helytállóak. Mindenképpen szembesíteni kell azonban a folyóirat szűk előfizetői bázisának tényét és a hatás – Szauder leírta – évtizedes fáziskésését azzal, hogy az *Uránia* bizonyos szövegei beépülhettek a Patzkó-féle kalendáriumba, s így egykorúan a legnagyobb tömeghatású kiadványtípus olvasmányává is váltak. Mivel a Patzkó-féle kalendáriumból nem ismerünk hiánytalan sorozatot, nincs teljes áttekintésünk arról, valóban tudunk-e az összes szövegátvételtől⁵⁶. Mindazonáltal sokatmondó, hogy az 1795-ös kalendáriumban „Az asszonyi nemnek Urániai dicsérete” címmel olvasható egy szöveg, még ha egyelőre nem világos is, a folyóiratnak melyik cikkére utal az átvétel⁵⁷. Ezután – ahogy ezeket már idéztem – az 1797-esben az *A'nagy 'Sidó-gyűlésről...*, az 1800-asban pedig az *Eldorádó* bukkan fel átdolgozott formában, beillesztve egy hosszabb kompilációba. Meglehet azonban, hogy a hiányzó évfolyamok szintén tartalmaztak az *Urániából* adaptált írást. Arra, hogy miért éppen a Patzkó-féle kalendárium kölcsönöz ennyire tendenciaszerűen az *Urániától*, a Kármán- és Pajor-életrajzban, a folyóiratot kiadó nyomdász személye kapcsán még visszatérek. Ám az átvétel azt is valószínűsíti, hogy az *Uránia* bizonyos írásai nem álltak túlságosan messze attól a populáris, közolvasmányi szintől, amelyet a kalendárium reprezentál. Nem is meglepő, hogy melyik az a két cikk, amelynek az átvételét egyértelműen bizonyítani lehet: az *Eldorádó* esetében egy olyan toposz variációjáról van szó, amelynek évszázados tradíciója van a magyarországi történelmi tudatban⁵⁸, a másik szöveg pedig egy ál-törté-

⁵⁵ SZAUDER, 1962., 16–24.

⁵⁶ Itt szeretném megköszönni Szelestei N. Lászlónak, hogy felvilágosítást adott az általa áttekintett hatalmas kalendáriumi anyag fellelhetőségéről.

⁵⁷ Ez a kalendárium a budapesti könyvtárakban és közgyűjteményekben nem található meg. Szelestei N. László – szíves szóbeli közlése szerint – a győri Megyei Könyvtárban lelte fel az egyetlen ismert példányt (jelzete: M 2–3385). Az adatot az ő tanulmányából lehet ismerni: SZELESTEI, 1988., 337.

⁵⁸ Itt újra Hadarits József kandidátusi disszertációjának eredményeire támaszkodom: HADARITS, 1995.

neti anekdota, amely többszörös funkcióváltozás után jutott el az Uránia közvetítésével a kalendáriumba. Bár kockázatos dolog addig általánosító kijelentést megfogalmazni, amíg a hiányzó évkörök anyagát nem ismerjük, hipotetikusán és óvatosan talán hozzá lehet tenni: az átvett írások között nincs olyan, amelyet az előbb mint az ember közös antropológiai lényegét körüljáró szöveget kíséreltem meg bemutatni, sőt az esztétikai tudatossággal átvett Forster-kivonat sem bukkan föl a kalendáriumban. Ha az esetleg később felbukkanó adatok nem cáfolják meg ezt a következtetést, az a feltűnő: mintha az Uránia vegyes anyagának – legalább – kétféle irányát tenné láthatóvá a kalendáriumi recepció megléte vagy hiánya. Az európai felvilágosodás jellegzetes filozófiai és világszemléleti jegyeihez kapcsolódó szövegek⁵⁹ ugyanis nem látszanak recipiálhatónak egy ilyen kiadványtípus számára, viszont a tradicionális közolvasmányok műfajaihoz közelálló cikkek eljutnak a korszak legszélesebb olvasótáborához is⁶⁰. Vagyis az Uránia visszhangtalanságának, a megszűnéshez vezető érdektelenségnek a tézise – amelyet, ahogy láttuk, például Csokonai is felvet a *Cultura* című színművében – jelentősen árnyalendő: bizonyos szövegek igenis populárisnak tekinthetők, sőt annak is bizonyulnak, feltételezhető tömeghatásuk igen jelentős lehetett. Csakhogy az Uránia egésze, különösen a folyóirat centrálisnak tekinthető, programszerű írásai kívülrekedtek a kalendáriumok reprezentálta, népszerű olvasmányokon, így a folyóirat egésze valóban légüres közegbe került a virtuális olvasóközönség nemléte miatt.

⁵⁹ A filozófiai kapcsolatok vázlatos feltérképezését – elsősorban, bár nem kizárólagosan a *Fanni' Hagyományai*hoz kapcsolódva – l. BÍRÓ, 1994., 219–230.

⁶⁰ A Patzkó-féle kalendáriumoknak – és általában a korszak kalendáriumainak – példányszámaira l. KOVÁCS I. Gábor, 1989., 220. skk.

III.

KÁRMÁN JÓZSEF: AMI TUDHATÓ ÉS AMI NEM

Az eddig elmondottak után aligha kerülhető meg a feladat, hogy az Uránia két szerkesztőjének életrajzát is megkíséreljem fölidézni. Ezt azonban valóban csak úgy lehet megoldani, ha azonos figyelem esik Kármánra és Pajorra: az alatt következő, vázlatos, sok ponton még nyilván bővíthető két biográfia ugyanis egymást is árnyalja és kiegészíti.

Az elsőnek ideiktatott Kármán-életrajznak Gálos Rezső 1954-es monográfiáján kívül nem nagyon van korszerű előzménye. Ez csak részben magyarázható azzal, hogy meglehetősen kevés új adat került elő Gálos munkája óta. Inkább arról van szó, hogy azokon a pontokon is, ahol a monográfia még bizonyosságot sugall, a bizonytalanság érzésével kell szembesülnünk, mihelyt megpróbáljuk felülvizsgálni azt, amit tényeknek gondoltunk. A biográfia újragondolásának feladata tehát inkább a komoly forráskritika próbája: el kell választani a tényeket helyettesítő legendákat a valószínűsíthető vagy éppen bizonyos adatoktól.

Kármán József 1769-ben, Losoncon született. Születésének hónapját (március) nagy bizonyossággal meg tudjuk nevezni, napját pontosan aligha. Abafi Lajos 1880-ban március 10-ét következtette ki a születés dátumául, mondván: „azon pontosság-fogva [sic!], melylyel Markovicsnéval folytatott levelezésében egymás név- és születésnapjára egy-két nappal előbb gratulálnak, föltehetjük, hogy a grófné március 9-én írván üdvözlő sorait, Kármán születése napját a legnagyobb valószínűséggel március 10-ére tehetjük.”¹ Vagyis Abafi nyilván abból az 1789.

¹ ABAFI, 1880., XII–XIII.

március 9-i levélből indult ki, amelyben Markovich Miklósné Kármán – pontosabban meg nem határozott – közeledő születésnapjára gratulált². Mivel azonban a következő ismert levél március 15-i keltezésű, s ebben nem esik szó a születésnapról³, elég tág az az intervallum, amelyben az ünnep elhelyezhető, korántsem magától értetődő tehát éppen március 10-ére gondolni. 1884-ben Baráth Ferenc a losonci református anyakönyvre hivatkozva – amelyet egyébként saját bevallása szerint nem látott, az adatot a helyi református lelkész szívességéből kapván meg – március 16-át adta meg a keresztelés dátumául⁴; utalt azonban arra is, hogy Abafi Lajos ekkor már 14-ét gondolta inkább születésnapnak: „Most értesülök, hogy Abafi Lajos a szabadkőművesi iratokban megtalálta a születés-napi dátumot is s ez márczius 14-ike. Saját maga mondotta e napot születés-napjának, midőn a »Hét csillaghoz« címzett pesti páholyba fölvétett, 1792-ben.”⁵

Az író református lelkései családból származott⁶. Nagypját, Kármán Andrást a losonci református eklézsia küldte ki tanulni külföldi protestáns egyetemekre, azzal a kikötéssel, hogy tanulmányai befejezése után térjen vissza a helyi gimnáziumba professzornak és rektornak. Kármán András ennek eleget is tett, s 1731-től harminc éven át volt rektora a losonci református gimnáziumnak; hírnevét jelzi, hogy 1751-ben Debrecenbe hívták tanítani, s ekkor a losonciak komoly engedményekkel bírták maradásra⁷. Ő emelte teljes gimnáziummá a losoncit, beve-

² A vonatkozó részlet a következő: „P. s. zu ihren kommeden Geburtstag wünsche ich ihnen alles das was ihnen eine ware Freundin wünschen kan und bitte sie derart mir zu glauben daß ich den wärmsten anteille an ihrem schigsall nehme [...]”. Markovichné Kármánnak; Neustatt, 1789. márc. 9. In: SZALÓKY, 1941., 12–13.

³ Markovichné Kármánnak; Neustatt, 1789. márc. 15. In: SZALÓKY, 1941., 13.

⁴ BARÁTH, 1884., 215–216.; Baráth adatát megerősítette a losonci helytörténész Böszörményi István is, aki az egykori anyakönyvből készült, csak a keresztelési dátumokat tartalmazó másolatot – amely egyébként jelenleg Losoncon magántulajdonban van – maga is átnézte. Segítségét köszönöm.

⁵ BARÁTH, 1884., 215–216.

⁶ A családfát l. SARLAY, 1941., ill. ennek kiegészítéseként VARGHA Z., 1941.

⁷ Róla részletesebben: SCHERER, 1943a.; PRAZNOVSZKY, 1995.

zette a bölcsészeti képzést is; a sárospataki kollégium oktatási szisztémáját alkalmazta, s ezt az egyháztanács oly mértékben elfogadta, hogy 1849-ig Sárospatakról hívták meg a tanárokat⁸. Kármán András oktatói munkájának értékeléséhez tartozik hozzá, hogy a losonci gimnáziumot ily mértékben a sárospataki és nem a debreceni szisztémához kötötte hozzá: ennek a választásnak a korszakban volt jelentősége, lévén két, egymással rivalizáló református főiskoláról szó. Annál is inkább, hisz Losonc – Kosáry Domokos szerint – voltaképp Debrecen partikulája volt⁹. Kármán András döntésébe nyilván szerepet játszott az is, hogy ő – miután a debreceni kollégiumban kezdte el a tanulmányait – végül Sárospatakon végzett¹⁰. Kármán András műveltségét jelzi jelentős nagyságú könyvtára, amelyről 1760 táján készült egy 526 címet tartalmazó jegyzék¹¹; könyveinek egy részét utóbb Sinai Miklós vásárolta meg, s ebből a 69 könyvből 33 francia nyelvű volt, s akadt köztük szabadkőműves tárgyú is¹². Ez utóbbi azért is figyelemre méltó, mert bár Kármán András esetleges szabadkőművességéről nincsenek adataink – meglehet, a könyvek jelenléte is csupán egy elhárítandó szellemi veszély megérzésével magyarázhatóak –, ám ilyenformán úgy látszik, unokája csatlakozása a szabadkőművesekhez mégsem volt előzmény nélküli a családban.

⁸ MOLNÁR, 1881., 463–465.; vö. még MÉSZÁROS, 1988., 212–213.

⁹ HORVÁTH M. (főszerk.), 1988., 130. (a vonatkozó részlet KOSÁRY Domokos munkája). Hasonlóképpen Debrecen partikulái között szerepelteti Dankó Imre is, bár semmiféle kronológiai megszorítást nem tesz; BARCZA (szerk.), 1988., lapszám!

¹⁰ Vö. GÁLOS, 1954., 141–144.

¹¹ Megtalálható: az Egyetemi Könyvtár Kézirattára Ms. G. 114. (erre utalt: CSAPODI-TÓTH-VÉRTESY, 1987., 151., 210.). Nem világos, milyen alkolomból készült a lista: zömmel latin, német és francia munkákat tartalmaz, elsősorban tudományos (teológiai, történeti, jogi, természettudományi stb.) műveket. Az sem világos, ez a teljes könyvtár-e vagy annak csupán egy része. A lista közzétételét és részletesebb feldolgozását Praznovszky Mihály tervezi; itt köszönöm meg az áttekintéshez nyújtott segítségét.

¹² BARCZA (szerk.), 1988., 433., a jegyzet: 464. (a vonatkozó rész FEKETE Csaba és G. SZABÓ Botond munkája) Egyelőre nem világos, hogyan viszonyul ez a lista az előbb említett másikhoz: annak a könyvanyagának egy részét vette-e meg Sinai, vagy nem.

A két fiú, András és József folytatta a tanulmányok apai tradícióját: Andrást a losonciak ugyanolyan ígérettel küldték ki külföldre, mint annak idején az apját, s id. Kármán András halála után 16 évig ő töltötte be a gimnázium rektori tisztét¹³, hogy aztán Halasra menjen református lelkésznek¹⁴. Az író apja, Kármán József ugyanott, Bázelen végezte a tanulmányait, mint a bátyja; s ő lelkészként tért vissza Losoncra, korának nevezetes prédikátora lett¹⁵.

A családnak két nemzedékre visszamenőleg szoros kliensi-pártfogói kapcsolata volt a Rádayakkal, akiknek a XVIII. század eleje óta volt nógrádi birtokuk: Alsóludányban, amely Ráday Pál idején birtokközpont lett és Losoncon¹⁶. Ennek a családi viszonyoknak szerzőnk életében is komoly szerepe lett¹⁷. Kármán a losonci református gimnáziumban végezte tanulmányait¹⁸; az 1778-as évből szerencsésen fennmaradt anyakönyv az akkor 9 és fél éves fiút a grammatikai-szintaxista osztály (a harmadik classis) növendékei között tartotta számon¹⁹. Ezután a pesti egyetem jogi karának hallgatója lett 1785-ben. Ez a választás önmagában is egy családi tradíció föladását jelzi: Kármán, bár egyetlen fiúgyermek, immár nem azt a – családjában két nemzedékre visszamenő – református teológiai képzést választja, amelyet apja, nagybátyja, sőt nagyapja is végigjárt; ehelyett jogot tanul, amely más jellegű érvényesülést tesz lehetővé. Vagyis Losoncról nem Debrecenbe megy, ahol apja, nagybátyja végzett, s ahol nagyapja is folytatott tanulmányokat²⁰, de nem is Sárospatakra, ami ismerve a losonci gimnázium oktatási szisztémáját, természetes len-

¹³ Bővebben: SCHERER, 1943a.; VARGHA Z., 1941.

¹⁴ VARGHA Z., 1941.

¹⁵ Életrajzát l. TÓTH F., 1808., 196–201.

¹⁶ Erről bővebben: SCHNEIDER, 1980. A losonci birtok gazdálkodásáról azonban gyakorlatilag – egy 1733-as számadást leszámítva – nincsen adat: Uo., 403.

¹⁷ Erről összefoglalólag: Gálos Rezső: *Kármánok és Rádayak*. In: GÁLOS, 1954., 141–150.

¹⁸ A gimnázium jellegéről l. MÉSZÁROS, 1988., 212–213.

¹⁹ TERRAY, 1966., 342–343.

²⁰ Kármán András 1722-ben lett debreceni diák, két fia 1754-ben: VARGHA Z., 1941.

ne, hanem Pestre. Ez a döntés a család történetében egyébként kivételes maradt, hiszen nagybátyjának, Kármán Andrásnak a férfi leszármazottai továbbra is döntő mértékben a református lelkészi pályát választották²¹.

Kármán pesti tanulmányainak menete és üteme nem világos; nem tudjuk, mikor fejezte be a jogi stúdiumokat. Ennek ellenőrzését az nehezíti meg, hogy a jogi kar ezen időszakból származó iratanyaga elpusztult, így sem a klasszifikációs jegyzőkönyvek, sem a protocollumok nem maradtak fenn²². Igaz ugyan, hogy a kari protokollumok nagyrészt az 1759 és 1785 közti időszakból Kovachich Márton György másolatában ismerjük²³, ezek azonban a témához nem adnak segítséget: egyrészt pontosan abban az évben fejeződnek be, amelyben Kármán egyetemi pályafutása feltehetően elkezdődött, másrészt pedig – az iratanyag jellegéből következően – a hallgatókra egyébként sem terjeszkednek ki. Egyetlen támpontunk ilyenformán Bodnár Zsigmond lehet, aki még látta a hallgatók előmenetelét tartalmazó klasszifikációt, s ebből közölte is a Kármánra vonatkozó eredményeket; eszerint Kármán végig a jobb tanulók közé tartozott²⁴, bár – összevetve Pajornak a következő fejezetben ismertetett tanulmányi eredményeivel – kettejük közül Pajor tanult jobban.

Kármán egyetemi időszakából származik Abafi szerint az a levél, amelyet a fiatalember Kovachichnak írt, sérelmezvén azt az eljárást, hogy a Merkur von Ungarn szerkesztője az általa közölt hallgatói névsorban nem a tanulmányi eredmények sorrendjében szerepelteti a neveket²⁵. Abafi a következőképpen ér-

²¹ Erre – különösen Kármán Pálnak, az író unokatestvérének ágát ismertetve – felhívja a figyelmet: VARGHA Z., 1941.

²² Vö. KISS-SZÓGI-ÚJVÁRY, 1988., 119. skk.

²³ Protocolum I. Facultatis Juridica ab Anno 1759–1785 deductum – Kovachich Márton György másolata. OSZK Kt. Pol. Lat. 72.

²⁴ BODNÁR, 1880., 8.; Kármán eredményeit Gálos Rezső is közölte, pontos forráshivatkozás nélkül ugyan, meglepő módon mégis azt állítva: adatai „részletesebbek [mint Bodnáréi – Sz. M.] és a jogi kar eredeti jegyzőkönyveiből valók.” GÁLOS, 1954., 12., 169.

²⁵ A német nyelvű levelet – magyar fordításban – Abafi fölvette a Kármán-összkiadásba is: KÁRMÁN, 1879–1880., II. kötet 151–154. (a kötet második felében újrakezdtetett lapszámolás szerint).

velt a levél szerzősége mellett: „Kovachich Márton György történelművárunk megőrzött levelei közt ugyanis akadtunk (Vol. III. Nr. 96.) egy névtelen német levélre (csak cifrázott R betűvel jegyezve, mely azonban eredetileg német C volt, Kármán pedig németül C-vel írta nevét), mely kétségkívül Kármántól származik.”²⁶ Gálos elfogadja Abafi véleményét a szerzőségről, sőt némi következtetést ő is épít a levélre: „Hogy maga is a jobb tanulók közé számította magát, annak emléke egy Kovachich Márton Györgyhez intézett levél, amelyet Abafi, a »kézirásból és stílusából ítélve«, azt hiszem, jogosan, neki tulajdonít.”²⁷ Csakhogy már Abafi érvelési technikája kételyt ébreszthet: kérdéses, hogy egy csupán R. vagy akár valóban C. betűjeggyel ellátott levél miért tulajdonítható ennyire bizonyosan Kármánnak? Ráadásul a levél ellent is mond Abafi állításának: az aláírása ugyanis – tisztán olvashatóan – nem egy C-ből javított R., hanem egy kalligrafikusan egymásba épített R. és L.²⁸ Ehhez még hozzá kell számítani a levél egy sokatmondó sorát, amelyben a levélíró annak ad hangot, miért nem kezdődött az ő neve inkább A-val, mintsem R-rel: „(:O höllische Slaverey! verwünschter Pädantismus! warum heiß ich nicht lieber A-, als R- so würde ich aus allen Fächern der 1m Emin. geworden seyn -:)”²⁹. Ez elég egyértelműen arra utal, hogy a névtelenséget választó levélíró neve R-rel kezdődött, C-re ugyanis semmi nem utal; nota bene: maga a levél gyönyörű tisztázat, egyetlen javítás, tollhiba nem éktelelni, egyik – talán gyanúsítható – R sincs javítva. Ezt a levelet tehát határozottan ki lehet zárni a Kármán-szövegek közül.

²⁶ ABAFI, 1880., XIV.

²⁷ GÁLOS, 1954., 12. sk. Meg kell egyébként jegyezni, hogy a forráshivatkozást Gálos pontosította, a levelet tehát legalábbis kézbe vette; vö. a jegyzetével: 169.

²⁸ „Epistolae ad G. M. Kovachich 1786–1787”, OSZK Kl. Quart. Lat. 43. III. kötet 168–169. f. r-v.

²⁹ OSZK Kl. Quart. Lat. 43. III. kötet 168. f. verso; Abafi ezt egyébként le is fordította, noha jelentőséget nem tulajdonított neki: „(oh pokoli rabság! átkozott pedantismus! mért nem kezdődik nevem inkább A-val mint R-rel, akkor minden szakmából első eminens lettem volna –” KÁRMÁN, 1879–1880., II. kötet 153.

Az kétségtelen, hogy 1789-ben Kármán Bécsben tartózkodik: ebből az időszakból ismerjük levelezésének egyetlen nagyobb, egy tömbben és nem szórványosan megmaradt egységét, a gróf Markovich Miklósnéval váltott szerelmi levelezést. A bécsi egyetemre azonban nem iratkozott be, az egyetemi anyakönyvekben nevének nincs nyoma³⁰; ez önmagában persze még nem teszi kizárhatóvá, hogy ha nem is hivatalos hallgatóként, de alkalm-szerűen látogatta az egyetemi órákat³¹. A Markovichné-levelezés mindenesetre 1789. január 28-tól augusztus 29-ig tart (egy későbbi, 1793. április 17-i levél zárja le az anyagot)³²; ezek az írások azonban annak eldöntésére nem nagyon adnak támpontot, hogy Kármán miből élt s mivel foglalkozott³³. Ami mégis kihámozható a levelekből, az inkább csak következtetések óvatos megfogalmazására elégséges³⁴.

1789. május 11-én Markovichné ígéretet tesz, hogy írni fog Pozsonyba, előkészítendő Kármán – közelebbről nem ismeretes – úlját; a címzett pedig egy bizonyos „Hadelí” professzor lenne³⁵. Amikor Kármán nyugtázza ezt a levelet, a nevet „Haderer”

³⁰ Erre már Gálos Rezső is utalt, aki Gerézdi Rabán jóvoltából másolatban tanulmányozta a hallgatók névsorát: GÁLOS, 1954., 173.; magam sem jutottam más eredményre, az általam áttekintett állagokban sehol sem találtam meg Kármán nevét: Archiv der Universität Wien, Univ. Hauptmatrikel. Mikrofilm 20. M11 1779 – M12 1843; Nationsmatrikel (Liber Nationis Hungaricae) 1773–1834. Mikrofilm 032; Jur. Rig. Protocoll 1774–1791. Mikrofilm J 12/1–J12/4; Kassajournale 1788/89., 1789/90. Mikrofilm R 77.4, R 77.5. Itt szeretném megköszönni Agnes Lössl levéltáros segítségét.

³¹ Erre a lehetőségre Agnes Lössl hívta fel a figyelmemet.

³² Magyar fordításban Abafi Lajos tette közzé: KÁRMÁN, 1879–1880. II. kötet. 3–150. (a kötet második felében újrakezdett lapszámozás szerint); eredeti német szövegüket l.: SZALÓKY, 1941.

³³ Gálos föltevése szerint Kármán Drózdik János udvari ágens mellett dolgozott; ezt a hipotézist azonban Gálos inkább logikus következtetésekre, mintsem forrásokra alapozza: GÁLOS, 1954., 25. skk. Drózdik iratainak fennmaradt anyagából a következtetés sem nem cáfolható, sem meg nem erősíthető. Az általam áttekintett levéltári állag: OL R 6 (Bécsi udvari ágensek) 1. tétel. (Itt szeretném megköszönni Fazekas István bécsi levéltári delegátusnak a kérdés tisztázásához nyújtott segítségét.)

³⁴ Az alább következő rekonstrukció több ponton eltér Waldapfel József magyarázatától: vö. WALDAPFEL, 1935., 98–99.

³⁵ „Heute schreibe ich noch an Herrn Profesor Hadelí und werde ihm deine baldige ankunft berichten wen er anders noch in Presburg ist was ich sehr

alakban írja le³⁶. Mindazonáltal a nevet Hadaly Károllyal azonosíthatjuk, aki ekkor a pozsonyi királyi jogakadémián a matézist tanította³⁷. Ezen kívül Kármánnak két későbbi (június 5-i, ill. 6-i) levele is utal még az akadémiára, pontosabban az ott leteendő vizsgára³⁸. Mindez arra enged következtetni, hogy Kármán ekkor a pozsonyi jogakadémián folytatta tanulmányait. A tanintézet ekkor – a *Ratio Educationis* meghatározta módon – egy kétéves, előkészítő jellegű bölcsészeti és egy kétéves jogi kurzusból állt; a végzés pedig hivatalviselésre képesített³⁹. Azt nem tudjuk, az író melyik évfolyamon kívánt vizsgázn; amennyiben nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a Hadalyval történt kapcsolatfelvételnek, számon kell tartani, hogy az általa tanított matézis az első bölcsészeti évfolyam második (nyári) félévében szerepelt⁴⁰. Márpedig Kármán éppen ebben a félévben indult hozzá Pozsonyba. Természetesen nem bizonyos, hogy az író – ezek

wünschte; er hätte aber voriges Jahr schon sollen nach fünfkirchen komen. doch frage ihm nach er hat logirt in der mihaellen gasse in alten mintzhaus in ersten stok.” Markovichné Kármánnak, 1789. máj. 11. In: SZALÓKY, 1941., 46–47.

³⁶ „In drei Tagen bin ich mit meinen Geschäften daselbst fertig. Ich zweifle nicht daß du an Professor Haderer geschrieben haben. Ich wünsche meinetwillen daß Er da wär. Sonst muß ich als ein gänzlich unbekannter mich bei den Herrn da vorstellen, was vor meinen Augen eine der odösesten Geschäften ist.” Kármán Markovichnének, 1789. máj. 12. In: SZALÓKY, 1941., 48.

³⁷ Abafi Lajos, amikor magyar fordításban közölte ezeket a leveleket, teljesen el is tekintett az eredeti, nem teljesen egyértelmű formától, s egyszerűen „Hadaly”-nak írta: KÁRMÁN, 1789–1880., II. 81., 83. (a kötet második felében újrakezdett lapszámozás szerint); Hadalyra l. még Kosáry Domokos rövid utalását: KOSÁRY, 1983., 498.

³⁸ „Freilich darf diese Conversation nicht lange dauern, denn eben gestern erhalte ich einen Brief von kön. Direktor aus Preßburg worinn mir der 10t dises als der Tag meiner Hinunterreise festgesetzt wird.” Kármán Markovichnének, 1789. jún. 5. In: SZALÓKY, 1941., 57.; „Ich empfangen eben diese Tage einen Befehl von kön. Direktor der Akademie, daß ich mich für 1t July für die erste Prüfung bereit habe.” Ugyanaz ugyanannak, 1789. jún. 6. In: SZALÓKY, 1941., 58.

³⁹ A pozsonyi jogakadémia szerkezetét és a korszakra érvényes történetét l. ORTVAY, 1884., 22. skk.; a tantárgyakat: 28–29.

⁴⁰ Vö. ORTVAY, 1884., 28–29.

szerint – az elejétől kezdte volna a tanulást, hiszen nem világos, hogyan viszonyult az itteni pályafutása a korábbi, pesti jogi tanulmányaihoz. Mégis úgy tűnik, hogy a rendkívül hézagos adatoknak lehetséges valamiféle logikus rendje⁴¹. A források pusztulása miatt nem tudni ugyan, Kármán mennyire jutott Pesten a jogi tanulmányaiban, az azonban bizonyos, hogy ügyvédi vizsgával nem zárta le egyetemi éveit. Bécsben hivatalviselésre törekedett, ahogy erre egyik leveléből is következtethetünk; sőt, innen az is kiderül, hogy hiányzik az a vármegyei patvarista gyakorlata, amely a – sejthetőleg – kancelláriai alkalmazáshoz szükséges lenne⁴². Az bizonyos, hogy valamiféle állással rendelkezik: emlegeti principálisát, ám róla semmit közelebbit nem rögzít⁴³. Adódik a következtetés: feltehetőleg a be nem fejezett pesti tanulmányok pótlására kezdi el Pozsonyban a jogi akadémiát – ez ugyanis azzal kecsegteti, hogy az állami szolgálathoz szükséges végzettséget megszerezheti, ráadásul Bécs tartós elhagyása nélkül. Ez a vállalkozás azonban nem jár sikerrel: erről árulkodik a már idézett levélrészlet is a vármegyei praktikum kikerülhetetlenségéről. Fontosabb ennél azonban a II. József halálával beálló új helyzet, amelyhez Kármánnak alkalmazkodnia kellett. Úgy tűnik ugyanis, hogy az író 1790-ben föladta a jogakadémia elvégzésének tervét, s inkább korábbi, pesti tanul-

⁴¹ Vö. még Gálos Rezső értelmezési kísérletével, amelytől a saját következtéseim néhány ponton jelentősen eltérnek: GÁLOS, 1954., 25–42.

⁴² „Meine Pläne in die Zukunft in Ansehen meiner Anstellung habe ich dir gesagt. Mein Unstern führt mich heute mit einem Hofsekretär zusammen. Ich nütze die Gelegenheit leite die Rede auf die Art und Weise zu der Kanzlei [! – saját kiemelésem. Sz. M.] zu kommen. Die Antwort war: man muß bevor bei einem Komitat praktiziert haben, um hier einkommen zu können. Ich frage: Ohne Ausnahme und unvermeidlich? Ja! Der Blitz hätte mich rühren mögen. [...] Ein Versuch bleibt mir übrig. Bei Hofrat von Kempelen mich um Rath und Belehrung zu befragen. Dann bei den Vizekanzler: wir wollen sehen was da kommen soll!” Kármán Markovichnének, 1789. ápr. 3. In: SZALÓKY, 1941., 19.

⁴³ „Ein Unglücksteufel fährt in meinem Prinzipalen und dieser bittet mich seinen Geschäften den Abend zu gönnen.” Kármán Markovichnének, 1789. jún. 10. In: SZALÓKY, 1941., 60. „Mein Prinzipal nahm mich über Land mit sich in einigen Commissionen beizuwohnen; ...” Ugyanaz ugyanannak, 1789. aug. 15. In: SZALÓKY, 1941., 81.

mányainak befejezését választotta. Kármánnak egy 1790. febr. 10-i, sógorához, Gálóss Gáborhoz⁴⁴ intézett pozsonyi levele még azt mutatja, hogy az író vizsgára készülhetett; a levél azonban nem rögzíti pontosan ennek jellegét. Mindazonáltal az író egyértelműen utal itt a József halálát követő zavaros viszonyokra: „Éjjel és nappal munkálodom, hogy dolgaimat végezhessem, hadd szállhassak közitegekben édeseim, de a sok munka és az ő felsége által lett minden rendelések revocatiója miatt olyan zavarodásban vagyunk, hogy azt sem tudjuk meghatározni, miből adjak exament, miből nem.”⁴⁵ Sejthetőleg ez a célzás még a jogakadémia folytatásának szándékáról árulkodik. Csakhogy egy, kronológiailag későbbi forrás azt mutatja, hogy Kármán a boldogulást végül is immár nem ennek a tanintézménynek az elvégzésében látta. A személynöki levéltárban fennmaradt listák egyike ugyanis tartalmazza a nevet: eszerint pedig 1790. június 9-én esküdött föl a Királyi Táblán, azaz jurátus lett⁴⁶. Ez arra mutat, hogy Kármán ekkor eleget kívánt tenni az ügyvédi vizsgára bocsátás feltételeinek, ez a szándék pedig túl van a jogakadémia nyújtotta kereteken; a másik tanulság pedig az, hogy még ekkor is (1790. június 9-én) bizonyosan előtte volt a vizsgának. Arról nincsenek adataink, hogy mikor történt meg az examen; itt azonban a forrásanyag hézagai akadályozzák meg a pontosítást. A személy-

⁴⁴ A Bars megyei Gálóss Gábor Kármán húgát, Zsuzsannát vette el feleségül 1789. szept. 7-én. A házasságból két lány, Antónia és Johanna született; őket később – nem tudni pontosan, miért és mikor – Dubraviczky Péter kislibercsei földbirtokos és neje, Révay Eszter fogadta örökbe. Antónia 1827. jún. 19-én férjhez ment Pongrácz Boldizsárhoz, testvére pedig valamivel később annak mostohafiához, Károlyhoz. Emiatt szállt aztán a kislibercsei birtok a Pongrácz-családra, majd később a báró Buttlereké lett: bővebben l. SARLAY, 1941. Így kapcsolódik a Kármán-család története két olyan nőgrádi nemes családhoz, amelyet majdan Mikszáth regényei örökítenek meg.

⁴⁵ Kármán Gálóss Gáborhoz (Pozsony, 1790. február 10.). In: KÁRMÁN, 1879–1880., II. kötet. 147–148. (a második részben újrakezdett lapszámolás szerint); a kézirat: MTAK Kt Ms 4750/9–10.

⁴⁶ „Nomina ad Latus Magnifici Domini Consilarii et Excelsi Jud. Curiae Regiae Prothonotarii sub sessione 9d Junii Adjurandorum”; a listán a 10. „D. Josephus Kármán”. OL Személynöki levéltár O 80. 1. csomó. 9. folió. (Az irat megtalálásában és a levéltári anyagban való tájékozódásban Pajkossy Gábor és Völgyesi Orsolya volt segítségemre.)

nök elnöklete alatt, a királyi tábla albizottságai előtt letett ügyvédi vizsgák jegyzőkönyveiből éppen az az egység hiányzik, amelyben legnagyobb valószínűséggel fellelhetnénk Kármán eredményét: 1769-től 1783-ig rendelkezésünkre állnak az iratok, utána azonban csak az 1791-től induló anyag maradt fenn⁴⁷. Ott valóban nem is bukkanhatunk rá az író nevére⁴⁸. Semmi nem szól azonban az ellen, hogy Kármán teljesen szabályosan, 1790. június 9-e után, de még 1791 előtt a királyi táblán tette le a vizsgát: a szeptemberi (Szent István-i) és a decemberi (Szent Márton-i) terminus még hátra volt az évente négy alkalommal megtartott vizsgaalkalmak közül⁴⁹. Abban aligha kételkedhetünk, hogy Kármán prókátorként dolgozott⁵⁰: a csábrági vár látogatókönyvében 1794. ápr. 20-án bejegyzett sajátkezű versecskéje alatt magát „Mélt. Uraság Vitze-fiscalissa”-ként határozza meg⁵¹. Maga Kazinczy is úgy fogalmaz 1794. május 11-i levelében, hogy az Uránia még meg nem jelent első számának egyik szerkesztője, Kármán: ügyvéd⁵². Mindez azt sejteti, hogy életpályája 1789–90-hez képest módosult: míg bécsi tartózkodása az állami hivatalviselésnek a jozefinista időszak kínálta lehetőségeit szándékozott igénybe venni – egyébként sikertelenül –, addig később a korszak értelmiségi létformájának másik típusát, a magánszolgálatot választotta.

Mindazonáltal gyakorlatilag semmi konkrétumot nem tudunk Kármán megélhetéséről, ekkori életformájáról. Pártfogójaként – újabb adatok felbukkanásáig – a Rádayakat tételezhetjük föl⁵³; nem csupán a családi hagyományok miatt. Endrődy János 1793-

⁴⁷ Erre már Badics Ferenc fölhívta a figyelmet: BADICS, 1901., 204.; Vö. még: VARGA E.–VERES, 1989., 222–224.

⁴⁸ OL Személynői levéltár O 78 (Protocolla neo-censuratorum advocatorum) 2. füzet (1791–95.)

⁴⁹ Vö. BADICS, 1901., 204.; a Curia II. József halála utáni helyzetére l. VARGA E., 1974., 85. skk.

⁵⁰ Az ügyvédi képesítés megszerzésének korabeli szabályozásáról l. VARGA E., 1937., 638. skk.

⁵¹ Közölte: GULYÁS, 1938., 74.

⁵² „Ez egy fiatal Pesti Prókátor.” Kazinczy Kis Jánosnak (Regmec, 1794. május. 11.). In: Kazlev., II. kötet 363.

⁵³ Vö. GÁLOS, 1954., 43. sk.

ban megjelent magyar színháztörténete a Ráday Pál irányította színtársulatnál Kármánt mint a grófot gyakorta helyettesítő személyt mutatja be: „Olly állapotban vala Gróf Rádai Pál Igazgatása alatt a' Játszó Társaság, hogy azt méltán egy dülő építményhez lehetett hasonlítani, mellyet hogy a' végső omladéktól meg-mentsen, aztal Kármán József Úr vállalival támogatta. Ezen már másutt említett jó szívű Hazafi, gyakorta a' Gróf Igazgatónak, kit olykor házi kötelességei Pestről el-távoztatattak [sic!], a' Társaságnál személyét viselte.”⁵⁴ Tehát az író bizonyíthatóan a Ráday-család közelében működött; igaz, e kapcsolat minőségéről nincsenek információink. Ez az adat azt is bizonyítja, hogy az író – legalábbis egy ideig – szoros kapcsolatban volt a színházzal: Endrődy egyértelműen az ő munkájának tartotta a színtársulat – Ráday igazgatása alatt keletkezett – szabályzatát⁵⁵, s ebben az állításban nyilván megbízhatunk. Ez alapján nem meglepő, hogy Solt Andor a pesti színtársulat 1792. november 27-i, vármegyékhez intézett röpiratát – meggyőző érvekkel – Kármánnak tulajdoníthatta⁵⁶. Mindenesetre nem ismerjük Kármán színpadi műveit, bár – ahogy erre már részletesebben kitértem korábban – egy ötfelvonásos szomorújátékának (*Mária Magyarok Királynéja*) létezéséről Mérey Sándor 1796-ig vezetett könyvtárlistája tudósít⁵⁷, s ezen lista alapján Schedius Lajos már 1798-ban, a jénai Allgemeine Literatur-Zeitungban megjelent német nyelvű színháztörténetében számon tartotta a magyar drámaírók között⁵⁸. Kármánnak az első hivatásos színtársulattal való kapcsolata azonban több egyszerű esetlegességnél. A XVIII. századi református iskolai színjátékok adatainak áttekintése során Varga Imre kiemelte a losonci gimnázium szerepét; márpedig a tanintézményben folytatott előadásokról abból az évből (1747) áll rendelkezésünkre az első adat, amikor

⁵⁴ ENDRŐDY, 1792–1793., II. kötet. XLI.

⁵⁵ ENDRŐDY, 1792–1793., II. kötet. XXVIII–XXIX.

⁵⁶ SOLT, 1970., 72. skk.

⁵⁷ Közzölte: BAYER, 1897., II. kötet. 425.; a lista másolata Bayer hagyatékából az OSZK-ba került: OSZK Kt. Quart. Hung. 4182. 139–151. f. (Az adatra Kerényi Ferenc figyelmeztetett.)

⁵⁸ JÜGELT, 1979., 125.

Kármán András töltötte be a rektori tisztséget⁵⁹. Ennek a szerepét még jobban kiemelheti az az általános tendencia, hogy a három protestáns felekezet iskolai színjáték gyakorlatának összevetése szerint a reformátusok esetében köti össze a legtöbb szál a tanintézetek előadásait a hivatalos színjátszással⁶⁰. Attól függetlenül tehát, hogy tudjuk-e igazolni Kármán József részvételét valamelyik ismert losonci diákelőadáson⁶¹, ennek a kapcsolatnak – éppen tipikussága miatt – jelentősége van: Kármán személyében újabb bizonyítékát láthatjuk annak, hogy a hivatalos színjátszás kezdeteinél olyan személyek tűnnek fel, akik korábban az iskolai színjátszás tradícióival rendelkező intézményhez kapcsolódtak. Kármán színdarabjának témaválasztása azonban már nem a református tradíció szoros követését, hanem inkább a színjáték funkcióváltozását bizonyítja: hiszen a református iskolai színjátékokat – a fennmaradt anyag alapján – éppen a magyar történelem ábrázolásának hiánya jellemzi⁶².

Kármán pesti kapcsolatrendszerének fölvezetésére nagyrészt következtetésekre vagyunk utalva. Az egyik fontos viszonyrendszer nyilvánvalóan a szabadkőművesség: Kármán 1792-ben – vagy esetleg 1793-ban – lett szabadkőműves. Abafi egy helyütt azt állítja, hogy „Pesten tartózkodván ez időben [1793-ban – Sz. M.], tagja lett a herceg Murusi Sándor által alapított »Sándor« c. páholyoknak⁶³; más helyütt, a monográfiájában viszont már úgy fogalmazott, hogy 1792-ben, a János-ünnep előtt lépett be a „Hét csillaghoz” nevű pesti páholyba, s mivel 1794. május 6-án ez a páholy fuzionált az „Egyesüléshez” nevű budaival, ezután itt működött⁶⁴. Az adatok némileg ellentmondóak tehát. A monográfia állítása tűnik azonban inkább hitelt érdemlőnek; s Kármán

⁵⁹ Vö. VARGA I., 1988., 439–443.; VARGA I., 1995., 38–39.

⁶⁰ VARGA I., 1995., 147. skk.

⁶¹ Az adatok szűkössége miatt egyébként nem tudjuk igazolni; igaz, kizárni sem. Vö. még VARGA I., 1988., 439–443.

⁶² VARGA I., 1995., 145.

⁶³ ABAFI, 1881., 85.

⁶⁴ ABAFI, 1993., 383., 408.; nagy Kármán-életrajzában viszont egyáltalán nem nevezi meg a páholy nevét, a felvételt azonban szintén 1793-ra teszi: ABAFI, 1880., LV–LVI.

eszerint Pajorral, akit 1794-ben vettek fel a már egyesült páholyba, egy helyen dolgozott szabadkőművesként⁶⁵. Kármán szabadkőművességének a dokumentuma az a néhány német nyelvű szabadkőműves-irat, amelyet Abafi Lajos adott ki⁶⁶; sajnos, nem világos a szöveggözlésből, hogy kihez és mikor íródott.

Emellett ugyanilyen fontos – még ha ez az előzővel bizonyos fokig érintkező kör is – a Pest környéki protestáns főnemesség kastélyainak világa. Idetartozik természetesen a Kármán-életrajzban sokszor emlegetett Rádayak péceli kastélya, de a Beleznayak pilisi⁶⁷ vagy a Prónayak acsai kúriája⁶⁸ is joggal hozható kapcsolatba az íróval. Ezek közül a családok közül néhány (a Prónayak és a később még emlegetendő Telekiek is) néhány tagjukkal rendre képviselve vannak az Uránia előfizetői névsorában is⁶⁹; s láttuk, az Uránia ajánlása pedig Beleznaynének, azaz – születése szerint – egy Podmaniczky grófnőnek szólt. Abban, hogy Kármán belekerülhetett ebbe a körbe, feltehetőleg komoly szerepet játszott apja tevékenysége: id. Kármán József ugyanis jelentős pozíciókat töltött be a dunántúli református egyházkerületben: 1789-ben a drégelypalánki traktus esperese, 1790-ben kerületi főjegyző lett⁷⁰. Az 1791-es közös protestáns zsinat előkészítése során fontos feladatok hárultak rá: a tiszántúli kerületet képviselő Domokos Lajosnak – a közös protestáns főcon-

⁶⁵ Pajorra: ABAFI, 1993., 408.

⁶⁶ ABAFI, 1881.

⁶⁷ Gondoljunk az Uránia ajánlására, amely „Méltóságos generális Beleznayné, született báró Podmaniczky Márta asszony ő nagyságának” szól; az ő személynében pedig már egy másik fontos protestáns család, a Podmaniczkyak is feltűnhetnek a Kármán kapcsán említendők között (pl. Podmaniczky József XVIII. századi politikai és egyházszerkezeti szerepére I. BALÁZS, 1967., passim).

⁶⁸ Gálos Rezső közölt egy pár soros, J. K. aláírással ellátott német nyelvű levelet, amely talán Ráday Pálné Prónay Ágnes valamelyik húgának szól (dátuma: Pest, 1792. dec. 21.); a levelet Gálos meggyőzően tulajdonítja Kármánnak. Itt szó esik az Acsán töltött szép napokról is: GÁLOS, 1954., 55. és 179. A levél jelzete: Ráday Gyűjtemény C-64 (Ráday I. Gedeon levelezése) 1080.

⁶⁹ L. pl. „Báró Pronay Priska, és Honorata Kisaszszonyok” Uránia, I. lapszám nélkül.

⁷⁰ Ezt részletesen áttekinti GÁLOS, 1954., 145. skk.

sistoriumot egyébként elvető⁷¹ – előmunkálatait a dunántúliak a Komárom megyei Dadon tartott gyűlésükön (1791. május 25–26.) Péczeli Józsefnek és id. Kármánnak adták ki véleményezésre⁷². Az idősebb Kármán jelen volt a zsinatot előkészítő, április 14-i pesti értekezleten is, többek között gr. Teleki József és ifj. br. Ráday Gedeon társaságában, hogy csak a legnevezetesebb főnemesi családok képviselőit említsem⁷³. Ezek után tevékenyen részt vett az 1791-es református-evangélikus közös zsinaton is, amelyet az evangélikusok Pesten, a reformátusok Budán egy időben, külön üléséve tartottak, folyamatosan egyeztetve azonban az álláspontokat⁷⁴. Id. Kármán Józsefet a református zsinaton jegyzővé választották: ez igen komoly tisztség volt, hiszen egy világi személyt (Pogány Lajos beregi adminisztrátort) és egy egyházi jegyzőt választottak meg csupán, s mindkettejük mellé egy-egy helyettest (Szilassy Józsefet, illetve Szőke Ferenc rimaszombati lelkészt)⁷⁵. Ezek után nem meglepő, hogy az id. Kármán tagja volt annak a küldöttségnek is, amelyik fölvitte Bécsbe a zsinat határozatait; ekkor kapta meg – Teleki József és id. Ráday Gedeon támogatásával – a nemességet is⁷⁶. Vagyis az idősebb Kármán – már dunántúli püspökké választása (1794. máj. 13.)⁷⁷ előtt is – közeli kapcsolatba került a protestáns egyházak-

⁷¹ A főconsistorium elvére l. ZOVÁNYI, 1903., kül. 95. skk.; Domokos korabeli szerepére és állásfoglalásaira bővebben: RÉVÉSZ, 1966., 100. skk.

⁷² L. az erre vonatkozó forrást ZOVÁNYI, 1903., 168.

⁷³ A résztvevők névsorát l. ZOVÁNYI, 1903., 92–93.

⁷⁴ A zsinatról bővebben l. ZOVÁNYI, 1903., 95. skk.; ZOVÁNYI, 1939., 78. skk. A zsinaton egyébként a reformátusok között jelen volt Péczeli József és Göböl Gáspár, az evangélikusok között pedig Wallaszky Pál, Rát Mátyás, Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely, vagyis a korszak több jeles irodalmára tartózkodott ekkor egy időben, egy helyen. A zsinat eseményeinek és jelentőségének részletezése itt aligha végezhető el; erre l. még SZEBERÉNYI, 1869. (a résztvevők névsora: 28–32.); RÉVÉSZ K., 1896.; BALÁZS, 1967., 164. skk.

⁷⁵ L. RÉVÉSZ K., 1896., 479.

⁷⁶ Vö. GÁLOS, 1954., 148. Feltűnő azonban, hogy fia, az író már a Markovichnéval váltott levelekben, tehát a nemesség megszerzése előtt évekkel használja a „von Carman” névalakot, mintha a nemesítés már ekkor megtörtént volna: vö. SZALÓKY, 1941., passim pl. 6., 7., 13., 60.

⁷⁷ Erről egykorú tudósítás: Magyar Hirmondó, 1794. máj. 30. 812.; vö. még TÓTH F., 1808., 196–201.

ban vezető szerepet játszó főnemesi családokkal⁷⁶. Minden bizonnyal ez könnyíthette meg fiának is a kapcsolatfelvételt: a Kármán név aligha szorult magyarázatra ezekben a körökben. Annál inkább, mert ebben az időszakban Kármán József szintén ott tartózkodhatott a zsinat helyszínén: mivel rendkívül hézagosság az ismereteink tartózkodási helyeiről (leszámítva 1789-es bécsi időszakát), ezt persze inkább csak valószínűsíteni lehet, kizárni azonban semmiképpen⁷⁹.

1794 elején jelent meg az első híradás az Uránia című folyóiratról: a Magyar Hírmondó a február 28-i számban közli először a lap programját megfogalmazó nyilatkozatot⁸⁰. Végül az első szám júliusban jelent meg: „Urániánknak első Kötetje, még Júliusban, és így kevéssel ugyan később, mint kívántuk, 's elfogadtuk, a' sajtót elhagyta; de a' többieknek siettetésével ezen kis halasztást helyre hozni igyekezzünk.”⁸¹ A második kötet októberben látott napvilágot: „Urániánknak 2 Kötetje [sic!] kikerült a' sajtó alól, és olly rendeléseket tettünk, hogy Érdemes Olvasóink kezekhez vehetik azt, ott a'hol a' pénzt le tették éret-

⁷⁶ Id. Kármán József – még nyilván számos ismeretlen adattal bővíthető – kapcsolatrendszeréhez szolgálhat további adalékkal a Platthy Imréhez intézett, 1782. jan. 9-i, latin nyelvű levele saját Sturm- és Tiedge-fordításáról (MTAK Ki Ms 4886 – Kazinczy Gábor, 18. doboz. A levélre Soós István hívta fel a figyelmet), valamint az 1789-es *Ekklesiái agenda* Darvas Ferencnek szóló kézírásos dedikációja (a Darvas könyvtárból származó, ex librisét is tartalmazó példány: OSZK 288. 629.). Id. Kármán József és Darvas Ferenc közeli kapcsolata azért is érdekes, mert Szentjóni Szabó László egy ideig Darvas mellett titkárkodott, életművében is akad Darvas röpiratával egybecsengő részlet (vö. FRIED, 1996., 33.); tehát azok a kikövetkeztethető szálak, amelyek majd Szentjóni és Kármán (illetve az Uránia) között valószínűsíthetők, ezzel is összefügghetnek. A részletekre később visszatérek.

⁷⁸ Már Waldapfel József fölvetette, hogy Kármán a „budai protestáns zsinaton résztvevő édesapja révén juthatott a Rádayakkal bizalmasabb viszonyba, de a Markovichékkal szoros kapcsolatban álló Kovachich segítségével szabadkőművesi kapcsolatai is sokfelé megnyithatták az útját (az ifjabb Ráday Gedeon páholytársa volt Kovachichnak).” WALDAPFEL, 1935., 99.

⁸⁰ Magyar Hírmondó, *Toldalék A' Magyar Hírmondónak, Febr. 28-dik napján, 1794-ben költi árkusához.* 301–304.; az Urániára vonatkozó, a Magyar Hírmondóban megjelent előfizetési felhívásokat és híradásokat Gálos Rezső közölte; sajnos hiányosan és néhol pontatlanul: GÁLOS, 1954., 154–160.

⁸¹ Magyar Hírmondó, 1794. aug. 26., 278–280.

te. A'kik eddig nem prenumeráltak, azoknak számára nyitva hagyatik még tovább is az Előfizetés, és ha kedvek lészen, kijött két kötetjeinket [sic!] is meg szerezni, azokat is meg küldjük a' prenumerátzió árrán, az az 3 Rforintokon. Költ Pesten 25-dik Oct. 1794: Az Uránia' kiadóí." ⁸² A harmadik és egyben utolsó pedig 1795. március végén vagy április elején hagyhatta el a sajtót, hiszen egy március 6-i tudósítás így emlegeti: „Uránianknak 3-dik Köttelje, kevés idő múlva ki kerül a' sajtó alól." ⁸³ Pontosabb datálást tesz azonban lehetővé a Festetics grófhöz intézett levél: ennek dátuma 1795. március 28., és szó van benne arról, hogy a folyóirat mindhárom kötetét tisztelettel átnyújtják mecénásuknak ⁸⁴. Eszerint pedig az Uránia harmadik kötetének ekkor – március 28-án – már készen kellett lennie.

Az Urániát Vácott nyomtatták ugyan, ám a folyóiratot nyilván a pesti egyetem szellemi környezetében kell elképzelnünk. Ezt erősíti a váci nyomdásznak, Máramarosi Gottlieb Antalnak egy 1795. március 20-i hirdetése is, amely a folyóiratot így minősíti: „a' Pesti Társaság által ki adott Uránia" ⁸⁵. Vagyis Schedius idézett, 1798-as német nyelvű irodalomtörténetének utalása a Pesten felállott társaságról valóban hitelesíthető; annál is inkább, mert a korábbi magyar folyóiratok is (Magyar Museum, Mindenés Gyűjtemény, Hadi és Más Nevezetes Történetek) társaságot kívántak maguk köré szervezni, vagy legalábbis úgy kívántak föltűnni, mintha egy társaság állna mögöttük – hangsúlyos kivétel csupán Kazinczy Orpheusa volt ⁸⁶. Az Uránia körül kialakuló – igaz, ahogyan a forrásainkból egyébként látszik, igen csak szűkkörű – társaságnak a létezését a későbbi irodalomtörténeti tradíció is fönn tartotta, már Toldy 1843-as előadása előtt: ezt bizonyítja Gruber Károly Antal 1830-ban, Pozsonyban megjelent latin nyelvű historia litterariája, amely ezen a ponton – a tartalmi azonosságok alapján – akár Schedius német nyelvű iro-

⁸² Magyar Hirmondó, 1794. nov. 14., 680.

⁸³ Magyar Hirmondó, 1795. márc. 6., 320.

⁸⁴ Vö. KOSTYÁL, 1961., 318.

⁸⁵ *Tóldalék A' Magyar Hirmondónak Mártzius 20-dik napján, 1795-ben költt árkusához.* 399–400.

⁸⁶ Vö. KÓKAY, 1983., 158.

dalomtörténetének átvétele is lehet, hiszen Gruber korábban éppen Schedius tanácsát is kikérte vállalkozásáról⁸⁷. Mindezek alapján igen sajnálatos, hogy az 1740 és 1809 között megjelent, pest-budai folyóiratokat is feldolgozó, alapos annotált bibliográfia az Urániát nem tartalmazza – bár a szerzők álláspontja alaki szempontból, a megjelenés helyét tekintve, nyilván védhető⁸⁸. A nyomda kiválasztását feltehetőleg az befolyásolhatta, hogy Gottlieb olcsóbban dolgozott, mint pesti társai; szolgáltatásait ezért olykor maga Pest vármegye is igénybe vette⁸⁹. Ráadásul Gottliebnek szoros pesti kapcsolatai voltak: 1793-as Vácra költözése előtt a pesti Patzkó-nyomda művezetőjeként dolgozott. Ez az időpont nem előzi meg sokkal az Uránia kiadását sem, s emellett sokatmondó, hogy még egy évtizeddel később is vannak bizonyítékok a pesti Patzkó és a váci Gottlieb együttműködésére bizonyos kiadványok esetében⁹⁰. Feltehetően itt van a magyarázata tehát annak is, miért a Patzkó-féle kalendáriumok tekintik afféle kiaknázható kézikönyvnek az Urániát: Pogány Péter idézi az adatot, hogy az 1797-es váci kalendárium toldalékában Gottlieb úgy emlékezik meg a pesti Patzkó-kalendáriumról, mint amelyet ő szerkesztett⁹¹; sajnos, innen nem világos, mikortól s meddig.

Kármán 1794-es működésének ismerjük néhány egyéb vonatkozását is. Rácz Sámuel orvosprofesszor ez évben megjelent, a „borbélyi tanításokról” szóló munkájának második kötetében olvasható ugyanis egy rövid alkalmi vers, „Kármán” aláírással⁹².

⁸⁷ „Paulo post [korábban az Orpheusról volt szó – Sz. M.] (1794) alii porro Pestini inibant societatem literariam, productis Vacii in apricum novis ephemeridibus Urania nuncupatis, quae egregia continebat scripta. Mortuo principe harum ephemeridum auctore Jos. Kármán eximium hoc intereidit institutum quum 3 tantum harum plagularum partes lucem aspexissent.” GRUBER, 1830., 95–96. Az adatra Margócsy István figyelmeztetett. Gruber 1802 óta tervezte a magyar irodalom történetének megírását, 1806-ban fordult Schediushoz; a mű keletkezésének pontos időpontját nem tudni, de feltehetőleg már jóval 1830 előtt készen volt: SZEPESSY, 1918., 72., 96. sk.

⁸⁸ SEIDLER–SEIDLER, 1988.

⁸⁹ Erre az összefüggésre Kerényi Ferenc figyelmeztetett.

⁹⁰ POGÁNY, 1959., 37–38.

⁹¹ POGÁNY, 1959., 37.

⁹² A verset felfedezte és újraközölte: SZILÁGYI I., 1882.

A dátuma szerint 1794-ben „Sz. Anna Aszszony napján”, tehát július 26-án keletkezett. Ez a dátum megegyezik a kötet előszavának keletkezésével. Megemlítendő egyébként, hogy ezt a verset – egy, a kötet megjelenéséről hírt adó tudósítás keretében – közölte a Bétsi Magyar Merkurius is, 1794. december 30-án; ilyenformán ez a pár sor az egyetlen olyan egykorú szöveg, amely alatt a Kármán név – az ifjabbik Kármán Józsefet jelölendő – szerzőként szerepel⁹³. Rácz könyve egyébként orvosi szakkönyv, ám több köszöntő vers feltűnő módon és nagyon hangsúlyosan a magyar nyelven művelt tudomány ideológiai funkcióját emeli ki. A kétkötetes munka első darabjában Anyos Pál 1778-as⁹⁴, Földi János 1789-es⁹⁵ és Csokonai 1793-as költeménye olvasható⁹⁶; a másodikban pedig Kármáné, „Váradi Balassj Pál nevendék Orvos”-é, valamint egy közösségi alkotás, amelyet „Háládatos Tanítványid közönségesen” jegyeztek. A két utóbbi vers szintén egyazon a napra, „Szűz Klára napján 1794-ben” van keletkezve, tehát augusztus 12-re. A köszöntők igencsak eltérő keletkezése azt mutatja, itt nem Rácz adott művének ünneplését kívánták ezzel a hat szöveggel demonstrálni, hanem a magyar nyelvű orvosképzés útlörőjének egész pályáját visszamenőleg is mint a magyar kultúra jelentős, integráns részét mutatták be; s ebből a szempontból közömbös az a kérdés, hogy ez Rácz saját szán-

⁹³ Bétsi Magyar Merkurius 1794. dec. 30. (CV.) 1570. Ennek a tudósításnak a keretében újraközölték Rácz előszavát is (1566–1570.) Érdekes viszont, hogy mind az előszó, mind a vers dátumaként a szokásos formájú dátummegjelölés szerepel, tehát év, hó, nap – vagyis nem a névadó szent nevével történik az időpont megadása. A vers itt 1794. júl. 25-re van keletkezve. Erre az egykorú szövegközlésre már felhívta a figyelmet, tudtommal a szakirodalomban először és egyedül: SZINNYEI F., 1924., 5.

⁹⁴ A jegyzet így tudósít a vers keletkezéséről: „Ezek a’ versek íratlak 1778-dik esztendőben, mikor a’ Szerzőnek Orvosi oktatása másodsor ki-jött Posonyban, és Kassán, Landerer Mihálynál.” RÁ CZ, 1794., I. lapszám nélkül.

⁹⁵ A verscímben olvasható magyarázat szerint: „A’ könyv-szerző tiszteletére az olvasóhoz a’ Physiológiájának [lapalji jegyzet: Ez a’ könyv kijött 1789-dik esztendőben Pesten Patzkó Ferentznél.] kiadásakor.” RÁ CZ, 1794., I. lapszám nélkül.

⁹⁶ A versre vonatkozó keletkezéstörténeti tudnivalókat összefoglalólag I. SZILÁGYI Ferenc jegyzeteiben: CSOKONAI, 1988., 495. skk.

déka volt-e, vagy pedig egy bizonyos írói-értelmiségi kör célja, amelynek a tudós szerző nem állt ellen. Ilyen értelemben viszont a költemények szerzői mindenképpen reprezentánsnak tekinthetők: személyükben mintegy a magyar költészet és irodalom egésze nyilvánul meg. Természetesen vannak átfedések a megszólalók kompetenciájában, hiszen Földi az aláírás során magát orvosként határozza meg; sejtethetőleg az ekkor még kezdő Csokonai felbukkanása is Földi közvetítésével magyarázható. Mindez azonban nem módosítja jelentősen azt a benyomást, hogy az Anyostól a tanítványok, tehát az orvostanhallgatók közösségéig terjedő lista Rácz tevékenységének táguló köreit látszik érzékelteni. Az ekkor már tíz éve halott költő posztumusz tisztelgése az irodalmi öröklét gesztusa a tudós orvos előtt, amelyet erősít a kortárs Földi, Csokonai és Kármán megnyilatkozása; hogy aztán Balassi Pál ódájával mindez áthúzódjon a pedagógusi, nevelői hatás közvetlenségéhez. Kármán verse arra az ötletre épül, hogy Rácz Galenust és Justinianust kapcsolta össze, azaz „Öszve-párosítád Orvos Tudománnyal / A' Törvényt”. Ennek az a magyarázata, hogy a munka második kötete, amelynek élére ez a költemény került, a törvénytudomány gyakorlati ismereteivel foglalkozik⁹⁷. Kármán felbukkanása egy ilyen versfüzér szerzői között arra is mutathat – még ha nem zárható ki idekerülésének esetlegessége, a személyes ismeretség közvetítő útja –, hogy az irodalmi élet felfigyelt rá: hiszen ekkorra már megjelent az első folyóiratszám⁹⁸.

⁹⁷ Erre már Szilágyi István rámutatott: „A mi Galenusnak és Justinianusnak „öszvepárosítását” illeti: az arra vonatkozik, hogy a műben a törvénytudomány van előadva; a két első sorban pedig ez a latin példabeszéd foglaltatik: *Dat Galenus opes, dat Justinianus honores.*” SZILÁGYI I., 1882., 78.

⁹⁸ Arra, hogy Kármánra a korabeli irodalmi élet felfigyelt, joggal utalt az adatokat értékelve Waldapfel József: WALDAPFEL, 1935., 105. sk. Ehhez érdemes hozzászámítani Sinkó Ervin finom elemzését, amely a Kármánt emlegető Kazinczy-levelek alapján jut arra a következtetésre, hogy Kazinczyt mennyire nem az irigység, hanem a nagyrabecsülő, különleges figyelem vezette ezen sorok papírravetésénél; hiszen a levelek egésze már a Martinovics-összeesküvés kezdődő letartóztatásainak híreivel és az emiatli szorongással van átszőve: SINKÓ, 1962., 520–525.

Kármánnak ez az alkalmi verse szorosan összekapcsolódik egy másik rögtönzésével, amelyet a csábrági vár látogatókönyve őrzött meg⁹⁹. Ez a versike 1794. április 20-ra van datálva, tehát valamivel korábbi, mint a Ráczhoz szóló. Tudjuk azonban, hogy a Koháryak birtokában lévő, Hont megyei csábrági uradalomnak Rácz Sámuel volt a kezelője¹⁰⁰. A dokumentálható csábrági kirándulás alkalmával Kármánnak két társa is volt, Geramb Ferenc Károly mellett „Ignatius de Rátz”, Rácz Sámuel fia¹⁰¹. A professzorral való kapcsolat tehát nyilván személyes ismeretségen alapulhatott. A két versnek az összefüggése azonban abból a szempontból is sokatmondó, amelyet az Uránia versei kapcsán már érintettem: Kármánnak mindkét önállóan lételezhető költeménye alkalmi mű, azaz létezésük nem módosítja azt a megállapítást, hogy költői ambíció nem mutatkozik meg a szerzőjénél.

Az Uránia kiadásának problémáját a leginkább az 1796-ban elkezdődő helytartótanácsi tudakozódás lépései világíthatják meg. A kassai cenzornak, Sahlhausen Móricnak került a kezébe az Uránia előfizetési felhívása, s ennek alapján tett jelentést 1796 márciusában – nyilván azért, mert számára a folyóirat teljesen ismeretlen volt. Kassán ekkor már példányhoz sem tudott hozzájutni, ami a terjesztést nem mutatja különösebben sikerültnek, másrészt a helyben beszerzett pontatlan információ – a pesti Kilián adta volna ki a folyóiratot – arra enged következtetni, hogy nem volt közismert a szerkesztők és a nyomdász személye sem. Sokatmondó, hogy Sahlhausen a lappal kapcsolatban Schediust emlegeti – a keresztnevét ugyan tévesen Lászlónak írva –, azaz a professzor odatartozása az Uránia társaságához nem volt ismeretlen; igaz, emögött meghúzódhatik egyszerűen az a tény is, hogy a kassai cenzor a folyóiratban a szerzők közül egyedül Schedius nevét találhatta meg. A Helytartótanács ezután – követve a kapott információt – Pest városához fordult mint azon

⁹⁹ Először közölte: GULYÁS, 1938.

¹⁰⁰ Erre a köszöntő versben Balassi Pál is utal egy lábjegyzetben: „Egyszerismind a’ Szittnyai, ’s Csábrági Uradalmoknak igazgatását tellyes hatalommal viselvén.” RÁ CZ, 1794., II. lapszám nélkül.

¹⁰¹ Ezt a kérdést megbízhatóan tisztázta: GÁLOS, 1954., 118.

joghatósághoz, amely a feltételezett pesti nyomda fölött intézkedési joggal rendelkezik. A tudakozódás arra irányult, engedélyezett vagy illegális sajtótermékről van-e szó. A városi magisztrátus ezek után felszólította Kiliánt, aki válaszolt is, elhárítva a felelősséget. Innen tudhatjuk meg, hogy a kiadó a váci Gottlieb, a folyóirat szerkesztői pedig Kármán és Pajor volt¹⁰². A Helytartótanács ezután természetesen Pest vármegyéhez fordult, s a megye meg is kérdezte Gottliebet a cenzúráztatásról. Gottlieb megerősítette, hogy a kéziratok el voltak látva az imprimaturrel; meg is nevezte a cenzort, „Beresovich” Józsefet¹⁰³. A megye válaszával pedig a Helytartótanács nyilván megelégedett, hiszen az ügynek nem volt folytatása. Aligha kétséges tehát, hogy az Uránia átment a szabályos cenzúráztatáson. Érdekes a cenzor személye is: ő ugyanis – helyes névalakkal – az a Beresovich József horvát világi pap, akit Hübner Mihály halála után 1794. február 10-én neveztek ki első budai cenzornak; később diakovári kanonok lett, az 1805-ös országgyűlésen a káptalan követeként vett részt. 1809-ben aztán elérte a diakovári püspöki székesegyház archidiakónusi posztját és elhagyta Budát¹⁰⁴. Az Uránia cenzúrázása feltehetőleg kinevezése után az egyik első feladata lehetett. A budai első cenzor személye pedig csak megerősíti, hogy a folyóirat Pest és Buda szellemi közegében jött létre, a váci nyomda kiválasztásának gyakorlati, anyagi oka lehetett: egy önállósuló pesti nyomdász, Gottlieb kedvezőbb ajánlata.

A lapnak bizonyosan anyagi nehézségei voltak: a két szerkesztő Festetics Györgyhöz intézett levele arra is bizonyíték, hogy az előfizetők csekély száma kevésnek bizonyult a fennmaradáshoz. Mindazonáltal itt Kármánék arról beszélnek még, hogy a

¹⁰² A vonatkozó iratokat már felhasználta és ismertette: WALDAPFEL, 1935., 107–108.; magyar fordításban közölte: MÁLYUSZNÉ (kiad.), 1985., 125–126.

¹⁰³ Erre már felhívta a figyelmet: GÁLOS, 1954., 60.

¹⁰⁴ Életrajzára és pályafutására l. MÁLYUSZNÉ (kiad.), 1985., 263., 274. Téves tehát Gálos Rezsőnek az a feltételezése, hogy a cenzor „úgy látszik Vácott működött és talán a püspöki aulához tartozó katolikus pap volt. Olyan valaki, akit a Helytartótanács, talán a püspökre való tekintettel, már nem vont kérdőre.” Ilyenformán természetesen az a következtetése is aligha tartható, hogy az Urániát nem cenzúráztatták szabályszerűen: GÁLOS, 1954., 60.

folyóirat negyedik számát feltétlenül kiadják; ugyanezt hangsúlyozzák utolsó előfizetési felhívásukban is (Uránia a' Hazához), amelynek hosszabb változata a Magyar Kurírban, rövidebb formája a Magyar Hírmondóban látott napvilágot¹⁰⁵. Mellesleg ez a levél mutatja azt is, hogy az Uránia első száma is kizárólag Festetics adománya révén tudott megjelenni: az adományt – nyilván személyes ismeretség és kapcsolat nélkül – Nagyváthy Jánoson keresztül juttatta el a mecénás-gróf a szerkesztőknek¹⁰⁶. Ebben a gesztusban szerepet játszhatott a szabadkőművesség kapcsolatrendszere is, hiszen Nagyváthy szintén szabadkőműves volt, a Nagyszívűséghez címzett páholy tagja. Mindenképpen érdekes irodalomszociológiai adalék, hogy a lap megjelenését lehetővé tévő legnagyobb adomány már nem a protestáns főnemességnek a Kármántól személyesen is jól ismert köreiből származott¹⁰⁷. Kármánék tehát éppúgy kudarcot vallottak az előfizetők gyűjtésével, mint a mecénási támogatás folyamatossá tételével. Az előfizetők gyűjtését egy olyan szisztéma alapján képzelték el, hogy a prenumeránsok letennék a pénzt az előfizetési felhívásban megnevezett „collectorok”-nál. A Magyar Hírmondóban megnevezett személyek nem elsősorban a tervbe beavatott, azt támogató figurák voltak, hanem azok a kulturális és nemzeti jellegű törekvések iránt korábban fogékonyságot mutató emberek, akikről általában elképzelhető volt, hogy az Uránia ilyen típusú támogatása nincs ellenükre. A Magyar Hírmondóban 1794. augusztus 26-án megjelent híradásban ugyanis kifejezetten az olvasható: „... azoknak [ti. a collectoroknak – Sz.

¹⁰⁵ Magyar Kurír, 1795. ápr. 7., *Melléklet*; Magyar Hírmondó, 1795. ápr. 24., *Tóldalék*.

¹⁰⁶ Ezt bizonyította KOSTYÁL, 1961., 316–320. Festetics György ugyanebben az időszakban – hasonlóan nevének feltüntetése nélkül – a Kultsár István kiadta Mikes Kelemen-kötetet is támogatta anyagilag, az Urániának juttatott adomány tehát beleillik a gróf mecénatúrájának ezen szakaszába. Festetics irodalompartolásáról összefoglalólag: NÉGYESY, 1925., kül. 75–141. A Mikes-kiadás anyagi támogatásáról: KOSTYÁL, 1960.; a kiadás egyéb körülményeiről összefoglalólag: HOPP, 1995.

¹⁰⁷ Tanulságos tévedés tehát Gálosnak az a voltaképp teljesen logikus feltevése, amely még Kostyál István levélpublikációja előtt született: ő pl. egyértelműen a Rádayakat vélte a titokzatos támogatóknak (GÁLOS, 1954., 62.)

M.J neveiket közönségessé tesszük; és ha szinte különösen azokat meg nem kértük is, itt közönségessen közmunkálódásokat, hazafiúi bizodalommal kérjük...”¹⁰⁸ Ugyanerre mutat az a – Milotay Nórától felfedezett – levél (dátuma: Pest, 1794. február), amelyet az „Uránia kiadó Társaság” intézett Cházár Andrásához, Gömör megye főjegyzőjéhez¹⁰⁹: ebben ugyanis utólag és elnézését kérve értesítik arról, hogy a nevét collectorként megadták, bizván hazafiúságában¹¹⁰. Ehhez hozzászámítandó még, hogy Kazinczy is azt állítja Kis Jánoshoz írott levelében: az Uránia kassai collectora, Darvas János főszolgabíró sem tudja, kik adják ki a lapot¹¹¹. Nem túlzás tehát az a feltételezés: az a – mind ez idáig részletesen nem elemzett – névsor¹¹², amelyet az Uránia előfizetőiről, illetve az előfizetést beszedőkről ismerünk¹¹³, elsősorban nem a speciálisan a folyóirat körül kirajzolódó kapcsolatrendszerrel teheti megragadhatóvá, hanem inkább azt a kört, amely 1794–95-ben mozgósíthatónak látszott egyáltalán bizonyos kulturális programok anyagi támogatására¹¹⁴ – noha természetesen az Uránia előfizetésének beszedésére vállalkozó személyek között számosan beletartozhatnak a szerkesztők személyes ismeretségi körébe is¹¹⁵.

¹⁰⁸ Magyar Hírmondó, 1794. aug. 26., 278–280.

¹⁰⁹ Cházár András életrajzára és politikai szerepére, amelynek ismeretében az Uránia szerkesztői is biztosra vehették támogatását, közreműködését: BENDA (kiad.), 1952–1957., I. 939.

¹¹⁰ OL P 1427 (*Kisebbségi családok. Cházár András*) 9. cs. 108. tétel. Köszönöm Milotay Nórának, hogy a publikálatlan és eddig nem is ismertetett levélre felhívta a figyelmemet.

¹¹¹ Kazinczy Kis Jánosnak (Regmec, Maj. 11dikén, 1794.) In: KazLev II. kötet. 363.

¹¹² A névsor társadalomtörténeti vizsgálatára legújabbban Milotay Nóra folyamatban lévő kutatásai tesznek kísérletet.

¹¹³ A névsorokat l. Magyar Hírmondó, 1794. febr. 28., *Toldalék*, 301–304.; 1794. aug. 26., 278–280.

¹¹⁴ Emellett szól az is, hogy a Magyar Museum hasonló módon, előzetes egyeztetésre utalás nélkül sorolja fel a folyóíratra előfizetést gyűjtő személyeket: BJÖM II. 262–263.

¹¹⁵ A collectorok között található pl. Tessedik Sámuel (Szarvas), aki a protestáns zsinaton már feltűnt az id. Kármán közelében, de ott van maga az apa, id. Kármán József is (Losonc) és Szőke Ferenc rimaszombati református pap, aki majd őt fogja temetni...

Úgy látszik azonban, ez a réteg nem tudta eltartani a lapot. Nyilván ezt belátva tettek kísérletet az Uránia szerkesztői egyéb (testületi) pártolás elnyerésére is. 1795. április 7-i felhívásukban az olvasható: „Mivel a’ hazai nyelv, és leg inkább a’ hazai Tudományoknak Pallérozása a’ Köz igazgatásba egyenesen belé tartozik, kit kérhetnénk nagyobb Jussal mint a’ Tekintetes Megyék’ Fő tisztviselőit, hogy ezen intézetinket Köz gyűléseikben tegyék esméretessé, és az által terjesszék szép és valóban díszeskedni kezdett Anya nyelvünk’ Szeretetét, és a’ szép Tudományok’ előmenetelét hűségekre bízott Megyéjében [sic!].”¹¹⁶ Fellehetőleg erre a felszólításra reagált Szatmár vármegye: Kovács Kiss Gyöngy közölte azt az adatot, hogy az Uránia szerkesztői 1795-ben Szatmár támogatását kérték¹¹⁷. A támogatás-kérésnek ez az – egyébként bevett, korábban s később is alkalmazott¹¹⁸ – formája általában a folyóiratok, könyvek terjesztésére vonatkozott: a vármegye – fölhasználva közigazgatási apparátusát – előfizetőket gyűjthetett az adott kiadványra. Azt egyelőre nem tudjuk, hogy más megyékhez, például Pesthez vagy Nógrádhoz – ami kapcsolatrendszerüket ismerve természetesnek látszik – fordultak-e közvetlenül a szerkesztők, illetve a többi

¹¹⁶ Magyar Kurír, 1795. ápr. 7. *Melléklet*. 15.; ugyanez megismételve: Magyar Hírmondó, 1795. ápr. 24., *Toldalék*. 573. (Gálos Rezső közlésében: GÁLOS, 1954., 160.)

¹¹⁷ Szatmárnak a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzött anyagára hivatkozva közli: KOVÁCS KISS, 1996., 296. A Szatmárhoz fordulás gesztusa egyébként nem meglepő: az 1794 júliusában lezajló nagykárolyi főispáni beiktatás után (a nagykárolyi installáció politikai jelentőségére és a jakobinus összeesküvés történetében betöltött szerepére I. Benda Kálmán tanulmányának adatait: BENDA (kiad.), 1952–1957., I. LXXX–LXXXI.; az installációról egykorú tudósítás: Bétsi Magyar Mercurius, 1794. júl. 22. [LVIII.] 902–905.) a vármegye rendi-ellenzéki politikai aktivitásához komoly remények fűződhetek, így remélni lehetett egy ilyen kulturális természetű vállalkozás fölkarolását is. A megye válasza az Uránia felhívására egyébként nem ismeretes; a vármegye könyvtárának 1829-es jegyzéke mindazonáltal nem tartalmazott példányt az Urániából (a könyvtárjegyzéket I. KOVÁCS KISS, 1996., 299–324.), az Uránia előfizetési listája alapján sem lehet arra következtetni, hogy Szatmárban jelentősebb támogatottságot sikerült volna elérni.

¹¹⁸ Hasonlóképpen tett a Magyar Museum is: vö. BJÖM II. 262., 304.

törvényhatóság tudomást vett-e a kérelemről. A felhívás már a megszűnés előtti utolsó kísérlet volt: túlságosan későn próbálták meg a szerkesztők a terjesztésnek ezt a formáját, feltehetőleg csak akkor, amikor a fenntartás egyéb lehetőségei már kudarcot vallottak. Ez a próbálkozás beleillik azoknak a terveknek a sorába, amelyet az utolsó felhívásban pontokba szedve összegeztek a szerkesztők. Ekkor kísérelték meg a collectorokra épülő terjesztési szisztéma helyett a postahálózat lehetőségeit kihasználni, a folyóirat tipográfiai megformálását és formátumát megváltoztatni, a rézmetszetek minőségét javítani, az addigi három számot áron alul felkínálni az újonnan jelentkező előfizetőknek¹¹⁹. Mindez azonban nem volt képes megmenteni a folyóiratot: több szám nem jelent meg.

A folyóirat kiadása üzleti szempontból igencsak sikertelen lehetett; erre utal, hogy a megjelentetésre vállalkozó váci nyomdász a Hármas Kis Tükör 1788-ban elkezdett, de csak 1796-ban befejezett kiadásában érdemei közé sorolja az Uránia kinyomtatását, hazafias tettként értékelve azt¹²⁰. Vagyis ideologikusan indokolt – nyilván a gazdasági megtérülés elmaradása miatt is. A lap megszűnésének kérdése mindezek után nem is különösebben talányos, hacsak a különböző tényezők egybeesése miatt nem. Nem bizonyos ugyanis, hogy emögött a Martinovics-összeesküvés után megszigorodó cenzúrendeleteket kell keresnünk¹²¹, különösen kizárólagos magyarázatként, hiszen a vállalkozás egyébként is igen labilnak tűnik. A megszűnés kérdése ugyanekkor talán annak ellenére sem szűkíthető le egy másik tényezőre, Kármán halálára, hogy Schedius már 1798-ban ezzel

¹¹⁹ Magyar Kurír, 1795. ápr. 7. *Melléklet*. [6. skk.]; mellesleg a postai terjesztés szándéka, amely e szerint a jelentés szerint meglehetősen kidolgozott alakot öltött már, azt bizonyítja közvetetten, hogy szó nem lehetett arról: az Uránia a cenzúrát megkerülve jelent volna meg. Ilyen sajtóterméket a postahálózat nem terjesztett volna. Párhuzamként érdemes megjegyezni, hogy Batsányi a Magyar Museum igazi folyóiratként való működését akkor jelenti be, amikor a Helytartótanáctól megkapják az engedélyt a folyóirat postai terjesztésére: vö. BJÖM II. 258., 303.

¹²⁰ HOLL, 1973., 40. Az adatra Kerényi Ferenc figyelmeztetett.

¹²¹ Ezt Mályuszné Császár Edit határozottan állította: „...az újság megszűnte nyilvánvalóan összefüggött a jakobinus mozgalom leleplezését követő szigorú rendelkezésekkel...” MÁLYUSZNÉ (kiad.), 1985., 126.

magyarázta a vállalkozás félbeszakadását¹²². A lap finanszírozásában megmutatózó kudarc ugyanis a legagilisabb szerkesztőt is megakadályozta volna a vállalkozás folytatásában.

Kármánnak és a jakobinus összeesküvésnek a kapcsolatára semmiféle konkrét bizonyítékunk nincs, a korabeli nyomozás során még csak a neve sem merült fel; unokatestvérének, a halasi Kármán Pálnak a felbukkanása a vizsgálat során pedig önmagában nem tesz valószínűvé egy ilyen következtetést¹²³. Az a szívós legenda, amely az író eltűnését a mozgalom leleplezésével kívánta összefüggésbe hozni, nem tényeken alapul, hanem többszörösen közvetett feltételezéseken; nyilván nem függetlenül attól sem, hogy ilyenformán az íróra rávetíthető a forradalmiság – egyébként igen nehezen igazolható – víziója¹²⁴. Kármán halálának okát, idejét és helyét nem ismerjük pontosan. Egyetlen módon tűnik azonban behatárolhatónak az időpont: pontosan tudjuk ugyanis, mikor halt meg apja, id. Kármán József, aki ekkor már református szuperintendens volt. Haláláról a korabeli sajtó is hírt adott: „A' Dunántúli Réf. Ekklésiák' Superintendense, és Losontzi első Prédikátor Fő Tiszt. Kármán József Úr, érdemes életének 56-dik esztendejében, ki-múla e' Világból, a' múltt Húsvét' első napján.”¹²⁵ Vagyis halálának időpontja – ahogyan ezt Szilassy József leveléből tudhatjuk – 1795. április 4-én, este hét óra tájban következett be¹²⁶. Innen talán eljutha-

¹²² A leghatározottabban ezt az álláspontot Tolnai Vilmos képviselte, igaz, fönn tartva a kétely lehetőségét is: „Az Uránia első folyamának csonkaságát csak annak tulajdoníthatjuk, hogy Kármán a negyedik kötet szerkesztése közben Pestről eltávozott; visszatérését s az ügyek továbbvitelét pedig megakadályozta, sajnos korán bekövetkezett halála. Amíg újabb levéltári kutatások e körülményeket teljesen nem tisztázzák, ezt kell a nagyrahitott irodalmi vállalat megszűnése okának tartanunk.” TOLNAI V., 1925., 179.

¹²³ Kármán Pál nevének felbukkanására: BENDA (kiad.), 1952–1957., I. LXXX.; a rokonai kapcsolatra l. még VARGHA Z., 1941.

¹²⁴ Nem mentes ettől a szemlélettől Gálos sem: GÁLOS, 1954., 131. sk.; a kérdésről bővebben szó esik a Kármán halálának rejtélyével foglalkozó fejezetben.

¹²⁵ Magyar Hírmondó, 1795. máj. 1., 597–598.; l. még TÓTH F., 1808., 196–201.

¹²⁶ Szilassy József levele II. Ráday Gedeonhoz (Losonc, 1795. ápr. 5.); itt az olvasható, hogy „tegnap estvéli hét óra tájban” hunyt el id. Kármán József: Ráday Gyűjtemény. Ráday család levéltára (C 64). Egyházi és iskolai iratok. 1865.

tunk egy terminus ante quem-hez, ha sikerülne megállapítani, Kármán megélte-e apja temetését. Schedius 1843-as, Toldynak készített feljegyzése például azt állítja, hogy Kármán szülei karjaiban halt meg: „Aber mitten unter den eifrigsten Bemühungen dieses edlen Geistes hatte sich der Keim einer lebensgefährlichen Krankheit in ihm entwickelt, und bald in einen hoffnungslosen Zustand versetzt, sah er sich genöthigt, im J[ahre] 1795 Pesth zu verlassen und zu seinen damals noch lebenden würdigen Eltern sich zu verfügen, in deren Armen er auch, zu ihren unbeschreiblichen Schmerze, so wie zum herzlichsten Leidwesen seiner vielen treuen, zärtlich liebenden Freunde, er auch bald in Loschontz seinen Geist aufgab.”¹²⁷ Eszerint tehát – értelemszerűen – Kármán korábban hunyt volna el, mint atyja. Természetesen erősen kérdéses, mennyiben adhatunk hitelt Schedius visszaemlékezésének, hisz nem tudható, nem retorikus fordulatról van-e szó csupán. Gálos mindenesetre – Abafi egy szabadkőműves-jegyzőkönyvre hivatkozó adata nyomán – egyértelműen apja halála utánra teszi Kármán elhunytát¹²⁸. Logikailag – és hipotetikusan – két lehetőség kínálkozik ennek eldöntésére: egyrészt mivel Szilassy József idézett leveléből tudjuk, hogy a temetési actio vállalására Szőke Ferenc rimaszombati lelkész kívánták felkérni¹²⁹, az id. Kármán József felett elhangzott temetési prédikációt Szőke hagyatékában kellene (lehetne) keresni, másrészt pedig a Nógrád megyei közgyűlések jegyzőkönyvét és iratanyagát fésülhetjük át. Újabb adatok felbukkanása innen remélhető. Mert egyébként – összegezve a szakirodalom idevágó véleményeit – teljes a bizonytalanság. Kármán feltehetőleg szü-

¹²⁷ MTAK Kt Történel. 2-r. 11. sz. |Kármán József életére és műveire vonatkozó. Toldy Ferencz jegyzetei és gyűjtése|; a szöveg nyomtatásban megjelent: SZILÁGYI Márton, 1996., 144.

¹²⁸ GÁLOS, 1954., 129.

¹²⁹ „Tisztességesen leendő eltakarításáról máj Napon itten tartandó Gyűlésben Fog tetetni Rendelés, és Kétség Kívül Tisztelendő Senior és G[ene]r[alis] Notarius Szőke Ferencz R[ima]Szombati első Predicator Úr megkerestetni az Actio Felvállalása végett;...” Szilassy József levele II. Ráday Gedeonhoz (Losonc, 1795. ápr. 5.); Ráday Gyűjtemény. Ráday család levéltára (C 64). Egyházi és iskolai iratok. 1865.

lővárosában, Losoncon halt meg – láttuk, Schedius is ezt állította a már idézett feljegyzésében. Van azonban arra is egy feltételezés, hogy Pesten érte utol a halál és itt is temették el¹³⁰. A legújabb irodalmi lexikonban is megtalálható 1795. június 3-i dátumnak¹³¹ azonban aligha hihetünk. Hiszen – ahogyan ezt láttuk – Baráth Ferenc a múlt század végén, Kármán akkor 82 éves unokahúgának emlékezetére hagyatkozva, családi legenda-ként közölte azt, hogy az író két héttel Martinovicsék kivégzése után halt meg; az így kiszámított dátum azonban a legmértéktartóbb módon is legfőljebb bizonytalannak tekinthető¹³². Ilyenformán még az sem zárható ki egyelőre, hogy az író 1796-ban halt csak meg. Azt sem tudjuk, hol nyugszik pontosan: ezt a millenniumi losonci emlékünnepe tette markánsan láthatóvá.

¹³⁰ L. GÁLOS, 1954., 133.

¹³¹ Vö. ÚMIL 970–971. A szócikk szerzője WÉBER Antal.

¹³² BARÁTH, 1884., 215–216.

PAJOR GÁSPÁR: AMI TUDHATÓ ÉS AMI NEM

Pajor Gáspár a Toldyt követő irodalomtörténeti tradíció számára olyannyira nem volt fontos, hogy – noha szerkesztői szerepét már maga Toldy is említette – életrajzát először és utoljára 1880-ban kísérelte meg rekonstruálni Bodnár Zsigmond, összesen kétlapnyi terjedelemben¹. Az alábbiakban Pajor jól – Kármánéhoz képest sokkal gazdagabban – dokumentálható életpályájának első vázlatát próbálom fölrajzolni, annak reményében, hogy a későbbi kutatások még jelentősen árnyalhatják a képet².

Születési dátumát nem ismerjük pontosan, a fölötte elmondott halotti beszédből kikövetkeztethetően azonban 1766-ban vagy 1767-ben³ születhetett; a Gömör megyei Királyiban látta meg a napvilágot⁴. Az kétségtelen, hogy református vallású, gömöri nemes családból származott⁵. A család aligha tartozott

¹ Életrajzára gyakorlatilag az egyetlen kísérlet: BODNÁR, 1880., 13–14.; ezt jelentősen Szinnyei sem bővítette: SZINNYEI J., X., 101.

² Itt köszönöm meg Kerényi Ferencnek, hogy a Pest megyei levéltárban végzett kutatásokban segítségemre volt, saját kutatási eredményeinek és fontos jelzeteknek az átengedésével is; hálával tartozom a levéltár dolgozóinak, különösen Rádyné Rácz Katalinnak, hogy a munka során lekötelező szívélyességgel támogattak.

³ A később még többször kiaknázandó búcsúztatót Dobos János tartotta, a címe: *Tóthlipcsei Pajor Gáspár orvos és törvénytudor felett. Máj. 29. 1840. Szt.-Endrén*. Ebben hetvennégy évesnek nevezi: DOBOS, 1885–1886., IV. 184.

⁴ Ezt már közölte: HÓGYES, 1896., 227.

⁵ Ezt a később emlegetett bizonyítványai és tanúsítványai egyöntetűen állítják; Mályuszné Császár Edit tehát téved, amikor Pajort Borsod megyeinek minősíti; MÁLYUSZNÉ (kiad.), 1985., 126.

a megye jelentős nemesi familiái közé: a Gömör megyei nemességet bemutató összefoglalás a nevet nem is tartalmazza⁶. Nagy Iván genealógiai munkájából azonban tájékozódhatunk a család történetéről; jellemző módon egyébként Nagy „családi közlés szerint” ismeri a családfát – Pajor Gáspár leszármazottainak már érdeke fűződhetett ahhoz, hogy a család nemességének eredete ne maradjon homályban. Eszerint a Pajor család németországi eredetű, magyar nemességét I. Lipót Pozsonyban, 1659. szeptember 10-én kibocsátott, címeres nemeslevele bizonyítja, amelyet Pajor Györgynek állítottak ki. Mivel ebben az okmányban szó esik György apjáról is, aki kapitányként a Báthori István segítségére küldött csapatokban szolgált, feltehető, hogy a család megnevesítése a XVII. századi, katonai sikerekre alapozott feleremelkedések egyik esetének tekinthető. A család XVIII. századi állapotáról, esetleges birtokaikról kevés adatunk van. Hont vármegyének az az 1803-as tanúsítványa, amelyben Pajor Gáspár kérésére igazolta a nemességét, azt tartalmazza: Gáspár nagypapa, Mátyás, valamint annak két testvére, Pál és László a Hont megyei Nyéken voltak birtokosok. Mátyás fia, Gáspár került el Gömörbe; azt pedig, hogy a kérelmező Pajor Gáspár az ő fia, a nagypapa, Mátyás és annak testvére, Pál igazolta⁷. Pajor Gáspár közvetlen családi hátteréről annak a tanúsítványnak alapján is tájékozódhatunk, amely a később még ismertető 1799-es Pest megyei vizsgálat alkalmával keletkezett: ekkor Gömör megye első alispánja, Szatmári Király Miklós igazolta Pajor nemességét. Innen azt tudhatjuk meg, hogy ő apja nevét kapta, édesanyját pedig Bárczay Borbálának hívták. Az irat tartalmazza a lakóhely nevét (Király, azaz Királyi), és azt, hogy Pajor szerepel az inszurrekcionális összeírásban⁸. Mindazonáltal Pajor szüleinek

⁶ FORGON, 1909.

⁷ Hont vármegye tanúsítványát eredetiben és másolatban (Kemence, 1803. júl. 5.); PmL PPSVM IV/3-c 1804: 406. 3. kűtfő; a család eredetére vonatkozó itteni adatok tökéletesen megfelelnek a Nagy Iván közölte leszármazásnak.

⁸ Az irat 1798. nov. 25-én, Bején kelt: „Infrascriptus praesentibus notum facio, quibus expedit Universis, quod Perillustris ac Generosus Dominus Caspar Pajor de Toth-Liptse in hoc Comitatu Gömöriensi, e Nobilibus, et Posses-

kiléte és körülményei egyelőre nem deríthetők ki teljesen megnyugtatóan. Különösen az anya személye látszik bizonytalannak. Nagy Iván a családnevet Bárczyként adja meg – annyiban logikusan, hogy a Bárczy család alapvetően gömöri familia, így ez Pajor Gáspár származási helyével teljesen összhangban lenne⁹. Csakhogy az előbb idézett egykorú tanúsítványban az anya vezetékneve Bárczayként olvasható, s ez önmagában is elég súlyos ellenérv lenne; arról nem is szólva, hogy a Bárczy családról szóló családtörténeti szócikkek sem tudnak olyan személyről, akit Pajor Gáspár anyjával azonosítani lehetne. A Bárczay névvel is vannak azonban gondok. A Bárczay család abaúji, s bár itt rendelkezünk részletes családfával, itt sem találhatjuk meg a kronológiailag szóba jöhető Borbálát: számos leánygyermek viselte ugyan ezt a keresztnévet, ám ezek vagy kizárhatók az idő- és nemzedékrend miatt, vagy pedig azért nem jöhetnek szóba, mert pontosan ismerjük a férj nevét¹⁰; az egyetlen Borbála, aki egyik ok miatt sem esik ki, az Bárczay Farkas leánya és György testvére; róla azonban a családfa semmit sem tartalmaz¹¹. A kérdés meglehetősen rejtélyesnek látszik; talán eljövendő kutatások segíthetnek még a tisztázásban. Nem teljesen világos azonban a másik ág sem: az 1754–55. évi országos nemesi összeírás ugyanis Gömörben egyáltalán nem, csak Barsban, Hontban, Komáromban és Nyitrában tartalmaz Pajorokat, nem tudni, mikor és miért került Pajor apja Gömör megyébe¹². Pajor Gáspár életstratégiája – különösen a Pest vármegyében orvosként történő letelepedés – azt mutatja, hogy nem nagyon lehetett olyan családi bir-

tionatis Parentibus Perillustri quippe ac Generoso condam Domino Caspare Pajor, et Nobili Domina Barbara Bártzay de Eadem actu etiam in vivis existente, et in gremiali Possessione Király residente ortum trahat, atque Statuto Equite proximae etiam Insurrectioni Regnicolari interfuerit.” PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1723. 3. kútfő.

⁹ NAGY I., 1862., 9–12. A Bárczy-család gömöri mivoltára I. KEMPELEN B., I. 405. sk.

¹⁰ Ilyen például „Szigeti Szerentsy” Ferenc felesége, „Bártzay Bártzay” Borbála, akinek – immár özvegységére utalva – Molnár Borbála ajánlott verseskötetet 1794-ben: MOLNÁR B., 1794., számozatlan lap.

¹¹ KEMPELEN B., I. 401. skk.; CSOMA, 1897., 77–83.

¹² ILLÉSY (kiad.), 1902., 14., 49., 53., 72.

tok, amelyre érdemes lett volna visszatérni; figyelemre méltó, hogy a tanúsítvány sem beszél birtokokról. Az insurrekcionális összeírásban való részvétel pedig önmagában szintén nem jelenti az önálló birtoktest meglétét¹³. Ezt a következtetést erősíti, hogy a szülőhelyként szereplő Királyiról szólva, a Gömör megye településeit feldolgozó Ila Bálint nem említi a falu birtokosai közt a Pajor családot, utal viszont arra, hogy a helységben taksás és armalista nemesek élnek¹⁴. A család talán ezek egyike lehetett. Többet egyelőre aligha lehet megkockáztatni.

Pajor Gáspár életéről és iskoláztatásáról is első adatunk az, hogy 1787–88-ban Pesten elkezdte a jogi tanulmányokat. Az 1799-es vizsgálat során két tanúsítványt is bemutatott Pajor: az egyik még 1791. augusztus 25-ről való és az akkori dékán, Nitray Gábor írta alá; ez az irat nyilván közvetlenül a tanulmányok lezárulta után keletkezett. A másik már feltehetőleg a vizsgálat miatt kért igazolás: ez 1798. december 12-én kelt, és Markovics Mátyás dékán szignálta¹⁵. Pajor jogi tanulmányairól egyébként a személynői iratok között fennmaradt bizonyítványai is tanúskodnak: a jogi kar négy professzora (Demjén Antal, Markovics Mátyás Antal, Nitray Gábor, Stur József) 1790. május 4-i dátummal igazolta, hogy óráikat Pajor látogatta: Markovicsnál az egyházjogot, Sturnál római jogot, Nitraynál a hazai jogot, Demjénél a természetjogot hallgatta¹⁶. Ez egyébként megfelelt az első három év tananyagának¹⁷. A bizonyítványok lelőhelye (*Testimoniales Juratorum*) azt is kétségtelenné teszi, hogy Pajor 1790-ben jelentkezett ügyvédi vizsgára, azonban azt nem tette le: a

¹³ Ezt – a Zala megyei forrásanyag alapján – részletesen bemutatta Vörös Károly: VÖRÖS K., 1990.

¹⁴ Ila, 1944., 497–500.

¹⁵ PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1723. 3. kútfő; megjegyzendő, hogy ezt a két tanúsítványmásolatot 1799. febr. 1-jei dátummal hitelesítette Kristóffy László, a Királyi Tábla esküdt jegyzője – tehát az 1791-es bizonyítványt is. Korábban nyilván nem volt erre szüksége Pajornak.

¹⁶ OL Személynői levéltár O 77 (Testimoniales juratorum) 4. csomó. 1790. 96. f.– 99. f. Az iratok megtalálásában és az Országos Levéltár anyagában való tájékozódásban Pajkossy Gábor és Völgyesi Orsolya volt a segítségemre.

¹⁷ Az 1784. augusztus 12-én kelt helytartótanácsi rendelet meghatározta tanmenetet l. ECKHART, 1936., 160.

sikeresen vizsgázók ugyanis visszakapták bizonyítványukat¹⁸. Nyilván emiatt kellett később új bizonyítványokat kérnie az egyetemről, s ezek maradtak fenn aztán a Pest vármegyei iratanyagban. Egy 1790. május 5-i keltezésű lista egyébként, amely az Aczél István ítélőmester mellé beosztott jurátusok nevét tartalmazza, Pajort valóban harmadévesnek nevezi („In 3um Annum Jurista”)¹⁹. Egy ugyanebben az iratanyagban található, 1791. szeptember 12-i dátumú, hasonló funkciójú névsoron már negyedéves hallgatónak szerepel²⁰. Pajor és Kármán kapcsolata tehát nyilván a közös egyetemi évekre megy vissza: mindketten egy időben voltak joghallgatók, még ha évfolyamtlársak nem is, hiszen Kármán korábban (1785-ben) kezdte el tanulmányait²¹. Pajor tanulmányai eredményéről azonban a Nitray Gábortól származó, 1791. augusztus 25-i bizonyítványból tájékozódhatunk részletesebben: eszerint Pajor minden tárgyból elsőrendű volt.²²

¹⁸ Az iratok ugyanis az 1790-es évkörmél találhatóak. Vö. VARGA E.–VERES, 1989., 221–222.

¹⁹ „Consignatio. Instantium ad Latus Magnifici Domini Consilarii et Protonotarii Stephani Aczél adjurandi volentum.” OL Személynöki levéltár O 80. 1. csomó 4. folió. Aczél István egyébként szabadkőműves volt, ugyanabban a páholyban (a budai „Első ártatlanság”), ahová Berzeviczy Gergely is tartozott: BALÁZS, 1967., 141., 160., 201.

²⁰ „Nominata ad Latus Domini Magnifici Consilarii et Protonotarii Stephani Atzél adjurandorum” OL Személynöki levéltár O 80. 1. csomó. 31. folió.

²¹ Bodnár Kármán egyetemi tanulmányairól legkorábban az 1785/86-os tanévből hoz adatot: BODNÁR, 1880., 8.

²² „Decanus & Facultas Juridica

Testamur Dominum Casparum Pajor, Nobilem Hungarum, ex Comitatu Gömöriensi oriundum, in Regia Scientiarum Universitate Hungarica, Disciplinis Iuridicis, per quadriennium eam impendisse operam, ut Ex Iure Naturali Primam,

– Iure publico Universali & Gentium Primam,

– Iure Civili Romano Primam,

– Iure Criminali Primam,

– Iure Hungarico Primam,

– Iure Ecclesiastico Primam,

– Statistica Primam,

– Scientiis Politico Cameralibus, & Stylo Curiali Primam Classem retulerit.

Quod vero mores attinet, eos constanter probos, ac Legibus Academicis conformes presetulit. In quorum fidem eas eidem Testes Literas dedimus.”

PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1723. 3. kútfő.

Egy ugyanebben az állagban található magyar nyelvű levél talán Pajor patváriájáról tanúskodik; a levélíró ugyanis Muslay Antal, aki feltehetőleg azonos Nógrád megye első alispánjával²³; megjegyzendő egyébként, hogy neki szoros Pest vármegyei kapcsolatai voltak: ő Muslay Ignác egykori pesti alispán fia, testvére, István az 1780-as években pedig ugyanitt megyei alügyész²⁴. A levélben arról van szó – sajnos, meglehetősen homályosan –, hogy a kért testimonialist Muslay szívesen megadná, csak nem emlékszik arra, mikor volt mellette Pajor²⁵. Ha feltevésem helyes, és a levél valóban a vármegyei jogi gyakorlat bizonyítéka, akkor mindenképpen feltűnő, hogy ennek színhelye Nógrád, Kármán megyéje. Ebben az esetben a patvária helyszínét a Kármánnal való ismeretség, közvetve pedig az idősebb Kármán József vármegyei viszonyai is meghatározhatták, bár Pest és Nógrád sokágú kapcsolatrendszerét ismerve, ettől függetlenül is létrejöhetett a kapcsolat. Ismétlem: mindez akkor érvényes, ha a levélíró Muslay valóban azonos az alispánnal.

Mindazonáltal Pajor az 1788/89-es tanévben beiratkozott az egyetem orvosi karára is. Az 1799-es vizsgálati anyaghoz mellékelve van egy olyan bizonyítvány, amely az első három év eredményeit tanúsítja – aláírója pedig nem más, mint a Kármán

²³ Vö. a Muslay család családfájával: NAGY I., 1860., 580–581.; Muslay Antal egyébként tagja volt a balassagyarmati szabadkőműves-páholynek, ahogyan ezt a Nagy Iván másolatában fennmaradt névsor alapján Belitzky János közölte: BELITZKY, 1974.

²⁴ HAJDU, 1984., 120.

²⁵ „Bizodalmas Nagy Jó Uram, Doctor Uram! Vévén az Úrnak hozzám bocsájtott Uri levelét, ohajtottam volna azonnal az kívánt Testimonialist érdemes jó Viseléséről meg küldeni, tsupán az hibázott, hogy már volta képen nem emlékezem azon idő számról, mellet tettzet az Urnak mellettem tölteni: Ez az Urnak jobban tudva lévén, mihelyt válaszát vehetem, kívánságát az Urnak közeleteni |sic!| el nem mulatom. Töbnyire ohajtván Pörének szerencsés kiemenetelét, Favoriban magamat ajánlom, Állandóan maradván Az Urnak Doctor Uramnak Rád 7a Januarii 1799. Igaz Tökélletes Szolgája Muslay Antal m.p.” A másolatot 1799. febr. 1-jén hitelesítette Kristóffy László. PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1723. 3. kűtfő. A levél tónusa nem sejteti a küldő és a címzett közötti jelentős rangkülönbséget. Ez azonban önmagában nem szól a Muslay alispánnal való azonosítás ellen; a számos lehetséges példa közül I. báró Vay Istvánnak a Péczeli Józsefhez intézett, 1791. aug. 22-i levelét, amely hasonló nyelvi formulákkal él: THIMÁR, 1997., 171.

kapcsán már emlegetett Rácz Sámuel dékán. Ez a bizonyítvány 1791. augusztus 29-én kelt, így azt kétséget kizáróan bizonyítja ugyan, hogy Pajor félévkihagyás nélkül, folyamatosan végezte a tanulmányokat²⁶; arról azonban már más helyről kell tájékozódunk, hogy 1791/92-ben befejezte a negyedévet is, s ezután az 1792/93-as évben két féléven át 100 forint ösztöndíjat is kapott²⁷. Orvossá viszont csak 1795/96-ban avatták²⁸. Mindez arra mutat, hogy Pajor – előbb kezdvén el a jogi kart – párhuzamosan végezte orvosi és jogi tanulmányait²⁹. Ez, tekintve hogy a jogi karon az első és másodéveseknek csak napi két órájuk volt, egyáltalán nem meglepő³⁰. Pajor 1790-ben jelentkezett ügyvédi vizs-

²⁶ „Infrascriptus testor, Dominum Casparum Pajor, in semestri secundo I-mi Anni Scholastici 1788/9

- a.) ex Historia Naturali in Classe Prima, quartum
- b.) – Praxi Botanica – – – primum
- c.) – Pharmacia – – – primum
- d.) – Pathologia Chyrurgica – – primum

II-di Scholastici 1789/90

- a.) ex Psysiologia in prima Classe secundum
- b.) – Operationibus Chyrurgis – primum

III-tii Scholastici 1790/91

- a.) ex Pathologia Generali Medica in Prima Classe primum
- b.) ex Materia Medica – – – primum esse.

Mores vero semper bonos presetulisse.” A másolatot 1799. febr. 1-jén hitelesítelte Kristóffy László. PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1723. 3. kútfő. Megjegyzendő, hogy a később hivatkozandó egyetemi klasszifikációval összevetve a Historia Naturali tárgyból szerzett jegy nem egyezik: míg itt quartum, addig ott quintum olvasható.

²⁷ SOTE Levéltár Ms. 1. 1/d kötet (Liber Classificationum ab Anno 1787/8. usq. 1795/6.); itt szeretném megköszönni a SOTE levéltárosának, Molnár Lászlónak a kutatáshoz nyújtott segítségét. Ezt az anyagot egyébként már Bodnár is fölhasználta: BODNÁR, 1880., 14.

²⁸ HÓGYES, 1896., 227.

²⁹ Erre utalt a halotti búcsúztató is: „Későbbben az érettebb ifjat magasabb eszmék foglalák maguknak, a jog és a természetten hívták őt igazságokat keresni, igazságokat a törvényben, igazságokat a természetben, mert a világot a természet törvényeivel egyezésbe hozni volt feladata mindegyik bölcsnek, kinek pályája az igazság temploma felé lön irányozva. Ő törvény- és orvostudor lett, mind a két mély tudományt embertársai javára szentelendő.” DOBOS, 1885–1886., IV. 189.

³⁰ A tanulmányi rendet l. KOVACHICH Márton György folyóiratában: Merkur von Ungarn 1786. I. Heft. 92–94.; vö. még ECKHART, 1936., 160.

gára is, ám ezt végül – nem tudni, miért – nem tette le; ezután pedig még egy évet biztosan eltöltött jurátusként, vizsgát azonban nem tett. Orvosi diplomáját is csak jóval a tanulmányok lezárása után szerezte meg. Feltűnő viszont, hogy éppen 1793-tól 1795-ig, amikor is 1793-ban Pesten megjelenik Mendelssohn-fordítása³¹, majd pedig megindul az *Uránia*, semmiféle dokumentálható, hivatalos tanulmányi elfoglaltsága sincs: meglehet, orvossá avatása is ezek miatt az irodalmi természetű munkái miatt késett 1795-ig. Vagyis Pajor 1794–95-ben, az *Uránia* működésének időszakában a még eldöntetlen lehetőségek állapotában volt: egyaránt lehetett volna belőle ügyvéd vagy orvos. Kérdéses, hogy választásában nem a törvénytudomány olyasféle szintetikus, egyszerre jogi és orvosi karaktere játszott-e szerepet, amelyet az előző fejezetben ismertetett alkalmi Kármán-vers Rácz Sámuel könyve láttán ünnepelet. A döntés 1795-re alakult ki Pajorban: ekkor választotta véglegesen az orvosi praxist³². A jogi tanulmányok szerepét mindazonáltal mutatja, hogy 1799-ben mennyire fontosnak tartotta a vármegyei vizsgálat alkalmával dokumentálni ezt a végzettségét is. Igaz, arra egyelőre nincs adat, hogy valóban működött volna törvénytudományi orvosként a későbbiek során. Az orvosi pálya választása azonban határozottan le is zárt egy szakaszt az életében, hiszen ettől kezdve irodalmi működésének semmi nyoma sincs. Későbbi életpályája a vármegyei-köznevelési életkeretekbe való betagozódást mutatja, azt az életstratégiát tehát, amelyet az ifjúkorukban – pesti egyetemű éveik alatt – literátori terveket is megvalósító fiatalemberek egyik jellegzetes lehetőségeként tarthatni számon a XVIII. század végén, a XIX. század elején³³.

³¹ MENDELSSOHN, 1793. A cenzúráztatás körüli bonyodalmakról először: BODNÁR, 1880., 15.

³² Erre céloznak a temetési búcsúztató alábbi sorai: „Későbbben megválva Thémisztől, megválva az ember alapította igazságoktól, úgy tetszik a természet keblére borult, hogy annak mély titkait megértvén, mint orvos embereket boldogítson.” DOBOS, 1885–1886., IV. 189.

³³ Későbbi párhuzamra utalva: ugyanezt a sorsot éli végig Horvát István ifjúkori barátja, Ferenczy János is, aki – végzett jogászként – a magánszolgálatot választja megélhetésül; erről kettejük levelezése folyamatában is kiváló képet ad: HORVÁT-FERENCZY, 1990.

Pajor irodalmi szerepe, illetve ennek recepciója – paradox módon – jobb helyzetben volt, mint Kármáné: Pajornak ugyanis megjelent egy önálló bibliográfiai tételnek számító fordítása³⁴, így írói mivolta soha nem volt kérdéses. Pajor írói szerepét nemcsak az bizonyítja, hogy a kortársak ismerték a nevét mint Mendelssohn-fordítót (pl. Sándor István 1802-ben³⁵): a könyv cenzúráztatásának iratanyaga egyértelműen bizonyítja, hogy az átültetés Pajor munkája³⁶. A fordítás fontos állomása a magyarországi Mendelssohn-recepciónak, még ha nem is ez az első átültetés a német filozófus műveiből³⁷. Az először 1767-ben megjelent *Phädon* átültetése azért is igen lényeges tett, mert így egyrészt Mendelssohnnek az egyik legnagyobb európai sikert elérő műve vált magyarul olvashatóvá, másrészt pedig Pajor fordítása éppen azt a német filozófiai munkát tüntette ki figyelmével, amely a lélek halhatatlanságának bölcséleti érveit a legmagasabb színvonalon fogalmazta meg³⁸ – a korabeli magyar irodalom pedig erre a kérdésfeltevésre egyébként is fogékonynak mutatkozott, elegendő itt talán csak utalni Horváth Ádám és Kazinczy levelekben lezajló vitájára vagy Csokonai *Halotti versek*jének tárgyválasztására³⁹.

Pajor fordítói teljesítményének felmérésekor fontos azonban hangsúlyozni, hogy semmi nem támasztja alá Gálos Rezső állítását, miszerint Pajor lenne a fordítója egy Wieland-kötetnek is⁴⁰.

³⁴ A megjelenésről hírt adott: *Tóldalék A Magyar Hírmondónak, Mart. 14-dik napján, 1794-ben költt árkusához.* 373.

³⁵ „Ou ti. Pesten – Sz. M.l. Fédon, vagyis a' Lélek Halhatatlanságáról való három Beszélgetések. 8. Ir. *Mendelssohn* Mózsés (for. Pajor Gáspár)”, SÁNDOR, 1802., 201.

³⁶ Az iratanyagra – a jelzet megadásával – utalt: GÁLOS, 1951., 274., 408.; a cenzúráztatás körülményeire korábban már tömören kitért: BODNÁR, 1880., 14–15.

³⁷ Mendelssohn magyarországi recepciójáról igen részletes, adatolt áttekintés: ZSOLDOS, 1934., 12–30.

³⁸ Erről I. Leo Straussnak a kritikai kiadás elé írt előszavát: MENDELSSOHN, 1972., XIII–XXXIII.

³⁹ A lélek halhatatlansága körüli, egykorú vitákról (igaz, Pajorra vagy Csokonaira való kitérés nélkül): PÁL, 1989., 217–222.

⁴⁰ GÁLOS, 1954., 58., ill. 180.; Gálos ezen megjegyzése egyébként nyilván Bodnár Zsigmondra megy vissza, aki ezt már – érvek nélkül – 1880-ban megpendítette: BODNÁR, 1880., 15.

A Gálostól emlegetett Wieland-könyv (*Araspes és Pánthéa*) 1794-ben, Kolozsvárott jelent meg, névtelenül, pontosabban P**** betűjeggyel. Pajor neve egyébként – leszámítva Bodnár megjegyzését⁴¹ – sehol sem merült föl a szakirodalomban⁴². Gálos az állítás mellett nem is érvel, valószínűsíteni sem igyekszik. Ellenmond azonban Pajor fordítói mivoltának már a megjelenés helyszíne is: nem világos, miért merülne föl egy kolozsvári kiadvány esetében a származása és addigi életének színterei alapján semmiféle erdélyi kapcsolatot nem mutató személy neve⁴³. A Wieland-fordítást jelölő betűjegyet pedig Pajor soha nem használta: a Mendelssohn-kötet „egy Hazafi” megjelöléssel jelent meg, az Urániában pedig csak a P.r., illetve a P...r aláírást találhatjuk meg. Feltételezhető életművéből tehát ez a kötet bizvást kizárható.

A Mendelssohn-fordítás cenzúraanyaga⁴⁴ arról tanúskodik, hogy a megjelenés csak bizonyos módosítások után volt lehetséges. A fennmaradt iratok közül időrendben az első Pajor 1793. július 27-i beadványa, amelyben a fordítás bizonyos részeinek törlése ellen nyújt be kérelmet – ebből egyértelműen következik, hogy a fordítás kéziratát már korábban benyújtották a cenzúrához, hiszen Pajor itt éppen a korábbi döntést kifogásolja. A beadványhoz a fordító több mellékletet is benyújt (ezek nincsenek meg): először is a magyar fordítás kifogásolt mondatait, amelyek – szerinte – hűségeselek az eredetihez; mellékeli továbbá a Bécsben napvilágot látott latin verzió és a német eredeti vonatkozó helyeit is. Mindemellett azzal is érvel, hogy amennyiben a magyar fordítás csonkán jelenik meg, a nyomtatás költsé-

⁴¹ BODNÁR, 1880., 15.

⁴² Vö. PÉTRIK, *Bibl. Hung.* Vol. III/2. 847.; CSÁSZÁR, 1941., 154–155.; HEINRICH, 1900., 556.

⁴³ Ez még akkor is valószínűtlen, ha tudjuk, hogy az Urániát kiadó Gottlieb és a Wieland-kötetet publikáló Hochmeister 1795-ben – tehát később – már terjesztették egymás könyveit: „A’ melly Könyvek *Hochmeister* Erdélyi Könyvnyomatónál találatnak, találatni fognak azok ezután, a jövő nyártól kezdve, Marmarossi Úrnál is, és ellenben az ezen Typographusnál ki jött munkák találatni fognak Hochmeister-nál is.” *Tóldalék A’ Magyar Hírmondónak Mártzius 20-dik napján, 1795-ben köllt árkusához.* 399–400.

⁴⁴ OL Helytartótanácsi levéltár (C 60). Dep. Rev. Libr. 85. csomó.

gei talán nem is térülnek meg; valamint utal arra, hogy az eredeti szöveg is igen sok kézben forog. Erre a beadványra reagál aztán a budai cenzor, Rietaller Mátyás részletes, 1793. augusztus 16-i véleménye. Innen tudhatjuk meg, melyik az a két egység, amelyet a cenzor kifogásolt. Rietaller csak a fordítás mondatainak első felét idézi magyarul, ez alapján is azonosítható azonban, miről is van szó. Annál inkább, mert mellékletként a vélemény mellett megvan – hiteles másolatban – a teljes, inkriminált szöveg is. Minden bizonnyal azonban ezek nem az eredetileg kifogásolt mondatok, hiszen a másolat készítésének dátuma csak 1793. szeptember 5-e; másrészt ez a szöveg – egy szó-cserét leszámítva – teljesen megegyezik a végül is megjelent *Fédon*-fordítással; harmadrészt pedig az egyik, Rietaller idézte mondatlörredék hangsúlyosan eltér az itt olvashatótól (a cenzori véleményben: „Ha a’ szabados Uralkodás hazádat romlással fenyegeti”; a mellékletben: „Ha az erőszakos és kegyetlen Uralkodás (:Tyrannis:) Házadat romlással fenyegeti”). Az látszik tehát valószínűnek, hogy a melléklet a kifogások után módosított, utólag benyújtott szöveget tartalmazza – s így csak következtetni tudunk arra, mi is állhatott az eredetileg cenzúra alá bocsátott verzióban⁴⁵.

A Rietallertől először kifogásolt rész mindössze egy mondat; a megjelent változatban így olvasható: „Erről meg-lévén győzelve, leg-kissebb félelmed sem lehet, hogy a’ Mindenható téged örök kinra hívott-vólna, és hogy akár ártatlan légy, akár vétkes tenéked örökké nyomorúlnak kell lenned.”⁴⁶ A cenzor az isteni

⁴⁵ Ezen a ponton tehát nem értek egyet Bodnár Zsigmonddal, aki szerint a cenzor volt az, aki „a könyv illető helyeit hiteles másolatban mellékelte aug. 16-iki hosszú válaszához”: BODNÁR, 1880., 15. Megjegyzendő egyébként, hogy a Rietallertől kifogásolt mindkét rész a Mendelssohn-mű harmadik egységéből származik, onnan tehát, amely a leginkább elrugaszkodik az alapul vett Platón-dialógustól. Ennek általánosabb kérdéseire l. REICHMANN, 1940., 14., 36–47.

⁴⁶ MENDELSSOHN, 1793., 201.; az eredetiben ez kérdőmondat: „In dieser festen Ueberzeugung kann dir niemals die mindeste Furcht anwandeln, daß der Allerhöchste dich zur ewigen Qual berufen, und schuldig oder unschuldig, unaufhörlich würde elend seyn lassen?” MENDELSSOHN, 1972., 102.

örök büntetés tagadását nem tudta elfogadni⁴⁷, érvei alapvetően teológiai és morális karakterűek voltak: a judaizmus maradványának és a deizmus felé mutató gondolatnak minősítette azt a részletet. A másik, ennél hosszabb részlet ellen azonban már más természetű, elsősorban politikai aggályok merültek föl. Ez látszik megragadhatónak abban a – már idézett – eltérésben, amely a Rietallertől kifogásolt és a végül is megjelent mondatkezdetek között figyelhető meg: az uralkodás „szabadosságának” az emlegetése miatti aggodalom jól beilleszthető abba a folyamatba, amely során 1793-ban, a megyék ellenállásának következtében politikailag igen feszültté vált az udvar és a rendek közötti viszony. A módosítás végül is egy másik ponton is enyhítette a rendi ellenállás frazeológiájával harmonizáló szóhasználatot: az eredeti változatban – legalábbis a Rietaller idézte mondattörredék tanúsága szerint – „hazádat” fenyegeti romlás, a kinyomtatott szövegben azonban „Házadat”. Megjegyzendő egyébként, hogy Mendelssohn könyvében a „Vaterlande” szó szerepel ezen a helyen, tehát az első változat tekinthető hű átültetésnek⁴⁸.

Rietaller végső véleménye szerint a kifogásolt két részt vagy ki kellene hagyni, vagy módosítani⁴⁹. Érdekes módon egyébként a cenzor ezen a ponton céloz a metafizika kifejezésére szolgáló magyar szókincs hiányaira mint a fordítás nehézségére – ez pedig olyan nehézségnek látszik, amelyet az Uránia egyes fordításai kapcsán részletesen lehetett demonstrálni. A végső döntés alap-

⁴⁷ „Priores illa propositiones [...] aeternitatem poenarum sufferunt, qua sublata suffertur basis & fundamentum moralitatis, agentur simulata porta ad quamvis veritatem clare revelatam in dubium revocandum & in rebus fidei dubitandi libido induritur.”

⁴⁸ Az eredeti szöveg első félmondata így hangzik: „Drohet die Tyranny deinem Vaterlande den Untergang...”; jól látszik tehát, hogy a „Tyranny” szó szinonimájának végső kialakítása szintén leleményességre mutat, bár itt közel sincs oly mérvű elrugaszkodás a német változattól, mint az előző esetben. A német eredeti: MENDELSSOHN, 1972., 116–117.

⁴⁹ „Quibus ita stantibus Serenitati Vestrae Regiae Exseloque Consilio Regio dijudicandum humillime defero, utrum recte factum sit, quod toties mentionatae propositiones e Versione Casparis Pajor deletae sint, vel eidem Supplicanti integrum relinqui debeat, ut versionem suam alioquin ob defectu vel ignorantiam technicorum vocabulorum metaphysicorum satis terminis propriis laborantem sine restrictione censurae typis mandare possit.”

vetően megegyezett Rietaller állásfoglalásával: a fordítást módosítás után tartotta megjelentethetőnek.

A Mendelssohn-fordítás különös szerepet kapott az 1790-es évek rendi ellenállásában is – minden bizonnyal azok miatt a részei miatt, amelyet Rietaller is kifogásolt. Sejthetőleg ugyanis a fordítás megcsonkítása ellen tiltakozó Bihar vármegye is a politikai áthallásokkal értelmezhető részleteket vehette – kimondatlanul – védelmébe, hiszen ezek feltűnően egybecsengtek ekkori állásfoglalásaik érvrendszerével.

A kormányzat ugyanis 1793-ban több rendelettel igyekezett a cenzúra szigorítását elérni; ennek a folyamatnak a sorába illeszkedett bele az 1793. június 25-re keltezett rendelet is, amely királyi jognak nyilvánította a könyvnyomdák engedélyezését és a könyvvizsgálatot is. Ez ellen számos megye feliratban tiltakozott, hivatkozva az 1791: 15. tc.-re, amely szerint a magyar országgyűlés bizottságot küld ki a kérdés rendezésének kidolgozására; márpedig e szerint a törvény szerint nyilvánvalóan a diéta jogkörébe tartozik a cenzúra kérdése is. A Helytartótanácsához intézett megyei feliratok között ott van Bihar vármegyéé is⁵⁰; ebben pedig említik a *Phädon* magyar fordítását is, pontosabban azt, hogy a cenzúra ennek a filozófiai munkának a magyar szövegébe is belenyúlt. Ennek a jelenségnek a magyarázatát Benda Kálmán kutatásai alapján lehet elvégezni⁵¹. Az 1793. szeptember 30-án, Bihardiószegen tartott megyegyűlésről fennmaradt ugyanis egy névtelen tudósítás, amelyet Benda Óz Pál hagyatékából közölt, s amelynek szerzőjét – megítélésem szerint megalapozottan – Kazinczy Ferencben látja. Ebből a főljegyzésből pontosabban nyomon követhetjük, hogyan bukkant föl a Mendelssohn-fordítás a vita menetében.

⁵⁰ Bihar nyomtatott feliratát már 1797-ben közölte a Magyarországról szóló útleírásában Robert Townson: TOWNSON, 1797., 333–339.; erről a publikációról Benda egyébként nem emlékezik meg. Utal viszont rá Zsoldos Jenő: ZSOLDOS, 1934., 19. skk. Townson útleírására l. GYÖRFFY, 1991., 31–32.; magyar recepciójára pedig: FEST, 1917., 26–27. Townson magyar kapcsolataira l. még BALÁZS, 1967., 180.

⁵¹ Az eddigiekben is alapvetően az ő forráskiadására és magyarázó jegyzeteire támaszkodtam: BENDA (kiad.), 1952–1957., I. kötet. 928–956. Bihar főlirata: 948–953.

Az intimátumot a gyűlés második napján a megye főjegyzője, Kazinczy Dienes, Ferenc öccse terjesztette elő; s gyakorlatilag csak egyvalaki, Sauer nagyváradi prépost⁵² szólt ellene. Érveire ketten reagáltak: Kazinczy Ferenc és Bessenyei György. Sauer erre újra felelt, s ekkor következett az a mozzanat, amelynek során megemlítették a *Phädon*t is: „Kazinczi erre Barndt [?] [Benda jelölése – Sz. M.] szerint felelt, de Péchy csak hamar elő állott azzal a' hírrel, hogy most a' Mendelsohn Phaedonjából sokat kitörlött a censor. Erre Kazinczi Rietallert és Hübnert hozta elő Koppinak és Gabelhoffernek orációira nézve. Ezek közönséges indignatiót támasztottak 's el vala Sauernek különös voxá mellett közönséges megegyezés által végezve, hogy rescribáltasson.”⁵³ Vagyis Péchy Imre alispán hozta szóba a fordítást. A tudósítás azonban azt mutatja, hogy a példa megértéséhez szükséges volt Kazinczy párhuzamára is: azért célozhatott az id. Ráday Gedeon halálára megjelent két, latin nyelvű orációra, mert Koppi Károly művének a Rietaller általi meghúzása nyilván közismert volt⁵⁴. Az indignációt, amely elvezetett az intimátum elfogadásához, végül is ez támasztotta, s természetesen nem önmagában Mendelsohn megcsonkításának emlegetése. Mindazonáltal ennek a néhány sornak több egyéb tanulsága is lehet. A magyar *Fédon* meghúzásáról magából a könyvből nem lehetett értesülni; annál is inkább, mert ekkor

⁵² Sauer Kajetánra I. BENDA (kiad.), 1952–1957., I. 222.; feltehetőleg ugyancsak rá vonatkozik PAVERCSIK Ilona adata, hogy ti. 1778-ban Rousseau *Ouvres-t* vásárolt a pesti Weingand-Köpl-féle könyvkereskedő cégnél: PAVERCSIK, 1996., 83.

⁵³ BENDA (kiad.), 1952–1957., I. kötet 948–949.

⁵⁴ Vö. BENDA (kiad.), 1952–1957., I. kötet 949., 779. Benda az előző helyen a Gabelhofferre tett utalást nem tudta értelmezni. Minden bizonnyal azonban a következő, 1792-ben, 16 lapnyi terjedelemben megjelent munkáról van itt szó: *Oratio piis manibus illustrissimi Comitis Gedeonis a Rádai ab Joanne Julio Gabelhofer Reg. scient. Univ. Hung. Bibl. Praes. dicata*. Erre enged következtetni, hogy az egykorú, 1795-ös recenzió is egymás mellé rendelte Koppinak és Gabelhoffernek a kinyomtatott orációját; l. MMerKBibl (Február) 19. Gabelhofer beszédének cenzúráztatásáról egyelőre nincs adatom. Megjegyzendő egyébként, hogy Ráday Gedeonról az egyik temetési beszédet éppen id. Kármán József mondta, de ez nem jelent meg nyomtatásban (vö. BJÓM II. 513–515.).

még a kötet meg sem jelent, a cenzúráztatás – ahogy láttuk – még folyamatban volt⁵⁵. Ráadásul maga a hír voltaképp pontatlan is: hiszen Rietaller mindössze két részlet ellen emelt kifogást, ezek pedig együttesen is alig tettek ki húsz sort; tehát arról, hogy „sokat kitörölt” volna a cenzor, aligha lehet beszélni. Adódik a következtetés: ehhez a hírhez csak olyasvalaki juthatott, akinek informális értesülései lehettek a fordítás cenzúráztatásáról – ebbe pedig természetesen a fordító személyének az ismerete is beleférhet. Talán nem túlzás, ha ezt a tájékozottságot nem – az egyébként szintén literátus⁵⁶ – Péchy alispánnak tulajdonítjuk, hanem a vitában hevesen és jó taktikai érzékkel résztvevő Kazinczynak, esetleg a Bihar vármegyében tiszteletbeli aljegyzőként működő, ám korábban a Helytartótanácsnál dolgozó s Péchyvel szoros kapcsolatban lévő Szentjóni Szabónak⁵⁷. Egyéb adatok híján természetesen aligha lehet eldönteni, ki ismerte ennyire alaposan a *Fédon* cenzúráztatásának körülményeit. Mindazonáltal fölsejlik itt egy olyan, újabb – természetesen vékony és hipotetikus – mellékszál, amely Szentjóni Szabót is bekapcsolhatja az Uránia körül kirajzolódó szellemi kapcsolatrendszerbe, megerősítve az elveszett Kármán-szomorújátékról korábban mondottakat.

Pajor Gáspárt mint az Uránia szerkesztőjét Kazinczy egyébként – egyéb megnyilatkozásaiban – nem tartotta számon: abban a két egykorú levelében, amelyben céloz a megjelenendő, illetve már megjelent folyóiratszámra, nem említi⁵⁸. Érdekes viszont, hogy 1808-ban, a *Tübingai pályaműben* a *Phädon*-fordi-

⁵⁵ A fordítás ajánlásának dátuma: „Költ Pesten, Karátson Havának 4. napján 1793. Esztendőbe.” – azaz december 4-én. MENDELSON, 1793., számozatlan lap.

⁵⁶ A Szilágyi Sámuel-féle *Henriade*-fordítást (1789) – az időközben elhunyt fordító helyett – Péchy Imre, akkor még bihari főjegyző és Fazekas István református lelkész fejezte be: ők ültették át a lapalji jegyzeteket. Erről I. VÖRÖS Imre kísérő tanulmányát: PÉCZELI, 1996., 29–30.

⁵⁷ Szentjóni és Péchy kapcsolatára l. BENDA (kiad.), 1952–1957., I. kötet 972.

⁵⁸ Kazinczy Kis Jánosnak (Regmec, Maj. 11dikén, 1794.) In: KazLev II. kötet. 363.; Kazinczy Kis Jánosnak („Bacchusznak Pataki hegyeiről, Octóbr. 6-dikán, 1794.”) In: KazLev., II. kötet. 384.

tást a magyar nyelv filozófiai alkalmasságára hozza fel bizonyítékként, igaz, a fordító nevének említése nélkül⁵⁹. Sándor István a *Magyar Könyvesházban* már 1802-ben rögzíti Pajor nevét szerkesztőként⁶⁰, s hasonlóképpen tesz Pápay Sámuel 1808-as irodalomtörténete is⁶¹. A Mendelssohn-fordítás kapcsán említette Pajort Almási Balogh Pál is, amikor 1835-ben áttekintette a magyarországi filozófiai műveltség történetét⁶². Nem feledkezik meg róla Kis János sem, aki még 1842-ben kezdte el írni emlékezéseit: ő is „Kármán’ és Pajor’ Urániájok”-ról beszél⁶³.

Az Uránia szerkesztésének időszakából fennmaradt, igen csekély számú levél mindegyike vagy Pajor és Kármán aláírással, vagy pedig az Uránia kiadói megjelöléssel van ellátva. A Festetics György grófhoz intézett levél aláírója Pajor és Kármán⁶⁴, mint ahogy a csak másolatban ismeretes, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasághoz, illetve Arankához szóló két misszilit is ők jegyzik⁶⁵; mindannyiszor Pajor neve áll elől. Az természetesen aligha dönthető el, mennyiben tekinthető közös fogalmazványnak ez a három levél⁶⁶. Az azonban bizonyos, hogy a Festeticsnek szóló levelet publikáló Kostyál István egyik, tartalmi szempontú érve kizárható. Kostyál ugyanis úgy véli: mivel a levélben szerepel a „Prókátorok vagyunk” kitétel, s ez a formula csakis Kármánra lehet érvényes, hiszen kettejük közül csakis ő volt ügyvéd, ez a szövegezés mint öntudatlan elszólás az ő

⁵⁹ „Aber besitzt sie [ti. a magyar nyelv – Sz. M.] poetischen Reichtum in grossem Maasse, wird sie nicht auch den philosophischen besitzen?” A lapalji jegyzet pedig ehhez: „Phädon und Kandidate sind gedruckt, wir erwähnen des letzteren bloss wegen der ontologischen Termine, die darin vorkommen.” KAZINCZY, 1808., 89.

⁶⁰ SÁNDOR, 1802., 207.

⁶¹ PÁPAY, 1808., 412–413.

⁶² *Philosophiai pályamunkák*, 1835., 68.

⁶³ KIS, 1846., 29.

⁶⁴ KOSTYÁL, 1961.

⁶⁵ A két levelet Vass József másolata alapján Toldy hagyatékából közölte: WALDAPFEL, 1933.

⁶⁶ A Festeticshez írott autográf levelet a közlő az MTA Kézirattárában őrzött kézírásokkal való összevetés után Kármán-kézírásnak minősítette: KOSTYÁL, 1961., 319. Az állítást az gyöngíti némileg, hogy Kostyálnak nem állt rendelkezésére Pajor kézírása.

szerzőségét bizonyítaná⁶⁷. Csakhogy a személynöki levéltárban fennmaradt igazolások alapján határozottan állítható: Pajor ekkor még joggal tekinthette magát reménybeli ügyvédnek, hiszen nem dőlt el, melyik egyetemi végzettségét fogja majd választani: az orvosit vagy a jogit. Ilyenformán a többes számú igei állítmány éppúgy vonatkozhatik rá is, mint az ekkor már valóban praktizáló Kármánra.

A Mendelssohn-fordítás ajánlása széki Teleki Józsefnek szólt, s ez a tény ismét a kötetnek és az Urániának az összefüggését teszi láthatóvá. Pajornak ugyan nem tudunk a Telekihez fűződő kapcsolatáról – bár a gróf mecénási tevékenysége, amelyre maga az ajánlás is céloz, annyira sokrétű, hogy abba akár ez is beleférne⁶⁸. Tudjuk azonban, hogy Teleki Józsefnek a Kármán családdal három nemzedékre visszamenőleg volt dokumentálható érintkezése. Teleki László, József apja ugyanis Ráday Esztert vette el feleségül – a Kármánok és a Rádayak kapcsolatáról a Kármán-életrajz kapcsán már esett szó –, s a fiát Losoncra adta gimnáziumba⁶⁹, Kármán András keze és igazgatása alá. Kármán András maga is oktatta Józsefet és két fivérét, sőt a konfirmációra is ő készítette fel őket. Teleki József aztán Kármán András két fiával, Andrással és az író apjával, Józseffel Bázelen találkozott és az utóbbival később is tartotta a kapcsolatot⁷⁰. Ezek után Teleki neve felbukkan az Uránia előfizetői névsorában is, egy Teleki grófné társaságában; sőt, a második számban csatlakozik hozzájuk két másik tagja is a családnak⁷¹. Pajor fordításá-

⁶⁷ „A levél nemcsak *Kármán József* fogalmazása, amiről árulkodik elszólása is: »Prókátorok vagyunk« – hiszen ő nagyon is jól tudja, hogy *Pajor Gáspár* szigorló orvos, hanem sajátkezű írása is.” KOSTYÁL, 1961., 319. Mulatságos ezzel összevetni Abafi Lajos egyik – ugyancsak téves – megjegyzését. Abafi az 1794-es, szabadkőműves-páholyba történő felvétel alkalmával így mutatja be Pajort: „Tótlipcei Pajor Gáspár, pesti ügyvéd [sic! – Sz. M.], a Kármán-féle folyóirat munkatársa...” ABAFI, 1993., 408.

⁶⁸ Teleki mecénási szerepéről l. CSANAK, 1983., 440–471.

⁶⁹ Ekkor a losonci gimnázium volt a Duna melléki és a dunántúli egyházkerület egyetlen teljes, hatosztályos gimnáziuma: BÍRÓ S.-SZILÁGYI I., 1940., 227.; vö. még MÉSZÁROS, 1988., 212–213.

⁷⁰ A Kármán család és Teleki József kapcsolatáról l. CSANAK, 1983., 16–17.

⁷¹ „Gróf Teleky Jó'sef Úr, ó Exja.” „Gróf Teleky Mihályné Assz. szül. Gróf Földvári Drusiána” Uránia, I. lapszám nélkül; „Mgs Gróf Teleki Domonkos

nak ajánlása tehát már a Kármánnal való kapcsolatnak a terméke lehet; ilyenformán pedig ezt a művet is a közös, rövidesen a folyóiratban megvalósuló koncepció részének tekinthetjük. Ezt erősíti az is, hogy a Mendelssohn-fordítás 1793-ban a pesti Patzkó-nyomdában látott napvilágot, az Uránia pedig 1794–95-ben annál a Gottliebénél, aki a Patzkó-nyomda művezetőjéből pontosan 1793-ban lett önálló váci nyomdatulajdonos⁷². Ez is arra mutat tehát – amint ezt a Kármánról szóló fejezetben hangsúlyoztam –, hogy a nyomda kiválasztásánál gyakorlati, alkalmassági szempontok játszottak szerepet, s magának a lapnak Váchoz egyébként semmi köze: mintha Gottlieb, önállósulván, egyszerűen csak magával vitte volna a folyóirat kiadását Vácra. Közvetve erre utal, hogy a cenzúráztatást a budai első cenzor végezte, s nem helyi cenzor. A váci nyomda kiválasztásának egy másik, lehetséges okát talán abban is láthatjuk, hogy Pest vármegye adószedőjének 1807–1809-re vonatkozó számadása szerint Vácott éltek Pajorok – s nem zárható ki, hogy Pajor Gáspár rokonságáról van itt szó⁷³. A lehetséges váci kapcsolatokhoz ez is hozzájárulhatott.

Pajor orvossá avatása után Szentendrén telepedik le. Orvosként a koronaváros szolgálatában állt: munkája elvégzéséért a közösségtől meghatározott összeget kapott, s ennek fejében ingyen kellett ellátnia feladatát, azaz elsősorban a szegényebbek gyógyítását⁷⁴. A Pest megyei letelepedés okát nem ismerjük. Egy feltevés azonban talán megkockáztatható: mivel a vármegyében

Úr ő Nsga.” „Mgs Gróf Teleki Mária Kisassz. ő Nsga.” Uránia, II. lapszám nélkül.

⁷² Vö. POGÁNY, 1959., 37.

⁷³ Az 1807:2 tc. alá eső megyei személyek nevét tartalmazó forrás, amelyre Kerényi Ferenc és Rádyné Rácz Katalin figyelmeztetett: PmL. IV. 23-b/2. 42. kötet. Ez Pest-Pilis-Solt vármegye adószedőjének 1807–1809-re vonatkozó, a hadiadó és a „nemzeti culturára” (azaz a Magyar Nemzeti Múzeum fundusára) tett megajánlásokat tartalmazza, a név mellett az illetőségi helyet és a befizetett összeget is. Vácott eszerint Pajor Jánost és Pajor Mátyást tartják számon.

⁷⁴ A szentendrei orvos 1780-as évekbeli státusáról és fizetéséről I. HAJDU, 1984., 148., 179., 236., 298. Az 1786-os – az urbáriumon alapuló – uralkodói rendelkezés alapján foglalja össze: DÓKA, 1981., 64–65.

birtokos volt a Bárczay család is – sőt, egyik tagjuk, Pál 1820-tól 1829-ig alispán is lett⁷⁵ –, Pajor választásában talán a rokonság közelsége és kapcsolatai is szerepet játszhattak; feltéve természetesen, hogy anyja valóban Bárczay lány volt, s feltéve, hogy a váci Pajorok szintén rokonok voltak.

Pajor első szentendrei éveiről és Lovcsánszky Ilonával megkötött házasságának furcsa körülményeiről a Pest vármegyei vizsgálat iratanyaga rajzol plasztikus képet.

1798-ban Pajort ugyanis feljelentette a vármegyénél a pesti Petrovits János⁷⁶. Petrovitsot – ahogyan ezt Lovcsánszky Mária eredetileg szerb nyelvű végakaratainak a feljelentéshez mellékelte latin fordítása bizonyítja – az elhunyt asszony nevezte meg lánya gondviselőjének⁷⁷. A vád meglehetősen sok mindent tartalmazott. Petrovits megvádolta Pajort káromlással (a Megváltó és Szűz Mária gyalázásával), pénzéhségét pedig úgy jellemezte, hogy „...audio praeterea eundem talia verbo effutivisse, quod ipse dummodo pecunias acquirere [?] possit, inmediate non solum Turca verum et Jacobinus fiet,...”; ez utóbbi kitétel futó említésként is célzatosan politikai élű vád volt, még ha Petrovits ezt nem erősítette is föl a továbbiakban⁷⁸. A feljelentés utalt arra, hogy Pajor botrányos könyv szerzője lenne („... qui caeteroquin iam qua scandalosi cujus piam libri Auctor antehac notatus erat...”). Kifejtetlen maradt ugyan, az irodalmi munkásság melyik részére céloz Petrovits, ám a cél itt nyilván elsősorban Pajor erkölcsi romlottságának jellemzése volt, egy korábbi tevékenységére történő utalással. Mindazonáltal sokatmondó, hogy Pajor írói munkássága – legalább a szóbeszéd szintjén – ismeretes volt annyira, hogy erre egy olyan személy is vádpontként hivat-

⁷⁵ KŐSZEGHI, 1899., 26.

⁷⁶ PmL PPSVM IV/3-c 1799; 381. 3. kűtfő

⁷⁷ A végakaratot egy – szerbből latinra fordított iratban, amelynek eredetije nincs mellékelve – hárman tanúsították. Az irat dátuma: 1798. nov. 24. Az aláírók: Joannes Battyán mp. Ecclesiae Annunciationis Parochus actualis; Stephanus Theodor Rádits mp.; Martha Joannis Plisits (ez utóbbiról megjegyzik: „Vidua scribere nescitur pono +”) PmL PPSVM IV/3-c. 1799; 381. 3. kűtfő.

⁷⁸ A jakobinusság vádjának 1795 utáni súlyára és az ekkor lefolytatott vizsgálatokra párhuzamként l. POÓR, 1988., 55–76.

kozhatott, akiról nem látszik feltételezhetőnek jelentősebb irodalmi tájékozottság. Ezen kívül Pajor főbűneként mégiscsak Lovcsánszky Ilona elcsábítása, házasság ígéréssel történő teherbe ejtése és megszöktetése kerül elő mint olyan cselekedetek, amelyek természetesen az anya által megnevezett kurátor és a rokonság akarata ellenére történtek. Petrovits ennek kapcsán céloz arra is, hogy Pajornak, aki orvosi segítség címén került az anya közelébe, köze lenne az asszony halálához; valamint arra is, hogy Pajort a leány elcsábításában anyagi érdekei vezették. Petrovits szövegéből egyértelműen kitűnik: a denúciálás hátterében a vagyon féltése húzódik meg. A vagyon kezelésével megbízott személy attól tart, olyan ember kezére jut a hagyaték, aki kívülálló, tehát nem abba az érdekközösségbe tartozik, mint a feljelentő.

Pajor házassága révén ugyanis Szentendre egyik jelentős szerb kereskedőcsaládjába épült be. A Lovcsánszky család Szentendre főterén rendelkezett kőházzal⁷⁹. Pajor feleségének apja, Lovcsánszky György a település szenátora volt, az 1780-as években ő a mezőváros legjelentősebb adófizetője: ekkor birtokában van 3 ház, 1 malom, 37 és egynegyed fertály szőlő, 20 és fél hold szántó⁸⁰. Nemesi címét 1783-ban szerzi meg, az 1784. január 28-i megyei közgyűlés alkalmával veszik fel a pesti nemesek közé. Birtoka is van: ő a Bega völgyében fekvő Susztra földesura⁸¹. A birtok fekvése egyébként arra figyelmeztet, hogy Lovcsánszky nyilván fenntartotta és ápolta egykori délvidéki (bánati) kapcsolatait is. Halála 1784-ben következett be: a végzetes

⁷⁹ A Lovcsánszky-családra röviden: HORLER, 1960., 28.

⁸⁰ L. Hajdu Lajos adatait: HAJDU, 1884., 83.; vö. még: 449.

⁸¹ A nemesítés neki és fiának, Márknak a nevére szól; erről a következő bejegyzés tudósít: „Georgii Lovcsansky, ejusque Filii Marci, quem 15a Decembris Anno 1783 Cottus Temesiensis recognoscit, coram se pro duxisse solemnem Originalem, cum subsecuta Legali statutione Regiam Donationem pro praescriptis super Possessione Sustra praefuto Comitatus in gremiata elargitam Viennae 6a Junij Anno 1783 vigore quarum Testimonialium & pariformiter hic quoque reproductae praeviae Donationis ac purae Statutionis pro Donatorio Regni Nobile agroti sunt.” PmL PPSVM IV/75-d (a Liber Catastrum Nobiliumhoz tartozó Prothocollum Nobilium) 1. kötet 459.; vö. még: KŐSZÉGGHI, 1899., 218.; HAJDU, 1984., 30.

gutaütést az egykorú vizsgálat iratai két ízben is kapcsolatba hozták Földváry Sándor, illetve Ráby Mátyás denunciációival, amelyek Szentendre magisztrátusát vádolták anyagi visszaélésekkel⁸². Tehát Lovcsánszky Ilona már jó ideje félárva volt; sőt, a feljelentés előtt nem sokkal elhalálozott édesanyja, Mária is. A végrendeletből arra lehet következtetni, hogy a fiú, Márk már aligha lehetett az élők sorában, hiszen róla semmi említést nem találunk ekkor⁸³. Lovcsánszky Ilona keresztelésének időpontját egyébként ismerjük: 1772. május 20-án, Pesten keresztelték meg, a keresztanyja, Damianovits Anna is pesti volt⁸⁴. Ez a dátum egyébként bizonyos fokig talányossá is teszi az elcsábítás és az illegális házasság ügyét: hiszen eszerint a lány az események időpontjában 26-27 éves volt, vagyis a kor fogalmai szerint már jóval túl az eladósoron. Kérdéses, ilyen vagyoni háttérrel miért nem házasították már ki korábban. Erre nem lehet magyarázat az, hogy esetleg beteg lett volna, hiszen a Pajorral kötött házasságából – jelenlegi tudásunk szerint – hat gyermek született, és az asszony túlélte férjét is. Az esetleges egyéb motivációk megértéséhez mindenesetre hiányoznak egyelőre az adatok.

Petrovits feljelentését – ahogyan ezt az iraton található rájegyzésből tudjuk – az 1798. október 6-i kisgyűlésben olvasták föl. Ekkor küldték ki Dálnoky Dávid táblabírót, Bitskey Sándor főszolgabírót és Friebeisz József esküdtet az ügy kivizsgálására.

⁸² HAJDU, 1984., 91., 121., 302.

⁸³ Lovcsánszky Márk 1785-es becsületsértési peréről l. HAJDU, 1984., 97. sk.

⁸⁴ Az anyakönyv latin nyelvű másolatának dátuma: „Signatur Pestini die 13/24 Augusti 1798. Georgius Milivojn m.p. Gr. nonuniti ritus Parochus Pestiensis.” Innen tudjuk egyébként azt is, hogy ki volt a keresztelést végző pap: „Michael Kastrá Prothopreshiter et Parochus Loci.” PmL PPSVM IV/3-c 1799:1723. 3. kútfő. Megjegyzendő, az iratot kiállító Milivojn szintén szabadkőműves volt, ugyanabban a páholyban, ahol Kármán és majd Pajor is: ABAFI, 1993., 366. skk. A keresztanya személye arra utal, hogy a Lovcsánszky család igen fontos pesti kapcsolatokkal rendelkezhetett: a reformkorban ugyanis a görögkeleti vallású, nagykereskedő Damianovits familia több tagja töltött be jelentős szerepet a város igazgatásában; az ehhez szükséges vagyoni háttér és tekintély megalapozása pedig nyilván ezekre az évekre eshetett. Vö. TÓTH Á., 1996., 40.

Időközben azonban befutott ugyanezen ügyben egy másik föl-jelentés is Pajor ellen: Nikola István feltehetőleg magánál az uralkodónál nyújtott be denunciációt. Nikola a Lovcsánszky lány rokonaként (talán nagybátyjaként) lépett fel, hiszen – ahogyan ezt a már idézett végrendelet tanúsítja – az anyja, Lovcsánszky Mária leánykori neve Nikola volt. Minden bizonnyal összehan-golt akcióról volt szó, hiszen Petrovits és Nikola vádpontjai megegyeztek. Pálffy Károly kancellár leiratban szólította fel a megyét intézkedésre; ezt az 1798-i december 13-i közgyűlésen felolvasták. Végzéseképpen azt határozták, hogy a már korábban kirendelt deputációhoz csatlakozzék Tomka László táblabíró is, az ügy minél gyorsabb tisztázása végett⁸⁵.

Nicolának azonban kifogása volt a vármegyei bizottság össze-tétele ellen: elfogultsággal vádolta meg a Helytartótanácsnál a vizsgálatot végző deputációt. A vármegye a főispáni helytartó-hoz, Felsőbüki Nagy Józsefhez intézett jelentésében ugyanis utal az 1799. január 8-i, 1247. számú helytartótanácsi intimátumra, amelyben Nikola panaszai fel vannak sorolva. Eszerint a felje-lentőnek nem felelt meg Dálnoky Dávid és Tomka László tábla-bírák személye, helyettük másokat kívánt volna; ennek oka – ahogy a megye reagálásából kitűnik – a felekezeti elfogultság feltételezése, elsősorban talán Tomka esetében. A január 11-i közgyűlés azonban a következő indoklással utasította el az in-stanciát: „a könyörgő Nikola István kifogásait helyteleneknek találtuk, mind azért mivel a mint a Investigatio a Fel adott ré-szére is méltán kívántathván, ugyan ezen okból két Római Catholicus és két Protestáns Individuumok vólnának ki rende-lve, mind azért mivel a Protestánsok is Tisztelői lévén a Bóldog-ságos Szűznek, a Törvény által az efféle Investigatióktól 's itélet tételekben való jelenlétekből sehol sem vólnának ki rekesztve vagy eltiltva, mind azért mivel Tábla Biró Tomka László Ur, a maga és a Denunciatus között való leg kisebb vérséget vagy atyafiságot egy általlyában tagadván, a könyörgőnek valamint ebbeli állítása próba nélkül való vólna, ugy a többi is tsak leg kisebb tekinteteket sem érdemlene.”⁸⁶ Tomka László egy janu-

⁸⁵ PmL PPSVM IV/3-c 1799: 381. 3. kútfő.

⁸⁶ PmL PPSVM IV/3-c. 1799: 23. 3. kútfő.

ár 19-i beadványban is cáfolta Nikola vádjait. Három pontban foglalta össze a kifogásokat. Az első annak feltételezése volt, hogy aki protestáns, nem tudja a Szűz Máriát illető káromlásokat megítélni; Tomka itt szó szerint idézi Nikola szavait: „Quia vero Helvetica Confessione addicti – – Neque Cultui Beatæ Mariæ Virginis & Sanctorum – – addicti essent”. A második pontban Nikola azt állította, hogy Tomka rokonságban áll Pajorral: „Secunda obmota contra me Exceptio in nexu sanguinis, qui mihi cum Doctore Pajor praetensive intercedit fundatur.” A harmadikban pedig azzal vádolta meg Tomkát, hogy közreműködött Pajor illegális házasságának megkötésében: „Tertium demum infundatae Exceptionis membrum consistit in eo; quod ego in Promotione illegalis Matrimonii Pajoriani operam adhibuissem.” Vagyis Nikola három ok miatt is részrehajlónak tartja Tomkát – ezt azonban a táblabíró határozottan cáfolja⁸⁷. Talán nem érdektelen azonban felhívni arra a figyelmet, hogy a részrehajlás vádja nem teljesen légből kapott: Tomka László ugyanis szabadkőműves volt, 1794-től Pajorral és Kármánnal egy páholyban működött⁸⁸, feleségének, Szemere Zsuzsannának a neve pedig ott szerepel az Uránia előfizetői között⁸⁹. Pajor Gáspárt tehát legalább öt éve jól ismerte. Felsőbüki Nagy József mindenesetre 1799. január 21-i dátummal kiküldte Richter András táblabírót is, hogy a már korábban (a múlt év december 13-án) fölállított deputáció tagjaival együtt működjön közre a vizsgálatban, az ügy minél előbbi lezárása érdekében⁹⁰.

Társadalomtörténetileg is figyelemreméltó az a folyamat, amelyet az ügymenet reprezentál: mindkét följelentő szerb – még

⁸⁷ PmL PPSVM IV/3-c 1799: 168. 1. kútfő.

⁸⁸ Tomka László 1755. jan. 24-én született Miskolcon, 1819. jan. 17-én halt meg. Táblai ügyvéd volt, 1795-ben lett Pest vármegye táblabírája (KEMPELEN B., X. 326.; KŐSZEGHI, 1899., 399.); szabadkőművességére l. ABAFI, 1993., 295., 387–388. és kül. 408.

⁸⁹ „Titt. Tomka Lászlóné Assz. szül. Szemere 'Su'sáanna.” Uránia, II. lapszám nélkül.

⁹⁰ PmL PPSVM IV/3-c 1799: 168. 1. kútfő; az iratra rájegyzett végzés szerint az 1799. jan. 24-i kisgyűlésen olvasták föl, egyúttal meg is sürgetve a deputációt: „...a kívánt Investigatiót minél előbb végre hajtván környülállásos Tudosítását hová hamarébb lehet be adja.”

ha Nikola magyar nemességét a megye elismerte is –, akciójuk mögött tehát a szentendrei szerb közösség önvédelmi mechanizmusa sejthető. Ezt nem cáfolja Petrovits pesti mivolta sem, hiszen a szentendrei és pesti szerbek egymással szoros kapcsolatban voltak⁹¹. A szerbek közt letelepedő Pajor konfliktusba került egy eltérő rendi tudatú, eltérő vallású és mentalitású társadalmi csoporttal – ám a konfliktust többszálú viszonyrendszer kiépítése előzte meg: orvosi praxis révén létrejövő bizalmas kapcsolat, sőt anyagi függőség (a megkapott s visszaadott kölcsön).

Ezt a vizsgálat iratanyaga is bizonyítja. Pajor ugyanis nagy gonddal reagál az ellene felhozott vádakra: három, már idézett igazolást mellékel egyetemi tanulmányairól (Markovics Mátyás, Nitray Gábor és Rác Sámuel aláírásával). Mellékeli Muslay levelének a másolatát, amely – feltehetőleg – a vármegyei joggyakorlatot bizonyítja. Mindezzel saját tanultságának adja hangsúlyos bizonyítékát. Nemesi származását a gömöri alispán levele tanúsítja – noha sem végzettségét, sem nemességét kétségbe sem vonta egyik vádlója sem. A megérettés vádját egy olyan szakvéleménnyel cáfolja, amelyet Prandt Ignác, a pesti egyetem gyógyszerészeti professzora és Csehszombathy József, Pest vármegye főorvosa ír alá⁹². Innen az is kiderül, hogy Pajor korábban is kikérte véleményüket Lovcsánszkyné betegségéről, amelyet a két szakértő gyógyíthatatlan, reumatikus gyulladással és dagadásjal járó kórnak minősített, helybenhagyva a Pajor követte módszert⁹³. Kirovics János, szentendrei szenátor azt igazolja, hogy Rakoszlav Péter, Nikola nevében kinyilvánította: ha Pajor kifizeli a tartozását – meglehetősen jelentős összegről, 5600 forint-

⁹¹ Vö. – szemléltetésül – Tóth Árpád adataival: TÓTH Á., 1996., 40.

⁹² Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy Csehszombathy szintén szabadkőműves volt, ráadásul 1794-ben annak az egyesült páholynek az egyik tisztviselője, ahová Pajort felveszik – s ahol már ekkor Kármán tag (vö. ABAFI, 1993., 408.; Csehszombathy szabadkőműves pályafutására: passim).

⁹³ A betegséget így írták le: „Erat autem aegritundo complicata, et gravissima, primum cum inflammatione, dein rheumatico-biliosa, cum pertinace, ac enormi manuum, pedumque tumore, cum viscerum abdominalium infartu, et numerosa vermium intestinalium.” A dátum: Pest, 1799. febr. 1. Az irat hiteles másolat, amelyet Kristóffy László készített, ugyanezen a napon. PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1723.

ról volt szó –, akkor Nikola kész visszavonni a feljelentést és helyreállítani a korábbi atyafiúi szeretetet⁹⁴; eszerint Pajor – talán már a házasság révén – jelentős vagyonhoz juthatott. Külön okmányban nyilatkozik a feleség szerb rokonsága arról, hogy Pajor ellen semmi kifogásuk. Az istenkáromlás ügyére a szerb ortodox papok nyilatkozata reagál. Lovcsánszky Ilona vallomása pedig cáfolja azt, hogy elcsábítás vagy kényszerítés történt volna. Mindezekhez a dokumentumokhoz járul még az a keltezzellen, sajátkezű védekezés, amelyben Pajor részletesen kitér minden egyes vádpontra. Ez utóbbiban egyébként kitér az Urániára is, cáfolván azt, hogy cenzori engedély nélkül jelent volna meg: „Ad 4-um Quod Delator sub Titulo Uraniae Prohibitum Librum me edidisse audiverit. Simplex ad incusationem auditus sufficiens non est fundamentum. Non ego hujus Libri editionem nego, sed quia Liber iste Legalem pertransivit Censuram, et alioquin pure Moralis foret, qui Christianum ad veram invitavit Religionem, quam si Delator sequeretur ac eundem legeret, vel ad minus voveret Librum, fors ad rectam rediret semitam, et in me, vitamque meam suis Contradictoriis, et girantibus vociferationibus exuta quasi natura haud procedere praesumsisset. Et iste est Fructus, Amilis Auditus qui Delatorem premit.”⁹⁵. A beadott iratok többsége hiteles másolat, amelyet 1799. február 1-jén hitelesítettek; a benyújtásuk nyilván ezután nem sokkal történhetett. Mindazonáltal 1799. február 6-án Frajzaizen Antal, Nikola meghatalmazottja beadott egy újabb iratot, amelyben pontokba szedve megismételte a vádakát, felsorolván azt is, kik bizonyíthatják tanúként mindezt. Itt még a jakobinusságra tett – korábban Petrovitsnál szereplő – futó célzást is megismételte; ez a beadvány tehát semmiféle enyhülést nem mutat. A kirendelt vármegyei deputáció február 24-én adta be a – Pajort egyébként igazoló – jelentését (ezt a március 6-i közgyűlésen olvasták föl). Meglepő módon az időrendben következő irat

⁹⁴ Az irat dátuma: Szentendre, 1799. febr. 1. PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1723.

⁹⁵ Ezt a dokumentumot, amely egyike a meglehetősen kevés, autográf Pajor-kéziratoknak, a közeljövőben külön is szeretném publikálni: PmL PPSVM IV/3-c. 1799: 1723. 3. kútfő.

ezek után Nikolának a Kancelláriához intézett, pecséttel hitelesített beadványa, amelyben 1799. április 1-jén maga vonja vissza a denunciációt. Ráadásul olyan indoklással, amely nem arra mutat, hogy kényszerűségből, a vizsgálat eredménye előtt meghajolva döntött így: a szöveg szinte ünnepli Pajort⁹⁶. Ez alapján Pálffy Károly 1799. augusztus 23-i leiratában a vizsgálat berekesztése iránt intézkedett⁹⁷. A kancellár egy héttel később (1799. aug. 30.) nyilatkozott arról, hogy Nikola köteles megtéríteni a kirendelt deputáció napidíját és költségeit; ha vonakodnék ezt megtenni, Torontál megye útján fiscalis actióval is kényszeríthető. Pajort pedig a vádak alól teljesen tisztázott személynek tartja⁹⁸.

Pajor megtalálta azokat a technikákat, amellyel a feszültséget fel lehetett oldani; sajnos, nem tudjuk azonban azt dokumentálni, miképpen érte el mindezt. Rejtélyes például, miért válasz-

⁹⁶ „...quod idem Dominus Pajor, antequam de ducenda sorore mea, voluntatem suam declarasset, toti oppido Szent-Endre vel maxime acceptus, nec quidquam mali de eo auditum fuerit. In conscientia itaque convictus, quod Dominus Pajor, tam quod culturam ingenii, vitae integritatem, quam et nativitatem ipsius ex familia antiqua nobilitari et de Rege et Patria optime merita, attinet, vir mea sorore, quam maxime dignus sit, omnia, quod contra ipsum egeram, reprobam, revoco, casso, et nihil sincerius [?] exopto, quam, ut obliterata memoria praesentiarum, prout altines et amici in aeterno amore et pace vivamus.” Szentendre, 1799. ápr. 1. PmL PPSVM IV/3-c. 1799: 1803. 3. kútfő.

⁹⁷ „...ab omni etiam alteriori Investigatione contra Casparem Pajor instituenda praescindendum esse.” A rájegyzés szerint az iratot az 1799. szept. 16-i közgyűlésen olvasták fel; itt ez a végzés született: „Valóságos mássa ki fog az illető Felek utasítása végett feő Szolga Biró Bitskey Sándor Úrnak adatni, egyéberánt az eredeti Rendelés, a' vissza rekesztett actákkal egyetemben az Archivumba tétettetik.” PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1723. 3. kútfő.

⁹⁸ „... privata actione injuriato Caspari Pajor alioquin in salvo permanente.” Ezt a leiratot, amelyhez Nikola ápr. 1-i, visszavonó beadványa van mellékelve, az 1799. szept. 18-i közgyűlésen olvasták fel, s ez a végzés született: „Valóságos mássában ki adatik Feő Szolga Biró Bitskei Sándor Urnak olly meg hagyással, hogy iránta mind a' két felet utasítván, Nicola Istvánt az általa fel adott vád meg vizsgálásán ki küldve volt Deputatus Urak Diurnumjainak 's a' forspont bérnek specificatioja mellett, mind azoknak meg fizetésére meg intvén, intésének foganattjáról, hogy ha a' szükség magával ugy hozandja további Rendelések is tételhessenek, tudositást tegyen.” PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1803. 3. kútfő.

totta Nikola az ügy lezárására ezt a megoldást, amikor ez neki feltétlenül – talán nem is csekély – kiadásokat jelentett. A későbbi vármegyei iratanyagban egyébként nincsen Pajornak több olyan ügye vagy pere, amelyet a szentendrei szerbek indítottak volna ellene⁹⁹.

Pajornak sikerült elérnie, hogy – a vallási és etnikai különbség ellenére – beépüljön a szabadalmas koronaváros alapvetően szerb közösségébe. Érdekes adalék ehhez, hogy Pajor unokatestvére, Sándor éppen 1799-ben lesz Temesben tisztartó¹⁰⁰ – tehát akkor, amikor Gáspár birtokába jut a Lovcsánszky-vagyonnak, s nyilván megörökli annak bánsági kapcsolatrendszerét. Ekkor már tehát saját rokonságának is segítségére lehet, hiszen Sándor állását feltehetőleg vele hozhatjuk kapcsolatba. Ezt a következtetést erősítheti, hogy az Uránia előfizetői között egyetlen Pajor szerepelt csak, egy bizonyos Sándor¹⁰¹; ez pedig arra mutat, hogy közte és Gáspár között korábban is szorosabb kapcsolat lehetett.

Pajor életstratégiája – diplomája megszerzése után – tehát alapvetően a beházasodásra épült, s ez feltehetően az anyagi biztonság megteremtését, esetleg a későbbi orvosi praxist megalapozó ismeretségi kört is magában foglalta¹⁰². A házasságkö-

⁹⁹ Egy perének van meg a nyoma: Vitkovics hagyatéki leltárában ott volt ugyanis egy olyan irat is, amelyben Vitkovics látta el Pajor képviselét. A lista erről a következőt tartalmazza: „161. Actio Gaspari Pajor contra emeritum V. Colonellum Petrum Radivojevich.” PmL PPSVM IV./3-c. 1830: 820. 9. kúlfő 2. sz. Az adatra Kerényi Ferenc figyelmeztetett. Maga az irat itt nem található, feltehetőleg a Kúriánál adták le; a részletekről egyelőre nem lehet tudni semmit. Ekkor azonban Pajor volt a felperes. A bizonyítható Vitkovics-Pajor kapcsolat mindazonáltal másért is figyelemre méltó: a *Fanni' Hagyományainak* Vitkovics készítette szerb adaptációja talán ezzel a lehetséges közvetítéssel is magyarázható; igaz, arra nincsen egyelőre adat, mikorra datálható az ismeretség kezdete, valóban megelőzte-e az átdolgozás elkészültét. (Vitkovics adaptációjáról l. PIUKOVICS, 1887.)

¹⁰⁰ Vö. NAGY L., 1862., 9–12.; az itt közölt családfa egyébként tartalmaz néhány pontatlanságot: téves Pajor Gáspár feleségének keresztnéve és a házasságkötés ideje is.

¹⁰¹ „Tílt. Pajor Sándor Ur” Uránia, I. lapszám nélkül.

¹⁰² Hasonló stratégiára mutat – igaz, borbélymesteri szinten – Csokonai József debreceni letelepedése; erről l.: SZILÁGYI Márton, 1990., illetve ennek részleges korrekciójaként: SZILÁGYI Márton, 1992.

tés után azonban Pajor rögtön lépéseket tett annak érdekében, hogy Pest vármegye nemesi közösségébe is beépüljön – ez új családja előtt is kívánatos lehetett¹⁰³. Az 1800. november 10-i megyei közgyűlésen mutatták be Hont vármegye tanúsítványát a Pajorok ott kihirdetett nemességéről: ahogy láttuk, Pajor Gáspár nagyapjának nemzedéke, azaz maga az apai ág honti illetőségű volt, s így a megye joggal igazolhatta a nemességet – arra a kérdésre viszont egyelőre nincs válasz, miért nem Gömörtől kérte Pajor a tanúsítványt¹⁰⁴. Csakhogy a nemesi közösségbe való belépés ekkor nem sikerült: a megkapott levél nem volt ugyanis szabályszerű. A Pest megyei kihirdetésre nem került sor, ez csak négy évvel később, 1804. március 7-én történt meg, Hont 1803. július 5-re keltezett tanúsítványa alapján¹⁰⁵. Pajor ezek után lassan megkezdhette a megyei tisztikarba történő beépülést is: 1818-ban választották táblabíróvá.

Anyagi viszonyairól a szentendrei adóösszeírások, illetve az 1828-as összeírás anyagai alapján nyilván össze lehetne állítani egy dinamikus képet – ennek azonban igazi értelme csak a település belső vagyoni differenciálódásának figyelembe vételével lenne¹⁰⁶. Erre a komoly gazdaság- és társadalomtörténeti tanulságokat hordozó vizsgálatra nem vállalkozhattam, így meg kellett elégednem egy alapvetően empirikus benyomás rögzítésével: az 1807:2. tc. végrehajtása során keletkezett adószedői jelentés szerint Pajor a jövedelme hatodrésze fejében 92 forint 40 krajcárt, az „ingók betsének” századrésze fejében pedig 84 forintot

¹⁰³ Párhuzamul érdemes utalni a reformkori pesti szerb kereskedők családi stratégiájára, amely a nemességbe történő beépülést erősen szorgalmazta; ezt Bácskai Vera társadalomtörténeti kutatásai látták fel: BÁCASKAI, 1989., 127–140., kül. 138. skk. Mindez a Lovcsánszky családra annál is inkább érvényes, hiszen – amint láttuk – az apa már 1783-ban elérte a nemesi címet, 1784-ben pedig a vármegye is befogadta.

¹⁰⁴ A már említett, jogi tanulmányait bizonyító négy irat egységesen Gömör megyei nemesként határozza meg Pajort, valamint születési helyéről és családjáról 1798. nov. 25-i dátummal még a gömöri alispán adott igazolást.

¹⁰⁵ PmL PPSVM IV/75-b 3. (Liber Catastrum Nobilium) 256. f.; a tanúsítvány: PmL PPSVM IV/3-c 1804: 406.

¹⁰⁶ Erre a vizsgálatra – elsősorban a nagyobb tendenciák kiemelésével – l. DÓKA, 1979.

fizetett, azaz összesen 176 forint 40 krajcárt¹⁰⁷ – ez az összeg pedig, összevetve a többi befizetéssel, elég soknak látszik, vármegyei viszonylatban is a középmezőnybe látszik sorolni Pajor vagyonát. Pajor ekkor tehát – nyilván nem utolsósorban házassága révén – jómódúnak számíthatott.

Családi életéről viszonylag keveset tudunk: a családfa szerint hat gyermeke született: Antal, Titusz, Emilia, Lívia, Kornél és Kamill¹⁰⁸. A névadásban megmutatózó stratégia klasszicizáló vonzalmat sejtet: különösen a fiúk nevei tűnnek egységesen antikizálónak¹⁰⁹. Ez – összevetve a halotti búcsúztató később idézendő részletével – tökéletesen egybevág Pajornak a latinitás és görögség iránti mély érdeklődésével. A parentatióból azt is megtudhatjuk, hogy az apa temetésekor nem élt már az egyik lány és két fiú sem¹¹⁰ – a családfával összevetve, feltehetőleg Kornél volt közülük az egyik¹¹¹. Azt, hogy ki volt a másik elhunyt fiú, csak sejteni lehet. Nyilvánvalóan nem Titusz, hiszen az ő halálának időpontját pontosan ismerjük. Kamillról 1838-ig vannak ugyan szórványos adataink, de ezek nem későbbiek az apa halálánál – ő tehát szóba jöhet. Antalról pedig egyelőre nincsenek adatok¹¹². Ennél többet sajnos nem tudunk.

¹⁰⁷ PmL IV. 23-b/2. 42. kötet (Pest-Pilis-Solt vármegye adószedőjének számadásai).

¹⁰⁸ NAGY I., 1862., 9–12.

¹⁰⁹ Erre már Bodnár Zsigmond is felhívta a figyelmet: „Pajor Gáspár szerette a római irodalmat és szellemet. Gyermekeinek római neveket adott.” (BODNÁR, 1880., 85.) Bár Bodnár itt nem adja meg a forrásait, az sem zárható ki, hogy információit a leszármazottaktól szerezte.

¹¹⁰ DOBOS, 1885–1886., IV. 192.

¹¹¹ Nagy Iván ugyanis Kornél esetében jelzi egyedül az elhalálozás tényét: NAGY I., 1862., 9–12.

¹¹² A Gazdasági Egyesület alapítótagjaként találkozunk ugyan majd egy Pajor Antal nevű ceglédi szolgabíróval (*Magyarország gazdasági egyesületének név. s alapítványkönyve. 1847-dik évi május 31-ikén.* 28. Alapítótagságára a neve mellett tett csillag utal; a jelölés feloldása: 48. Az adatra Völgyesi Orsolya figyelmeztetett.), ő azonban feltehetőleg nem azonos Pajor Gáspár fiával; az 1807:2. tc. végrehajtása során keletkezett vármegyei adószedői lista ugyanis már 1807-ben számon tart Cegléden egy Pajor Antalt, aki egyébként összesen csak 18 forint 15 krajcárt fizetett be (PmL IV. 23-b/2. 42. kötet).

A társadalmi felemelkedés igazi fázisát, a vármegyei karriert Titusz érte el: bár az 1832. október 23-i tisztújításkor nem szerepel a neve¹¹³, 1836. májusában aljegyzőként találkozhatunk az aláírásával¹¹⁴, a negyvenes években alszolgabíró, 1848. május 27-én főszolgabíró¹¹⁵, a pályafutás csúcsa pedig az 1863-ban elért másodalispáni tisztté¹¹⁶, az 1872-es tisztújítás során pedig még mindig, idős kora ellenére – hiszen 1807-ben született¹¹⁷ – ő a pilisi felső járás szolgabírája¹¹⁸. Pajor Titusz pályafutásáról a gyászjelentés alapján alkothatunk részletesebb képet. 1875. június 4-én hunyt el, élete 68. évében, s a jelentés Pest megye szolgabírájának nevezi. Eszerint aktív hivatalviselése haláláig tarthatott. Innen arról értesülünk, hogy halálakor házasságának 34., közszolgálatának pedig 47. évében járt: vagyis 1841 körül nősülhetett. Hivatalba lépése eszerint 1828-ban vagy 1829-ben történt volna meg – erre azonban egyelőre nincsen egyéb adatunk. Felesége Primayer Terézia volt – a névalak német származást sejtlet. Három gyermeke gyászolta: Emilia (ekkor már Hallasy Ödönné), Titusz és Kornél. A névadás érdekessége az, hogy itt Pajor Titusz testvéreinek antikizáló nevei (Emilia, Kornél) térnek vissza, egy nemzedékkal később – az is elképzelhető, bár bizonyítani egyelőre nem tudom, hogy az apa a névválasztás alkalmával saját, már elhunyt testvéreinek állított emléket. A gyászjelentésből értesülünk öt unokáról is (László, Kornél, Margit, Endre és Imre); nem teljesen világos azonban, kiknek a gyermekeiről van szó. A gyászjelentés kizárólag Emilia házasságáról emlékezik meg, a két fiú neve csak önmagában szerepel, így az valószínűsíthető, hogy az unokák Hallasy Ödön gyermekei¹¹⁹.

¹¹³ A reformkori tisztújítások időpontját l. GALGÓCZY, 1876., 55. sk.; ekkor egyébként Pajor másik fia, Kamill lesz a pilisi járásban tiszteletdíjas esküdt „Utí Biztos”: PmL PPSVM IV/3/a-1 1832., 89. kötet 2238. lap.

¹¹⁴ Erre Rádyné Rácz Katalin figyelmeztetett. Segítségét ezúton is köszönöm.

¹¹⁵ GALGÓCZY, 1876., 56–57.; vö. még SPIRA, 1998., 264., 267.

¹¹⁶ RÁDYNÉ RÁ CZ, 1990., 326.

¹¹⁷ L. NAGY L., 1862., 9–12.

¹¹⁸ GALGÓCZY, 1876., 58.

¹¹⁹ OSZK Aprónyomtatványtár: *Gyászjelentések*. Az adatot Völgyesi Orsolyának köszönöm.

A családi karriertörténet egy többlépcsős stratégia sikeres megvalósulásaként írható le: az apa szentendrei letelepedése után a házasság hozza meg a vagyoni hátteret, amelyet a vármegyei nemesség közé való beépülés rendi jellegű privilégiummal erősít meg; mindehhez pedig hozzájárul vélhetőleg – az egyelőre még nem dokumentált – orvosi tevékenység adta ismertség. A megyei tisztikarba való bejutás pedig a fiú nemzedékében éri el a csúcst – ez pedig az időközben megrendült anyagi háttér politikai megtámogatásaként is felfogható. Titusznál már semmi nyoma sincs annak, hogy a tanulmányoknak azt az útját végigjárta volna, mint az apja¹²⁰: az ő számára a vármegyei közigazgatási-politikai kereteknek a kihasználása látszik kizárólagosnak, míg Pajor Gáspár esetében ez csak második fázis. *Nota bene*: Gáspárnak még nem is sikerül személyében azt elérnie, amit majd a fiának; igaz viszont, hogy az apa életpályája nélkül Titusz sem juthatott volna idáig. Pajor Titusz hivatali útja pedig abból a szempontból tipikus, hogy – a reformkori előzmények után – akkor éri el tetőpontját, amikor a Bach-rendszer és a provizórium után visszaáll a megyei közigazgatás, s előtérbe kerülnek ismét azok a személyek, akik nem kompromittáltak magukat az alkotmányellenes időszakban¹²¹.

Pajor Gáspár 1827-ben kerül ismét elő a megyei iratanyagban. Pest városa ugyanis január 13-án levéllel fordult a vármegyéhez: innen tudhatjuk meg, hogy korábban bizonyos „Gonosztevők” meglopták Pajort. A tetteseket a város elfogta, s az eltulajdonított javak jegyzékét átküldte a megyének, azzal a kérelemmel, hogy a joghatósága alá tartozó kárvallott azokat hitelesítse. A levelet a január 24-i kisgyűlésben olvasták föl, s Szőgyény László aljegyző Friebeisz Antal láblabíró és Simoncsics

¹²⁰ Ezen a ponton persze rögtön meg is kell jegyeznem, hogy ez lehet a kutatás fogyatékosága is: semmit nem tudni egyelőre arról, Pajor Titusz milyen iskolákat látogatott. Emiatt aztán ki sem zárható, hogy végzett felsőfokú tanulmányokat. A további adatföltárások remélhetőleg árnyalják és pontosítják a képet.

¹²¹ Ennek általános Pest megyei tendenciáira I. RÁDYNÉ RÁCZ, 1990., 321. skk.

János főszolgabíró¹²² bízta meg, hogy – egy maguk mellé veendő esküdt segítségével – Pajor által a „tölle el rablott Holmiknak jegyzékét hitének a’ szokott mód szerént leendő letétele mellett erősítessék meg, és az illy módon meg hitelesített specificációt Tudósítások mellett mutassák be.” Pest városa azonban nem várván meg az ügy elintézését, február 5-én újabb, sürgető levelet küldött a megyének; itt már olvasható a tolvaj neve (Valter János) is. Ezt a levelet a február 20-i kisgyűlésben olvasták föl, s Bernát György aljegyző Simoncsicsnak adta át intézkedés végett. A főszolgabíró – Óbudáról keltezett – jelentését március 6-án adta be, mondván: „Alább irtt, Szent Endrei Lakos Tóth Liptsei Pajor Gáspár Úrtól el lopattatott, s Némely részében természeti Valóságában ismét Kezébe szolgáltatott eszközöknek, és Ruházatoknak, Szabad Királyi Pest Városa Tanátsa részéről, rendes meg hitelesítettések véget hivatalosan közöltetett, s az említett Kár-vallott által, a’ Tekéntetes Nemes Vármegyének, Folyó Esztendei 386ik és 664ik számok alatt költt, és itt vissza rekesztett Kegyes Rendelésénél fogva ki küldetett Deputáció előtt Mai Napon voltaképpen meg hitelesítettett, ...” A jelentést felolvasták a március 8-i kisgyűlésben, s intézkedtek arról, hogy a jegyzékek visszaküldessenek Pest városának. Az erről szóló levél ugyanezen a napon kelt.¹²³

Pajor anyagi helyzete időközben megrendült. Ennek részletei és közvetlen okai egyelőre nem ismeretesek, azonban több jele is van. Már 1828-ban megváltozott házi körülményeivel indokolja, hogy a Ludoviceum javára följánlott összeget (10 000 forint kamatát) nem tudja annyira kipótolni, hogy 400 forintot behoz-

¹²² Simoncsicsról érdemes megjegyezni, hogy néhány évvel később jelentős szerepet játszik a pesti színház ügyében. 1833-ban – Fáy András és Döbrentei Gábor mellett – tagja lesz annak a társaságnak, amely Pest vármegye nevében a Várszínházat igazgatja, majd miután Bajza József 1838. június 6-án lemond a Várszínház igazgatásáról, 1842. december 20-ig ott van azok között – Szentkirályi Móric, Ilkey Sándor, gr. Ráday Gedeon, Nyáry Pál mellett –, akik felváltva igazgatják az intézményt. 1849. június 17-én átveszi a Nemzeti Színház igazgatását, és 1852. május 20-ig be is tölti ezt a posztot. Vö. KERÉNYI Ferenc (szerk.), 1990., passim. kül. 454–459.

¹²³ A hivatkozott iratok: PmL PPSVM IV/3-c. 1827:772. 6. kútfő; a lajstromkönyvi számok: PmL PPSVM IV/3/a-1 1827:386.; 664.; 772.

zon¹²⁴. 1834 szeptemberében arról kér hivatalos igazolást a vármegyétől, hogy mi van ellene „intabulálva”¹²⁵; ugyanezen év decemberében pedig ő és felesége 6000 forintnyi felvett kölcsönről adott kötelezvényt három vármegyei kasszának¹²⁶. 1836-ban a Nemzeti Színház javára tett alapítványának¹²⁷ visszavételére kényszerült, azaz a felajánlott 1000 pengőforintot nem fizette be¹²⁸. A megajánlott összegek csöndes visszavonása arra mutat, hogy anyagi helyzetének romlása miatt aligha tudott szándéka szerint megfelelni a vállalásnak. Érdekes azonban számon tartani, hogy két fia, Titusz és Kamill 1838-ban a színházépítésre valóban befizetett egy kisebb (összesen 60 forintnyi) összeget¹²⁹. Természetesen igaza van azonban a halotti búcsúztatónak, amikor Pajor anyagi áldozatvállalását említi föl: „Munkássága erőteljes éveiben nem feledé hona iránti tartozásait, nagy és sok áldozatokba kerülő részt vett ő honunk legelső közhasznú vállalataiban. A Ludoviczeum, a Gácsi gyár és egyéb vállalatok ott látták őt a nemeslelkű áldozók között mindenütt. Szívén feküdt a nemzeti ipar és gazdaság, amazt pénzzel, ezt önpéldájával serkentvén.”¹³⁰ Feltűnő, hogy Pajor ekkor – kivéve a színház ügyét – nem elsősorban kulturális vállalkozásokat támogat, s a legkevésbé sem irodalmiakat; mind ez ideig például nem bukkan elő a neve a reformkori folyóiratok vagy kötetek előfizetőjeként. Igaz, Bodnár Zsigmond céloz arra, Pajornak nagy könyv-

¹²⁴ PmL PPSVM IV/3/a-1 lajstromkönyvi szám: 1828: 1627.

¹²⁵ PmL PPSVM IV/3/a-1 lajstromkönyvi szám: 1834: 4311.

¹²⁶ PmL PPSVM IV/3/a-1 lajstromkönyvi szám: 1834: 6391–6394.

¹²⁷ A pesti színházépítés támogatására elindult országos gyűjtési akcióról részletesen: KERÉNYI Ferenc (szerk.), 1990., 221. skk. A vonatkozó részlet Kerényi Ferenc munkája.

¹²⁸ PmL PPSVM IV/3/a-1. lajstromkönyvi szám: 1836:6307.; 6308.

¹²⁹ Egressy Sámuel tisztii ügyész – 1838. febr. 2-án kelt – nyugtájában rögzíti, hogy Pajor Titusz 50, néhai Nyáry Ignác szintén 50, Pajor Kamill pedig 10 forintot fizetett be a színház építésére, amely összeget az ügyész átadta Lisznyay Gedeon pénztárnoknak (PmL PPSVM V/3-c 1833–1845. 54. doboz. *Számvevői tudósítások*; Magyar Nemzeti Színház számadáskönyve). Az adatra Kerényi Ferenc figyelmeztetett.

¹³⁰ DOBOS, 1885–1886., IV. 190.

tára volt¹³¹ – sajnos, a könyvek összetételéről és sorsáról semmi közelebbit nem tudni.

Az anyagi romlás időszakának Dobos János meglehetősen nagy terjedelmet szentel a parentatióban, s ezekhez a csalódásokhoz kapcsolja Pajor újra feléledő klasszikus érdeklődését és hitének megerősödését: „Hajlottabb korában, mikor a földi élet ezerszinű reményeivel, csalódásaival vívni elfáradt; mikor a sok csalódás, a sok összetört életterv, ugy mutatá néki az életet mint egy gyümölcsöst, melynek fáí kiszáradtak kevés híján mind, mélyebben vonult vissza magánjába. Ő árnyékába esett a multnak, s innen árnyéka alul nézte a jelent, hasztalan erőlködései és rázkódásai között, *e terra alterius laborem*. E sokhoz fogó, keveset végző időszaktól visszatért munkás szelleme a régi világ bölcsei és nagy emberei közé, itt élt ő Plato, Aristoteles, Plutarchus, Thukidides, Hippocrates és Horác – kinek mindegyik szavát tudá – társaságában, velök kelt, velök feküdt, ezeknek érczhomloka között emelte fel fejét, e régi sirkövekről olvasá a régi világ nagy emlékeit. Itt olvasta és tanulta nagy szorgalommal eredeti nyelven az újszövetség könyvét, az Evangyeliomot, életét a munka zárta be.”¹³² Mindennek fényében pedig a platonizáló Mendelssohn-dialógus ifjúkori lefordítása Pajor személyes érdeklődéséhez eleve közel állhatott.

Pajor 1840 májusában halt meg: 1840. május 29-én temette Dobos János. Dobos 1831 februárjától 1844 szeptemberéig volt óbudai és pomázi lelkész¹³³, utána Kömlődre került. Az 1847–48-as országgyűlés alatt Pozsonyban a reformátusok papjaként szolgált¹³⁴, később pedig ceglédi lelkészként és az ún. turini százak vezetőjeként¹³⁵ vált nevezetessé. Mivel ekkor Szentendrén nem

¹³¹ „Értékes könyvtára sokáig megvolt, egyik fia örökölte azt, ki szintén művelt férfiú vala.” BODNÁR, 1880., 85.

¹³² DOBOS, 1885–1886., IV. 190.

¹³³ MÉSZÁROS S., 1886., 42–45.

¹³⁴ Itteni tevékenységének egykorú méltatását l. VAHOT, 1848.; Vahot itt péceli lelkésznek nevezi.

¹³⁵ A „turini százak”-ra, illetve a csoport társadalmi összetételére l. Kocsis Gyula tanulmányát; sajnos, e dolgozat éppen Dobos János kapcsán kevésbé informatív: l. KOCSIS, 1990., 498.

volt önálló református egyházközség, és az itteni hívek Pomázhoz, illetve – lévén Pomáz filiáléja Óbudának – Óbudához tartoztak¹³⁶, ez azt jelentette, hogy Pajoréknak is Dobos volt a papjuk. Szász Károly 1879-es cikkében meg is emlékezik a Pajor családnak és Dobosnak a szoros kapcsolatáról: „...szívesen időzött a szomszéd Szent-Endrén a derék dr. Pajor házábanál, kinek fiával Titussal benső barátságban élt, kinél már mint tanuló is legtöbb szünidejét töltötte, kinek neje s leánya adták a nemesítő női befolyás első ihletét kedélyének. Évek hosszú sora alatt aztán, rendre s egymás után, ő temette el valamennyit.”¹³⁷ Ez a bizalmas közelség azt sejteti, hogy a kapcsolat még Dobos János apjának nemzedékében jött létre a két család között. Pajor Gáspár ilyenformán korábbi papjának fiát fogadta be gyakori vendégként a házába, hiszen Dobos János 1831-ben ugyanitt lelkészkedő atyja hivatalát kapta meg, annak halála után. A temetési búcsúztatóban egyébként a Pajort közelről ismerő Dobos említi az Urániát, anélkül, hogy bármilyen módon is utalna a folyóirat másik szerkesztőjére: „Urániája, mint egy tiszta ragyogású csillag úgy tűnt fel az akkori borult egen, mely ott fénylett késő őszfürtjei között is.”¹³⁸

¹³⁶ Dobos életének erről a szakaszáról l. önéletírását: DOBOS, 1885–1886., I. 11–25.

¹³⁷ |SZÁSZ| 1879., 667–668. A cikkre Kerényi Ferenc figyelmeztetett.

¹³⁸ DOBOS, 1885–1886., IV. 189.

ÖSSZEGZÉS

Kármán és Pajor biográfiájának egymás mellé helyezése – bármennyire vázlatosnak vagy hézagosnak tűnnek is önmagukban – több mindent láthatóvá tehet. Az egyik komoly tanulság az, hogy ha pusztán Kármán felől kívánjuk interpretálni az Urániát, rendkívül sok összefüggés homályban marad: elég talán csak arra az aprócska adalékra utalni, hogy miközben Waldapfel József felhívta a figyelmet Spielenberg Pál latin nyelvű lapjának és az Uránia bizonyos közleményeinek az egybecsengetésére – hangsúlyosan Spielenberg és Kármán szellemi összefüggéséről szólnán¹, éppen az egyik, Pajor elleni feljelentésben bukkanhatunk rá Spielenberg nevére mint Pajort személyesen ismerő esetleges tanúra². A két szerkesztő társadalmi kapcsolatrendszere és bizonyos fokig származása is több ponton érintkezik: mindketten protestáns családból valók, a pesti egyetemhez kötődnek, erős Pest megyei ismeretsegek és szabadkőműves tevékenység jellemzi őket – bár sajnos éppen ez utóbbiról nem tudunk túl sok konkrétumot. Kármán és Pajor összefogása az Uránia kiadására teljesen logikusnak látszik, egymásra találásuk nem meglepő. Kettejük sorsának eltérései azonban sajátos módon kapcsolhatók vissza a folyóirat utóéletének korábban vázolt alakulásához: hiszen Kármán élete befejeződik nem sokkal az Uránia harmadik számának megjelenése után, Pajornál

¹ Vö. WALDAPFEL, 1930., 79–80.

² Frajzaizen Antal 1799. febr. 6-i dátumú beadványa (PmL PPSVM IV/3-c 1799: 1723. 3. kútfő).

pedig az irodalmi működés szakad meg ugyanebben az időben. Pajornak ez az eltávolodása az irodalmi tervektől többféleképpen is értelmezhető, éppen a lélektani indítékokat megvilágító források hiányában: ha – mondjuk – Horvát István ifjúkori barátjának, Ferenczy Jánosnak a sorsát tekintjük párhuzamnak, akkor a végleges, életformát is meghatározó foglalkozás megtalálása és a társadalmi érvényesülés lehetősége váltja föl a korábbi, egy agilisebb barát erőterében folytatott irodalmi program ambícióját. Ez esetben Pajor számára a – jelenlegi tudásunk szerint – fordításokban testet öltő alkotó munka jellegzetesen ifjúkori tevékenység lenne, vagyis Pajor alkata nem mutatná a valóban irodalmi szervezőszerepre vállalkozó korabeli írói figurákhoz való hasonlatosságát – gondoljunk itt akár Kazinczyra, akár Batsányira mint ellenpéldára. Pajor sorsának végiggondolásakor azonban fölidézhetőnek olyan alkotók is, akiknek a pályája szintén 1795 körül látszik látványosan megszakadni – noha életük folyamán elvben lenne még lehetőségük irodalmi aktivitást kifejteni. Ilyen példa lenne Bárány Péteré, Széchényi Ferenc másik titkáráé – az egyik, tudjuk, a kivégzett Hajnóczy József volt. Ez esetben, vagyis Bárány esetében jogosnak tűnik a feltételezés, hogy a Martinovics-összeesküvés megtorlása komoly szerepet játszhatott a visszahúzódásában. Hangsúlyoznám, hogy a rendelkezésemre álló adatok alapján Pajornál nem látom valószínűnek ezt a lehetőséget: nála mintha valóban az orvosi működés és a vármegyei keretek között meglelt újabb hivatás homályosította volna el a korábbi törekvéseket³. Annak sincs nyoma, hogy Pajor ambicionálta volna saját szerkesztői múltjának számontartását – a Toldy nyomán haladó irodalomtörténeti tradíció ezt aztán szentesítette is, amikor Pajor szerepével gyakorlatilag nem is foglalkozott. Ugyanakkor viszont éppen az 1798-as Pest megyei vizsgálat tanúsíthatja, hogy Pajor irodalmi múltjáról a közvetlen vármegyei közegnek is volt tudomása és Pajor nem törekedett arra, hogy ezt elfedje vagy eltagadja; arról most nem is szólva, hogy magyar és német nyelvű, recens össze-

³ Megjegyzem, így értékelte Pajor pályáját Bodnár Zsigmond is: BODNÁR, 1880., 85–86.

foglalások is fönntartották szerkesztői szerepének emlékezetét, Pápay Sámueltól Csaplovics Jánosig. Jelenlegi anyagismeretem alapján megválaszolhatatlan az a kérdés, hogy Kármán újrafelfedezésének aktusa miért nélkülözötte Pajor emlékeinek a fölhasználását – hiszen Toldynak lett volna alkalma Pajort fellelni, még Pajor 1840-ben bekövetkező halála előtt. Nem tudni, hogy itt vajon tragikus mulasztás történt-e (a nagy irodalomtörténész véletlenül lekéste az irodalomtörténeti koronatanút), vagy esetleg az újrafelfedezés folyamata olyannyira más nyomvonalon haladt, hogy valamilyen, számunkra immár át nem látható okból Toldynak fontosabb volt a komolyabb pozíciót betöltő Schedius tanúsága, mint az irodalmi-irodalomtörténeti szempontból természetesen lényegtelenebb, ám emlékeinek értékét tekintve elsőrendűen fontos Pajor emlékezése. Persze lehetséges, hogy újabb források felbukkanása árnyalni fogja majd a képet.

Az eddigi fejtegetések talán azt is képesek voltak meggyőzően alátámasztani, hogy a biográfiákból elvont személyiségrekonstrukciók alapján viszonylag kevés újdonság remélhető az Uránia interpretálásához – különösen úgy, ha ez a szempont mégcsak nem is kíván számot vetni Pajorral. Mindazonáltal a folyóiratnak van két olyan szövege, amelyhez a forráskutatás korábbiakban alkalmazott filológiai módszereivel nem sikerült kulcsot találnom, ráadásul ezek az írások joggal hívhatják ki az eddigiektől jelentősen eltérő interpretációs stratégiákat is. Természetesen a *Fanni' Hagyományairól* és *A' Nemzet Tsinosodásáról* van szó. Az előző szöveg esetében egyelőre nem vezetett eredményre a forráskutatásnak az a módszere, amellyel az Uránia eddig tárgyalt közleményei megszólaltathatóknak bizonyultak. Természetesen továbbra sem zárható ki, hogy létezik valamiféle adaptált vagy más módon áthasonított eredeti – ennek lehetőségét a legutóbb Fried István is fönntartotta⁴ –, az eddigi szakirodalom ez irányú eredményei azonban nem meggyőzőek. Az a Heinrich Gusztávtól felfedezett, 1785-ös történet, amely egy müncheni toronyból szerelmi bánatában leugrott fiatal lányról szól, s amely a korabeli német nyelvű könyv- és hírlapirodalomban igen nagy

⁴ FRIED, 1997., 292.

karriert futott be⁵, igen távol áll a magyar kisregénytől, eredeti, krónikás formájában éppúgy, mint – a feltehetőleg ugyanebből a történetből kiinduló – F. G. Nesselrode-regény poétikai megoldásait tekintve⁶. Ennek a német Fanny-történetnek mindazonáltal egy ponton nyilván van relevanciája a *Fanni' Hagymányai*-ra nézvést, még ha a megoldáshoz közvetlenül nem segít is: tudniillik alig lehet arra meggyőző magyarázatot találni, a főhős miért visel egy, ez idő tájt minden bizonnyal németnek tekintett keresztnév. A történeti névtani kutatások általam ismert eredményei alapján arra, sajnos, nem nagyon van támpontunk, hogy a Fanni keresztnév magyarországi elterjedtségét – területi, etnikai, felekezeti és szociológiai alapon – felmérhessük; a névadás egyik, logikus magyarázata azonban lehet valamiféle irodalmi tradícióhoz való kapcsolódás is. A német Fanny-történetek, amelyeknek teljes anyagát, hatását és népszerűségét feltehetőleg most sem ismerjük még igazi mélységében és tagoltságában, pontosan ezt a – talán idevonható – tradíciót teszik megfoghatóvá, azaz magyarázhatják az irodalmi névadásban megmutatkozó hatástényezőket egyikét. Az imént vázolt nehézségek ellenére ezeknek a szövegeknek (tehát *Fanni' Hagymányai*nak és *A' Nemzet Tsinosodásának*) a tárgyalásától aligha tekinthet el az értekezés. Ehhez azonban némileg más keretet kell választani: a feladatot azonban – meggyőződésem szerint – az eddigi fejezetek után célszerű elvégezni, vagyis mindannak a tapasztalatnak a tudatában, amit a kritikátörténet, a mikrofilológia és a történeti forráskutatás révén lehet elérni. Így ugyanis van rá esély, hogy elkerüljük azokat a rövidzárakat, amelyek – például – a *Fanni' Hagymányai* értelmezéstörténetében rendre

⁵ HEINRICH, 1880–81.; ezeket az adatokat némileg bővítve: KÓKAY, 1994.; az általuk említettek mellett a történet megtalálható (*Der Thurm, eine tragische Geschichte.*, ill. *Fanni Fräulein von Ickstatt oder die berichtigte Thurmgeschichte* címen): *Damenjournal*, 1785, II. Jahrgang, I. Bd. (Januar, Februar und März), 157–172.; III. Bd. (August) 303–320.

⁶ Vö. erre HEINRICH, 1880–81. 196–200.; l. még GÁLOS, 1954., 73.; megjegyzendő, hogy a *Damenjournal* egyik szövege a történetre már az „einen weiblichen Werther” kifejezést alkalmazza: *Damenjournal*, 1785, II. Jahrgang, III. Bd. (August), 303. skk.

előfordulnak. Ezek a megfontolások indokolják azt, hogy a műértelmező fejezetek a dolgozat végére kerültek – vállalván azt a nyilván némi félreértésre is okot adó tényt, hogy így mégiscsak az életrajzi fejezetek után olvashatók. Hangsúlyoznám tehát, hogy a továbbiakban nem a szerzőség kérdésének és funkciójának ígézetében kerül sor a két szöveg interpretációjára – tehát nem a kármáni életmű klasszifikálásának szándéka határozza meg a szövegértelmezést.

Ezen a ponton azonban talán nem fölösleges levonni egy olyan, az eddigi gondolatmenetből fakadó következtetést, amelyet inkább digresszióknak lehet minősíteni, hiszen a továbbiakban sem kívánok értelmezést építeni rá. Megfontolván tehát mindazokat a kételyeket és fönntartásokat, amelyek az eddigiekben áttekintett anyagból fakadnak, illetve amelyek a szakirodalomban a Kármán név szerzőként történő felmutatására vonatkoznak⁷, úgy vélem – túl az elméleti szempontból rendkívül inspiratív megfontolásokon – a kétségkívül némileg slendriánnak tűnő hagyomány azon tétele, miszerint a kisregényt Kármán József művének tekinthetjük, fenntartható. Itt ugyanis nyilván akkor tűnik az önkényesség különösen eluralkodónak, ha a hagyományt Toldytól eredeztetjük – mint tette ezt Milbacher Róbert; csak-hogy Schedius 1801–1802-es megjegyzése, valamint korábbi, német nyelvű irodalomtörténeteinek a tanúsága is arra mutat, hogy itt gyakorlatilag recens megállapításról van szó. Nincs okunk és filológiai érvünk arra, hogy ne Kármánban lássuk a folyóirat fő szerzőjét – mert abban azért mégiscsak rögzülhetett egy hitelt érdemlőnek látszó egykorú benyomás, hogy a már idézett és értelmezett XVIII. század végi, XIX. század legeleji megjegyzések nem Pajorral számoltak mint meghatározó figúrával. Mindent összevéve tehát, ha valaki továbbra is Kármán József műveként kíván a *Fanni' Hagyományai*val foglalkozni, ehhez rendelkezik történeti felhatalmazással (az már további kérdés, hogy mit tesz akkor az életmű és a biográfia kontextusával) – engem azonban a továbbiakban nem ez a kérdésirány érdekel. A *Fanni' Hagyományairól* megfogalmazott értelmezési

⁷ MILBACHER, 1995.; DEVESCOVI, 1998. 5–56.

kísérlet ugyanis egy olyan, kétségtelenül demonstratívnak szánt szerkezetbe illeszkednék bele, amelynek az egésze a kármáni életműre irányuló érdeklődés helyett egy másik kontextus föl-vázolását kívánja elvégezni.

A kisregényről azonban az utóbbi időben megjelent egy olyan, megítélésem szerint rendkívül jelentős, ugyanakkor több helyütt igencsak problematikus tanulmánygyűjtemény, amelynek a végiggondolásától nem szabad eltekinteni. Saját, alapvetően mégiscsak történeti-poétikai szándékú felfogásom számára a deKON-csoport elemzéseit tartalmazó kötet egészének az a legfontosabb tanulsága, hogy amennyiben kizárólag teoretikusan viszonyulunk a Foucault-tól kölcsönzött szerzőkoncepcióhoz és ilyenformán hiperbolikusan kiterjesztjük a gyanú lehetőségét, elsősorban nem irodalomtörténeti problémát exponálunk. Ahhoz pedig, hogy az ilyenén kérdésfeltevés elméleti hozadéka termékenyen integrálható legyen, nem lehet, pontosabban, nem nagyon érdemes „eltekinteni – az egyébként is rekonstruálhatatlan – irodalomtörténeti kontextustól”⁸. Ettől a kontextustól ugyanis csak akkor tekinthetünk el, ha a lehető legrészletesebben megismertük – hiszen ellenkező esetben a korábbi fejezetekben áttekintett Kármán-tradíció régi közhelyei lépnek óhatatlanul működésbe, akkor is, amikor a szerző, hite szerint, éppen radikálisan felfüggesztené a hagyományt. Márpedig ha a dekonstruktív szándék a gyanútlan ráhagyatkozás műveleteivel kontaminálódik, akkor önnön ellentétébe fordul: voltaképp a konzerválás, a megerősítés gesztusaként fogható föl. Éppen ezért véltem fontosnak, hogy a szorosabban műértelmező jellegű fejezetek a kötet végére kerüljenek, ezzel is példázva a megértésnek azokat a fázisait, amelyeket – megítélésem szerint – nem lehet kikerülni: a filológia szerepe ugyanis ezen a ponton, a hermeneutikai helyzetmeghatározásban óriási⁹.

⁸ Odorics Ferenc szavai: ODORICS-SZILASI (szerk.), 1995., 50.

⁹ A filológia szerepének filozófiai státusáról és jelentőségéről a hermeneutikában I. Kisbali László kiváló tanulmányát: KISBALI, 1997.

IV.

HATÁS ÉS HAGYOMÁNY: A FANNI' HAGYOMÁNYAI

Megtévesztő lehet, ha egy elemzés, amely a *Fanni' Hagyományai*¹ értelmezését tűzi ki célul, legelőször nem rögzíti pontosan, milyen szövegről is beszél. Hiszen itt a magyar irodalomnak egy olyan művéről van szó, amelynek határai nem világosak: a kiadástörténetben, ahogyan ezt a szerzőség mentén végigkövetett tények jelezhetlék, különböző terjedelmű és autoritású textusok viselték ugyanezt a címet; s voltaképp azt sem túlzás kijelenteni, hogy a kisregény eddigi elemzése nem is ugyanarról a szövegről szólnak² – de legalábbis biztosan nem arról a szövegről,

¹ Ezen a ponton rögtön értelmezni is kell, mi indokolja a kisregény címének a következőkben alkalmazott írásmódját. Ez a változat az Uránia helyesírását követi (nem az alább idézendő tartalomjegyzékét, hanem a főszövegét), annak ellenére, hogy ez a szintagma ott nem a szöveg egészére vonatkozó cím funkciójában szerepel – először az egész mű címéül ugyanis Toldy 1843-as kiadásában emelkedik, ám ott természetesen már nem ezzel az ortográfiával. Ezzel a formával azonban jelezni kívánom, hogy a továbbiakban – amennyire ez lehetséges – az Uránia szövegét kívánom interpretálni. A kételyeket lásd később, a főszövegben.

² Különösen tanulságos ebből a szempontból a szegedi deKON-csoport tanulmánykötete mint egész: miközben a szerzők – némileg eltérő referenciákkal ugyan – elméleti igényteliséggel interpretálják a kisregényt, összességében az válik világossá, hogy egyáltalán nincsenek tudatában a különböző szövegkiadások eltéréseinek, s így a tanulmányok sorozata már önmagában is a nem tudatosított, föl sem ismert jelentésszóródás irányába mutat. Nem függetlenül természetesen attól, hogy a filológiai megalapozás – még ha különböző elmélyültséggel és szakmai színvonalon – csak igen kevés szerzőre jellemző itt (Milbacher Róbert, Szilasi László, Hárs Endre). ODORICS-SZILASI (szerk.), 1995.

amely 1794–95-ben az Urániában napvilágot látott. Az értelmezés egyik legfőbb dilemmája ugyanis az, hogy a filológiailag lehitelesebb változat, az első megjelenés, egy három folytatásra széttagolt szöveg, amelyet nem köt össze azonos cím³; az egységek összetartozásának deklarálása pedig, ami előfeltétele a regényként való interpretálásnak, óhatatlanul a Toldy Ferenci kiadástörténeti hagyományban történik csak meg, ideértve természetesen a címadást is⁴. A *Fanni' Hagyományai* értelmezésekor tehát tudatában kell lennünk némi tudathasadásnak: nem lehetünk képesek a filológiai rekonstrukció illúziójából kiindulva komolyan azt hinni, hogy visszatérhetünk a kétségen kívül eredeti szövegállapot értelmezéséhez, noha nem lehet nem tudomást vennünk arról, hogy a hagyomány, amelyben benneállunk, bizonyos értelemben falszifikál. Ha ugyanis kisregényként olvassuk a *Fanni' Hagyományait*, ez már önmagában eltér attól, amit a szerzőség kérdése kapcsán mint egykorú vagy közel egykorú értésmódot fel lehet vázolni; igaz, vannak támpontok arra, hogy az alanyi hitelesség fikciójának elfogadása nem kizárólagosan volt jellemző a szöveg befogadására.

Erre utal Schedius töredékesen kifejtett, ám a párhuzamok alapján mégis megkonstruálható felfogása, amelyet egy korábbi fejezetben már részletesebben megpróbáltam értelmezni. Legalább ilyen fontos azonban az Urániáról szóló egyetlen egykorú recenzió tanulsága is. Ezúttal nem Pántzél Dánielnek a *Fanni' Hagyományaira* vonatkozó, a szakirodalomban gyakran citált

³ Az Uránia I. kötetében a tartalomjegyzék a következőt tartalmazza: *Fanni*; a II. számban az olvasható: *Fanni' Hagyományai*; a III. számban pedig: *Fanni Hagyományai' Folytatása*, viszont itt külön tételként fel vannak sorolva a levelek is (*Fanni Báro L-néhez*; *Fanni B. L-néhez*; *Fanni B. L-néhez*; *Ugyan az, ugyan ahoz*; *Ugyan az, ugyan ahoz*; *Fanni B. L-néhez*; *Fanni Báro L-néhez*; *Gróf É-né Báró L-néhez*; *Fanni Báro L-néhez B - - - ra*; *Ugyan ahoz*; *Ugyan az, ugyan ahoz*; *Báro L-néhez B - - - ra*).

⁴ Van arra egykorú párhuzam is, hogy miképpen épül be – az első kiadás címadása miatt – más címen az irodalomtörténeti hagyományba egy mű, mint ahogy maga a szerző elnevezte: Mikes Kelemen 1794-ben megjelent kötete Kultsár Istvántól a *Törökországi levelek* címet kapta, noha a kézirat első lapján nem ez volt olvasható, hanem: *Groff P...E.....írott leveli M...K.....*. A Mikes-mű kiadástörténetére l. HOPP, 1995.

soraira gondolok elsősorban, hanem arra, ami feltűnő módon hiányzik belőle. Pántzél annak ellenére nem veti föl Fanni írónői szerepének kérdését, hogy magára a problémára – a nők irodalmi működésére – fölöttébb érzékeny: folyóiratában hosszú méltatás olvasható Molnár Borbála verseskönyvéről⁵, s az elismerő vélemény érvrendszerében kiemelten fontos helyet kap az, hogy a szerző női mivolta emeli meg a kötet irodalmi jelentőségét⁶. Lezárásul pedig a példa követésére is buzdít, azt remélvén, hogy hamarosan több Molnár Borbálával is dicsekedhet a nemzet⁷. Ha Pántzél elfogadta volna Fanni írónői szerepét, nehezen képzelhető el, hogy ezt ne használta volna ki az Urániáról szóló recenziója azon részében is, amelyet a kisregénynek szentelt. Az 1843 utánról adatolható, Fannira vonatkozó szerzőségi érvek teljes elmaradása tehát ugyanarra mutat, mint Schedius felfogásának elemzése: a prózafikcióként történő interpretálás is rendelkezhet történeti felhatalmazással – még akkor is, ha ezekben az esetekben feltételezhetjük a szöveg keletkezéstörténetének olyasféle ismeretét is, amellyel sem a közvetlen utókor, sem mi nem rendelkezhetünk már. Mindazonáltal a filológiai kritériumok és a recepciótörténet kettősségének, illetve dilemmájának belátása talán termékeny előfeltétele lehet a szöveg újraértésének.

⁵ A verseskönyv kiadástörténetéről l. SZILÁGYI Márton, 1990a.

⁶ A recenzió elején pl. ez olvasható: „Ha a’ régi ‘Sidóság a’ maga Rúth Aszszonyát tulajdon könyvével, Görög Ország Zaffót, Korinnát, ékes verseikkel, Dámót, Hipatziát filozófájokat [sic!], Róma Hortensiát, Belgium Binzia Annát, Florentzia Feretzi Mariáját, Frantzia Ország a’ maga híres Keralió kis Aszszonyát, s-másokat, mint Nemzetek’ ékességeit, s-Nyelvek’ pallérozóit: az ékes Magyar Nyelv is, úgy adhatja-elő az ő pallérozásában láradozó Dániel Píloxénáját, Lóránt/Űi Susánnáját, Petrótzi Katalinját, Bátori Sofiáját, Bethlen Katalinját, Vesselényi Susánnáját, Máriáját, Annáját, mint örökös dítsekedéseket.” MMerkBibl (Március) 21–22. Sajnálatos módon ezt a recenziót meg sem említi Fábri Anna a magyar írónőkről szóló monográfiája Molnár Borbála-fejezetében: FÁBRI, 1996a., 11–26.

⁷ „E’ Könyv Mustráloja ugyan, ki e’ munkának igen nagyon örül, telyes reménységben lévén hogy ezen jó Példának, a’ szebb Nemben a’ Magyarok között több követői is lesznek, örömeben ily bizodalommal kiált fel: Mintha látnám: hogy nem sok idő jártával. Ki-álhatok több ily Molnár Borbálával.” MMerkBibl (Március) 32.

A kisregény, amely az Uránia három folytatásának összerakásából konstruálódik, a szentimentális levélregény konvencionális történetesablonját követi: a szűzsé szerint egy fiatal lány szerelemre lobbanása, majd a beteljesületlenség miatt bekövetkező halála alkotja a voltaképpeni tárgyát. A szenvedő érzékeny lélek ábrázolásának természetes, a XVIII. század végi epikában közkeletű módja volt az egyes szám első személyű elbeszélés, a szubjektív közlésformák (napló, levél) imitálásával megvalósított vallomásosság. A mű újszerűsége nem elsősorban az adaptálásban áll – annál is inkább, mert a levélregény műfajának meghonosítására nem ez az első kísérlet a magyar irodalomban⁸ –, sokkal inkább a regénytípus poétikai lehetőségeinek sikeres kihasználása érdemel figyelmet.

A kisregény három fiktív bevezetéssel rendelkezik⁹. Az első (*Eggy Szó az Olvasóhoz*)¹⁰ szerkesztői előszóként fogható föl, s ilyen módon kizárólag a folyóiratközlésre vonatkoztatva értelmezhető utalásokat tartalmaz (így kezdődik: „Eggy Esméretlen küldötte hozzánk az ide be-iktatott Élete-folytát, és Árnýékát azon Személynek, kit ő Fanni-nak nevezett.”)¹¹. Ez a szövegrész a műfajelméleti-poétikai általánosítás feladatát is hivatva van elvégezni, tehát a mű legdidaktikusabb, sőt – bizonyos megszorításokkal – legideologikusabb elemének tekinthetjük. Ha ennek az előszónak a szóhasználatát rávetítjük az Uránia programját megfogalmazó, már elemzett tervezetre, feltűnő, hogy a biográfia műfajának emlegetése azzal a kategóriával harmonizál, amelyet a Magyar Hírmondóban publikált „foglatat” a II. pontban összegez: „II. História. Élet’ le-irási (Biographia) híres Embereknek, ’s Asszonyoknak a’ régi ’s mostani időkből. Nagy tettei nevezetes Asszonyoknak.”¹² Ha innen, azaz a megfogalmazott

⁸ Az előzmények felsorolását l. FRIED, 1988., 72–73.

⁹ Ennek részletesebb narratológiai értelmezésére l. DEVESCOVI, 1998., 65. skk.; vö. még HORVÁTH Mária, 1987., 426–427.

¹⁰ Megjegyzendő, hogy a tartalomjegyzék külön tételként ezt a címet nem tartalmazza.

¹¹ Uránia, I., 146.

¹² A Magyar Hírmondó 1794. febr. 28-i számában publikált tervezetet Gálos Rezső közölte újra: GÁLOS, 1954., 154–155.

szándék felől olvassuk újra az előszó szövegét¹³, értelmet kaphat a Fanni sorsát mint a heroizmus példáját – szinte polemikusan – fölmutató gesztus: hiszen itt a férfiak közül Attila, Sándor, Titus és Trajanus mellé emelkedik be Fanni élete, míg a nők közül Kleopátra és Aspásia a párhuzam¹⁴. A névsor világosan a történelmet alakítani képes, kivételes személyiségeket emeli ki a zseni különböző típusai közül: egyrészt a világhódítók, másrészt pedig az uralkodók antik példái közül szemelget, vagyis egyértelműen történelmi jellegű közeghez méri hozzá a heroizmus más karakterű, jelen idejű, ám ezekkel egyenrangúnak tételezett példáját¹⁵. Ez a sugallat, amely az előzetes olvasói várakozást a legerőteljesebben befolyásolni törekvő, voltaképp paratextusnak is tekinthető szövegegységben fogalmazódik meg, éppen a mű narrációs technikája miatt felfogható szerzői utasításnak is, annál inkább, mivel ez volt az első része a folytatásos közlésnek; eszerint pedig az olvasatnak alapvetően nem fikciós, biográfiai, sőt történelmi hiteltartó referenciákkal kell számolnia¹⁶. A *Fanni' Hagyományai* értelmezéstörténetének a szerzőségeit központba állító, korábban részletezett első szakasza aligha minősíthető tehát teljes félreértésnek: hiszen mintha csak az első előszó által előírt olvasási stratégia alkalmazásáról lett volna szó. Sőt, éppen ennek fényében nem látszik értelmezhetetlen tévedésnek Petrichevich Horváth Lázár már idézett vélekedése sem¹⁷, amely – miközben Pajornak tulajdonítja a mű

¹³ Fried István arra hívta föl a figyelmet: „...mintha a folytatásos kisregény, az elbeszélés a morális hetilapok szerzőinek szándékait idézné!” FRIED, 1988., 72.

¹⁴ „Nem csak a' Világot ijesztő Isten' Veszzei *Attilák*, *Sándorok*, vagy a' Világ' Gyönyörűségei *Titusok* és *Trajánok* érdemlik-meg, hogy legyen Tselekedeteknek és Ditséreteknek Hirdetője. [...] Az Aszszonyi Nembé'-is, miért kellene csak *Kleopátrák'*, és *Áspásiák'* Emlékezetét fel-tartani?” URÁNIA, I., 147–148.

¹⁵ Ennek jelentőségére már Weber Antal is felfigyelt: WEBER Antal, 1974., 96.

¹⁶ A XVIII. századi magyar prózafikció kapcsán megfogalmazódó, a valóságos és a költött kategóriája mentén leírható dichotómiáról részletesen: SZAJBÉLY 1982., 4. skk.

¹⁷ Honderü, 1843., II. félév 11. sz. (szept. 16.) 333.

szerzőségét – a történetírói (!) munkák közé illeszti be a *Fanni' Hagyományait*. Elemzésem mindenesetre alapvetően nem a morális beállítódásnak – az ebben az előszóban részletezett – gesztusára kíván támaszkodni; felfogásom szerint ugyanis a mű egésze éppen az itt diszkurzíve kifejtett szándékok meghaladásáról árulkodik. A kisregény túlnőtt a folyóirat első számában megfogalmazott szándékon – ha lenne információnk arról, hogy a szöveg folytatásokban készült-e vagy sem, lendületesen azt is ki lehetne jelteni: a kisregény dinamikus felszámolta a szűkebb írói lehetőségeket kínáló erkölcsnemesítés programját. Sajnos azonban ilyen információink nincsenek, így ezt a kijelentést azonnal vissza is kell vonni, legalábbis részben: csupán poétikai érvényességét érdemes fenntartani, keletkezéstörténeti érvényét azonban természetesen nem.

A második bevezetés (*Fanni. Az Uránia' Szerzőinek Bóldogságot!*)¹⁸ szerepe szűkebb körű, mint az első: értelmezhető Fanni regénybéli szerelmesének, T-ai Józsinak a szólamaként, bár az itteni narrátor kiléte nem neveztetik meg¹⁹. Ennek az egységnek a poétikai funkciója azonban abban ragadható meg, hogy itt külső nézőpontból vázoltatik az az életsors, amelyet a naplójegyzetek eleve csak szubjektívizálva s ezáltal egyoldalúan fogalmazhatnak meg. Ez a rész végzi el a halál bekövetkeztének leírását; a választott narrációs technika ugyanis ezt már nem lenne képes megtenni. A mű itt saját korlátaiba ütközik: a halál nem bizonyul belülről, egyes szám első személyben ábrázolhatónak, ha fenn akarjuk tartani a realitás illúzióját is.

A harmadik bevezetés (*Az Uránia' Szerzőinek Bóldogságot!*) azon a szövegegységen belül helyezkedik el, amelynek a címe Toldy kiadásában az egész kisregény címévé emelkedett (*Fanni' Hagyományai*)²⁰; ez kapcsolódik a legközvetlenebbül Fanni fiktív feljegyzéseire, noha attól eltérő narrátora van: ugyancsak

¹⁸ *Uránia*, I., 150–154.

¹⁹ Végsősoron tehát igaza van Devescovi Balázsnak: „A Fanni címmel ellátott életrajz beszélőjének kiléte nézetem szerint nem egyértelmű.” DEVESCOVI, 1998., 69.

²⁰ Ez azt is jelenti, hogy a tartalomjegyzék nem veszi föl külön egységként.

felfogható T-ai szövegeként. Ez a rész immár kifejezetten a „hagyományokra” reflektál lírai módon, előrevetítve néhány olyan fogalmat is, amelyek preformálják az ezután következő szövegegységek befogadását²¹. Kimondatik itt a „hagyományok” szent volta, ami az életsors szakralizált, újszövetségi allúziókkal leírt halálba érését készíti elő. Legalább ilyen fontos utalást hordoz a következő mondat is: „El-szakadozott Töredékek, apró Gondolatok – de a’ mellyekből egy szép Egészet öszverakhat a’ – Gondolkozó.”²² Itt ugyanis a kihagyásos, asszociatív szövegkapcsolódásokat alkalmazó szerkesztés előkészítése történik meg, vagyis a mű a befogadó aktivitásának megnövelésére apellál; a *textus* nincsen – legalábbis deklarált formában biztosan nincsen – teljes mértékben uralva: Fanni története a „gondolkozó”, azaz az olvasó révén teljesezhet ki. Ezen a ponton azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ennek az intenciónak kifejezetten ellene hat az a kiadástörténeti tradíció, amelyet az 1843-as edícióban Toldy Ferenc vezetett be: azzal, hogy római számmal látta el az – Urániában csak gondolatjellel és sorkihagyással elválasztott – egységeket, óhatatlanul elmosta a töredékességnek a struktúráját. Ezáltal ugyanis a szövegegységek egymáshoz képest szigorúan elválasztott, lezárt, különálló naplóbejegyzések formájában látszottak létezni, noha az eredeti közlésben nem egyértelmű a részek között eltelt időmennyiség sem: ezen a ponton pedig a Toldy kezdeményezte textológiai eljárás már a kisregény időkezelésének értelmezését is befolyásolhatja²³.

Mindezek után következik a mű legnagyobb terjedelmű egysége, voltaképpen *lőrésze*²⁴. Ez tartalmazza Fanni naplójegye-

²¹ Természetesen a preformálás oda-vissza is működik: hiszen ha valóban T-ai szólamaként fogjuk fel ezt az egységet (valamint a megelőzőt), akkor ezt éppen a későbbi szövegrészekből kiindulva tehetjük csak meg.

²² Uránia, II., 201–202.

²³ Megjegyzendő, hogy a kiadástörténetben először Kerényi Ferenc figyelt föl erre a problémára, 1993-ban; az általa gondozott szöveg szakított is Toldy megoldásával. Az eljárás textológiai indoklását l. az utószóban: KERÉNYI Ferenc (kiad.), 1993., 381.

²⁴ Toldy kiadása nyomán ezt a részt a későbbi edíciók *Napi jegyzések és levelek* címmel különítették el; az Urániában ez nem szerepel. Vö. még Kerényi Ferenc szövegkiadói eljárásával is: KERÉNYI Ferenc (kiad.), 1993., 7–10.

teit és leveleit (ám a neki írt válaszokat nem), tehát egységesen a hősnő szólama. A naplójegyzet és a levél funkciója között mindenképpen van különbség, ha a megszólalás címzettje felől nézzük: míg a levél implikálja az énen túli világ valamilyen részegységének fölmutatott szerep létét, a napló esetében ez nem egyértelmű²⁵. Mivel ebben a műben e két közlésforma keveredik, az így előállott vallomások beszámoló nem képvisel olyan tiszta, kvázi-műformát, mint ahogy például a bevallottan másik személynek címzett levelekből összeálló *Werther*, a később még részletesen vizsgálandó *Bácsmegyey* vagy akár Kisfaludy Sándor levélregénye, a *Két Szerető Szívnek Története*, amely egy, két személy között lezajló levélváltás fikciója szerint szerveződik. Ilyen értelemben lesz funkcionális a befogadó aktivitására apelláló stratégia, amelyet a harmadik bevezetés fejt ki: hiszen ezek szerint hiányoznák Fanni följegyzéseiből az írói megmutatkozás mint szerep, azaz nincsenek meg azok a szöveget strukturáló, előzetes műfaji sémák is, amelyeket akár a napló, akár a levél követése esetén alkalmazni lehetett volna. Természetesen mindez a szöveg belső intencióit követve igaz csupán, hiszen maga a műgész szigorú kompozíció szerint épül föl. Ám innen nézvést mégiscsak fontosságot lehet tulajdonítani annak, hogy az *Uránia* harmadik számában olvasható folytatás a címében a körvonalazatlan, nem műfaji-poétikai tartalmú „hagyományok” szót tartalmazza. Az *Uránia* folytatásos szövegközléséből tehát nem lehet egyetlen, kizárólagos fölérendelt műfaji kódot kimutatni. Toldy Ferenc címadása pedig (*Fanni' Hagyományai*) ezen a ponton igen hűséges az eredetihez²⁶.

Az Ich-Erzählung-típusú narráció egysége mindazonáltal egy ponton látványosan megtörik: be van iktatva „Gróf É-né báró L-néhez” intézett levele, hogy a két főrangú hölgy közös elutazásának meglegyen az előkészítése. Ennek a megoldásnak – különösen narrációs szempontból – nincs pendant-ja a művön belül. Indokoltsága pedig elsősorban egy lineáris, ok-okozati

²⁵ Vö. még Horváth Mária – Szávai János nyomán haladó – műfaj-értelmezési kísérletével: HORVÁTH Mária, 1987., 427–428.

²⁶ Vö. még HORVÁTH Mária, 1987., 426–428.

lélektaniségra ügyelő történetészövés oldaláról lehet. Ez a zökkenő azonban kiemeli a báróné szerepét, amellyel ezért az alábbiakban részletesen kell majd foglalkozni²⁷.

A regénybeli naplójegyzetek első mozzanata az, hogy Fanni „kilopja” magát a veteményes- és a gyümölcsöskert közé, a lugasba. Azaz a természet közegében helyezkedik el, bármennyire miniatürizált és domesztikált natura veszi is itt körül; ezzel a helyválasztással pedig tudatosan kívülrekeszti saját világán a társadalmi konvenciórendszert is. Fanni számára a természet és a magány *együtt* kell ahhoz, hogy a vallomás szubjektív lehetősége megteremtődjön: a hősnő ezáltal önkéntelenül hozzáidomulhat belső természetével a számára külső, teremtett természet-hez. Érzései ezért „támadnak fel” itt és ekkor szinte kontroll és reflexió nélkül²⁸.

Fanni valami hiánnyal küszködik, amelynek megnevezésére nem képes²⁹. Ezért önmagát megkísérel e hiány tükrében szemlélteni, ahogyan egy későbbi, összegző mondatában mondja: „Hijjamot érzem, eggy Részre Szívemnek nints betöltve...”³⁰ Mivel képtelen racionalizálni saját érzelmeit, uralkodni se tud rajtuk. A hiány éppen ezért az önismeret hiánya is. A hősnő arra törekszik, hogy a megnevezés segítségével föltárja érzéseit, fölismerje a természet közegén keresztül benne is megnyilvánuló erőt. A szeretet földi lehetőségének a megszűnését keresve, így említi meg legelőször anyja halálát. „...Ott a’ Hóld felett dítsoültt Anyám! ott vagy te; eggyetlen Leányodat itt hagyta az Emberrek’ Keménységének. Nézz le reám, kisírd mindenütt, légy őrző Angyalom. Ha békételenkedik ez a’ Szív, nyugtasd meg. Oh, ha

²⁷ Vö. még HORVÁTH Mária, 1987., 430.

²⁸ A magyar felvilágosodás kertszemléletének általános jegyeiről, s ebben a kisregény szemléleti jegyeiről: VÖRÖS I., 1991., kül. 93–96.

²⁹ Érdemes Kovács Sándor szavait idézni: „A »Napi jegyzések és levelek« fő témái a *magányosság*, a *boldogtalanság*, a *vágyakozás*, a *szerelem*, és a *halál*. Mind az öt téma azonos abban, hogy központi elemük a *hiány*: a magányosság az értő társ, a boldogtalanság a pozitív érzések, a szerelem a teljes egyesülés, a halál pedig a létezés hiányát jelenti, míg a vágyakozás nem más, mint a hiány logikájának szubjektív oldala. Mert ahol hiány van, ott megjelenik a vágy.” KOVÁCS S., 1995., 9.

³⁰ Uránia, II., 208.

a' Szomorúság rágja, jelenj meg eggy gyenge Estszellőbe, fúvalj Ortzámra Jelenlétedül, és vidám leszek. De ha lehet – Anyám, én édes Anyám, végy-fel hamar magadhoz...”³¹

Szinte rögtön ezután felbukkan egy másik, jellegében hasonló magyarázat: a testvérbáty halála miatti fájdalom. A fivér halála azonban nem az anya elvesztésének fokozásaként, hanem önálló, teljes értékű magyarázatként kerül elő – voltaképp kiszorítva az anya emlékét is: „Oh ha még ő élne! Itt ülne majd gyakran velem, itt beszélgetnénk elköltözött édes Anyánkról, egymásnak könnyeznénk ki, hogy ellopták tőlünk édes Atyánk' Szívét... Ő benne tenném le minden Reménységeimet, ő nála minden Panasziomat. Ő vólna Oltalmam, ő vólna Bóldogitóm; az ő Bóldogulása az enyim is lenne, vólna kinek örülnöm, kinn, és kívül szomorkodnom. Ő! – talán ő betöltené Szívem' Hijjánosságát.”³²

Fanni hiányérzete érzelmi jellegűnek bizonyul, s miközben a szeretet teljességét keresi, eliminálja élet és halál mezsgyéjét is. Olyannyira, hogy egyenesen a holtak világát érzi közel magához (a halottakhoz fűződő viszonya egyben szakralizálja is természet-szemléletét), noha a halállal való eljegyzettsége itt még az emlékezetnek van alárendelve. Fanni naplóíróként történő megszólalása éppen ezért nem egyszerűen a nyelv birtokba vételét jelenti, hanem a nyelven keresztül a halálét is; ahogy Kovács Sándor megfogalmazta: „Fanni esetében *nyelv* és *halál* nem egymással szemben állnak, hanem a megszólalás lehetőségének kiterjesztése érdekében kiegészítik egymást. A halál interveniál itt egyfajta nyelvként, Fanni érdekében.”³³ Mindazonáltal a hiány megszüntetésének lehetőségeképpen az önátadás, a lelki egyesülés elérése merül föl; vagyis a szeretet nagyobb erőnek van beállítva, mint az elmúlás. Fanni úgy vágyódik ki az életből, hogy a szinte gnosztikus egységben föloldódva véli megtalálni a szeretet állapotát. Ezzel magyarázható, hogy a hősnő vágya mindig egy személyre irányul, s mihelyt új tárgy bukkan föl a vágyako-

³¹ Uránia, II., 206.

³² Uránia, II., 208.

³³ KOVÁCS S., 1995., 6–7.

zás számára, az előző nyomtalanul eltűnik. Láttuk, Fanni először az édesanyját szólította meg, de a báty megidézése után az anya emléke többet nem kerül elő. A folyamat később hasonlóképp folytatódik. A fivér átadja a helyét a barátnő, báró L-né immáron húsvér alakjának, majd az idősebb barátnő funkcióját veszve kilép a műből, ahogy feltűnik a szerelmes, T-ai Józsi.

Az özvegy báróné ezért kulcsfigura³⁴. Jelentősége abban áll, hogy meghitt, bizalmas barátnőként indukálja Fanniban a szerelem érzését, a korábban iránytalannak látszó, az emlékezetnek alávetett vágyakozásban ő mutatja ki a szerelemnek mint érzelmi reakciónak az eredendő meglétét. Amikor saját életrajzát (boldog szerelmi házasságát, majd özvegyen maradását) elmeséli Fanninak, ennek példázatát mondja el. „Mennyei Bóldogság volt őt esztendei Házasságom. Ezek a' Könnyek az ő [férje – Sz. M.] Emlékezetének folynak és koránt sem Panaszkok az Ég ellen. A'ki szerfelett bóldognak engedett lennem őt Esztendeig, nints Jussom ellene zúgnom, ha most nem a' vagyok.”³⁵ Fanni érti, értheti a példázatot, az érzés ilyen értelmű „mennyei” volta nem esik messze saját, transzcendens irányulású érzelmi beállítottságától. Ám itt ennél többről van szó: a báróné ugyanis a szerelem intenzitását fontosabbnak nevezi, mint az időtartamát. Sőt, a konkrét életrajzi tanulságokat immár mellőzve, általános szerelemfilozófiaként kifejt egy olyan gondolatsort, amely a szerelem házasságba torkolló finalitásának is alárendelt szerepet tulajdonít. „Jobb Formálást és helyesebb Gondolkozást talállok benne édes jó Barátném! mint sem hogy azon Leánykák' Száma közzé elegyíttsen [sic!], a'kik ezt az Indúlatot nemesebb Részerül nem esméri. A' kiknek minden Kívánságok a' Férj, és minden Félelmek a' hosszú, és megvénült Szűzesség. A'kik minden Megfontolás nélkül, a' legelsőnek, a'kinél Élelmeket találják, és a'ki által Szüléinek Hatalmokat lerázhatják, Karjai közé vetik magokat.”³⁶ Az idézett részlet önmagában még jelent-

³⁴ Kulcsfiguraként fogja fel Devescovi elemzése is – bár természetesen más hangsúlyokkal: vö. DEVESCOVI, 1998., 73–96.

³⁵ Uránia, II., 221.

³⁶ Uránia, II., 231.

hetné persze csupán a körültekintő válogatás ajánlását. Ám implicit módon már itt jelentkezik az a mozzanat, amely a mű poétikai megoldásaiban végig kimutatható: a szerelem nem a házasságért van. A báróné szerint a vágyak alapján kell kialakítani egy ideálképet, s meg kell keresni „a’ Képhez hasonló Valóságot”³⁷. A szerelem tárgya tehát eleve idealitás, a szerelemre való hajlam is független valamely konkrét személy megismerésétől. A szerelem preformáltság következménye: ha valaki képes és érett ennek hordozására – márpedig Fanni a báróné szerint az –, akkor voltaképp az első útjába kerülő férfi alkalmas lehet az érzelmi töltet levezetésére. A báróné ezért szuggerálja bele Fanniba, hogy első nyilvános társasági fellépéséről, a bálból szerelmesen térjen vissza: „Keressen és fel-találja! Isten hozzá! (meg-tsókolva és tréfás Fenyegetéssel [ti. tette hozzá a báróné – Sz. M.]) Meg-haragszom kedves Fannim! ha Szívét épen haza nem hozza.”³⁸ Ekkorra ugyanis kiküszöbölődik báró L-né gondolatmenetének egyetlen bizonytalan eleme: tudniillik mi a biztosíték arra, hogy az első felbukkanó férfi *méltó* is lesz a szerelemre? Fanni érzelmi intuíciójának immár tévedhetetlenül kell választania, hiszen a hősnő – éppen barátjánője révén – eljutott az önismeret fokára: gyermekből ezáltal vált nővé.

Fanni ugyanis már a báróné első, a szerelmet körülíró definíciójára katartikusan reagál: „Ez az Indulat, melyet magamnak ki fejteni nem tudtam, érzettem, hogy bennem lakik. Figyelmetes lettem.”³⁹ Ekkor és így történik meg tehát a ráismerés, s fejeződik be az öntudatlanság: a szerelem megnevezése már megadta Fanninak a biztos tudást arról, miben áll lényének alapszerkezete⁴⁰. A báróné tehát nem manipulált, hanem saját sorsával hitelesítve, kibontotta a Fanniban addig csak lappangó tudást: segített fölfedezni, hogy a hősnőnek a szerelem szinte genetikusan adottsága. A bálban tehát Fanni szerelemre lobbanása csak lát-szólag következik be első látásra, hiszen motivikusan gondosan

³⁷ Uránia, II., 232.

³⁸ Uránia, II., 236.

³⁹ Uránia, II., 229.

⁴⁰ Devescovi Balázs mindazonáltal – meggyőző érveléssel – a szerelem taníthatatlanságának tapasztalatát hangsúlyozza: DEVESCOVI, 1998., 73–75.

előkészített mozzanatról van szó. T-ai az első felbukkanáskor még egyébként sem több, mint *tárgya* Fanni érzelmeinek. Apránként derülnek ki jellemének azon vonásai, amelyek rokonítják a hősnővel – ezzel a késleltetéssel azonban visszaigazolódik az, hogy a hősnő érzelmi intuíciója valóban nem tévedett.

Fanni és T-ai első párbeszéde az átmulatott báli éjszaka végén játszódik le. A búcsúzás konkrétumai *helyett* a dialógus a halál-feltámadás-üdvözülés metaforáját tartalmazza, nyilvánvalóan biblikus toposzokat alkalmazva: a szerelem kezdetéhez már a halált rendelve hozzá szimbolikusan.

„Mint a' Test a' Lélektől úgy esik megválnom a' Kisasszonytól» azt mondá, és a' Bánat láthatóképpen festette magát kékelő magas Szemeiben.

Vidámságot vontam Ortzámra nagy Erőltetéssel, és ha szinte kellettlen is, Mosolygást húztam Számra, és tréfálva azt feleltem: »Hiszi az Úr a' Feltámadást?...«

Ke vessé meghökkenve, de magát öszveszedve, 's Kezem' indúlatossan megtsókolván: »Ha a' Kisasszony reménylenem engedí – hiszem.«

Karja alá ötlöttem Karomat, és barátságosan elhúztam, 's mondám: »A'ki hiszen, idvezül... Mennyünk!«⁴¹

Ez a részlet a mű egyik legfontosabb motívumsorozatába illeszkedik bele. Fanni – immár saját – szerelemkoncepciójának kulcsmondata („Öszveroskad ez a' Test, a' Lélek' édes Erőszakja alatt...”) szintén a test és lélek megválásának metaforáját ismétli meg. A szerelem ily módon platonikus karakterűként mutatkozik meg, ahogyan ezt már a báróné szerelmi útmutatásának egyik gondolata (az ideálkép és a képhez hasonló valóság) is előkészítette; a központi mozzanat tehát a vágyódás lesz. Fanni regényeleji hiányérzete már ilyen karakterű volt. A boldogság lehetőségét – a pillanat totális, intenzív átélése mellett – a halál utáni egyesülés jelenti. Devescovi Balázs joggal hívja fel a figyelmet azokra a szövegegységekre, amelyek az egyesülésnek, az eggyé olvadásnak a vágyára mutatnak: ez a szerelmi állapot a misztika szemléleti jegyeivel irattatik le⁴². Fanni a kisregény utolsó

⁴¹ Uránia, III., 137.

⁴² DEVESCOVI, 1998., 84–92.

részében, már közelgő halálát érezvén, úgy jellemzi a rá váró jövőt, hogy voltaképp csak megismételi a bál utáni dialógus szemléleti magvát: „Legyen bár! Mint Vőlegénynek, úgy mégyek a’ Halál’ Angyalának elejébe. Háládással, és Öleléssel fogadom el ezt a’ Szabadítót. Nem! nem az a’ rettentő Váz ez, mint a’ hogy őtet nekünk festik, Eggy szép és kedves Ifjú, a’ ki barátságosan általvezet innen, a’ Keservek között a’ Nyugodalomra.”⁴³

A nyíltan elhárított, középkorias halál-képzet („a’ rettentő Váz”) helyébe egy humanizált halál-felfogás kerül. Bíró Ferenc hívta föl arra a figyelmet, hogy ez közvetlenül a német klasszikában gyökerezik⁴⁴. A *Fanni’ Hagyományai* adott részletéhez – stílusosan és szemléletileg is – Herder *Paramythionjainak* Kazinczy készítette fordításában lehet párhuzamot találni. A III. egységben (*A’ Halál. Egy Beszélgetés Lesszingnek sírja mellett.*) a dialógus egyik résztvevője, az ifjú mondja a következő szavakat: „...bár Amor légyek, Halálnak hívnak az emberek. A’ Tündérek’ seregébenn eggyet sem leltek az Istenek, a’ ki az emberi szívet olly lágyann, olly szelíden tudja felöldani. ’S magok mártották nyilaimat, mellyekkel e’ Nyomorúttakat láncokból kifejtetni, és a’ mellyeket ezek eggyűgyűen keserűknek állítanak, a’ Gyönyörűség’ édes kelyhébe. Én vezetem az elváló lelket a’ legédesbb csók alatt a’ menyasszonyi örömök’ telyességéhez.”⁴⁵ Ez az utolsó, a kisregény szavaival szinte teljesen megegyező mondat jelzi azt az irányt is, amely a test és lélek elválásának metaforáját mint a szerelemre vonatkozó trópuszt értelmezheti. A háttérben itt a neoklasszicizmus egyik gyakori motívuma, az Ámor–Psyché mítosz húzódik meg: a test börtönében szenvedő Psychét kedvese, az isteni Ámor egy csókkal emeli magához, s ezáltal a nő lelke – mint gubóból szabaduló lepke – odahagyja a

⁴³ Uránia, III., 198.

⁴⁴ Bíró Ferenc szerint valószínű forrása Lessing *Wie die Allen den Tod gebildet* c. munkája (BÍRÓ, 1994., 228.), mindazonáltal kérdéses, hogy közvetlenül valóban Lessinget kell-e forrásnak tartanunk, hiszen Herdernek is van egy – Lessinget követő, rá hivatkozó – ugyanilyen című munkája. (I. HERDER, 1891., 656–675.)

⁴⁵ HERDER, 1793., 17–18.

⁴⁶ Vö. PÁL, 1988., 110–120.

földi rabságot és kedveséhez emelkedik⁴⁶. Fanni ehhez hasonló módon háritja el magától a szerelem – társadalmi konvenciók meghatározta – földi beteljesülését, saját halálát ezért sem veszteségként, hanem a kiteljesedés lehetőségeként fogva föl: „Ott, a’ hová én megyek, nints Haragtartás! Ott majd öszvetalálkozunk, és ott majd – bátran szerethetünk.”⁴⁷ Fanni szerelmének intenzitása tehát fölszámolja önnön földi létezését⁴⁸; ahogy Beöthy Zsolt érzékeny elemzésében olvasható: „Hervadásának és pusztulásának igazi forrása nem annyira a szerencsétlenség, az elválás, a reménytelenség, mint inkább szerelmének módja, rendkívülisége, erőszakossága.”⁴⁹ A regényzárlat visszautal a szerelem és halál összetartozását tételező motívumsorozatra, szerves folyamattá avatva a hősnő elsorvadását. Mindezt külön kiemelheti az a – Devescovi Balázstól származó – megfigyelés, hogy Fanni szerelmi állapota kezdettől az éjszakával kapcsolódik össze, a kisregény végén pedig arra panaszkodik, hogy felköltötték, noha szunnyadozásában a legszebb álmok lebegtek előtte: a fény és sötétség, a tudat kontrollja és a tudattalan démonisága áll tehát szemben egymással, s ez az ellentét kerül új poétikai státusba a mű végén⁵⁰.

A szerelem létkonstituáló szerepére egy másik motívumszál is rámutat. A természet változásait leíró szövegrészek ugyanis nem egyszerűen kulisszaszerű elemek. Funkciójuk ennél általánosabb: a kisregény időviszonyainak mélyszerkezetét rajzolják ki⁵¹.

⁴⁷ Uránia, III., 203.

⁴⁸ Ez Bíró Ferenc elemzésének egyik alapgondolata; első kifejtése: BÍRÓ, 1975.; újrafogalmazva: BÍRÓ, 1994., 219–230.

⁴⁹ BEÓTHY, 1885., 119.

⁵⁰ „Barthes a sötétség metaforájáról, éjszakai állapotról ír, a Hagymányokban azonban szinte valamennyi előfordulása ennek a belső időszaknak – tovább erősítve a természet jelenlétét a szövegben – egyben valóságos külső időszakot is jelent. Fanni ismeretlen érzései éjszakánként jelentkeznek, szerelmi történetének számos mozzanata éjjel esik meg. A lány ily módon a szerelem (a szöveg) kezdetétől a végéig a tudattalan hatalmában áll, szerelme az önnönmagából feltörő vágyak megtestülése, ezek a démonok vonják hatalmukba.” DEVESCOVI, 1998., 81–82.

⁵¹ Vö. mindehhez Devescovinak az ökokritikai szempontokat bevezető és alkalmazó megjegyzéseit: DEVESCOVI, 1998., 96–101.

A kisregény cselekvénye egy évet fog át. Pontos dátumok ugyan sehol sem olvashatók – szemben azzal, ahogyan a *Bács-megyeyben* Kazinczy megoldja az idő múlásának érzékeltetését – ám az év itt egy ciklus teljességének jelképeként kap szerepet. Hiszen az év mint alapegység egy körkörös időszemlélet legnagyobb, de még emberi léptékű mértéke: elteltével a természet visszajut kezdeti állapotába, az elmúlás tapasztalatába foglalván a vegetáció örök megújulásának ígérését is.

A mű a virágzó természet tavaszi-kora nyári képeivel indul, s az újrasarjadó természet látványával ér véget. Fanni kimenekülése a kert közegébe a természet ritmusához való igazodást jelenti. A hősnő tökéletes harmóniában él a természettel, bensővé teszi – vagy más oldalról nézve, beleolvad. Ennek poétikai jelzése az – az egyébként közhelyes – megoldás, hogy a hősnő lelki rezdüléseit a természeti változások mint hasonlatok vagy metaforák fejezik ki. A Fannihoz érzelmileg közel álló figurák csoportja éppen azáltal emelkedik ki, hogy a harmóniának ezt az állapotát fedezhetjük fel bennük. A természet ritmusának észlelését a báróné esetében az jelzi, hogy az özvegy a háborítatlan, magányos természetben találja meg imája méltó helyét – Fannival pontosan *ez után* ismerkedik meg, oly módon, hogy mindketten sírnak, azaz emócióiknak engednek szabad folyást. T-ai Józsi pedig a voltaképp sikeres, de még viszonzatlan szerelemvállás után felindulásában lóra ül és kivágtat a viharba – természetesen egyedül. Lélekállapota harmonizál az elemek tombolásával. Ez az a pillanat, amikor Fannival való hasonlósága végleg világossá válik. A boldog egymásra találás *ez után* következik be. Vagyis a báróné, majd T-ai oly módon kerülnek kapcsolatba Fannival, hogy – önkéntelenül – azonosulnak a hősnő számára lényeges értékek legfontosabbikával. A természet és Fanni ebből a szempontból azonos státusban jelennek meg: az egyiknek való megfelelés a másikkal való harmóniát is magában foglalja. Jellemző, hogy a hősnő számára közömbös vagy kifejezetten ellenséges figurák egyáltalán nem kerülnek természeti háttér elé.

Fanni egészen a T-ai Józsitól való elválás téli képeiig megmarad ebben a szoros egymásra utaltságban. Sorvadása akkor kezdődik, amikor a természet is eljut önnön mélypontjára, a télbe; igaz, a tél volt a szerelem kibomlásának időszaka is – nem

függetlenül attól, hogy a kisregény cselekvénye ezt a téli báli időszakhoz rendeli hozzá⁵². A párhuzamosság minden esetre éppen a tél és a tavasz váltásakor, vagy másképpen fogalmazva, a farsang és a húsvétot megelőző nagyböjt váltásakor törik meg⁵³; a természet éledni kezd, Fanni hanyatlik – a feltámadás ünnepének közeledtével ér egyre közelebb a halálhoz⁵⁴. Ettől kezdve működnek ellentétként a természeti képek. A tavaszi–nyári környezet pedig kifejezetten a hősnő halálának díszletévé válik. Az év lepergése mitikus szinten is megerősíti a motivikus kapcsolatok jelentését: Fannival *minden* megtörtént. Ráismert saját alkatarára és intenzíven végigélte a sorsát: teljes életpályája ezzel ki is rajzolódott.

A szerelem ezáltal a kisregény végére átminősül: ami kezdetben Fanni létkonstituáló energiájának tűnt, az a természet egyetemes nyelvének bizonyul. Ebből következik, hogy itt a nemi meghatározottság másodlagosnak mutatkozik. A lélek nem nőként vagy férfiként reagál erre a kihívásra: ebben a kisregényben a léleknek nincs neme⁵⁵. A nem nélküli, közös emberi lélek megközelítését két oldalról is nyomon követhetjük a műben. A második bevezetésben heroikusnak nevezett, de mégsem maszkulin jellegű Fanni mellett ott találjuk ugyanis a hozzá igen hasonlatos, feminin lágyságú férfi szereplőt, T-ai Józsit. T-ai a

⁵² A Fanni és T-ai első találkozását jelentő névnapi bál mindazonáltal még farsang előtti esemény, ahogyan ezt a szövegben explicit módon olvashatjuk: „Lám, uram atyám farsang előtt betöltötte szavát!...” Ezzel egybevé, hogy ekkor a Teréz nevű barátnő ünnepéről van szó; márpedig Teréz-nap október 15-re esik.

⁵³ A szerelemvallást leíró levél január 3-i, az ezt megelőző december 28-i; az elválásról beszámoló pedig februári. Az időviszonyok értelmezésére l. még HORVÁTH Mária, 1987., 428.

⁵⁴ A műben a húsvét eseménye nem kerül elő ugyan explicit formában, ám Fanni halálának közeledtét újtestamentumi metaforika fejezi ki: az evangéliumokkal létesített intertextuális kapcsolat pedig hangsúlyozottan ráértelmezhető teszi a szövegre a megváltás ünnepének időpontját is. A kérdésre – más összefüggésben – még visszatérek.

⁵⁵ Ezt a gondolatot – némileg természetesen más szövegkörnyezetben – Szerdahely György 1784-es esztétikája így fogalmazza meg: „nullus est animorum sexus” (SZERDAHELY, 1784., 87.; a kijelentés értelmezésére és Szerdahely művészetelméletének jelentőségére l. MARGÓCSY, 1989.)

Goethe *Werthere* által meghonosított új hőstípusba tartozik. A szentimentalizmus a nyílt érzelmek vállalását, a vissza nem fogott, mélyről feltörő nemes indulatok kimutatását antropológiai jegynek tekintette, a férfi és nő különbsége ezáltal föloldódott az emberi lényegben⁵⁶. A férfi hősök érzelmi reakciói ezért látszanak femininnek.

T-ai szerelemvallásának is az a döntő mozzanata, ahogyan megvallja saját viszonyát érzelmeihez. Míg kezdetben csak a csinos, illemtudó fiatalember leírásához alkalmazott közhelyekkel jellemeztetik, a szerelemvallás alkalmával válik hasonlósá Fannihoz.

A férfi ugyanis egy szöveg felolvasásával fejezi ki érzelmeit. Magára vonatkoztat egy szépirodalmi textust, azaz voltaképp egy hermeneutikai aktus keretében vall magáról. A kiválasztott részlet pedig Gessner *Idyllium*nak Kazinczy fordításában megjelent gyűjteményéből való (*Idylliumok* II. könyv; az első dialógus Daphne és Chloe között⁵⁷). Figyelemre méltó a felolvasott szöveg eredeti szituációja, amelyet az applikálás során nem lehet hiánytalanul érzékelni: Alexis, az ifjú pásztor azon kesereg, hogy nem meri megvallani szerelmét Daphnének, s emiatt a lány másé lesz. A felolvasás során elmarad ez a szűzsé, hiszen T-ai csak Alexis szövegét veszi át. Azt sem teljes egészében: ha összevetjük a kisregényben szereplő részletet az eredeti szöveggel⁵⁸, ki-

⁵⁶ A női hős kiválasztásának jelentőségét Gábor György így írja körül – némileg máshová téve a hangsúlyokat: „Ezáltal mintegy nyomatékot kap az a folyamat, amelynek során a vagyoni és osztályhelyzetet morális törvényekben kodifikáló, az ember szabad érzelmeit hamis, életidegen erkölcsi parancsolatokkal gúzsba kötő társadalom előítéletes, érzelmeket elfojtó világával, a külső elvárások kényszere miatt erősen introvertált személyiségével s az autoritárius családmóddal szemben kibontakozó érület valódi lelki-érzelméi tartalommal szublimálódik.” GÁBOR, 1996., 18.

⁵⁷ GESSNER, 1788., 111–118.

⁵⁸ A kisregényben idézett részlet: GESSNER, 1788., 115–117. Devescovi a gessneri dialógusnak és a kisregénynek az összevetésekor a két textus még lényegibb összefüggését hangsúlyozza: „Ha tetszik, a Gessner mítoszrészlet zanzásítva az egész Hagyományok. Több szempontból is mint két összekulcsolt kézfej, illeszkednek egymásba.” DEVESCOVI, 1998., 62. A bizonyítás: 59. skk.

derül, hogy voltaképp egy sajátos szempontú, a mű poétikai jellegzetességeihez igazodó kivonatot olvashatunk csupán. T-ai ugyanis nem olvassa végig Alexis monológját: ott hagyja abba, ahol a pásztor saját halálát és a szeretett nő férjhez menetelét jövendőli meg. Vagyis az idyllium érzelmi csúcspontja alapvetően áthelyeződik a teljes változathoz képest. A szöveg hatáseffektusa viszont mindkét esetben tökéletesen azonos marad: Alexis ugyanis fennhangon, de kizárólag önmagának panaszkodik, nem tudván azt – amit az idyllium olvasója tud –, hogy a szeretett nő kihallgatja a vallomást és viszonzza is az érzelmeket. Az ezt kiváltani képes szöveg azonban tömörebb a kisregényben, s ezért az idyllium itteni változata intenzívebbnek mutatkozik, mint a Kazinczy fordította kötetben. A Gessner-részlet úgy lesz képes – mindkét esetben – betölteni funkcióját, hogy illokúciós összetevője más, mint lokúciós tartalma: a szerelemvallás megtörténik azáltal, hogy kimondatik a lehetetlensége. T-ai applikációja azért lesz tökéletes, mert ezt teljes egészében érvényesnek tekintheti magára, képes lehet tehát a hermeneutikai szituáció hézagtalan betöltésére. A boldog beteljesülést azonban csupán a Gessner-idylliumnak a kisregényben egyébként nem idézett folytatása tartalmazza: ezt T-ai már nem veszi át. Ennek ráértése azonban Fanni és T-ai kapcsolatára már előrevetíti a kölcsönös szerelem érzelmi zavartalanságát, ám csak úgy, ha Fanni is belép az aktusba, és átvéve a hallgatózó Daphne szerepét, annak későbbi gesztusával azonosul. Fanni ugyanis csak így hallhatja ki a formai értelemben meg nem történt vallomásból a gyakorlatilag megvallott szerelmet, vagyis a szerelemvallás csak ezáltal – és általa – teljesezhet be. T-ai mindazonáltal a felolvasással elsősorban a Fannival közös érzelmi reakcióit mutatja ki, hiszen férfi létére nem kezdeményezőnek, hanem a szerelem passzív elszenvetőjének bizonyul: reszketés, akadozott szó, majd zokogás jellemzi. Ebben az értelemben Fanni teljesen egyenrangú lesz ebben a kapcsolatban, amit az is mutat, hogy – híven a hermeneutikai szituáció dialogikusságához – ő is átveszi a korábban T-aitól magáravett Alexis-féle szerepet: „Lassán [sic!] jövök magamhoz; felveszem könyves Szemekkel Gesznert és olvasom, és ismét olvasom azt az elfelejthetetlen Helyet, melyet

ő olvasott, és újra sírok...⁵⁹ Ettől kezdve lehet T-ai méltó a Fanni kialakította ideálképhez: immár nem a hősnő iránytalan szerelmének véletlen elviselője, hanem az új típusú érzelmi hős vonásaival rendelkezik⁶⁰.

Későbbi viselkedése is szembetűnően nem maszkulin jellegű. Amikor Fannit apja magával akarja vinni, s fölmerül az elválás lehetősége, T-ai semmit sem tesz a fátum ellen, csak meg van rendülve. Más cselekedete nincs is, mint hogy együtt sír Fannival. Pedig az elválás veszélyének elháríthatóságát mutatja, hogy a barátján, Teréz ki tud még csikarni két hét haladékot. Sokatmondó, hogy T-ai egyáltalán nem beszél Fanni apjával: egy közös jelenet során ugyanis óhatatlanul ütköztetni kellett volna a – kizárólag Fanni és T-ai kapcsolatában zavartalannak mutató – feminin légyságot és a családalapításra késznek mutató férfi konvencionális, társadalmi szerepét; nehezen lett volna elképzelhető olyan írói megoldás, amely mindkét viselkedési sémát képes lett volna érvényben hagyni, anélkül hogy T-ai eszményi mivolta valamilyen formában ne sérült volna meg.

T-ai és Fanni elválására a kisregény fabulája csak korlátozott magyarázatot ad: nyilvánvaló ugyan az apa közbelépése (bár a szerelmesek elszakítása egy pillanatig sem jelenti a végleges eltiltást – nincs szó tehát egy *Rómeo és Júlia*-típusú konfliktusról⁶¹), nem tudjuk meg viszont, miért nem kereste föl T-ai a betegeskedő Fannit. Pontosabban: miért *csak akkor* jelent meg (a

⁵⁹ Uránia, III. 157.

⁶⁰ Ezen megfontolások alapján egyszerűen nem tudok mit kezdeni Tanner Gábor értelmezési kísérletével, amely azt igyekszik bizonyítani, hogy Fanni és T-ai „elmerült a lesti gyönyörök élvezetében”. Saját felfogásom szerint Tanner vázlatos elemzése tipikusan a rossz, s ezért terméketlen kérdésfeltevések közé tartozik – minden invenciója ellenére is. TANNER, 1992. (az idézet: 1035.) Vö. még Devescovichnak Tannert illető megjegyzését: DEVESCOVI, 1998., 92.

⁶¹ Itt érdemes utalni arra, hogy Beöthy Zsolt, aki a Júlia–Fanni párhuzamnak ad értelmet, kettejük lelki rokonságát hangsúlyozza, s nem helyzetük párhuzamosságát: „Az eszményi Fanni bizonyos tekintetben rokon az érzéki Juliával; a mire ezt lángoló vére hajtja, magának boldogsággul s a világnak daczul, az oktalan, meggondolatlan, minden mértéken túlcsapó szenvedélybe: Fannit viszonyai, helyzete, sorsa sodorják.” BEÖTHY, 1885., 119.

Fanni élete című szövegrész tanúsága szerint), amikor a hősnő szubjektív észleleteit rögzítő naplójegyzetekben ennek már nem lehet nyoma. Ezt a zökkenőt azonban a kisregény metaforaszerkezete áthidalja: T-ai éppúgy szakad el a hősnőtől⁶², mint ahogy korábban leválik róla az anya és a báty emléke vagy báró L-né, s így mindannyian – a férfi is – stációjává válik csupán Fanni beteljesülő életének. T-ai átadja a helyét a halál angyalának, annak az ifjúnak, aki – Herder *Paramythionjainak* tanúsága szerint – Thanatosz és Ámor vonásait egyesíti.

Fanni a halál közeledtét természeti hasonlatokkal fejezi ki – ezek azonban bibliai, sőt újszövetségi toposzok szabad idézései is⁶³. A Bibliából átvett frazémák és motívumok a kisregény affektív stíluseszközei közé illeszkednek be, s jelentősen hozzájárulnak a metaforikus szerkesztés teljessé tételéhez. A kisregény egésze ugyan nem egy keresztény metafizika kiépítését végzi el, ám a természetnek a szentséggel való felruházása a hagyományos biblikus toposzok révén fogalmazódik meg⁶⁴. Ezen a ponton valóban tanulságos a *Fanni' Hagyományai* mellett olvasni id. Kármán József teológiai-kegyességi műveit, amelyek részben fordítások: a stíláriss összefüggés ugyanis láthatóvá teheti a pietizmus nyelvi-szemléleti hatását, illetve ennek poétikai teherbírást⁶⁵. Meglehet, ugyanez a magyarázata annak az egybecsengetésnek is, amelyet a szintén református lelkész, Péczeli József Hervey-fordítása és a kisregény között Bíró Ferenc észlelt⁶⁶: id.

⁶² Mintha ezt érzékelné – egyébként nem túlságosan eredeti – elemzésében Bakóczy Károly is: „T-ai nem a cselekvések embere, csak az akaratról következtethetni rá az okra, de lelkébe nem látni. Olyan staffage-alaknak látszik, holott a Fanni sorsának fordulópontja. [...] Hisz nagyon megértjük, ha Kármán a szerkezet könnyebb végére nézett. Nincs rájuk immár szükség, megtették kötelességüket.” BAKÓCZI, 1909., 37.

⁶³ Fried István azonosított két újtestamentumi locust (Mt 26, 42; Jn 15,2) a kisregény utolsó részeiből: FRIED, 1988., 78.

⁶⁴ Fried István ezt így összegezte: „Tanúi vagyunk annak, hogyan veszti el a vallásos tartalmát a bibliai szó, és hogyan lesz egy nem vallási rajongásnak, egy túlfeszített érzelmi állapotnak kifejezésévé, hogyan szekularizálódik.” FRIED, 1988., 78.

⁶⁵ Erre az összefüggésre Fried István hívta fel a figyelmet: FRIED, 1995., 501–503.

⁶⁶ BÍRÓ, 1965., 578–579.

Kármán és Péczeli ugyanis ebben az értelemben azonos hagyományvonulatot jeleznek. A *Fanni' Hagymányai* pedig valóban felfogható egy, részben a misztikus nyelvi-szemléleti előzményeket is integráló, pietista transzcendencia-élmény erőteljes transzformációjának: a halál megfogalmazására szolgáló stiláris réteg erősen összefüggeni látszik a – magyar anyagon rendszeresen, sajnos, még nem vizsgált – pietista terminológiával⁶⁷.

Fanni halálának rejtélye és okszerűsége minden bizonnyal a szöveg egyik legnagyobb talánya: igaza lehet Szilasi Lászlónak abban, hogy a kisregényben „explicit formában kifejtett halál-okok kioltják egymást”.⁶⁸ A kisregény szüzséjének ok-okozati sémája – vagy ahogyan Kovács Sándor mondja: egy „realisztikus” olvasat – felől nézve ugyanis nehezen lenne érthető Fanni halála; ennek bekövetkezése éppen a metaforaszerkezet révén mutakozhatik mégis szükségszerűnek⁶⁹.

A kisregény cselekvénye alapvetően morális tartalmi felől is értelmezhető: az első előszóban a virtus példájává emelkedő sors a szöveg előrehaladtával egyre inkább egy szerelemkoncepció példázata is lesz, vagyis a mű egésze az erkölcsösségnek egy új felfogása mellett is szól. A fabula lényeges eleme az, hogy a mű legnagyobb egységének narrátora, Fanni szemben áll a külvilággal; ez pedig éppen a szerelem vállalásának eltérő morális kon-

⁶⁷ A magyar szakirodalom még nélkülözi azt az átfogó anyagrendszerező vizsgálatot is, amelyet a németeknél August Langen végzett el; ennek a munkának a tanulságait igyekeztem megfontolni: LANGEN, 1954. A német pietizmus-kutatások recepciójának távlatait és lehetőségeit jól jelzi legújabbban Imre Mihály Szőnyi Benjámin-tanulmánya: IMRE M., 1997., kül. 135–142. Vö. még FRIED, 1997., 292.

⁶⁸ SZILASI, 1995., 104. Mindehhez járul ráadásul a betegség tünetleírásának – minden tüzetessége ellenére is – zavarbaejtő megfejthetlensége: magam három, egyformán meggyőző, noha egymást kizáró magyarázatát ismerem a kisregényben leírt tünetek értelmezésének. Az egyiket l. SZILASI, 1995., 106–109., ahol is a szerző a szövegben szereplő „forró hideg” nevű betegség egykorú orvosi meghatározásaiból indul ki; ezen kívül Horváth Károly szóban a „galoppirende” nevű betegséggel, míg máskor és más helyütt Csetri Lajos a nemi betegség lefolyásával azonosította a betegséget (bár ez utóbbit Csetri természetesen nem Fannira, hanem Kármánra vetítve tette meg).

⁶⁹ Vö. KOVÁCS S., 1995., 8–9.

zekvenciáival jellemeztetik⁷⁰. Kérdéses tehát – bár az eddigiek alapján értelmezhető –, miért bélyegzik meg Fannit erkölcsileg, miért taszítják ki a társaságból a T-aival való szerelmi kapcsolata után. Részben természetesen a metaforikus szerkesztés keretét adó, okozatiságra is törekvő fabula fontos eleméről van szó: ezáltal racionalizálható magyarázat adható Fanni újbóli, immár végleges elmagányosodására. Hiszen a kisregény a főhős kezdeti magányának fokozatos oldódásáról is szól, bizonyítván ezzel, hogy Fanni – a mű elején megfogalmazódó érzelmi hiányérzet ellenére vagy éppen emiatt – képes kapcsolatok kiépítésére, nem eleve magába záruló személyiségről van szó⁷¹. A kisregény végére elért magány éppen ezért nem az eredeti állapot visszatérését jelenti, már csak azért sem, mert a helyzet kietlenebb, feloldhatatlanabb: az ide való elérkezés azonban már nem Fanni szubjektumából, hanem az őt körülvevő világ viszonyrendjéből vezettetik le elsősorban. Vagyis a hősnő egyedül maradását az emberi társadalom – otthonosnak korábban sem minősített – közege okozza. Másrészt viszont Fanni erkölcsstelennek minősítése voltaképp válasz: olyan szegregációs eljárás, amely egy deviancia felismerését követi. Ahogyan Fanni a saját kis körén belül egyértelműen érvényteleníti szociológiai közegének értékrendjét, úgy minősíti ez a közeg is elfogadhatatlannak a hősnőt. Fanninak a kisregény elején ábrázolt kimenekülése a természetbe már önmagában is a kívülállóság jelzését szolgálta, ám a hősnő a társadalmi konvenciók rendszerével akkor ütkö-

⁷⁰ Beöthy Zsolt ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Nem egyszerű szerencsétlenség töri meg, hanem valóságos összeütközés, melybe belső világa kerül a külsővel, önfeledő szerelme a társadalom köveleléseivel, ártatlansága az ellene tanúskodó látszattal, szenvedélyének mértéktelen lobogása lényének törekenységével, Ime páthosának kiválósága és tragikai útja, melyre szükségszerűleg kerül. A bájos virágot nem az ősz dere forrázza le, hanem a nap heve hervasztja el.” BEÖTHY, 1885., 122.

⁷¹ Gábor György egyenesen úgy véli: „A felvilágosodás – különösen Helvetiusnál igen markánsan megjelenő – gondolata, a magánérdek és a közérdek harmóniájának programja Kármán művében alapvetően fontos jelentést kap: Fannit erkölcsi érzései teszik igazán társas lényvé, s alakja ezáltal válhat a személyes érdekeknek az általános érdekekkel való egyesítésének hordozójává.” GÁBOR, 1996., 18.

zik radikálisan, amikor elfogadja annak külső feltételeit: elmegy a bálba, amely az ismerkedés legális, társadalmilag kontrollált lehetőségét jelenti, illetve a későbbiekben is megpróbál része lenni a társaságnak. A mű világosan jelzi, hogy ez a konfliktus nem nemzedéki jellegű, hiszen nem apa és lánya között zajlik le: a második bevezetés utalása az atya tirannusságára a későbbi szövegből nem igazolható vissza. Az apa ugyanazt, az önnön logikája felől teljesen racionális házasság- és szerelemfelfogást közvetíti⁷², amely megjelenik a kisregény végi társadalmi megaláztatás gesztusa mögött is, illetve amelyet végső soron báró L-né házasságának története is igazolhat: a házasság társadalmi intézmény, megfelelő anyagi megalapozás nélkül nem állhat fenn. Fanni ezzel szemben a természet szerelem-alapú metafizikáját képviseli, amelyet nem lehet közvetíteni a társadalom szokásvilága számára: a hősnő második, immár a halált is magába foglaló kizárulása az emberek világából ennek a konzekvenciáját is tartalmazza.

* * *

A *Fanni' Hagyományai*ban megvalósuló műstruktúra természetesen erősen összefügg egy olyan regénytípus általános sémájával is, amelyet a korszak magyar irodalma már korábban megpróbált asszimilálni. A Goethe *Werthere* megteremtette, igen nagy hatású levélregény 1794-re már nálunk is létező tradíció volt, s egy ilyen szövegnek, mint a *Fanni' Hagyományai* ehhez képest is meg kellett magát határoznia. Kazinczy törekvései, amelyek a magyar nyelvű levélregény megteremtését célozták, ebben az értelemben szervesen hozzátartoznak ehhez a hagyományhoz. Nem csupán kronológiai előzményként: az ő írói vállalkozásainak tüzetesebb elemzése teheti láthatóvá mindazon

⁷² Gábor György hívja fel a figyelmet arra, hogy az apa kétszeri megnyilvánulása voltaképp ugyanazon érvek felsorakoztatását jelenti: először Fanni bárónőjéről, báró L-néről, másodsor pedig T-airől érdeklődik kizárólag a származás és az anyagi háttér kérdéseiről. GÁBOR, 1996., 17.

poétikai lehetőségeket, amelyek a levélregény számára adva voltak. Hiszen a *Werther* nyomán kialakuló, parodiákból és parodiákból⁷³ egyaránt összeálló regényparadigma arról tanúskodik, hogy ez a műfaj típus – narrációs technikája és tematikája miatt – meglehetősen gyorsan kimeríthető művészi lehetőségeket kínált, azaz meglehetősen szűkek voltak azok a határok, amelyeken még belül kellett maradni ahhoz, hogy a levélregény ezen válfajának a felismerhetősége megmaradjon.

Kazinczy *Bácsmegyejének*⁷⁴ a *Fanni' Hagyományaitól* alapvetően eltérő státusa abban is megragadható, hogy ebben az esetben a szerzőség kérdése nincsen poétikai funkcióként beleépítve a szövegbe. Kazinczy ugyanis saját neve alatt jelenteti meg a művet⁷⁵. Ennél azonban történeti-poétikai szempontból jóval lényegesebb, hogy a kötet rendelkezik saját műfaji meghatározással: az alcím „költött történet”-nek minősíti⁷⁶. Vagyis pontosan az mondatik ki, amit a *Fanni' Hagyományai* elrejt: a fikcionalitás tudata. Az *Uránia* előzetes tartalomjegyzéke, illetve az első előszó utalásai ugyanis éppen a biográfiai hitel fönntartásának gesztusával sugallták az alanyi hitelesség illúzióját, amivel – a recepció tanúsága szerint – erősen és sokáig befolyásolták is a szövegértést. Kazinczy ettől gyökeresen eltérő módon állította műve „költöttségét”, sőt a saját nevével szignált „Jelentés”-ben a regény poétikai karakterét még árnyaltabban és tudatosabban írta körül⁷⁷.

⁷³ A retorikai fogalmakat Tarnai Andor interpretálása alapján használom: TARNAI, 1990.

⁷⁴ A regényre vonatkozó filológiai adatokra l. alapvetően HEINRICH, 1878.

⁷⁵ A pontosság kedvéért hozzá kell tenni, hogy a szerző neve sem a külső, sem a belső címlapon nem szerepel; a *Jelentés*, tehát a második előszó végén azonban ott olvasható: Kazinczy. Arra, hogy maga Kazinczy sem tudta, ki az eredeti regény szerzője, l. id. Ráday Gedeonhoz írott levelét (1788. máj. 19.): Kazlev., I. 180–181.

⁷⁶ Tanulságos az egykorú recepcióra, hogy amikor Horváth Ádám levélben reagál az akkor frissen olvasott regényre, többször visszatér ennek a műfaji meghatározásnak a kommentálásához (Kazlev., I. 387–391. – 1789. jún. 18.)

⁷⁷ Gondolatmenetem hangsúlyaiiban és az értékelés szempontjaiban némileg eltér a kérdéskört mind ez ideig legalaposabban áttekintő Szajbély Mihály következtetéseitől, legalábbis ami a két regényhez illesztett előszót illeti: vö. SZAJBÉLY, 1982., 7–8.

Ez az előszó az első mondatban rögzíti a regény fordított mivoltát, s egyúttal felhívja a figyelmet arra a műfajlípusra is, amelyhez kapcsolódni kíván: „Ez a' magyarrá tett Román egy falun-töltött kedvetlen Novembernek köszönheti lételetét, hol a' szobába záró essős őszi napok munkára szorítottak, és a' hol Werther helyjett [sic!], kire már az-előtt régen ki-tettem a' tzelet, az Adolf levelei akadtak kezembe. Ha Werther kezemnél lett vólna, Adolf, vagy inkább Bácsmegyey nem feslett vólna ki soha a' Nem-lételet' méhéből.”⁷⁸ A *Wertherre* tett célzás ilyenformán valóban egy műfajtypust elindító alaplóműre tett utalásként érthető: Kazinczy *Werther*-fordítás töredékének ismeretében ugyanis a keletkezéstörténetnek ez a regényszerűen szituált leírása aligha vehető szó szerint. Kazinczy ugyanis nyilvánvalóan már ekkor ismeri a *Werther*t, s ha valóban komolyan le akarta volna fordítani, ebben aligha akadályozza meg az, hogy az adott pillanatban – amely persze hosszabb időszak lehet – nincs a kezé-ügyében. Az 1790-ből származó fragmentum pedig, amelyet Gergye László publikált, inkább arról tanúskodik, hogy a vállalkozás szinte önmagától felszámolódik: a kezdetben tiszta és lendületes szöveget törlések, korrekciók, majd teljes egészében áthúzott bekezdések követik⁷⁹. A *Werther* helyett egy „wertheriáda” kiválasztása tehát aligha véletlen, annál is inkább, hiszen a *Jelentésben* kimondatik: a Kayser-regényt Kazinczy a *Werther*hez való kötődése miatt választotta⁸⁰. Kazinczy ekkor azonban nem szoros fordításra vállalkozott. Ez a kísérlet éppen a *Werther* elkészült részeire lesz majd jellemző, ám ott nem épül ki belőle teljes szöveg. A Kayser-regény esetében Kazinczy a fordítás helyett „magyarítást” végezhetett, azaz voltaképpen parafrázist készített, mintegy átírva az eredeti könyvet⁸¹. Ennek megvoltak

⁷⁸ KAZINCZY, 1789., lapszám nélkül.

⁷⁹ Vö. a szöveget kiadó Gergye László megjegyzéseivel: GERGYE, 1994., 411.

⁸⁰ „...Adolfot a' Werther nagy Modelje szerint találván, azonnal hozzá fogtam copírozásához, 's még abban a' hónapban tsak-nem végéig hajtottam.” KAZINCZY, 1789., lapszám nélkül.

⁸¹ Ennek a gesztusnak a jelentőségét – ideértve Kazinczy művének történeti-poétikai értékelését is – jóval fontosabbnak gondolom, mint Wéber Antal, egy hetvenes évekbeli tanulmányában: WÉBER Antal, 1974., 89–90.

a következményei a megcélzott stiláris regiszter kiválasztása szempontjából is. Ahogyan az író rendkívül tanulságosan megfogalmazza: „Ha ugyan a’ *Henriást* vagy *Zayre*-t fordítottam volna, nem éltem volna a’ *Héróval* ’s *Successióval*; mind azért, mert azt a’ *Bajnok* vagy *Vitéz* és *Örökség* alkalmasint ki-teszi; mind kivált azért, mert a’ *Poésis*’ fentebb neme, az-az az *Epopaea* és a’ *Melpomene* sarus játéka, az egészen el-nem készültt dísz meg-nem-szenyvedik. De ellenkezőképpen van a’ dolog az alacsonyabb rendű írásokkal, ’s nevezetesen az én *Románommal*.”⁸² Vagyis itt a regénynek az irodalmon belüli státusa egy hagyományos retorikai-poétikai műfaj-hierarchia szerint van elgondolva, s ennek egyértelmű stiláris, szövevényei következményei is vannak: amit az eposz és a tragédia nem viselne el, azt a regény mint eleve alacsonyabb rendű műfaj elviseli. Ehhez a felfogáshoz kapcsolja hozzá Kazinczy az idegen szók alkalmazásának licentiáját is: ennek irodalmi alkalmazása eszerint megengedhető, ám a retorikai-műfaji pozícióhoz mérten. A magyar szavak alkalmazása tehát nem általánosítható igény: elsősorban az adott szó funkcionális mivolta számít. Ahogy Kazinczy írja, „[e]bben [a regényben – Sz. M.] nem a’ *Történet-költő*, hanem maga *Bácsmegyey* szól, még pedig *levelekben* és *barátjaihoz*”⁸³; a szöveg narrátorának szövevényei, illetve a jellemzés szándéka indokolja tehát a szövegben alkalmazott stiláris regisztereket. Mindezzel a poétikai felfogással azonban már ellenkezni látszik a *Jelentés* utolsó mondata, amelyben saját, megsemmisített Siegwart-fordításáról nyilatkozik: „Még a’ *Klopstock*’ *Messziásának* ki-botsátásakor is gyönyörködve botsátánám én azt ki, mert az szintolyan tökéletes a’ maga nemében még *Klopstock* mellett-is, mint a’ *Kauffmann*’ *lyánykái* a’ *Rúbens*’ *ördög-űzői* mellett.”⁸⁴ A hasonlat felfejtését maga Kazinczy végzi el a regényhez csatolt szómagyarázatok között⁸⁵, így teljesen világos, hogy ezen a pon-

⁸² KAZINCZY, 1789., lapszám nélkül.

⁸³ KAZINCZY, 1789., lapszám nélkül.

⁸⁴ KAZINCZY, 1789., lapszám nélkül.

⁸⁵ Vö. ezzel a két meghatározással: „*Kauffmann Angelica*. Eggy életben lévő nevezetes *Festő*. *Ki-beszélhetetlen* lágyság van minden munkáiban, ’s még

ton fel van függesztve a korábban állított retorikai alapú hierarchia: eszerint ugyanis egy „román” éppen olyan tökéletes lehet – a maga nemében persze –, mint egy eposz. Azaz az eposz eleve meglévő magasabbrendűsége vissza is vonatik⁸⁶.

Ezek az előzetesen kifejtett megfontolások Kazinczy írói szándékának erős tudatosságát mutatják: egy olyan alkotói öntudatot, amely saját kezdeményező mivoltának ismeretében és hitében végzi el a mű elméleti, történeti beágyazását⁸⁷. Ehhez képest a *Fanni' Hagymányai* – nem függetlenül a publikálás eltérő feltételeitől: pl. a folyóiratban való megjelenéstől – pontosan ennek az ellenkezőjét képviseli. Elrejti a szöveg megalkotójának személyét, illetve eljátszik a szerzőfunkcióval és mű státusával: mintha már csupán a létező műfaji hagyományba kívánna bekapcsolódni, nem helyezi előtérbe saját kezdeményező szerepét, mint tette ezt Kazinczy. A gesztusok eltérése azonban a két mű valóban eltérő történeti kontextusával is magyarázható: még ha alig néhány évvel előzi is meg Kazinczy könyve a *Fanni' Hagymányait*, az utóbbi mű már mindenképpen hagyománynak tekinthette az előbbit. Ráadásul a korabeli műfajszemlélet még a

Vitézi is olly szelídek, olly gyávák, mint a' batoratlan Leányok. A' Bétsi Bellvedere két igen szép munkáját bírja, mellyért 900 aranyat vett.” ; „*Rúbens Péter Pál*. Hollandiai Festő, 's Követje a' Respublicának. Munkái nagy tűzzel, nagy mérészséggel vannak festve, mellyet sok darabjaiban etsétjének [sic!] bátor rántogatásai, 's a' színeknek egymásba nem-mosott mázolósa alkalmasint mutat. A' Bétsi Bellvederben sok szép darabjai vannak, mellyek közt leg-nevezetesebb az a' két Tábla, melly oda az Antverpiai Jésuitáktól hozatott. Eggyikén a' Jesuita Szent Ferentz úzi az ördögöket. Tompa annak minden érzékenysége a' ki abban a' Rúbens bátor nagy Lelket nem látja, ha soha nem vólt is Festő Akademiában; azt a' nagy Lelket, a' melly Iliásokat ír, 's tsatákat ver.” KAZINCZY, 1789., 259–260., 261–262.

⁸⁶ Csetri Lajos – Kazinczynak a fogság előtti nyelvfelfogását elemezve – a *Jelentés* kapcsán a purizmus elleni tendenciákat hangsúlyozza, hozzátéve: „...ha ki nem mondja is, ő még mérsékeltbb nyugati mintáin is túlesz ebben a vonatkozásban; antipurizmusával jól megfér, hogy elismerje: a sentebb nemből inkább helyénvaló volna a hős, bajnok vagy örökség szó, mint az ő románjában használt és mentegedett Héro és Successió”. CSETRI, 1990., 27.

⁸⁷ Kazinczy fordítói tevékenységének értékelésére l. Fried István szempontjait: FRIED, 1997., 288–289.

Bácsmegyeyt is kezelhette más retorikai-poétikai hagyományba tartozónak, mint ahogyan ezt maga Kazinczy az előszóban kifejtette: Mosotzi Institoris 1793-as könyvkatalógusa a könyvet a levelek közé (s nem például a románok közé) sorolta be⁸⁸. Ennek a beillesztésnek az alapja nyilván annak a retorikai műfaj-tradíciónak az alapulvétele volt, amelyet Kazinczy sikeresen imitálni igyekezett, s amelynek stiláris következményeit az előszóban rögzítette is: a familiárisabb tónust is megengedő episztoláris forma itt a könyv osztályozásának kizárólagos szempontjává emelkedett, jócskán leegyszerűsítve Kazinczy árnyaltabb, önreflexív elméleti megfogalmazásait. Mindemellett persze – kontrasztként – érdemes számon tartani Schedius már idézett 1801–1802-es esztétikai előadását is, ahol a *Bácsmegyey* a „fabulae romanenses” kategóriájába sorolódik be⁸⁹ – immáron harmonizálva Kazinczy önértelmező gondolatmenetével. Ezek alapján pedig mindkét regénynek a saját műfajiségéhez való viszonya, amelyet paratextusok is igyekeznek körülírni, eleve igen bonyolultnak látszik; sőt, az önértelmezés (vagy annak fikcióba hajló válfaja) jelentősen eltérhet egy, dokumentálható korabeli poétikai rendszertől. Fokozottan figyelni kell tehát arra az értelmezési hálóra is, amely ilyenformán a művek körül feltűnik: pl. a *Bácsmegyey* levélként vagy prózafikcióként való felfogása plasztikusan kirajzolja azokat a kereteket, amelyek között a regény történeti-poétikai értelmezése végbemehet. Vagyis a *Fanni’ Hagyományai* értelmezéstörténetében nyomon követhető variációk nem kizárólag erre az egyetlen műre érvényesek: megfelelőjét a vele azonos poétikai hagyományba tartozó *Bácsmegyey* esetében is fellelhetjük – még ha természetesen bizonyos, nem lényegtelen eltérések adódnak is: hiszen e két esetben például gyökeresen más a szerzőség státusa, illetve – ezzel összefüggésben – az életmű kontextusa.

Kazinczy néhány ponton alapvetően változtatta meg a Kayser-regényt az újraírás során, bár a mű szüzségéhez végig hűséges

⁸⁸ Vö. LÉCES, 1959., 352–353., valamint SZAJBÉLY, 1982., 5.

⁸⁹ BALOGH, 1998a., 43.

maradt⁹⁰. Az egyik fontos módosítást maga is kiemelte a *Jelenlésben*: a neveket magyarrá változtatta. Ezzel függ össze aztán az, amit itt ő csak a Siegwart-fordítás kapcsán említ, noha ez a *Bácsmegyeyre* is jellemző: a helyszínek hazai tájakra lokalizálása. Heinrich Gusztáv hangsúlyozta, hogy „Kazinczy az Adolf történetének hazai viszonyainkra és hazánk területére átvitele által sokkal nagyobb mértékben emelte a regény értékét, mint ő azt – a fentebbiek után ítélve – maga is sejtette.”⁹¹ Kazinczy ezáltal a cselekvényt pontos térbeli koordinátákhoz kötötte – míg Kaysernél egyáltalán nincsenek valódi földrajzi nevek. Jóval többről van azonban szó, mint a térkijelölő pontok rögzítéséről: ez az írói átalakítás ugyanis átvezet oda, hogy a *Bácsmegyey* ezáltal jelzésszerűen, mégis pontosan a magyar rendiség társadalmi feltételeit is képes felvillantani. Ebben az értelemben egyáltalán nem esetlegesek a kiválasztott helyszínek, hanem komoly történeti konnotációkkal is feltöltődnek⁹².

A regény szereplői ugyanis többféle karrierlehetőséget reprezentálnak. Szentpétery lánykérését az teszi lehetővé, hogy „secretáriussá lett a consiliumnál”, azaz a Helytartótanácsnál titkári állást kapott; a Mancival kialakuló kapcsolat Budára helyezése mint lokalizálás ezzel tökéletesen összhangban van. Bácsmegyey számára az érvényesülés másik útja nyílik meg: Sopronból való hazatértét a „Judex Curiae”, tehát a Hétszemélyes Tábla elnöke, az országbíró parancsolja, s föl is kínálja neki az egyik kerületi táblának, a nagyszombatinak az „assessorságát”, azaz ülnöki tisztét. Marosy pedig „Fő-Nótárius”, vagyis megyei főjegyző lesz, s ebbéli minőségében kell főispánjával együtt Bécsbe utaznia – a cselekvényben ez indokolja meg, hű

⁹⁰ Kazinczy módosításainak jelentőségét még inkább kiemelheti, ha művét összevetjük ugyanennek a Kayser-regénynek a másik, kéziratban maradt fordításával, amelyet Tejfalusi Csóka József készített, feltehetőleg már a XIX. század elején. A kéziratot vázlatosan ismertette, anélkül hogy a német szöveggel összevetette volna: ERDÉLYI, 1889. Jelenlegi jelzete: OSZK Kt Oct. Hung. 393.

⁹¹ HEINRICH, 1878., 330–331.

⁹² Szauder József egyik klasszikus tanulmányában már kimutatta, hogy a lokalizálással Kazinczy az önvallomáshoz közelítette a magyarítást: SZAU- DER, 1961., kül. 105.

barát létére miért nincs a szenvedő főhős mellett, s miért lehet neki leveleket írni. Vagyis Kazinczy a három központi szereplőn keresztül a korabeli Magyarországon kínálkozó három tipikus karrierlehetőséget tükrözteti: a kormányzóknél, vagyis a közigazgatás legfelsőbb szintjén betöltött állás mellett ott van az igazságszolgáltatás felső szintje, a kerületi tábla, valamint a választás útján elérhető, vármegyei hivatal. Sőt, ehhez hozzávehetjük az ilyen jellegű pályafutásoktól elűtő élet ígéretét is: a birtokos nemesség gazdálkodását. Ezt mutatja a tornai ifjú gróf életformája; a másik példa pedig a Bácsmegyey számára feltároló lehetőség az ülnökség elhárítása után: a nagybátyja halála után rászálló örökség szintén a nőstülés anyagi feltételeinek biztonságát jelenthetné. A szereplők mozgása a korabeli Magyarországon tehát egyáltalán nem ötletszerű: összefügg az intézmények és a rendi állás jelentette kerettel, s ilyenformán egy tökéletesen funkcionálissá tett regénytérrel van szó⁹³, amihez még olyan apróságok is hozzájárulnak, mint a Jászai érdekében történő közbenjárása – az egyébként jelzetten protestáns – főhősnek; ez ugyanis Esztergomban esik meg, így az ott emlegetett, segítőkész érsek személye és a hierarchiában elfoglalt helye is azonnal azonosítható. A levelek dátumának pontos megadása a konkrétságnak ezzel az igényével harmonizál, még ha évszámok nem szerepelnek is – Kazinczy egyébként ezen a ponton megint jelentősen eltér Kaysertől, aki a lokalizálás mellett az időhatárok kijelölését sem végezte el⁹⁴.

Kazinczy regényének egyik komoly poétikai tanulsága a választott regényforma narrációs lehetőségeiben rejlik: a Bácsmegyey nézőpontjával azonosuló domináns – bár nem kizárólagos⁹⁵

⁹³ Szauder korábban azt hangsúlyozta, hogy a helynevek kiválasztása, valamint a női szereplők nevének megváltoztatása Kazinczy érzelmi zűrzavarának, illetve a regénnyel egykorú egyéb műveinek kontextusában elnyeri az értelmét; erre kiváló példaként a Torna helységnév felbukkanását értelmezte (SZAUDER, 1961., 108–109.). Gondolatmenetem ezen a ponton Szauder József megfigyelésének egyetértő továbbgondolása szeretne lenni.

⁹⁴ Erre is utalt Heinrich Gusztáv: HEINRICH, 1878., 330–331.

⁹⁵ A Bácsmegyeyben ugyanis folyamatosan jelen vannak nem a főhőstől származó levelek is, így a halálának bekövetkeztét elmondó, Endrédytől való beszámoló sem minősül előkészítetlennek.

– narrátori szólam ugyanis nem teszi lehetővé Mancsi viselkedésének belső ábrázolását. Kizárólag a lányról kialakított, Bácsmegyey szubjektív észleleteit és minősítéseit rögzítő ítéletekkel szembesülhetünk, ezáltal pedig a viselkedés belső motívumai rejtve maradnak. Az a pszichológiai igény, amely Bácsmegyeyre szűkített formában oly meghatározónak mutatkozik, nem működik Mancsi esetében. Így előáll egy sajátos feszültség: a narrációs technikából következően Mancsi viselkedése értelmezhetetlennek, szeszélyesnek és morálisan elítélendőnek mutatkozik, ám a lányt Bácsmegyey narrátori szólama folyamatosan felmenteni igyekszik. Ez a kettős eljárás nem épül egymásba zavartalanul: az a hosszú és ezért aránytalannak minősíthető fejtegetés, amelyet erről a tárgyról a főhős Bécsben az ifjú báró R...-rel folytat, erről az írói nehézségről tanúskodik. Sokatmondó, hogy Kazinczy éppen ezen a ponton érezhette a leginkább megoldatlannak a regényt: amikor az 1814-es kiadás számára átdolgozza a szöveget, Mancsi lélektani motiváltságát kívánja elmélyíteni. Ezt azonban nem tudja megtenni az alkalmazott regénytípus keretei között: az egynézőpontúság nem bővíthető úgy, hogy megmaradjon a levélregény követett műfaji eszménye. Ezért teheti oda Kazinczy csak epilógusként az ifjú nő történetváltozatát – ám ezzel utólagosan olyan mértékben átértelmezi Bácsmegyey viselkedését is, hogy az önmagában, saját viszonylatai között még következetesnek tűnő értékrend örökségnek minősül. Ezzel a megoldással pedig a regény első változatának törekeny egyensúlya végleg felborul⁹⁶. Kazinczy átdolgozása – poétikai szempontból – azért árulkodó, mert világossá teszi a *Werther* paradigmájában megvalósuló regényszerkezet lehetőségeit: a nézőpontok virtuális sokfélesége nem párosítható össze a szubjektív közlésformáknak ezzel a típusával. Ezen a ponton Kazinczy nem tudott segíteni azon, amit az alapul vett Kayser-regény sem oldott meg⁹⁷. A *Bácsmegyey* kevésbé koncentrált, szétesőbb mivolta

⁹⁶ Némédi Lajosné megfogalmazása szerint: „A Toldalék [ti. a második változaté – Sz. M.] megfosztotta [ti. az egykorú olvasót – Sz. M.] a Bácsmegyeivel való együttérzés lehetőségétől.” A két változat összevetéséről l. részletesebben NÉMEDI NÉ, 1967., 189–193.; az idézet: 193.

⁹⁷ Ennek részletes kifejtését és a Kayser-regény ismertetését l. HEINRICH, 1878., 322–327.

nyilván nem független attól, hogy Kazinczy – egyébként rendkívül nagyvonalúan és szépen – beleépítette a regénybe a hősök társadalmi környezetének korjelző elemeit is; a *Fanni' Hagyományai* ennél jóval szűkebb területet jelölve ki magának, el tudta kerülni a poétikai megformálás tagadhatatlan felbomlásának lehetőségét – igaz, annak árán, hogy sokkal egyszínűbb maradt. A *Fanni' Hagyományai* – Kazinczy művéhez viszonyítva – egyaránt mutatja tehát a sikeres megvalósulást és azokat a határokat is, amelyek korlátozzák hatókörét: hiszen itt az érzékenység reprezentatív prózaepikai műformájának egy sajátos változatáról van szó, amely azonban – a művészi tehetség eltérő nagyságrendje miatt – mégiscsak kevésbé változatos, mint a műfajteremtő *Werther*.

A *Fanni' Hagyományainak* poétikai karakterét érdemes még egy, meglehetősen sajátos irányból szemügyre venni. Gyulai Pál ugyanis az 1850-es években szépíróként is megkísérelte értelmezni a kisregényt: publikált egy *Fanni* című novellát, amely nyilvánvalóan átírása a műnek⁹⁸. Azért lehet jelentősége szempontból ennek a jóval későbbi, ráadásul hangsúlyozottan írói átértelmezésnek, mert Gyulai éppen a mű narratív szerkezetének megváltoztatására tett kísérletet, mindazonáltal úgy, hogy megőrizze az eredeti műstruktúra felismerhető elemeit is. A *Fanni* című novella mögött ugyanis nem csak néhány megőrzött névalak miatt (*Fanni*, *T-ai* – itt: Tolnai Károly) sejlik föl a parafrazeált szöveg: Gyulai ambíciója szerint a halál felé sorvadó ifjú leány képe őrizné a leghívebben az eredeti meghatározó elemeit⁹⁹. Mindezt azonban úgy kívánja megvalósítani, hogy

⁹⁸ GYULAI, 1853. A novelláról irodalomtörténet-írásunk nem ejtett sok szót; Gyulai szépprózájának monográfiusa, Kovács Kálmán sem szentel neki nagyobb figyelmet: KOVÁCS K., 1976., 19–23.

⁹⁹ Ezen a ponton érdemes utalni arra, hogy itt már feltehetőleg a *Szép Ilonka* – szöveggént felfogott – hagyományának beszűremkedése is befolyásolhatta Gyulai értelmezését; erre már Kovács Kálmán utalt röviden (KOVÁCS K., 1976., 20.), de igazán hangsúlyosan, a *Fanni' Hagyományai* kapcsán Szilasi László mondja ki: „Szembetűnő például, hogy a *Fanni hagyományait* nem emberek olvassák. Még csak nem is szövegek, több szöveg, (ahogy illenék) csupán egyetlen, kodifikált jelentésű textus – egy másik nő. Vörös-

feladja a napló- és levélregény formáját, s ezzel együtt az én-elbeszélést is, annak minden narrációs előnyével és hátrányával: egy auktoriális, narratív szempontból uralt elbeszélésmóddal igyekszik összepárosítani az ábrázolt lelki folyamatokat. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy óhatatlanul meg kell növelnie a lélektani és ok-okozati logika hatókörét: Fanni elsovadása immár nem állítható be oly mértékben metaforizált folyamatnak, mint a *Fanni' Hagyományai*ban. Ezzel párhuzamosan motiválnia kell a szerelmes Tolnai alakját is: egy ilyen típusú narratív szerkezetben már nem tartható fenn az, hogy a szerető férfi eltűnése Fanni életéből nincsen racionálisan megokolva. Ezek a tehertételek pedig nagyon megnehezítik azt, hogy a novella világa összetartható legyen: Gyulai nem is alkalmazza a metaforikus vagy éppen mítoszi allúziókra építő szövegépítkezést, hanem visszanyúl meglehetősen közhelyes megoldásokhoz, pl. a féltékenység és a szerelmi rivalizálás toposzához. Gyulai vállalkozása végsősoron azt tárja föl, hogy a *Fanni' Hagyományai* szerkezete mennyire funkcionális, azaz milyen sokrétűen képes kihasználni a szándékosan szűkre vont ábrázolási technika lehetőségeit. Olyannyira, hogy egyes elemek áthelyezése esetén szinte szét is esik a parafrázis: a műforma feladásával nem lesz tartható a hősalkotás tipológiája sem.

* * *

A *Fanni' Hagyományai* történeti-poétikai elemzése semmiképpen nem nélkülözheti a hatástörténetből adódó tanulságokat: ezen a ponton nyilván önkényesnek is hathat Gyulai novelláját

marty Mihály *Szép Ilonkája*." SZILASI, 1995., 105–106. Ennek érdekes bizonyossága az a – sem Kovácstól, sem Szilasitól nem idézett – részlet, amely Fanni haldoklásának leírását a *Szép Ilonkából* parafrázeált mondatokkal adja vissza: „Haldoklott szegény Fanni. [...] Hervadása a liliomé volt, mely az ártatlanság hófehér színét mind végig megtartja s a mulandóságról szőtt szép álmok közt enyész el csöndesen, erőszak nélkül, észrevétlen.” GYULAI, 1853., 51.

tekinteni végpontnak¹⁰⁰. Mindazonáltal ez a választás nem véletlen. Gyulai személyében ugyanis egy olyan prózaíróval van dolgunk, aki filológiai, irodalomtörténeti szempontból szintén megkísérelte a kisregény interpretálását; ennek jelentőségét és hatását a korábbi fejezetekben igyekeztem nyomon követni. Gyulai – esztétikailag voltaképp sikertelen, ám messzemenően nem érdektelen – epikai kísérlete azonban igen komoly tanulságokat hordoz a kisregény elemzése számára: olyan rétegeit tárja fel a szövegnek, amelyeket az értekező Gyulai nem tett láthatóvá.

A szöveg identikusságának kételyéből és a filológiai kritériumok számbavételéből kiinduló értelmezési kísérlet éppen ezáltal az írói értelmezési gesztus által szembesülhet azzal, hogy az irodalomnak a korábbi hagyományvonulatokat újraértő, temporális jellege miképpen határozza meg egy korábbi szöveg befogadását.

¹⁰⁰ Különösen a deKON-csoport tanulmánykötetében megjelent Garaczi László-szöveg (*Fanni*) érdemelne még részletesebb tárgyalást, ettől azonban most – elsősorban saját értelmezésem koherenciája érdekében – eltekintek: ODORICS-SZILASI (szerk.), 1995., 141–145.

KÖZELÍTÉSEK A' NEMZET' TSINOSODÁSÁHOZ

Ennek a szövegnek a státusa azért sajátos a Kármán köré épülő szakirodalmi tradícióban, mert rendre mint a kikövetkeztethető életmű önértelmezése bukkan föl: mintha a szerző itt adná meg annak az – objektívnek és leíró jellegűnek tekintett – korképnek a legfontosabb mozzanatait, amelyek egész irodalmi működését keretfeltételként meghatározzák. Éppen ezért szolgálhattak alapul *A' Nemzet' Tsinosodásából* elvont érvek a Kármán színreléptét megelőző időszak politikai, irodalmi állapotainak sötétre festéséhez – anélkül, hogy az egyes, hiperbolikusan kiterjesztett állítások vagy metaforák szövegbéli, retorikai státusára kellő figyelem esett volna. Pedig már az sem egyértelmű, hogy mennyire tekinthető ez az értekezés a folyóiratot értelmező paratextusnak. Hiszen amennyiben *A' Nemzet' Tsinosodása* egyik vezérgondolatának minősített eredetiség-koncepciót vetítjük rá a folyóirat egészére, akkor a korábbi fejezetek filológiai tanulságai nyilván az ellentmondást, az össze nem illést is láthatóvá tehetik, csak hogy persze nem csupán ezt. A forrásazonosítások fényében ugyanis *A' Nemzet' Tsinosodása* természetes módon hozzáköthető lesz az Uránia többi közleményéhez. Gondolok itt az értekezésnek arra a passzusára, amely egy Nagy Sándorhoz kapcsolt anekdotával értelmezi az írói hivatást („Minden nagyra született Író, egygy Sándor, a' ki Világokat szeretne hódolni, és sír, hogy a' Hóldba fel nem viheti győzedelmes Zászlóit”)¹: ez magától értetődően utal vissza a Meißnertől fordított

¹ Uránia, III., 283.

Nagy Sándor-novella egyik legfontosabb szemléleti elemére, a világhódítás vágyának az átléphetetlen határokba való beleütkezésére. Amikor az értekezés a tudományok nélkül létező népekről szólván, „Astrakán’ vagy Indastán” lakosairól beszél², ennek a megjegyzésnek a háttérben ott vannak az Uránia etnográfiai, népismertető cikkei is. Am ennél mélyebb összefüggés az, ami a vendégszövegekkel való bánásmód esetén megfigyelhető: a kivonatossan lefordított s ezzel egy új koncepcióhoz igazított szövegekre ugyanis az Uránia egész anyagában láthatunk példát, tehát ami máshol egy önálló közlemény, cikk létrehozásának módja volt, az itt egy nagyobb értekezés alkotóelemévé válik. Ez utóbbi eljárásra, illetve ennek a tanulságaira a továbbiakban még részletesebben visszatérek.

Mindazonáltal még ha *A’ Nemzet’ Tsinosodása* lényegi kontextusának bizonyul is az Uránia teljes szöveganyaga, akkor is szembe kell néznünk egy lényeges kérdéssel: az értekezés explicit módon egyáltalán nem kívánta a logikai következtetéseket magára az Urániára vonatkoztatni. Ez azért feltűnő, mert hiszen a folyóirat első számának bevezetése, amely funkcióját tekintve is erre a szerepre volt szánva, kifejezetten az Uránia programját írta körül – hasonlóképpen néhány, korábban már idézett és felhasznált előfizetési felhíváshoz, amelyek kétségkívül maguktól a szerkesztőktől származtak. Ezek a szövegek még az általánosabb irodalomszemléleti problémákat is visszakapcsolták a folyóirathoz. Természetesen a *Bé-vezetés* és *A’ Nemzet’ Tsinosodása* között igen erősek az összefüggések: akár az eredetiség kérdésre, akár a tudományok elterjedését előkészítő apróbb írások státusára gondolunk, a logikai átfedések szembeötlőek³. A kifejtettebb és átfogóbb jellegű értekezés, *A’ Nemzet’ Tsinosodása* tehát már csak azért sem az Urániát értelmező, arra reflektáló textus, mert ezt a feladatot ellátja a másik cikk. *A’ Nemzet’ Tsinosodása* – a folyóiratbéli helyi értékét tekintve – egyébként sem ott van, ahol egy programírásnak szánt publi-

² Uránia, III., 298.

³ Igen logikus volt tehát Abafi Lajos eljárása, amikor szövegkiadásában egymás után szerepeltette ezt a két írást: KÁRMÁN, 1879–1880., I. 75–113.

kációknak lennie kellene; ezt a tanulságot az Uránia szerkezetét előzetesen megfogalmazó tervezetnek és magának a folyóirat anyagának az egymásravelítése egyértelművé teszi. Nyilvánvaló persze, hogy *A' Nemzet' Tsinosodását* rendkívül tanulságos egyéb, az Urániára mint irodalmi-művelődési koncepciót megtestesítő szövegegyüttesre vonatkozó textusok közegében értelmezni⁴. Nem érdektelen azonban az értekezés retorikai-logikai szerkezetét föltárni, még akkor is, ha a feladat – legalábbis egyelőre – nem oldható meg kielégítően. Erre az értekezésre ugyanis mindmáig igaz Horváth János több évtizedes megjegyzése, miszerint „forrásait illetőleg még nem eléggé” vizsgálták meg⁵. A forráskutatás hézagai ebben az esetben különösen komoly teherként jelentenek: annak az egykorú szövegháttérnek a rekonstruálása, amelynek ismeretében *A' Nemzet' Tsinosodása* interpretációja újabb rétegekkel gazdagodhatna, jórészt hipotetikus marad, s így nyilván vázlatosabbnak bizonyul, mint szükséges lenne. A kísérletnek talán még így marad valamiféle érdekessége: éppen emiatt lehet ugyanis felhívó jellegű, figyelmeztetvén azokra a kutatási irányokra, amelyek az Uránia egyik, igen fontos publikációjának megértése szempontjából alapvetőek lehetnek.

Az értekezés néhány kulcsfogalom meghatározása köré épül: elkerülhetetlen tehát ezeknek valamiféle rendszerezése és értelmezése. Ez egyébként nem egyszerű feladat, hiszen történeti-szemantikai kutatásokra ezen a ponton, sajnos, nem lehet építeni⁶; bizonyos, egykorú szövegekből kigyűjtött párhuzamok alapján kísérhetünk meg csak következtetéseket levonni, a kontextust is messzemenően figyelembe véve. A legfontosabb, többször felbukkanó fogalom minden bizonnyal a címbe is emelt csi-

⁴ A programírás-jelleg kiemelésére és egy irodalmi folyamatba való beleillesztésre l. Horváth János fejlődéstörténeti koncepciójának vonatkozó részletét: HORVÁTH, 1980., 253–269.; vö. még SZAJBÉLY, 1986., 381.; BÍRÓ, 1995.

⁵ HORVÁTH, 1956., 140–141.

⁶ Ez azt is jelenti, hogy a TESz – s emellett az általam ismert nyelvészeti szakirodalom nagyobbik része is – a feladat megoldásához gyakorlatilag semmiféle segítséget nem ad.

nosodás: szó esik „tsínos és kiformáltt” népről⁷, „hazai Tsínosodás”-ról⁸, „még nem tsínosodott Izlésünk”-ről⁹, arról, hogy eredeti munkák „tsínosíttyák a’ Nemzetet”¹⁰, „valamelly már megélemedett Tsínosodású Nemzet-ről”¹¹ és „tsínos” nyelvről¹². Az értekezés ennek, a nemzet állapotát valamilyen formában megváltoztató folyamatnak a feltételeit és fázisait rögzíti: a csínosodás eléréséhez a tudományokon keresztül vezet az út. A fogalomhasználat itt azért tűnhetik sajátosnak, mert – ahogy erre Bíró Ferenc felhívja a figyelmet – a tudományok szó jelentéstartománya valóban igen széles¹³, meglehetősen sok jelenség fér bele, s nem történik kísérlet a szövegben egy egzakt definícióra sem. Meglehet tehát, hogy a szinonimakeresés kényszere működik több esetben; mindazonáltal talán van annak valamiféle jelentősége – a szöveg kétségtelen metaforizáltsága ellenére is –, hogy miféle szavak helyettesíthetők, illetve árnyalhatják a tudomány szó jelentését. Az első felbukkanáskor rögtön a litteratúra fogalma kerül mellé („Zeng az egész Haza’ Környéke, Litteraturánk’ Divattyárúl. Nints Vége se’ Hossza az Öröm-Ujongatásoknak, Tudományaink’ felderültt Egérül, a’ Világosság’ hasadó Hajnaláról, a’ felébredtt józan Értelemrül, és az édes anyai, hazai, nemzeti Nyelv’, Litteratura ’s Tudományok’ szerentsés Megérkezéséről.”¹⁴), s ez az egymás mellé rendelés a továbbiakban is megmarad. Az értekezés egyik legfontosabb nyitómetaforája, amely a fa sarjadásának képével érzékelteti a folyamat szerveztségét, szintúgy egy ilyen szinonimikára fut ki: „Minden Szempillantás, melybe’ Litteraturánkról ábrándozom, emlékeztet; egygy, valóban nagy, és Hazáját melegen szerető Hazafi’ Mondására: »A’ mi Klimánk, úgy mond, ellenséges a’ Tudományoknak.«... Nem értette ő, és én sem állítom, hogy valamelly dögle-

⁷ Uránia, III., 286.

⁸ Uránia, III., 292.

⁹ Uránia, III., 296.

¹⁰ Uránia, III., 301.

¹¹ Uránia, III., 303.

¹² Uránia, III., 308.

¹³ Vö. BÍRÓ, 1995., 481.

¹⁴ Uránia, III., 263.

letes Miasma terjedett legyen el Hazánk' Athmosphaerájában, melly nálunk ezt a' Plántáskát – a' Culturát megemészti.”¹⁵ Ebben az idézetben literatúra, tudomány és kultúra kerül azonos fogalmi mezőbe. A szöveg figuratív jellege arra utal, hogy ebben lehet alkalmosság; s valóban, a kultúra szó a továbbiakban már nem szerepel rokonértelmű kifejezésként. Bekerül viszont a gondolatmenetbe majd a poézis. Ennek instrumentatív, előkészítő szerep jelöltetik ki: a poézisre azért van szükség, hogy megszelídítse a természeti vadságot, s ezáltal átvezessen a műveltség magasabb lépcsőjének tekintett tudományokhoz. Ez a séma, amely szigorú hierarchiába rendezi el az írásbeliség két kiemelt szektorát, persze ismerős lehet máshonnan: alapvetően Batsányi sem mondott mást 1789-ben, amikor a Magyar Múzeumban Rájnissal szemben fejtette ki fordítási elveit¹⁶. A' *Nemzet' Tsinosodásában* ennek a gondolatnak a pozíciója érdemel majd különös figyelmet: az értekezés ugyanis alátámasztja mind ezt egy később még részletesebben értelmezendő Barthélemy-szemelvényvel is. A tudományok meggyökerezésének akadályai A' *Nemzet' Tsinosodása* egyik lényeges elemét képezik, olyannyira, hogy ezeket egy tételmondatszerű bekezdés is összefoglalja: „Őszvefogalván már mind ezen apró Környűllásait Helyhez-tetésünknek, a' Nevelést, Életmódját, és abból következő Temperamentumot, Szokást, és Testalkotást, sok Akadályait láttyuk benne a' Tudományoknak, mellyek éppen 's egyedül tsak itt találhatók, és a' mellyekre Szükség, hogy ügyeljen minden, a' ki azokat elhárítani, vagy akarja, vagy kívánja.”¹⁷

Ennek a logikai szerkezetnek a lényege szerint a csinosodás egyszerre kétféle folyamatot jelent: egyrészt az életmód elemeinek, a mentalitásnak a kérdéseiről, másrészt pedig egy szellemi folyamatról van szó, amely során a végcél a – tág értelmű – tudományok elterjedése lenne, a poézis előkészítő fázisán keresztül. Ennek pedig párhuzamául Moses Mendelssohn fogalomhasználatát kínálkozik: az a koncepció, amely a *Berlinische Monat-*

¹⁵ Uránia, III., 267–268.

¹⁶ Vö. BJÖM II., 186–187.

¹⁷ Uránia, III., 282.

schrift híres, Kantot is válaszra készítő kérdésére adott, 1784-es feleletében (*Über die Frage: was heißt aufklären?*) körvonalazódik. Mendelssohn számára a Bildung volt az, a logikai hierarchia csúcására helyezett fogalom, amely a Kultur és Aufklärung kettősségéből áll össze; az előző jelentené a gyakorlati, mondhatni mentalitásbeli tényezőket, az utóbbi pedig elméleti, teoretikus jellegű¹⁶. Arról természetesen aligha lehetne beszélni, hogy ez a mendelssohni koncepció teljesen megegyezik A' *Nemzet'* *Tsinosodásáéval*: ám az értekezés erre hasonlító logikai szerkezetet rajzol ki azzal, hogy a csinosodás folyamatát határozottan két összetevőre bontja. Ezen az úton pedig közelebb juthatunk ahhoz is, miéleképpen értelmezhető a csinosodás szó, ez értekezés egyik kulcsfogalma. Sokatmondó, hogy amikor 1834-ben Kállay Ferenc a játékszínről szólván éppen erre a Mendelssohn-szövegre hivatkozik, s megadja egy kivonatos fordítását is, a Bildung szóra alkalmazza a csinosodást mint magyar megfelelő¹⁹. Ez a terminológia, bármennyire később bukkan is föl, mint ahogy az Uránia megjelenik, nem látszik ellentmondani a csinosodás szó XVIII. századi előfordulásainak: s eszerint talán nem túlzás az értekezés címébe és szóhasználatába a Bildung fogalmának áthasonítását látni. Annál inkább, mert – jelenlegi ismereteim szerint is – a csinosodás szó meglehetősen sűrűn előfordul az Urániában megjelent értekezés előtt is a magyar

¹⁶ Érdemes idézni magát a meghatározást: „Bildung zerfällt in Kultur und Aufklärung. Jene scheint mehr auf das Praktische zu gehen: auf Güte, Feinheit und Schönheit in Handwerken, Künsten und Geselligkeitssitten (objektive); auf Fertigkeit, Fleiß und Geschicklichkeit in jenen, Neigungen, Triebe und Gewohnheit in diesen (subjektive). Je mehr diese bei einem Volke der Bestimmung des Menschen entsprechen, desto mehr Kultur wird demselben beigelegt; so wie einem Grundstücke desto mehr Kultur und Anbau zugeschrieben wird, je mehr es durch den Fleiß der Menschen in den Stand gesetzt worden, dem Menschen nützliche Dinge hervorzubringen. – Aufklärung hingegen scheint sich mehr auf das Theoretische zu beziehen. Auf vernünftige Erkenntnis (objekt.) und Fertigkeit (subj.) zum vernünftigen Nachdenken über Dinge des menschlichen Lebens nach Maßgebung ihrer Wichtigkeit und ihres Einflusses in die Bestimmung des Menschen.” Vö. még a kritikai kiadás jegyzetanyagával: MENDELSSOHN, 1981., 238–239.

¹⁹ KÁLLAY, 1834., 6–7. A szöveghelyre Völgyesi Orsolya hívta fel a figyelmet.

irodalomban: Szily Kálmán 1792-ből, Baróti Szabótól idézi a legkorábbi előfordulást ('pallérozódás' értelemben), utána pedig 1808-ból, Sándor Istvántól hoz adatot (a szó itt a 'cultura, politura' megfelelője)²⁰. Ám Decsy Sámuel már 1790-ben alkalmazza a „tsinos nyelv” szintagmát²¹, a nyelvcsinosodás szóösszetétel 1791-ben felbukkan Horváth Ádámnál²², Kovács Ferenc egy Kazinczyhoz intézett levelében a „nemes nyelvünk csinosítása” fordulatot használja²³, a Kármánt meg egyébként nyilván személyesen ismerő Endrődy Jánosnál 1792-ben a „Nemzet' tsinosulásának” kifejezést is megtalálhatjuk²⁴; maga Kármán és Pajor pedig az Aranka Györgyhöz írott, 1795. március 1-jei levelében rögzíti a „nyelv csinosítása” és a „hazánk csinosítása” szintagmát²⁵. Ezeknek a felbukkanásoknak a szöveggörnyezete azonos jelentésmezőt látszik kirajzolni, mint a Kállay-féle fordítás. Úgy tűnik tehát, hogy itt, az Urániában inkább fölhasználtak (s nem megalkottak) egy szélesebb körben ismert terminológiai kísérletet; az újdonság abban a logikai szerkezetben állhatott, amelybe mindezt beépítették: a mendelssohni tanulmány gondolatmenete ebből a szempontból lehet releváns. A XVIII. századi német filozófia egyik fontos kategóriájának a kapcsán természetesen kérdéses lehet, hogy milyen alapon vonatkoztatható *A' Nemzet' Tsinosodására* éppen Mendelssohn, aki nyilván csak egyik alkalmazója a Bildung-fogalomnak. Pajor Gáspár Mendelssohn-fordításának és a Schediusnál kimutatható Men-

²⁰ SZILY, 1902., 38. Megjegyezném, hogy a Sándor Istvántól származó adat az 1803-ban befejezett, 1808-ban megjelent *Toldalék a Magyar-Deák Szókönyvhez* című munkából való; a megadott értelmezés pedig ismét kísértetiesen emlékeztet a Mendelssohn tanulmány szóhasználatára (vö. *Kultur im Äußerlichen heißt Politur.*).

²¹ „Mellyik Európai tsinos nyelv ditsekedhetik azzal, hogy egyszerre mingyárt a' lett, a' mi most, hogy mingyárt el-érte mostani tökéletességét?” DECSY, 1790., 52.

²² KUBÁSS, 1910.

²³ Kovács Ferenc Kazinczynak (1792. márc. 17.): Kazlev., II. 251.

²⁴ „Én midőn ezen Társaságnak történeti dolgait írom, úgy tekintem azt, mint valamely eszközlőjét egy Nemzet' Tsinosulásának, és Anyanyelve' előmozdításának.” ENDRŐDY, 1792–1793., I. kötet *Előszó* (lapszám nélkül).

²⁵ WALDAPFEL, 1933., 138., 140.

delssohn-recepciónak azonban az az egyik tanulsága, hogy filológiai is kimutatható összefüggés van Mendelssohn életműve és az Uránia koncepciója között – hiszen, ahogyan ezt már igyekeztem valószínűsíteni, Pajor átültetése éppúgy aligha független az egy évvel később megindult folyóirattól, mint ahogy Scheidius irodalomszemlélete sem. Rudolf Vierhaus alapos fogalomtörténeti áttekintése szerint pedig a Bildung ugyan a XVIII. századi német filozófia és irodalom közhelye, de a Mendelssohn-nál megfigyelhető határozott szembeállítás Kultur-nak és Aufklärung-nak mint a Bildung alá rendelt fogalmaknak, Mendelssohn egyedi koncepciója, amely éppen ebben a tanulmányában fogalmazódik meg²⁶. Aligha jogosulatlan éppen ezt a filozófiai értekezést bevonni A' *Nemzet'* *Tsinosodása* fogalmi elemzésébe.

Az értekezés címébe is emelt csinosodás tehát egy perfekcionista jellegű képzési folyamat, amely egy általános, az emberi nem egészére kiterjedő lassú és morális tartalmú értékelhalmozódást jelent²⁷; ennek a magyar viszonyokra konkretizálása számol ugyan természetesen a hazai specifikumokkal, de aligha csodálható, hogy a gondolatmenet absztrakt jellege ettől nem változik. Tanulságos, hogy az értekezés legvégén is – egy, a második Prometheusznak tekintett igazi litterátorról megfogalmazott mítoszi allúzió keretében²⁸ – a csinosodás végcéljaként egy ideális és időtlen morális utópia jelenik meg, s nem valamely konkrét, történeti távlatba helyezett eredmény. A szöveg ugyanis nem történeti vagy történeti-szociológiai jellegű szempontokat kíván érvényesíteni: célkitűzése ennél filozófiaibb, legalábbis a XVIII. századi német populárfilozófiára emlékeztető

²⁶ Vö. VIERHAUS, 1972.

²⁷ A Bildung fogalmának hermeneutikai jelentőségéről általában I. GADAMER, 1984., 31–37.; megjegyzendő azonban, hogy Gadamer alapvetően csak Hegelből indul ki, a korábbi felfogásokra és értelmezésekre csak sommásan utal.

²⁸ Tanulságos, hogy amit A' *Nemzet'* *Tsinosodásának* ezen a pontján Prometheusra alkalmaztatva olvashatunk („Az igazi Litterátor hozza le, mint egy második Prometheus, az Égből a' Böltesség' szép Világát;...” – Uránia, III. 315.), azt a *Bé-vezetés* Szókratészre applikálja: „...a' Böltességet, mint Szokrátes az Égből le-hozni...” (Uránia, I., lapszám nélkül). Ez egyébként ismét egyike azoknak az utalásoknak, amelyek a Pajor-féle Mendelssohn-fordítást igen közelinek mutatják a folyóirathoz.

módon. Az értekezés tehát már csak ezért sem tekinthető a hazai művelődési viszonyok objektív rajzának: a kulturális állapotok nyomorúságának ábrázolása ugyanis alapvető logikai kiindulópont egy ilyen típusú gondolatmenethez, tehát a jelenségek csoportosításának van prekonceptiója.

A tökéletesedési folyamat leírása – minden általánossága ellenére – nagyon sok utalást tartalmaz immár a XVIII. századi magyar kultúra állapotára; feltűnő azonban, hogy a szöveg egésze mennyire tartózkodik saját referenciáinak föltárásától. Alapvető különbség mutatkozik tehát Batsányi – ezzel majdnem egyidős – értekezői magatartásához képest: ő nem marad meg az általánosítások és utalások szintjén, hanem többnyire meg is adja a célzások értelmét. A *'Nemzet' Tsinosodása* látványos módon tartózkodik attól, hogy vitairat legyen: a kárhoztatott irodalmi jelenségek sincsenek névhez kötve, így nem tudjuk meg, kikre vonatkoznak az utalások²⁹. Természetesen nem zárható ki, hogy a feltehető, de rekonstruálhatatlan egykorú befogadási aktusok számára ez is elegendő lehetett állásfoglalásként; az igazán érdekes azonban nem is ez, hanem az a kikövetkeztethető retorikai stratégia, amely a más szövegekhez való viszony kialakításában is tetten érhető. A *'Nemzet' Tsinosodása* ugyanis elrejtí a forrásait: ha abból a szempontból vizsgáljuk a szöveget, hogy hol és hány helyen utal más textusokra, akkor kiderülhet, hogy mennyire nem kíván elszámolni mindezzel. Ezt példázza Szauder József finom megfigyelése is: ő hívta fel a figyelmet arra, hogy az értekezés egyik olyan gondolata is Horatius *Ars poeticájából* kölcsönzött vendégszöveg, amelynél semmiféle diszkurzív eljárás vagy paratextuális jelzés nem hívja fel az olvasó figyelmét erre³⁰. Idesorolható azonban az a vita is, amely az értekezésben

²⁹ Feltehető egyébként, hogy pl. a példabeszédek befogadására vonatkozó kritika Dugonicsra vonatkozik („...némelyek befogadták a *Példabeszédeket*, minden Kölömbőség nélkül és azokat mind ugyan annyi Gyöngyszemeknek lenni állították, ha szinte mely idétlenek, illetlenek, és Jelentés nélkül valók voltak is.” – *Uránia*, III. 296.), de a szöveg ezt sem mondja ki.

³⁰ „Ki gondolná rátekintésre, hogy ez a szép vallomás: »örömezt lennék én az a fenkő, amely tompa maga és élesít« nem más, mint a horatiusi *Ars poetica* 304–305. sorának belefördítése a saját gondolatmenetbe: »Ergo fungar vice cotis...«” SZAUDER, 1980., 343.

megragadható Herder-hatás nagyságrendjéről folyt a szakirodalomban: Pukánszky Béla szerint „Kármán [...] Herder fajpsychológiáját nálunk először alkalmazza a szellemi élet vizsgálatában”³¹, míg Gálos Rezső úgy vélte, nincs szó közvetlen átvételről, legfeljebb „sok herderi szikrá”-ról³². Mindez pedig kiegészíthető még azzal is, hogy például Kazinczynak a Gessnerfordítás elé illesztett előszavában szintűgy van olyan passzus, amely feltűnően emlékeztet az értekezés egyik részletére³³ vagy éppen az sem zárható ki, hogy *A' Nemzet' Tsinosodása* explicit Wieland-utalása („...ámbar Wieland, a' ki a' Grátziákat hozzánk lehozni tudta volna, még köztünk nem született.”) összefügghet a szöveg másik pontjával, ahol a „Demokrist Abderaban” kitétel olvasható³⁴ – a példák pedig nyilván még szaporíthatóak lesznek, ha a kutatás a továbbiakban nagyobb figyelmet fordít majd az értekezés szövegépítkezési stratégiájára: hiszen *A' Nemzet' Tsinosodása* úgy mutatkozik intertextuálisnak, hogy jórészt megmarad a nem jelzett intertextuális kapcsolatok szintjén.

Persze a szövegben több olyan beszövé is található, ahol a referencia – bizonyos szintig – föl van tárva, tehát az intertextualitás léte egy pillanatig sem kérdéses. Ezeknek érdemes különös figyelmet szentelni, hiszen rendkívül sokat elárulnak a szöveg logikai-retorikai stratégiájáról is. A hivatkozások végsősoron három csoportba oszthatók. Egy részük beletartozik a korabeli iskolarendszer közvetítette, általánosan ismert antik műveltséganyagba (Seneca, Horatius)³⁵; ezek az idézetek nyilván egyál-

³¹ PUKÁNSZKY, 1921., 37.; ezt a véleményt egyetértőleg átvette Horváth János is: HORVÁTH, 1980., 254.

³² GÁLOS, 1954., 184–185.

³³ „De hová – hová szenderít el hízelkedő álmodozásom? Nem fogom én soha látni bé-tellyesedésed! – – – Ah! messze – igen messze estünk attól a' fényességétől a' ditsőségnek, mellynek arany hajnalát kevással ez előtt már víradni láttuk.” (Az *Idősb B. Ráday Gedeon úrhoz* c. előbeszéd; GESSNER, 1788., lapszám nélkül); vö. a következő részlettel: Uránia, III. 283–284.

³⁴ Uránia, III. 286., 271. Wieland *Die Geschichten der Abderiten* c. regényére éppúgy vonatkozhat a célzás (a magyar Wieland-recepcióra l. a Batsányi Wieland-fordításához fűzött jegyzetet: BJÓM, II. 516–527.), mint ahogy egyébként Johann Georg Zimmermann – egykorúan magyar fordításban is hozzáférhető – művére: vö. ZIMMERMANN, 1791., 7–8.

³⁵ A hivatkozások pontosítását l. a Szigethy Gábor gondozta kiadás jegyzetapparátusában: KÁRMÁN, 1981., 40. skk.

talán nem igényelték, hogy származási helyük pontosan meg legyen adva. A második csoportba sorolhatók azok a jelölt szövegátvételek, amelyek immár nem tekinthetők ilyen értelemben közismertnek és amelyeknél a szöveg megadja – hozzátétőlegesen, távolról sem tudósi precizitással – a referenciát: ilyen a De Sacytól idézett mondat, valamint a Barthélemy- és Sonnenfels-részlet. Vagyis itt az értekezés jelentőséget tulajdonít annak, hogy az olvasó pontosan tudja, kitől származnak az idézetek, a tekintély jelenléte – amely egyébként egyértelműen felbukkan az egyik Seneca-citátumnál is³⁶ – hozzátartozik a szöveg tartalmához. A harmadik típus olyan idézet, amely azonosíthatatlan³⁷, pontosabban szerzőjük azonosítása nem tartozik hozzá a szöveg retorikai stratégiájához; a cél csupán a gondolat kölcsönzöttségének, tehát általánosabb, a szóbeszéd szintű létezését is bizonyító módjának igazolása. A forráskutatás filológiai módszere felől nézve ezek jelentik a legfőbb nehézséget – nem csoda, hogy az eddigi azonosítási kísérletek mennyire kevésbé meggyőzőre sikerültek³⁸.

A Barthélemy-idézet kivonat: nem egy részlet pontos fordítása, hiszen a szövegből elmaradnak az eredetiben oly fontos jegyzetek is, amelyek a klasszikus auktorok (Polübiosz, Xenophon) forrásul felhasznált locusait jelölték, ezenkívül pedig a szövegrészlet kezdete is módosul és kimarad egy kétmondatnyi egység is³⁹. Az átültetésnek ez a módszere nem egyedülálló az Urániá-

³⁶ „Szóljon helyettem Seneca, ezen nagy Tanítótól nem lesz oly kemény, oly szúró a 'Tanúság!' Uránia, III., 306.

³⁷ „...emlékeztet; egy, valóban nagy, és Hazáját melegen szerető Hazafi' Mondására...”; „...a' mit egy nagy tapasztalású és hivatalú Férj-fiú egy Alkalmatossággal előttem állított...”; „...hogyan egy kedves Írómnak Szavát itt is költsönözsem...” Uránia, III., 267., 268., 290.

³⁸ Vö. pl. az egyik ilyen gondolat Bessenyeihez, illetve Montesquieu-hoz kötését (KÁRMÁN, 1981., 40.), amely legfőljebb tipológiai szinten fogadható el, vagy egy másiknak Goethehez kapcsolását, amely még úgysem nagyon (GÁLOS, 1954., 91., 99.; KÁRMÁN, 1981., 42.)

³⁹ A továbbiakban elvégzendő, igen sok tanulással kecsegtető feladat a Barthélemy-idézet filológiai hátországának tüzetesebb vizsgálata; itt csupán az első benyomások rögzítésére és a lehetséges kutatási irányok fölvezetésére vállalkozhattam.

ban, noha kétségtelenül nem a kivonatkészítés jellemzi a folyóiratot. Az értekezésben szereplő részlet egy olyan XVIII. századi francia regényből származik, amelynek ekkor még nincsen magyar fordítása; éppen ez a részlet hívhatja föl a figyelmet arra, hogy az Uránia forrásainak vizsgálatába elkerülhetetlenül be kell vonni a francia hatások ellenőrzését is – noha jelenlegi anyagismeretem szerint a németből átvett vagy átformált szövegek meghatározóbbnak tűnnek. Fontos ízléstörténeti mozzanat egyébként, hogy ezt a regényt, amelyben egy fiatal szkíta vándorlásai adják a narratív vázát, évtizedekkel később, 1820-ban még mindig érdemesnek tűnhetett magyarra átültetni⁴⁰; ez összefügghet a szkíta–magyar rokonságnak a történeti tudatban betöltött helyével is⁴¹ – ám az Uránia kivonata hangsúlyozottan nem egy ilyen passzust emel ki, s hangsúlyozottan más funkciót szán a szövegrészletnek. A Barthélemy-részlet az árkádikus képzetek korabeli magyar recepciójához sorolható, s azáltal, hogy a poézis révén megszeli a civilizáció előtti természeti állapotokat, a költészetnek civilizatorikus, nevelő funkciót tulajdonít; pontosabban – összhangban a diszkurzíve kifejtett gondolatmenettel – ezt a folyamatot a görög fejlődés ideális, példaszzerű menetével mutatja analógnak. Az Uránia Forster-kivonatában a képzőművészet-esztétikára alkalmaztatott ez a séma, itt pedig mindez a társadalomfejlődés folyamatában mutatkozik meg. A nemzeti keretben elképzelt magyar alakulás kívánatos csinosodása pontosan ezért minősülhet tipikusnak és ideálisnak egyszerre. Az általánosságban maradó kultúrakritika, amely ilyenformán ráérthető lesz az egész korabeli magyar művelődésre – hiszen itt a fejlődés kiindulópontja egy olyan vad és durva állapot, amely még a poézist igényelné – éppen a tipizálás miatt vesztheti el sértő élet, annak ellenére, hogy a fordításban szereplő kifejezések sorra visszatérnek az értekezés szövegében; sokatmondó azonban, hogy amikor a Csokonai síremléke körül kialakuló, ún. Árkádia-pör idején a Barthélemy

⁴⁰ BARTHÉLEMY, 1820.; megjegyzendő, Deáky Filep Sámuel fordítása átveszi Barthélemy jegyzeteit is.

⁴¹ Vö. GYÖRGY, 1941., 437–439.

könyvében szereplő Árkádia-képzet konkrétan a debreceni szellemi állapotok kritikájaként is felfogható, Kis Imre hevesen elutasítja a lappangó párhuzamot⁴². Aligha vitatható tehát, hogy *A' Nemzet' Tsinosodásába* átvett részletnek komoly kritikai töltete is lehet – ennek aktualizálásához azonban olyan vitaszituáció szükségeltetik, amelynek még a szimulálásától is eltekintett az értekezés. Ehhez érdemes hozzászámítani, hogy a kultúrakritika nyilvánvaló megléte ellenére a Barthélemy-passzus applikálása fölszabadíthatott egy másik érvet: hiszen annak árán ugyan, hogy a magyar állapotok a vadsággal hozatnak közös nevezőre, mégiscsak megteremtődik annak retorikai lehetősége, hogy a csinosodás jövőbe futó, perfekcionista folyamata szervesen menjen végbe, így váljon a magyar fejlődés a görög ideálokkal analóg jellegűvé. Ebben az értelemben a Barthélemytől kölcsönzött részlet erősen összefügg az értekezés elején olvasható, korábban már idézett fa-metáforával, illetve a záróbekezdésben szereplő utópikus társadalomképpel. A fejlődés szervességének direkt és indirekt módon, de egyaránt határozottan kimondott lehetősége korszakjelzőként is felfogható: hadd utaljak arra, hogy a magyar reformkor egyik alapszövegének tekinthető *Nemzeti hagyományokban* Kölcsey, a szerves fejlődés kérdésével nézvéen szembe, a magyar irodalom (s tágabban az egész magyar kultúra) civilizációtípológiai helyét pontosan a görög társadalomfejlődés ideális menetétől tételezi eltérőnek⁴³. Talán az sem egészen véletlen, hogy Kölcsey mindehhez egy konkrét nevekből összeálló, irodalomtörténeti folyamatot is leíró áttekintés révén jut el, míg *A' Nemzet' Tsinosodásában* éppen az ettől való következetes tartózkodással látszik összefüggeni egy egészen más koncepció érvényre juttatása.

A De Sacy-részlet – amelynek pontos filológiai leszármazása még szintén feltárássra vár – sajátos helyzetben van: az a mondat, amelynek lábjegyzetben olvashatjuk francia eredetijét, a konklúzió szerepét tölti be egy bekezdés végén. Kölcsönzött

⁴² Erről I. Pál József elemzését: PÁL, 1988., 162–164. Kis Imre szövegét I. Hazai Tudósítások, 1806. okt. 29., 292–293.

⁴³ Kölcseyre nézvést I. még VARGA P., 1997., 48–51.

mivolta nem lenne magától értetődő e nélkül a referencia nélkül; ráadásul maga az állítás („Lehet írni Verset Póézis nélkül, és Póéta lehetsz Verselés nélkül”⁴⁴) egy olyan közhely, amely a XVIII. század végi magyar poétikai gondolkodásban egyébként is jelen van. Csokonaitól éppúgy idézhető a párhuzama, ahogyan Földitől vagy Verseghytől⁴⁵, sőt, újabban Szajbély Mihály – a Kármán-életrajz kapcsán már előbukkant – Göböl Gáspárnál is meglegelte megfelelőjét⁴⁶. A lábjegyzet francia mondata és a De Sacy név nélkül a gondolat eredetét csak a tipológiai egybevetések alapján kísérlelhetnők meg behatárolni: hiszen Szauder Józseftől tudhatjuk, hogy a tétel belülmarad a klasszicista poétikák szemléleti keretein, s visszautal a század elejének francia vers-tani vitáira, különválasztván a vers formáját és tartalmát, az ideációt és a kreációt⁴⁷. Ilyen értelemben meglehetősen széles körben elterjedt locusról van szó (Szauder például Marmontel poétikáját is említi, mint olyan forrást, ahol a gondolat fellelhető), tehát a De Sacy-hivatkozás, amely egyébként a neven kívül semmiféle egyéb filológiai fogódzót nem ad, szükséges ahhoz, hogy az átvétel konkrétabb irányát kijelölje⁴⁸. A Szauder észlelte hagyományvonulat azonban azért rendkívül fontos, mert ennek ismeretében világos: *A' Nemzet' Tsinosodásán* belül egy több évtizedes, közhellyé süllyedt poétikai tétel a mondat konklúziós jellegű retorikai státusából következően kaphat olyan többletet, amely újdonságként tünteti föl. Ezért nem meglepő, hogy Kölcsey 1808-ra datált, *A poézisről* című fiatalkori értekezésében – amelynek egész gondolatmenetében kimutatható *A' Nemzet' Tsinosodásának* hatása – éppen ezt, a bevallottan kölcsönzött mondatot idézi, hozzátéve: „...ezt mondja a nemzet csinosodásának írója.”⁴⁹

⁴⁴ Uránia, III., 292.

⁴⁵ Ezeket megbízhatóan összefoglalta és értékelt: SZAUDER, 1980., 341–344.

⁴⁶ SZAJBÉLY, 1986., 383–385.

⁴⁷ SZAUDER, 1980., 342–343.

⁴⁸ Ehhez a rövidesen feltétlenül elvégzendő feladathoz egyelőre még előmunkálatok se nagyon vannak; jó példája ennek, ahogyan Szigethy Gábor kénytelen megoldani a mondat megjegyzetelését: KÁRMÁN, 1981., 42.

⁴⁹ KÖM, I. 394.

A harmadik jelölt idézet egy Sonnenfels-részlet. Ezúttal magában a főszövegben is felbukkan a szerző neve, egyértelművé téve, hogy itt a tekintély jelenlétére van szükség: „Élek itt egygy Író Szavaival, a’ ki minden Tekintetben ezen Kérdésben legigasságossabb ’s leghellyesebb Bíró, Sonnenfels Úrnak Szavaival.”⁵⁰ A lapalji jegyzet utalása pedig nem egy kiadás lapszámára utal, hanem – jól azonosíthatóan – egy számos edícióban közkézen forgó, ekkor azonban magyar fordításban még nem ismeretes Sonnenfels-mű paragrafuszámaira⁵¹. Első látásra is furcsának tűnik azonban a részlet: hiszen a jegyzet két, ráadásul nem is közvetlenül egymást követő paragrafust ad meg (96. és 98.), ám a főszövegben egy – noha kétbekezdésnyi, de mégis – folyamatos, belső tagolást egyáltalán nem mutató szöveg olvasható. A dolgot bonyolítja, hogy egyelőre nem is sikerült rátalálnom olyan Sonnenfels-kiadásra, amelyben az adott részlet a megadott paragrafusokban található. Az adott mű kiadástörténete, az egymást követő edíciók egymáshoz való viszonya is meglehetősen tisztázatlannak látszik⁵²; az általam használt, 1770 és 1776 között kiadott kötetben pedig a 117. és 119. §-ban lelhető föl az adott részlet⁵³. Azt lenne logikus feltételezni, hogy az egymást követő kiadások bővültek, így ennél, a harmadiknak jelzett kiadásnál korábbi szövegre célozna az értekezés lábjegyzete – ám ilyen kötethez sem a budapesti, sem a bécsi nagykönyvtárakban nem tudtam hozzáférni. A német eredetinek és a magyar szövegnek az összevetéséből pedig azt a következtetést lehet levonni, hogy a megfelelés csak hozzávetőleges: a legfeltűnőbb a magyar változat két utolsó mondatának az eltérése. Ez annál inkább érdekes, mert tartalmilag éppen ezek a mondatok mondják a legélesebb kritikát a cenzúra önkényéről. Kérdéses, hogy arról van-e szó: éppen a paragrafusok alapján szűrhető-e ki,

⁵⁰ Uránia, III., 312.

⁵¹ A jegyzetben csak „Polizei”-ként említett mű nyilván nem más, mint a *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*.

⁵² Az egyébként megbízható Goedeke Sonnenfels esetében önellentmondásos (GOEDEKE, 524–525.), ráadásul a Bécsben, ill. Budapesten kézbe vett különböző kiadások léte nem is hangolható össze ezekkel az adatokkal.

⁵³ SONNENFELS, 1770–1776., I. 146–150.

melyik kiadást használták a fordításhoz, vagy az átültetés valóban – esetleg szándékosan – pontatlan? Ez utóbbi esetben a főszövegben szereplő név és a hozzákapcsolódott tekintély annak elfedésére szolgálna, hogy itt egy meglehetősen éles s – önmagában kimondva – veszélyes vélemény artikulálódik. Csak hát mindezt mégsem lehet kijelenteni mindaddig, amíg nem zártuk ki megnyugtatóan egy, a magyar szöveggel tartalmilag teljesen egybevágó német változat létezését.

Ugyancsak elgondolkodtató, hogy Pántzél Dániel egykorú recenziója, amely pedig több ponton részletesen vitatkozik az értekezéssel, éppen a Sonnenfels-részletnél jelzi a legteljesebb egyetértését – ráadásul úgy, hogy egyáltalán nem utal a gondolat kölcsönzöttségére⁵⁴. Igaz, hogy a Pántzél-től idézett részlet pontosan abból az első bekezdésből származik, amelyik – jelenlegi ismereteim szerint is – megfeleltethető az eredeti Sonnenfels-műnek; mindazonáltal nem lehetetlen, hogy ez a jelzett egyetértés valamiféle cinkos összekacsintás: a recenzens tudatában lehetett annak, mi is a státusa a cenzúráról szólván a Sonnenfels-citátumnak. A jelenlegi értelmezés már csak találgathat: hiszen az azért mégiscsak feltűnő, hogy az értekezésben mennyire függetlennek hat a cenzúrára való kitekintés, a gondolatmenetbe nem illik bele szervesen⁵⁵. Természetesen lehet ennek politikai magyarázatát adni – ezek szerint itt „a fokozódó politikai elnyomás elleni tiltakozás halk, de tisztességes hangja” szólalna meg⁵⁶ –, csak hát ez a felfogás egyelőre viszonylag kevés történelmi argumentációt tudott felmutatni. A retorikai felépítésben megmutalkozó törés azonban nyilvánvaló: a Bildung

⁵⁴ „Igen helyes, a' mit a' 312-dik lapon mond az Iró a' könyv-nyomatás szabadságáról: »Az legyen tehát u.m. a' Könyv vizsgálsnak meg határozása, hogy a' nélkül, hogy valamely hasznos könyvnek útját megnehezítse, kizárja mind azokat, mellyek tévelgő, botránkozató és veszedelmes gondolatokat terjesztenek? –«” MMerkBibl, (Julius) 95–96.

⁵⁵ Az értekezés így vezeti be ezt a részletet, felhíván a figyelmet az addigi szövegszerkesztés jelentősen eltérő, addíciós jellegű bővítésére: „Az a' Panas, hogy a' Penna' és Prés' elzárt Szabadsága, a' Tudományoknak Akadály, Elmékedésembe egy Részrül beletartozik.” Uránia, III., 311.

⁵⁶ Ez Szigethy Gábor kommentárjának a véleménye: KÁRMÁN, 1981., 51.

folyamatának leírásába nem tartozik bele szervesen a Sonnenfels neve felidézte, konkrét és korjelző kontextus.

A' *Nemzet'* *Tsinosodásának* egyik, a későbbi interpretációkban kulcsfontosságúnak minősített fogalma az eredetiség. Ha azonban magára az értekezésben elfoglalt helyére ügyelünk, akkor feltűnhetik, hogy terjedelmileg éppúgy csekély részről van szó, mint ahogyan az értekezés végső konklúziója sem az eredetiség kifejtése. Mégis ez, az értekezésből némi önkénnyel kiemelt és önállósított részlet tette az egész szöveget korszakzáró, korszaknyitó szerepűvé. A hatástörténet szempontjából rendkívül tanulságos megnézni például Horváth János fejlődéstörténetét: itt Kármán és éppen A' *Nemzet'* *Tsinosodása* az eredetiség fölvetése miatt lehet előkészítője az 1810-es években elinduló, újabb irodalomtörténeti és ízléstörténeti periódusnak⁵⁷. Tehát pontosan az eredetiség kérdése az, amely az értekezés átkötő szerepét, preromantikus mivoltát megalapozta. Maga Horváth János a Tudományos Gyűjteményre utal gondolatmenete következő lépéseként, mondván: „Innen kezdve [azaz a kármáni felszólamlást húsz évvel később megismétlő Döbrentei-írás, az *Eredetiség's jutalomtétel* után – Sz. M.] azonban elég sűrűn halljuk emlegetni az »eredetiséget«.”⁵⁸ Márpedig a Tudományos Gyűjtemény szerzői közül feltűnően sokan és sokféle kontextusban építik bele saját gondolatmenetükbe az ekkor még csak az Urániában olvasható értekezés terminológiáját vagy bizonyos részleteit. Ez a jelenség annál tanulságosabb, mert azt bizonyítja: nem egyszerűen Horváth János koncepciójának belső koherencia-igénye alakította így az irodalmi folyamatok leírását. Horváth József Elek 1819-ben A' *Nemzet'* *Tsinosodásának* olyan olvasatát adja,

⁵⁷ L. HORVÁTH, 1980., 253–266. Sokatmondó, hogy éppen itt s éppen Kármánnal indul a Második könyv második nagy alfejezete (II. Az eredetiség programja), amely végül a magyar romantikára is kifut. Aligha független ettől, hogy a korszakkal foglalkozó kritikátörténeti monográfia szintén azt a benyomást kelti, mintha folyamatos normaként, s innen (azaz Kármántól) eredeztethetően léteznék az eredetiség programja: FENYŐ, 1976., passim.

⁵⁸ HORVÁTH, 1980., 260.

amellyel gyakorlatilag a nyelvújítási viták felől értelmezi át a szöveget⁵⁹, Faddy Kristóf 1821-ben a csinosodás fogalmát a vitézséggel kapcsolja össze (s mindeközben – figyelemre méltó módon – a kultúra szó szinonimájának tekinti a fogalmat)⁶⁰, Döbrentei Gábor pedig 1824-ben egy, a magyar próza történetét áttekintő tanulmány keretében használja fel az értekezést⁶¹. Idekapcsolható azonban az is, ahogyan 1843-ban – immár saját szövegkiadására hivatkozva – Toldy Ferenc éppen a műfordítás elveiről szólva idézi *A' Nemzet' Tsinosodásának az eredetiségéről szóló részletét*⁶². Az 1810-es évek ilyen értelmezései (ideszámítva az idézett, ekkor még nem publikus, 1808-as Kölcsey-értekezést is) pedig természetesen módon retrospektíve meghatározták *A' Nemzet' Tsinosodása* történeti értelmezését: a határozott átértelmezések és újraértések fedték el azt a különbséget, amely az 1790-es évek közege és a XIX. század első néhány évtizedének műltszemlélete között megragadható.

Ahhoz, hogy *A' Nemzet' Tsinosodása* egyik tételében ennyire magára ismerhessen a közvetlen utókor, nyilván szükség volt a felfogás némely elemének viszonylagos társtalanságára. A hatástörténet ugyanis nem elsősorban arra volt érzékeny, hogy az eredetiség itt megfogalmazódó koncepciója pl. explicit módon Seneca egyik levelére települ rá (mint ahogy az *Uránia* bevezetésének hasonló tétele Horatiusra⁶³), tehát hangsúlyosan egy

⁵⁹ Ráadásul éppen ez a szöveg számol be egy olyan továbbéléséről a fogalomnak, amely már a XIX. század elejének kultusztörténetébe is bekapcsolja az értekezést, vagy legalább annak terminológiáját. A magyar irodalom mecénásai közül a szerző ugyanis „Mélt. Felső és Alsó Surányi Gróf Sigray József Császári Királyi Kamarás Urat” méltatja, mondván: „Kertjének [feltehetőleg ivánci kertjéről van szó – Sz. M.] t. i. egy részében, mellyet Amália' Ligetének nevezett, a' Haza Géniusának szobrát szándékozik felállítani, melly hál'adó tekintettel nyújt egy borostyán koszorút ime' felírással: A' NEMZETI CSINOSODÁS' LELKES ÜGYELŐINEK.” HORVÁTH J. E., 1819., 66–67.

⁶⁰ FADDY, 1824.

⁶¹ DÖBRENTEI, 1821.

⁶² [TOLDY] 1843a., 24–26.

⁶³ A Bé-vezetésben éppen az „Eredeti” szóhoz kapcsolódik egy Horatius-idézet: *Uránia*, I. lapszám nélkül.

antik gondolat újrafogalmazásának van szánva a tétel⁶⁴. Annál is inkább, mert az, ami egy ilyen klasszikus tradícióval támogatva megfogalmazódik, az az értekezés saját, XVIII. század végi hazai közegében atipikusnak látszik. Ilyen értelemben tehát *A' Nemzet' Tsinosodása* egész logikai-retorikai felépítése nem az eredetiség-koncepció hagyományos elemeit teszi látványossá – annak ellenére is, hogy ezek meglete tagadhatatlan –, hanem viszonylagos újszerűségét; a hatástörténet pedig éppen ezt igazolja vissza. Ha azonban megpróbálunk egy XVIII. század végi kontextust konstruálni az értekezésben megfogalmazódó gondolatokhoz, világossá válhatik, mekkora az eltérés *A' Nemzet' Tsinosodása* tételei és a recens felfogások között. A fordítások státusáról mondtak (hogy ti. miért van szükség bizonyos szövegek lefordítására) ugyanis kifejezetten ellentmondani látszanak a korabeli fordításirodalom egyik kikövetkeztethető céljának. Az értekezés premisszája – a gondolatmenetnek ezen a pontján – ugyanis a következő: „Előre felteszem, hogy fordítani, tsak azokéért kell, a' kik az eredeti Nyelvet nem értik, mert bizonyos az, hogy a' ki a' Forrásból meríthet, nem merít a' Folyamatból.”⁶⁵ Márpedig ez a vezérelv aligha hozható közös nevezőre a XVIII. századi fordításirodalommal: a jelenséget értelmező egyik legújabb hipotézis – nem részletes argumentációval ugyan, de rendkívül meggyőzően – azt hangsúlyozza, hogy a fordítások ekkortájt éppen azért készülnek, hogy a magyar nyelv kiműveltsége hozzámérhető legyen az eredetihez, tehát a fordítás azok számára van, akik az eredetit is képesek elolvasni⁶⁶. A fordításoknak arra a lebecsülésére, amely *A' Nemzet' Tsinosodásában* körvonalazódik, egyelőre kevés párhuzamot lehet felsorakoztatni; éppen ezért érdemes figyelembe venni Barcsay Ábrahám felfogását, amely azonban megmaradt meglehetősen szűk körben ismert, kevésbé nagy hatású koncepciónak. Ráadásul Barcsay ezt nem is fejtette ki értekező prózai szövegben, csak másoktól fel-

⁶⁴ Arról nem is beszélve, amit Szajbély Mihály a korabeli európai irodalomban megfogalmazódó eredetiség-koncepciókat tipizálva megállapít *A' Nemzet' Tsinosodása* viszonylagos régiességéről: I. SZAJBÉLY, 1986., 385. skk.

⁶⁵ Uránia, III., 303.

⁶⁶ MARGÓCSY, 1996., 258.

jegyzett, szinte mentalitásbéli tényezőként ismertetett álláspontról van szó; barátja, Radvánszky János rögzítette, hogy Barcsay „minden fordítást csak csekélységnek tartá”. Ennek a véleménynek azonban ismertsége vagy hatása aligha lehetett⁶⁷. Ehhez képest *A' Nemzet' Tsinosodása* átgondolt retorikai felépítése, s nem utolsósorban folyóiratbéli publikálása jóval nagyobb jelentőséggel ruházta föl az ott megfogalmazódó eredetiség-konceptiót.

Szajbély Mihály, miközben *A' Nemzet' Tsinosodása* eredetiség-felfogásának európai párhuzamait vizsgálta, arra a következtetésre jutott, hogy itt – eltérően a Sturm und Drang irodalomszemléletétől – egy, a tartalmi eredetiségre vonatkozó nézet körvonalazódik, hiszen az eredetiség nem az utánzás, hanem a fordítás ellenpárjaként tételeződik⁶⁸. Mindaz, ami Szajbély tanulmányából az egyes gondolatok közhely mivoltára nézvést adódik, azért sokatmondó, mert a kontextusától eloldozódó eredetiség-konceptiónak a későbbi átértelmezéseit tudja megszólaltatni: az elemeiben minden bizonnyal több locus communist is megőrző, s ilyen értelemben nyilván nem eredeti gondolatmenet azért lehetett alkalmas mindannak hordozására, amit az 1810-es évektől kezdve beleértettek, mert retorikailag igen látványos pozícióba tudta helyezni egyes kijelentéseit. Mindehhez hozzájárulhatott az is, hogy a felhasznált fogalom, az eredetiség ekkorra már számos jelentésárnyalatot hordozott, s ilyenformán ezek mind ráérthetők lettek az értekezés eme részletére. Ha az „eredeti” jelzőnek a XVIII. századi magyar irodalomban használatos rétegeit akarjuk sommásan tipizálni, akkor is több változattal kell számolnunk. Az eredetiség megjelenhet ugyanis nyelvi értelemben, de ugyanígy hordozhat tematikai jellegű, sőt műfaji értelmű újítást is – még ha ezt nem minden esetben választják szét és teoretizálják az egyes műveket kísérő kommentárok (pl. az elő- vagy utószavak). Ehhez mérve *A' Nemzet' Tsinosodása* fogalomhasználata szintén nem teljesen egyértelmű, hiszen pontosan ezt az elkülönítést nem teszi meg: az „eredeti”

⁶⁷ Vö. EGYED, 1998., 87–97.

⁶⁸ SZAJBÉLY, 1986., 393.

önmagát értelmező, teljesen egyértelmű fogalomként jelenik meg. Pedig nem az. Ha az értekezéshez hozzászámítjuk az Uránia *Bé-vezetésének* hasonló tematikájú passzusát, akkor úgy tűnik, hogy itt mintha egy befogadásesztétikai szempont bevezetése történe meg. Hiszen hatástalannak minősítetik néhány olyan antik eredetű, világirodalmi téma (a Phaedra és Médea köré épülő mítoszi tradíció feldolgozásai)⁶⁹, amelyek nem hazai környezetben játszódnak⁷⁰. A felfogás alapja az, hogy a befogadó nem ismer magára ezekben a művekben, idegennek érzi őket magától. Sokatmondó, hogy a példa itt is színházi jellegű, mint ahogy majd – természetesen egy más jellegű bizonyítás végén – Kőlcseynél, a *Nemzeti hagyományokban: közönség és alkotó egybeforrására a drámai műnem színpadi előadása kínálja a legkézenfekvőbb szemléltetést*. Már csak azért is, mert ez lehetővé teszi az igencsak nyilvánvaló hermeneutikai önellentmondások elkerülését (kezdve az olvasás befogadói aktusának kérdésétől, egészen az irodalmi művek esztétikai hatásfunkcióinak végiggondolásáig). Mindazonáltal az eredetiség jelentéstartományának ilyen irányú bővítése ellenére is *A' Nemzet' Tsinosodása* legnagyobb hatású passzusa éppúgy nem az egzakt és definitív gondolat újszerűségével jellemezhető, mint ahogy az értekezés egésze sem: egy erősen és hatásosan metaforizált, szép retorikai kidolgozottságú szövegről van szó, amely éppen ezért kínálkoztott föl a későbbi, erőteljes átértelmezések számára.

⁶⁹ „Eredeti Munkák vezetik a' Népet a' jó Formálásra. Hidegen hadjuk-el a' Néző-piatzot Jázon' és Meduza', Fédra' és Hipolitus' Története Látása után – és Könnyel telik Szemünk ha azon, a' körülünk történt Dolgotat látjuk, és ha a' magunk Környül-állásit, a' Játék-színben újra fel-találjuk...” Uránia, I., lapszám nélkül.

⁷⁰ Ezeknek a témáknak az első magyar játékszíni társulat műsorrendjével való összefüggésére l. KERÉNYI Ferenc, 1974., 333–334.

UTÓSZÓ

Eredetileg – nagyjából tíz évvel ezelőtt – azzal a szándékkal fogtam munkához, hogy elsősorban Kármán Józseffel, a *Fanni' Hagyományai* szerzőjével foglalkozom. Fokozatosan vált számomra egyre világosabbá, hogy mennél inkább a személyiségére kívánok koncentrálni, annál inkább szétesik az addig egységesnek, masszívnak tűnő irodalomtörténeti kép: sokkal inkább Pajor Gáspárról, Schedius Lajosról vagy Carl Gottlieb von Windischról kell beszélnie annak, akit a hagyományosan Kármán József névvel jelölt irodalomtörténeti probléma érdekel. Kiderült, hogy az a hatalmas szöveganyag, amelyet a feladat megoldásához át kellett tekintenem, folyamatosan recepcióesztétikai kérdésekkel szembesít: különböző horizontok egybeolvadásával kellett számolnom, hagyományvonulatokat kellett szétválasztanom, illetve összekötnöm. Mindazonáltal a könyv végső változatában – abban, amelynek immár a végére értem – tudatosan visszaszorítottam az egyébként rendkívül izgalmas elméleti általánosítások lehetőségét. Részben természetesen azért, mert – felkészültségem hiányaiból adódóan – kielégítő színvonalon lán el se tudtam volna végezni; nagyobb részben viszont azért, mert a magam számára izgalmasabbnak tűnt az érzékelt elméleti belátások történeti anyagon elvégezhető *működtetése* – még akkor is, ha ez óhatatlanul korlátozta a monográfia hatókörét. Persze minden tudományos munkának be kell látnia saját korlátait és feltételezettségét. Csak megismételni tudom azt, amit már korábban mondtam: tudatában vagyok annak, hogy a dolgozatba foglalt irodalomtörténeti konstrukció rendkívül töredé-

kes, számos problémának sokkal inkább csak az érzékeléséig tudtam eljutni, s nem a megválaszolásáig. Ennél többet azonban aligha lehet remélni.

FÜGGELÉK

a)

Ewald Christian von Kleist: Amynt

Sie fliehet fort! es ist um mich geschehen!
Ein weiter Raum trennt Lalagen von mir.
Dort floh sie hin: komm, Luft, mich anzuwehen:
Du kömmt vielleicht von ihr.

Sie fliehet fort! sagt Lalagen, ihr Flüsse,
Dass ohne sie der Wiese Schmuck verdirbt,
Ihr eilt ihr nach: sagt, dass der Wald sie misse,
Und dass ihr Schäfer stirbt.

Welch Thal blüht itzt, von ihr gesehen, besser?
Wo tanzt sie nun ein Labyrinth? wo füllt
Ihr Lied den Hain? welch glückliches Gewässer
Wird schöner durch ihr Bild?

Nur einen Druck der Hand, nur halbe Blicke,
Ach! Einen Kuss, wie sie mir vormals gab,
Vergönne, mir von ihr: dann stürz', o Glücke,
Mich, wann du willst, ins Grab.

So klagt' Amynt, die Augen voll von Thränen,
Den Gegenden die Flucht der Lalage;
Sie schienen sich mit ihm nach ihr zu sehnen,
Und seufzten Lalage!

[Kleist, 1771., 74–75.; az általam átnézett többi kiadás szövege ettől csak néhány ponton, központozásban és helyesírásban tér el: Kleist, 1765., 73–74.; Kleist, 1776., 55.; Kleist, 1778., 76–77.; Kleist, 1784., 73–74.; Kleist, 1789., 135–136; Kleist, 1790., 131–132.; Kleist, 1792., 71–72.]

b)
[Révai Miklós fordítása]

Amint Pásztornak Kesergése

Megyen tehát? már életem keserves:
Tőlem nagy köz szakasztja Lalagyét.
Amott tűnt el: lehellj, o gyenge szellő!
Talám onnét lebegsz.

Immár el tűnt: folyó! vigy hírt utánna:
Őtet vesztvén hervad kies mezőnk:
Siess, mondjad, hogy erdőnk érte búsong,
Hal érte Pásztora.

Melly völgy frisül most már tekintetétől?
Artzájától hol szebb most a' patak?
Mellyik liget zeng édes énekére?
Hol járja tántzait?

Egy pillantást! tsak még egy kéz szórítást!
Tsak egy csókot, millyent előbb adott:
Tsak ezt engedd, osztán már, o szerentse!
Ha tetszik, sirba dönts.

Így sírt Amint, bús [sic! – Sz. M.] könyvező szemekkel
A' tájtl nézvén, hol el tűnt Lalagye:
Látszott a' táj meg illetődni, 's véle
Zokogni Lalagyét.

Kleist utánn. Estve 31 Decemb. 1787.

[OSZK Kt Quart. Hung. 1310. 52. f. r.; közel egykorú, Horvát István készítette másolata, amely csak központozásában és a hangzóhosszúság jelölésében tér el néhány ponton: OSZK Kt Quart. Hung. 1301. A vers megjelent: Gálos, 1933., 27–28.]

c)

[Az Urániában megjelent fordítás]

Lalage.

Kleist szerént Németből.

Oda van ő! mi lessz már én belőlem
Lalage el-hagyni engem' nem szán,
Arra futott! Jer szellő! fúj felőlem
Te tőle jösz talán.

Oda van ő! Víz! mond-meg Lalagénak
Hogy ha itt nints Mező' Disze el-vész.
Utánna folysz! Mondjad Imádójának
Koporsója már kész.

Ah! hol tólt most Mezőket Énekével,
Melly Völgy virágzik Nézésétől?
Melly Tsörgő-víz mulattya Zengésével?
'S szépül-meg Képétől?

Tsak egy Tsókot ah millyet régen adott
Eggy Kéz-nyomást míg tőle el-válok
Engedj óh Sors! Sír! Tátsd bár osztan Szádot
Szivessen meg-halok.

Így panaszlja, a' mint jaj kiáltozva
Az Erdőknek, hogy: oda Lalage!
Még ezek-is utánna kívánkozva
Sohajtják: Lalage!

I...i

[Uránia, I. 284–285.]

BIBLIOGRÁFIA

Abafi, 1880 – ABAFI Lajos: *Kármán Józsefről* = Kármán József művei, kiad. Abafi Lajos, II. kötet, Bp., 1880.

Abafi, 1881 – ABAFI Lajos: *Kármán József mint szabadkőműves*, Hajnal, Magyarország Nagy-Oriensének hivatalos közlönye, szerk. Abafi Lajos, 1881. máj–jún. (VII. 5–6. sz.), 82–94.

Abafi, 1890–1899 – Ludwig ABAFI: *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, I–V. kötet, Bp., 1890–1899.

Abafi, 1993 – ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Bp., 1993. [Reprint].

Ajlay, 1813 – *Erkölcsmesítő való és költött történetek*, öszvezedte NAGYVÁRADI AJTAY Sámuel, Pest, 1813.

Ajlay, 1816 – NAGYVÁRADI AJTAY Sámuel: *Tanítva mulatató víg és érzékeny Anekdotok Meiszner' Skizzeiből*, Pest, 1816.

Anzeigen – *Kaiserlich Königlich allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern herausgegeben von einer Gesellschaft*, Bécs, 1771–1776. [folyóirat]

Apponyi, 1902 – gróf APPONYI Sándor: *Hungarica, Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*, II. kötet, XVII. és XVIII. század (1720-ig), Bp., 1902.

Arany, 1952 – *Arany János összes művei III.* (Elbeszélő költemények), s.a.r. VOINOVICH Géza, Bp., 1952.

Arany, 1962 – *Arany János összes művei X.*, s.a.r. KERESZTURY Mária, Bp., 1962.

Arany, 1968 – *Arany János, Nyilatkozat* [A nő-írókról] (1863) = *Arany János összes művei XI.*, (Prózai művek 2.), s.a.r. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968, 456–459.

Badics, 1901 – Dr. BADICS Ferenc: *Magyar írók ügyvédi vizsgálatai*, ItK, 1901, 203–209.

Bakóczy, 1909 – BAKÓCZI Károly: *Kármán és Fannija* = A székelyudvarhelyi reform. kollegium értesítője az 1908–1909-ik iskolai évről, szerk. GÖNCZI Lajos, Székelyudvarhely, 1909., 30–59.

Balázs, 1967 – H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*, Bp., 1967.

Balázs, 1977 – H. BALÁZS Éva: *A szabadkőművesség a XVIII. században*, Világosság, 1977., 4. sz., 216–223.

Ballagi, 1888 – BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888.

Balogh, 1998a – BALOGH Piroska: *Esztétika és irodalom a XVIII–XIX. század fordulóján: Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből*, szakdolgozat, kézirat, 1998.

Balogh, 1998b – BALOGH Piroska: *Fejezetek egy leveleskönyvből, Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz*, szakdolgozat, kézirat, 1998.

Baranyai, 1927 – BARANYAI Zoltán: *Francia eredetű széppróza-fordításaink a XVIII. században* (bibliográfiai vázlat), MNy, 1927., 426–437.

Baranyay, 1938 – BARANYAY Károly: *Jogtörténet II. Endre idejében*, Miskolc, 1938.

Baráth, 1884 – BARÁTH Ferenc: *Kármán József halála és annak körülményei*, Vasárnapi Ujság, 1884., 14.sz., 215–216.

Baráth, 1895 – BARÁTH Ferenc: *Kármán József* = Uő.: Irodalmi dolgozatok, Bp., 1895., 29–56.

Barcza (szerk.), 1988 – BARCZA József (szerk.): *A debreceni református kollégium története*, Bp., 1988.

Barhó, 1934 – NAGYIVÁNNÉ BARHÓ Margit: *Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban 1767–1852*, Bp., 1934., (Német Philologiai Dolgozatok, LIX.).

Baros, 1928 – BAROS Gyula: *Lappangó irodalomtörténetek*, It, 1928., 147.

Barthélemy, 1820 – *Az ifju Anacharszis' útazása Görög-Országban, A bévett időszámítás előtt a' negyedik Század' közepén, Barthélemy apátur után Francziából fordította Deáky Filep Sámuel, I–IV*, Kolozsvár, 1820.

Barton, 1969 – Peter F. BARTON: *Ignatius Aurelius Fessler*,

Vom Barockkatholizismus zur Erweckungsbewegung, Wien-Köln-Graz, 1969.

Bauer, 1982 – Werner M. BAUER: *Zwischen Galgen und Moral – Kriminalgeschichte und Spätaufklärung im österreichischen Raum* = Die österreichische Literatur, Ihr Profil im 19. Jahrhundert (1830–1880), hrsg. von Herbert ZEMAN, Graz, 1982., 381–398.

Bayer, 1897 – BAYER József: *A magyar drámairodalom története, A legrégebb nyomokon 1867-ig*, I–II., Bp., 1897.

Bácskai, 1989 – BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai, Nagykereskedők a reformkori Pesten*, Bp., 1989.

Bánhegyi, 1939 – BÁNHEGYI Jób: *Magyar nőírók*, Bp., 1939.

Bánóczi, [1898.] – BÁNÓCZI József: *Kármán József és Fanni hagyományai* = Kármán József, Fanni hagyományai, bev. BÁNÓCZI József, Bp., [1898.]

Bárdos, 1922 – BÁRDOS József: *Kármán József élete és Fanni hagyományai* = Kármán József, Fanni hagyományai, Bp., 1922., („Magyar jövő” Toldy-könyvtár 6.).

Belitzky, 1969 – BELITZKY János: *Kármán József (1769. március 14.–1795. június 3.)*, Palócföld, 1969., 1. sz., 88–93.

Belitzky, 1974 – Dr. BELICZKY [sic!] János: *A szabadgondolkodás nógrádi és borsodi előfutárai, Balassagyarmati és miskolci szabadkőművesek a XVIII. század végén*, Palócföld, 1974., 4. sz., 18–20.

Benda (kiad.), 1952–1957 – BENDA Kálmán (kiad.): *A magyar jakobinusok iratai*, I–III., Bp., 1952–1957.

Benda, 1968 – BENDA Kálmán: *Még egyszer Verseggy Marcellaise fordításáról*, ItK, 1968., 677–679.

Beöthy, 1879 – BEÖTHY Zsolt: *Kritikai levelek*, III. (Fanni hagyományai – és Bodnár Zsigmond), Nemzeti Hírlap, 1879. ápr. 4.

Beöthy, 1885 – BEÖTHY Zsolt: *A tragikum*, Bp., 1885.

Beöthy, (szerk.) 1896 – BEÖTHY Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története* II., Bessenyei fellépésétől a kiegyezésig, Bp., 1896.

Bessenyei, 1983 – BESSENYEI György: *A Holmi*, kiad. Bíró Ferenc, Bp., 1983., (Bessenyei György összes művei).

Bél, 1984 – BÉL Mátyás: *Hungariából Magyarország felé*, s.a.r. Tarnai Andor, ford. Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor, Bp., 1984.

- Bél, 1993 – *Bél Máttyás levelezése*, s.a.r. SZELESTEI N. László, Bp., 1993., (Magyarországi tudósok levelezése 3.).
- Bitnitz, 1821 – BITNITZ Lajos: *Az újságlevelek' és tudományos folyó írások eredetétől*, Tudományos Gyűjtemény, 1821., XII. kötet, 54–71.
- Bitterli, 1982 – Urs BITTERLI: „Vadak” és „civilizáltak”, *Az európai – tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*, Bp., 1982.
- Bíró, 1965 – BÍRÓ Ferenc: *Péczeli József*, IJK, 1965., Klny.
- Bíró, 1975 – BÍRÓ Ferenc: *A Fanni hagyományai értelmezéséhez*, IJK, 1975., 467–474.
- Bíró, 1994 – BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994.
- Bíró, 1995 – BÍRÓ Ferenc: *A „tudományok”, a nemzeti nyelv és az eredetiség, Kármán József Urániájának programírásairól*, Palócföld, 1995., 6. sz., 479–485.
- Bíró S.–Szilágyi I. (szerk.) – BÍRÓ Sándor–SZILÁGYI István (szerk.): *A magyar református egyház története*, Bp., 1940.
- BJÖM II. – *Batsányi János összes művei, II.*, Prózai művek, Első kötet, s.a.r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Bp., 1960.
- Bodi, 1977 – Leslie BODI: *Tauwetter in Wien, Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, Frankfurt am Main, 1977.
- Bodnár, 1879 – BODNÁR Zsigmond: *Az ifj. Kármán Józsefről szóló vitához*, Havi Szemle, 1879. május, 175–180., 271–278.
- Bodnár, 1880 – BODNÁR Zsigmond: *Urania. Kármán és Pajor*, Bp., 1880.
- Boross, 1935 – BOROSS István dr.: *Regényirodalmunk nőirői*, Irodalomtörténeti tanulmány, Bp., [1935].
- Borovszky (szerk.), é.n. – BOROVSZKY Samu (szerk.): *Nógrád vármegye*, Bp., é.n., (Magyarország vármegyéi és városai).
- Borzásák, 1955 – BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., 1955.
- Borzásák, 1984 – BORZSÁK István: *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Akadémiai székfoglaló, Bp., 1984.
- Borzásák, 1994 – BORZSÁK István: *Dragma, Válogatott tanulmányok*, Bp., 1994.

Böszörményi, 1994 – BÖSZÖRMÉNYI István: *Kármán József emléke Losoncon* = Tungli (szerk.), 1994., 32–56.

Böszörményi, 1996 – BÖSZÖRMÉNYI István: *Kármán József emléke Losoncon 1896–1996*, Losonc, 1996.

Brassai, 1858a – BRASSAI Sámuel: *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*, Szépirodalmi Közlöny, 1858. ápr. 25., ápr. 29., máj. 2., 1397–1400., 1421–1425., 1445–1449.

Brassai, 1858b – BRASSAI Sámuel: *Tiltakozás*, Pesti Napló, 1858. jún. 27., 2–3.

Brassai, 1858c – BRASSAI Sámuel: *Nyilatkozat a tiltakozáshoz*, Pesti Napló, 1858. jún. 29., 2.

Brett, 1655 – *A Narrative of the proceedings of a great Council of Jews, assembled in the Plain of Ageda in Hungaria, about 30 leagues distant from Buda, to examine the Scriptures concerning Christ; on the 12th of October 1650, By Samuel BRETT there present, [...] Printed at London for Richard MOON [...], 1655.*

British Museum, 1965 – *British Museum General Catalogue of Printed Books, Photolithographic edition to 1955*, Published by the Trustees of the British Museum, London, 1965.

Bürger, 1941 – BÜRGER Erzsébet: *Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás*, Bp., 1941.

Czeplédy, 1958 – CZEGLÉDY Károly: *A szír Nagy Sándor-legenda*, MTA I. OK. 1958., 3–20.

Csanak, 1983 – F. CSANAK Dóra: *Két korszak határán, Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó*, Bp., 1983.

Csaplár, 1883 – CSAPLÁR Benedek: *Révai Miklós élete I–IV*, Bp., 1883.

Csaplovics, 1821 – Johann v. CSAPLOVICS: *Topograpisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern, I–II.*, Wien, 1821.

Csapodi–Tóth–Vértesy, 1987 – CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*, Bp., 1987.

Császár, 1941 – CSÁSZÁR Elemér: *Deutsche Elemente in der ungarischen Dichtung des 18. Jahrhunderts*, Klny., Südost-Forschungen [Leipzig, 1941].

Csetri, 1990 – CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség?, Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990.

- Csokonai, 1978 – CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Színművek 2. 1795–1799.*, s.a.r. Pukánszky KÁDÁR Jolán, Bp., 1978.
- Csokonai, 1988 – CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Költemények 2. 1791–1793.*, s.a.r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1988.
- Csokonai, 1992 – CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Költemények 3. 1794–1796.*, s.a.r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1992.
- Csokonai, 1996 – CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Lilla*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1996., (Matúra Klasszikusok).
- Csoma, 1897 – CSOMA József: *Abauj-Torna egyesült vármegyék monographiája, I. kötet, Abauj-Torna vármegye nemes családjai*, Kassa, 1897. [Reprint, Miskolc, 1992.]
- Csorba Csaba (kiad.), 1993 – *Abauj-Torna vármegye katonai leírása*, kiad. CSORBA Csaba, Miskolc, 1993.
- Csorba Sándor, 1990 – CSORBA Sándor: *Szatmár vármegyei tisztségviselők levelei Kölcsey Ferenchez*, Nyíregyháza, 1990.
- Dávidházi, 1989 – DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszülöttje”, *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., 1989.
- Dávidházi, 1994 – DÁVIDHÁZI Péter: „A költői birodalom határszélén” (*Az értékfeltárás perifériája Toldy irodalomtörténetiben*) = Feltáratlan értékek a magyar irodalomban, szerk. SZABÓ B. István, Bp., 1994., 144–155.
- Dávidházi, 1995 – DÁVIDHÁZI Péter: „Iszonyodnám enmagam előtt”, *Egy író Oidipusz-komplexum drámája*, Holmi, 1995., 350–365., 513–525.
- Deák, 1988 – DEÁK Eszter: *Két magyarországi értelmiségi a jakobinus szövetkezés után, Glatz Jakab két levele Schedius Lajoshoz, Sic itur ad astra 1988.*, 1. sz., 48–79.
- Debreczeni (szerk.), 1996 – DEBRECZENI Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat?, A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései*, Debrecen, 1996.
- Decsy, 1790 – DECSY Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv*, Bécs, 1790.
- Deme, 1985 – DEME Zoltán: *Verseghy könyvtára*, Bp., 1985.
- D' Ester, 1926 – D' Ester KARL: *Egy német ujság magyarországi pályafutása*, MKszle, 1926., 363–367.
- Devescovi, 1998 – DEVESCOVI Balázs: *A mítosz és Fanni*, [diskurzíválás], szakdolgozat, kézirat, 1998.

- Dieckmann, 1951 – Herbert DIECKMANN: *Les contributions de Diderot à la „Correspondance littéraire” et à „Histoire des Deux Indes”*, Revue d’ Histoire Littéraire de la France, 1951., 417–440.
- Dittrich, 1896 – DITTRICH Vilmos: *A nagy-idai cigányok*, irodalomtörténelmi tanulmány, Bp., 1896.
- Dobos, 1885–1886 – *Dobos János egyházi beszédei*, kiad. DOBOS László, I–IV. kötet, Bp., 1885–1886.
- Dolinay, 1898 – DOLINAY Gyula: *Történelmi arcképcsarnok*, 3. kiad., Bp., 1898.
- Doromby, 1933 – DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*, Bp., 1933, (Német Philológiai Dolgozatok, LVI.).
- Dóka, 1979 – DÓKA Klára: *Szentendre társadalma az összeírások tükrében* = Studia Comitatus 8., II. kötet, Szentendre, 1979., 5–16.
- Dóka, 1981 – DÓKA Klára: *Szentendre története írásos emlékekben*, Szentendre, 1981., (Pest megyei múzeumi füzetek, XIII.).
- Döbrentei, 1821 – DÖBRENTEI Gábor: *Nyelv csinosságára való ügyelet*, Tudományos Gyűjtemény, 1821., XII. kötet, 26–47.
- Duchet, 1960 – Michèle DUCHET: *Diderot collaborateur de Raynal: a propos des „Fragment imprimés” du Fonds Vandeul*, Revue d’ Histoire Littéraire de la France, 1960., 531–556.
- Dugonics, 1820 – DUGONICS András: *Magyar példa beszédek és jeles mondások*, I. rész, Szeged, 1820.
- Ebhardt, 1969 – Manfred EBHARDT: *Die Deutung der Werke Raffaels in der deutschen Kunstliteratur von Klassizismus und Romantik*, Dissertation, Göttingen, 1969.
- Echo, 1896 – ECHO: *A magyar Lessing, A Kármán-emlék leleplezése alkalmából*, Losonczi Hirlap 1896. máj. 23., 1.
- Eckhardt, 1924 – ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., 1924.
- Eckhart, 1936 – ECKHART Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*, (A királyi magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története), Bp., 1936.
- Egyed, 1998 – EGYED Emese: *Levevél fejéről Múzsák sisakomat, Barcsay Ábrahám költészete*, Kolozsvár, 1998., (Erdélyi Tudományos Füzetek, 224.).

- Ember, 1918 – EMBER Nándor: *A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig*, IuK, 1918., 272–294., 379–389.
- Endrődy, 1792–1793 – ENDRÓDY János: *A' magyar játék-szín*, I–IV, Pest, 1792–1793.
- Endrődy, 1798 – *Endrődy János' B. Barcó' lovas ezeregye' áldozó papjának költeményei a' frantzia háborúban*, Pest, 1798.
- Endrődy, 1801 – *Endrődy János' báró Mészáros magyar lovas ezeregye tábori papjának, a' franczia háborúbann írt költeményes munkáji III. könyvekben*, Pest, 1801.
- [Enessei], 1798 – [ENESSEI György]: *A' Tzigán Nemzetnek igazi eredete, nyelve, történetei; most leg-először hoszas Feledékenységből világosságra hozattak, és rendben szedettek*, E. G. Nagy-Győr vidéki Magyar által, Komárom, 1798.
- J. Chr. Engel, 1797 – Johann Christian von ENGEL: *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, I. Th., Halle, 1797.
- J. J. Engel, 1783 – Johann Jacob ENGEL: *Anfangsgründe einer Theorie der Dichtungsarten aus deutschen Mustern entwickelt*, I. Th., Berlin und Stettin, 1783.
- Erczbrucker, 1915 – ERCZBRUCKER Aladár: *Kármán József esztétikai törekvése*, Kalazantinum, 1915. márc.
- Erdélyi, 1889 – ERDÉLYI Pál: *Adolf levelei*, EPhK, 1889., 513–518.
- Erki, 1997 – ERKI Edit: *Eltűnt a híres Beleznay-kert*, Népszabadság, 1997. nov. 17., 40.
- Eschenburg, 1788 – *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften von Johann Joachim Eschenburg [...]*, Berlin und Stettin, 1788.
- Faddy, 1824 – FADDY Kristóf: *A' vitézség csak a' Nemzeti Csinosodás által dicsóíti meg a' Nemzetet tőkéletesen*, Tudományos Gyűjtemény, 1824., IX. kötet, 45–53.
- Fábri, 1987 – FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete, Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*, Bp., 1987.
- Fábri, 1996 – FÁBRI Anna: *Közíró vagy szépíró?, Az írói szerepkörök és a társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a XIX. századi magyar írók munkásságában*, Irodalomismeret 1996., 1–2. sz., 26–30.

- Fábri, 1996a – FÁBRI Anna: „A szép tiltott táj felé”, *A magyar írók története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., 1996.
- Fehér, 1974 – FEHÉR Géza: *Így készült a Csongor és Tünde kézírata*, ItK, 1974., 79–84.
- Fenyő, 1976 – FENYŐ István: *Az irodalom republikájáért, Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., 1976.
- Ferenczy, 1887 – FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*, Bp., 1887.
- Fest, 1916 – FEST Sándor: *Pope és a magyar költők*, EPhK, 1916., 535–546.
- Fest, 1917 – FEST Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig*, Bp., 1917.
- Fiedler, 1971 – Horst FIEDLER: *Georg Forster-Bibliographie 1767 bis 1970*, Berlin, 1971.
- Forgon, 1909 – MIHÁLYFALUSI FORGON Mihály dr.: *Gömör-Kishont vármegye nemes családai*, Kolozsvár, 1909.
- Forster, 1953 – *Georg Forster válogatott írásai*, kiad. BODI László, Bp., 1953.
- Forster, 1958 – *Georg Forsters Werke, Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe, 9. Bd., Ansichten vom Niederrhein von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich im April, Mai und Junius 1790.*, bearb. von Gerhard STEINER, Berlin, 1958.
- Forster, 1973 – *Georg Forsters Werke, Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe, 12. Bd., Tagebücher*, bearb. von Brigitte LEUSCHNER, Berlin, 1973.
- Forster, 1974 – *Georg Forsters Werke, Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe, 8. Bd., Kleine Schriften zu Philosophie und Zeitgeschichte*, bearb. von Siegfried SCHEIBE, Berlin, 1974.
- Forster, 1981 – *Georg Forsters Werke, Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe, 15. Bd., Briefe Juli 1787–1789.*, bearb. von Horst FIEDLER, Berlin, 1981.
- Forster, 1982 – *Georg Forsters Werke, Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe, 18. Bd., Briefe an Forster*, bearb. von Brigitte LEUSCHNER, Siegfried SCHEIBE, Horst FIEDLER, Klaus-Georg POPP, Annerose SCHNEIDER, Berlin, 1982.
- Foucault, 1981 – Michel FOUCAULT: *Mi a szerző?* (Erős Ferenc fordítása), Világosság, 1981., 7. sz., Melléklet.

Fredman, 1973 – Alice Green FREDMAN: *Diderot and Sterne*. Octagon Books, New York, 1973. [Reprint; eredetileg: Columbia University Press, 1954.]

Fried, 1981 – FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata* (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804), *MKszle*, 1981., 81–94.

Fried, 1985 – FRIED István: *Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a XVIII. század végén* (Neues Ungarisches Magazin), *MKszle*, 1985., 303–309.

Fried, 1987–88 – FRIED István: *A magyar komparatiztika előtörténete*, *ItK*, 1987–88., 454–461.

Fried, 1988 – FRIED István: *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban* = *Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. KOVACS Anna, *Salgótarján*, 1988., 71–79.

Fried, 1995 – FRIED István: *A (túl)érzékeny posztmodern, Fanni – mai hagyományai*, *Palócföld*, 1995., 6. sz., 499–507.

Fried, 1996 – FRIED István: *Kazinczy Ferenc Helikoni virágai* = *Uő.*, *Az érzékeny neoklasszicista, Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül, Sátoraljaújhely, Szeged*, 1996., 29–43.

Fried, 1997 – FRIED István: *Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás, Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban*, *Literatura*, 1997., 286–301.

Fries, 1990 – Thomas FRIES: *Dialog der Aufklärung, Shaftesbury, Rousseau, Solger*, *Tübingen-Basel*, 1990.

Fürst, 1894 – Dr. Rudolf FÜRST: *August Gottlieb Meißner, Eine Darstellung seines Lebens und seiner Schriften mit Quellenuntersuchungen*, *Stuttgart*, 1894.

Fűr, 1948 – FÜR István: *A magyar irodalom országútján*, I. rész, *Szeged*, 1948.

Galgóczy, 1876 – GALGÓCZY Károly: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája*, I. kötet, *Bp.*, 1876.

Gábor, 1996 – GÁBOR György: *Miként mehet a nők által a világ elébb?*, *Kármán József (nemzet)csinosodási programja, avagy Püthagorasz tételének magyar bírálata*, *Világosság*, 1996., 8–9. sz., 11–22.

Gálos, 1933 – GÁLOS Rezső: *A magyar műdal kezdete a XVIII. században*, *Klny. az ItK 1932. és 1933. évfolyamából*, *Bp.*, 1933.

- Gálos, 1951 – GÁLOS Rezső: *Bessenyei György életrajza*, Bp., 1951.
- Gálos, 1954 – GÁLOS Rezső: *Kármán József*, Bp., 1954.
- Gárdonyi, 1907 – GÁRDONYI Zseni: *A magyar szentimentális regény főbb képviselői*, Bölcsészdoktori értekezés, Bp., 1907.
- Gellén, 1875 – GELLÉN István: *Kármán József (1771–1795)*, *Losonci Lapok*, 1875. ápr. 11., 58–59., ápr. 18., 62–63., ápr. 25., 66.
- Gergyé, 1994 – GERGYE László: *Kazinczy Ferenc kiadatlan Werther-fordítása*, *ItK*, 1994., 411–419.
- Gessner, 1788 – *Geszner' Idylliumi*, ford. KAZINCZY Ferentz, Kassa, 1788.
- Giese, 1919 – Dr. Fritz GIESE: *Der romantische Charakter, Erster Band, Die Entwicklung des Androgynenproblems in der Frühromantik*, Langensalza, 1919.
- [Glatz], 1799 – [GLATZ Jakab]: *Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland, Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen, Teutschland [sic!]*, 1799.
- Goedeke – *Grundrisz zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen von Karl Goedeke, Dritte neu bearbeitete Auflage, Nach dem Tode des Verfassers in Verbindung mit Fachgelehrten fortgeführt von Edmund Goetze, IV. Bd. I. Abteilung, Vom siebenjährigen bis zum Weltkriege, 6. Buch, Erste Abteilung, I. Teil*, Dresden, 1916.
- Greguss, 1943 – GREGUSS Ágost: *Kármán és Fanni* = Uő., *Írói arcképek*, s.a.r. Mellinger Kamilla, Bp., [1943.], (Magyar Irodalmi Ritkaságok, XXX.), 71–83.
- Grellmann, 1787 – H. M. G. GRELLMANN: *Historischer Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa und dessen Ursprung, Zweyte, viel veränderte und vermehrte Auflage*, Göttingen, 1787.
- Gresits, 1890 – GRESITS Miksa: *Állítsunk emléket Kármán Józsefnek!* = Kovács E., 1890.
- G[resits], 1896 – G[RESITS] M[iksa]: *Kármán József emlékének megörökítése* = A losonci magy. kir. állami főgymnasium értesítője 1895–96., szerk. Gresits Miksa, Losonc, 1896., 12–25.

Gruber, 1830 – GRUBER Károly Antal: *Historia linguae ungaricae*, Pozsony, 1830.

Gugitz, 1908 – *Das Wertherfieber in Oesterreich, Eine Sammlung von Neudrucken*, hrsg. von Gustav GUGITZ, Wien, 1908.

Gulyás, 1938 – GULYÁS József: *Kármán József mint versszerző*, IIK, 1938., 74.

Györffy, 1991 – G. GYÖRFFY Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon, Idegen utazók megfigyelései*, Bp., 1991.

György, 1915 – GYÖRGY Lajos: *Adatok regényirodalmunk történetéhez*, EPhK 1915., 787–788.

György, 1928 – LUDWIG György: *Die Übersetzungen deutscher Romane und Erzählungen in der ungarischen Literatur (1772–1836)*, Ungarische Jahrbücher [Berlin und Leipzig], 1928., 52–86.

György, 1941 – GYÖRGY Lajos: *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941.

Györy, 1936 – nádudvari GYÖRY Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*, (A királyi magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története), Bp., 1936.

Gyulai, 1853 – GYULAI Pál: *Fanni* [Elbeszélés] = Nők könyve, Almanach MDCCCLIII-ra, kiadja SZILÁGYI Sándor, Pest, 1853., 5–61.

Gyulai, 1858 – GYULAI Pál: *Irónóink (1858)* = Gyulai Pál, Kritikai dolgozatok 1854–1861, Bp., 1908., 272–307.

Gyulai, 1862a – GYULAI Pál: *Nemzeti hárfa (1862)* = Gyulai Pál, Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904, Bp., 1927., 134–136.

Gyulai, 1862b – GYULAI Pál: *Kolozsvári album (1862)* = Gyulai Pál, Bírálatok – Cikkek – Tanulmányok, s.a.r. Bisztray Gyula – Komlós Aladár, Bp., 1961., (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 5.), 81–82.

Gyulai, 1863 – GYULAI Pál: *Színházi dolgokról IV. (1863)* = Gyulai Pál, Dramaturgiai dolgozatok, I. kötet, Bp., 1908., 486–493.

Gyulai, 1875 – GYULAI Pál: *Előszó Kármán József: Fanni hagyományai* c. munkájához (1875) = Gyulai Pál, Bírálatok – Cikkek – Tanulmányok, s.a.r. Bisztray Gyula – Komlós Aladár, Bp., 1961., (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 5.), 325–326.

Gyulai, 1886/87 – Kármán József élete és művei, Dr. GYULAI Pál előadásai után kiad. APOSTOL Pál, 1886/87. II-ik félév, Bp.

Gyulai, 1961 – Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig, s.a.r. SOMOGYI Sándor, Bp., 1961, (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4.).

Haan, 1879 – HAAN Lajos: *Bél Mátyás*, Bp., 1879., (Értekezések a történeti tudományok köréből, VIII., 8.).

Hadarits, 1995 – HADARITS József: *Álmok és próféciaák, Utópiák a 18. századi Magyarországon*, kandidátusi értekezés, kézirat, Bp., 1995.

Hadrovics, 1960 – HADROVICS László: *A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk*, MTA I. OK. 1960., 235–293.

Hajdu, 1984 – HAJDU Lajos: *Forradalmár, vagy szerencselovag? Nyomozói jelentés a „Ráby-ügy”-ről*, Bp., 1984.

Halász, 1878 – HALÁSZ [FISCHER] Ignác: *Kármán József*, irodalomtörténeti tanulmány, Bp., 1878.

Handwörterbuch d. deutschen Aberglaubens – *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, hrsg. unter besonderer Mitwirkung von E. Hoffmann-Krayer und mitarbeiteten zahlreicher Fachgenossen von Hanns Bächtold-Stäubli, Bd. I–X., Berlin und Leipzig, 1927–1942.

Hankiss, 1940 – HANKISS János: *Petrarca az Urániában*, It, 1940., 159–163.

Hankiss, 1942a – HANKISS János: *Érzés és ízlés = Uő.*, Európa és a magyar irodalom, Bp., 1942., 221–229.

Hankiss, 1942b – HANKISS János: *Szép érzékenység = Uő.*, A magyar irodalom közelről, Bp., [1942.], 85–92.

Haraszti Gyula, 1878 – HARASZTI Gyula: *Kármán József*, Fígyelők, 1878., 223–235.

Haraszti György, 1988 – HARASZTI György: *A nagy zsidó zsinatról, Egy 16. századi pseudo hungarika-judaika háttér és utóélete*, Klny. = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1988.

Hargittay (kiad.), 1983 – HARGITTAY Emil (kiad.): *Hatvanhat csúfos gajd, XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, Bp., 1983., (Magyar Hírmondó).

Harsányi-Gulyás, 1917 – HARSÁNYI István–GULYÁS József:

Adalékok Csokonai költészetéhez a sárospataki könyvtárból, ItK, 1917., 57–78.

Hartvig, 1997 – HARTVIG Gabriella: *Laurence Sterne: Tristram Shandy, Műfaji források és a korai recepció*, kandidátusi értekezés, kézirat, Pécs, 1997.

Hász-Fehér, 1996 – HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Molnár Borbála levelező társasága*, Irodalomismeret, 1996., 1–2. sz., 38–44.

Heinrich, 1878 – HEINRICH Gusztáv: „Bácsmegyey levelei”, *Figyelő*, 1878., 4. kötet, 321–332., 5. kötet, 63–71., 116–122.

Heinrich, 1880–81 – HEINRICH Gusztáv: *Fanni hagyományainak eredetéről*, Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, XVI. kötet, 1880–81., 193–204.

Heinrich, 1900 – HEINRICH Gusztáv: *Wieland hazánkban*, EPhK, 1900., 555–557.

Heinrich, 1906 – *Heinrich Gusztáv bevezetése* = Kármán József – Berzsenyi Dániel [munkái], kiad. és bev. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1906., (Magyar remekírók), 7–23.

Heinse, 1912 – J. J. W. HEINSE: *Briefe aus der Düsseldorfer Gemäldegalerie 1776–1777*, hrsg. von Dr. Arnold Winkler, Leipzig und Wien, 1912, (Textausgaben und Untersuchungen zur Geschichte der Ästhetik 1.).

Herder, 1793 – *Herdernek Paramythionjai, Általtette Kazincy [sic!] Ferenc, Széphalom*, SZÉPHALMY Vincénél, 1793.

Herder, 1891 – Johann Gottfried HERDER: *Wie die Alten den Tod gebildet?* = Herders Sämmtliche Werke, hrsg. von Bernhard Suphan, V. Bd., Berlin, 1891., 656–675.

Hevesi, 1936 – HEVESI András: *Kármán József, Szép Szó*, 1936., II., 137–145.

Hock, 1899 – Stephan HOCK: *Zur Biographie A. G. Meißners*, Euphorion, 1899., 544–547.

[Holberg], 1783 – [HOLBERG]: *Klimius Miklósnak föld alatt való utja mellyben a' Földnek ujj tudománya, és az Ötödik Birodalomnak históriája adattatik elől, B. Abelinus könyves házában találtatott és déákbol magyar nyelvre fordittatott Györfi Jósef vesprémi prókátor által, Pozsony, nyomtattatott, 's találtatik Patzko Ferentz Ágostonnál*, 1783.

Holl, 1973 – HOLL Béla: *A kétszáz éves váci könyv*, Bp., 1973.

Hopp, 1995 – HOPP Lajos: *A Törökországi levelek első kiadása*, MKszle, 1995., 38–50.

Horler, 1960 – HORLER Miklós: *Szentendre*, Bp., 1960.

Horvát–Ferenczy, 1990 – *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, kiad. SOÓS István, Bp., 1990, (Magyarországi tudósok levelezése 2.).

Horváth, 1936 – HORVÁTH János: *Akadémia és Kisfaludy-Társaság = A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936)*, kiad. KÉKY Lajos, Bp., 1936., 354–363.

Horváth, 1956 – HORVÁTH János: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei, 5. Az irodalom nemzeti jellegének elmélyülése, Kármán József = Uő., Tanulmányok*, Bp., 1956., 136–143.

Horváth, 1980 – HORVÁTH János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete, 2. kiad.*, Bp., 1980.

Horváth J. E., 1819 – HORVÁTH József Elek: *A' Nemzeti Csinosodásról*, Tudományos Gyűjtemény, 1819., XII. kötet, 41–67.

Horváth K., 1997 – HORVÁTH Károly: *A romantika értékrendszere*, Bp., 1997.

Horváth Mária, 1987 – HORVÁTH Mária: *Kármán József: Fanni hagyományai, Néhány szöveg- és stílussajátság vizsgálata*, MNyr, 1987., 425–432.

Horváth M. (főszerk.), 1988 – HORVÁTH Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története, I. kötet*, szerk. KÖTE Sándor, Bp., 1988.

Hőgyes, 1896 – HŐGYES Endre: *Emlékkönyv a budapesti Királyi Magyar Tudomány Egvetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről*, Bp., 1896.

Hunglinger, 1795 – [Andreas Magnus HUNGLINGER]: *Erinnerungen über das Gute und Vollkommene in der Mahlerei, Nebst einen Anhang über verschiedene Arten dieser Kunst und ihren Meistern, Seinen Schüllern [sic!] gewidmet von Ritter Hunglinger, Waitzen, gedruckt bei Anton Gottlieb*, 1795.

Ila, 1944 – ILA Bálint: *Gömör megye, II. kötet*, Bp., 1944.

Illésy (kiad.), 1902 – Dr. ILLÉSY János (kiad.): *Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás*, Bp., 1902.

Imre, 1996 – IMRE László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, 1996.

Imre M., 1997 – IMRE Mihály: *Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével, Szőnyi Benjámín öregkori verseskötete: Istennek Trombitája ...*, Buda, 1790–91. = Szőnyi Benjámín és kora, 1717–1794, Tanulmányok Szőnyi Benjámínról, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, 1997., 131–176.

Jannidis, 1994 – Fotis JANNIDIS: *August Gottlieb Meißner (1753–1807)* = Die Kehrseite des Schönen, hrsg. von Karl Eibl (Aufklärung Jg. 8, Heft 1), Hamburg, 1994., 121–123.

Jánosi, 1916 – JÁNOSI Béla: *Schedius Lajos esztétikai elmélete*, Bp., 1916.

Joó, 1938 – JOÓ Tibor: *Ismeretlen Verseghy-kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban*, MKSzle, 1938., 72–73.

Jókai, 1858 – JÓKAI Mór: *Bajza Lenke munkái (1858)* = Jókai Mór, Cikkek és beszédek, 5. kötet, 1850–1860., II. rész, s.a.r. H. Törő Györgyi, Bp., 1968., 88–99.

Jügelt, 1975a – Karl-Heinz JÜGELT: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798* = Német Filológiai Tanulmányok IX., Debrecen, 1975., 65–94.

Jügelt, 1975b – Karl-Heinz JÜGELT: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Litaratur-Zeitung“ 1785–1803*, Rostock, 1975.

Jügelt, 1979 – Karl-Heinz JÜGELT: *Die erste Geschichte des ungarischen Theaters aus dem Jahre 1798* = Német Filológiai Tanulmányok, XIII., Debrecen, 1979.

-k-, 1878 – -k-, KÁRMÁN József: *Irodalomtörténeti tanulmány, Írta Halász Ignác, [recenzió]*, Budapesti Szemle, 1878., 416–421.

Kandra, 1898 – *A Váradi Regestrum*, értelmezi Kandra Kabos, Bp., 1898.

[Kayser], 1778 – [Albrecht Christoph KAYSER]: *Adolfs gesammelte Briefe*, Leipzig, 1778.

Kazinczy, 1789 – KAZINCZY Ferenc: *Bácsmegyeinek öszve-szedett levelei, Költött történet*, Kassa, 1789.

Kazinczy, 1808 – *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről (1808)*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1916.

Kazinczy, 1880 – KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., [1880.].

Kazinczy, é.n. – KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., é.n.

Kazlev. – *Kazinczy Ferenc levelezése I–XXI.kötet*, Kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911.

Kádár, 1997 – KÁDÁR Judit: *Női írók – férfi irodalomtörténet-írás*, Kritika 1997/1. 19–21.

Kállay, 1834 – *Magyar játékszini jutalmazott feleletek, a' Magyar Tudós Társaságnak 1833beli ezen kérdésére: Miképen lehetne a' magyar játékszint Budapesten állandóan megalapítani, II. Kállay Ferencz' felelete*, Buda, 1834.

Kármán, 1843 – *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Pest, 1843.

Kármán, 1879–1880 – *Kármán József művei I–II.*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., 1879–1880.

Kármán, 1880 – Josef KÁRMÁN: *Fanny's Nachlaß, Novelle, aus dem Ungarischen von Maurus Rózsa*, Leipzig, 1880.

Kármán, 1955 – *Kármán József válogatott művei*, kiad. NÉMEDI Lajos és NÉMEDINÉ DIENES Éva, Bp., 1955.

Kármán, 1981 – KÁRMÁN József: *A nemzet csinosodása*, kiad. SZIGETHY Gábor, Bp., 1981., (Gondolkodó magyarok).

Károly, 1872 – KÁROLY Gy. Hugó: *Az „Urania”-kör*, Figyelő, 1872. ápr. 14., ápr. 21., ápr. 28., 170–171., 182–185., 195–197.

Kelemen, 1961 – *Kelemen László naplója és feljegyzései*, kiad. STAUD Géza, Bp., 1961., (Színháztörténeti Könyvtár 1.).

Kelen, 1891 – KELEN Ferenc: *Az 1650-iki zsidó-zsinatról*, Magyar-Zsidó Szemle, 1891/3., 177–186.

Kempelen, 1852 – KEMPELEN Ríza [sic!]: *Pár szó „A hölgy-íróság” tárgyában*, Hölgyfutár, 1852. jan. 16., (12.sz.), jan. 17., (13. sz.), 45–46., 49–50.

Kempelen, B. 1911–1931 – KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*, I–X. kötet, Bp., 1911–1931.

Kerényi Ferenc, 1974 – KERÉNYI Ferenc: *Az első magyar színház társulat könyvtárának története*, MKszle, 1974., 331–338.

Kerényi, Ferenc (szerk.) 1990 – KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Magyar színháztörténet 1790–1873*, Bp., 1990.

Kerényi Ferenc (kiad.), 1993 – KERÉNYI Ferenc (kiad.): *Régi magyar regények [Kármán József, Fanni hagyományai; Jósika Miklós, Abafi; Petőfi Sándor, A hóhér kötele; Gyulai Pál, Egy régi udvarház utolsó gazdája]*, Bp., 1993.

Kerényi Frigyes, 1844 – KERÉNYI Frigyes (VIDOR Emil): *Költemények*, Pest, 1844.

Kerényi Frigyes, 1846 – KERÉNYI Frigyes: *Ujabb költemények*, Pest, 1846.

Kéky, 1934 – KÉKY Lajos: *Gvadányi, Fazekas, Kármán* = Gvadányi József gróf, Egy falusi nótáriusnak budai utazása; Kármán József, Fanni hagyományai; Fazekas Mihály, Ludas Matyi, Bp., [1934], (Élő könyvek. Magyar klasszikusok 44.).

Kéky, 1936 – KÉKY Lajos: *A Kisfaludy-Társaság története (1836–1936)* = A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936), kiad. KÉKY Lajos, Bp., 1936.

Király, 1980 – KIRÁLY György: *A filológus kalandozásai*, vál., s.a.r. és utószó KENYERES Ágnes, Bp., 1980.

Kis, 1846 – *Kis János superintendens' emlékezései életéből, Maga által feljegyezve, Második közlemény, Irói pályáját tárgyozó emlékezések*, Sopron, 1846.

Kisbali, 1997 – KISBALI László: *A filológia bosszúja, avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával* = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997., 263–279.

Kiss J., 1985 – KISS Jenő: *A pingvintől a kolibriig, Egzotikus madarak magyar nevei*, Bp., 1985., (Nyelvtudományi értekezések 120.).

Kiss-Szőgi-Újváry, 1988 – KISS József Mihály–SZÖGI László–ÚJVÁRY Gábor: *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára 1635–1975*, Bp., 1988.

Kleist, 1765 – *Des Herrn Christian Ewald von Kleist sämtliche Werke, Erster Theil*, Wien, 1765.

Kleist, 1771 – *Des Herrn Christian Ewald von Kleist sämtliche Werke, Erster Theil*, Berlin, 1771.

Kleist, 1776 – *Des Herrn Christian Ewald von Kleist sämtliche Werke, Erster Theil*, Karlsruhe, 1776.

Kleist, 1778 – *Des Herrn Christian Ewald von Kleist sämtliche Werke, Erster Theil, 4. Auflage*, Berlin, 1778.

Kleist, 1784 – *Des Herrn Christian Ewald von Kleist sämtliche Werke, Erster Theil*, Wien, 1784.

Kleist, 1789 – *Die sämmtlichen Werke des Herrn Ewald Christian von Kleist, Erster Theil*, Wien, 1789.

Kleist, 1790 – *Die sämmtlichen Werke des Herrn Ewald Christian von Kleist, 2. Auflage*, Wien, 1790.

Kleist, 1792 – *Die sämmtlichen Werke des Herrn Ewald Christian von Kleist, Erster Theil*, Wien, 1792.

Kocsis, 1990 – KOCSIS Gyula: *Esettanulmány a politikai elkötelezettség társadalmi meghatározottságáról a kiegyezés után, A „turini százas küldöttség” társadalmi összetétele = A polgárosodás útján, Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*, szerk. SZABAD György, Bp., 1990., 489–501.

Korompay, 1988 – KOROMPAY H. János: *Műfordítás és líraszemlélet, Egy félszázad magyar Baudelaire-értelmezései*, Bp., 1988.

Korompay, 1998 – KOROMPAY H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében, Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., 1998.

Kosáry, 1983 – KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1983.

Kosáry, 1984 – KOSÁRY Domokos: *Bél Mátyás helye a művelődés történetében*, It 1984., 795–816.

Kosján, 1989 – KOSJÁN László: *Losonc és Balassagyarmat víztája 1890-ben a vármegye székhelyének áthelyezése kérdésében*, I. rész = A Nógrád megyei múzeumok évkönyve XVI. (Nógrádi Történelmi Évkönyv, 1989), Salgótarján, 1989., 195–209.

Kostyál, 1960 – KOSTYÁL István: *Kultsár István levele Festetics Györgyhez*, ItK 1960., 475–476.

Kostyál, 1961 – KOSTYÁL István: *Kármán József levele gróf Festetics Györgyhez az Urániáról*, OSZK Évkönyv, 1959., Bp., 1961, 316–320.

Koszó, 1923 – Dr. KOSZÓ János: *Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró, A racionalizmustól a romantikáig*, Bp., 1923.

Kosztolányi, [1940.] – KOSZTOLÁNYI Dezső: *Kármán József = Uő., Lenni vagy nem lenni*, Bp., [1940.], 109–115.

Kovács E., 1890 – KOVÁCS Ernő: *Kármán József élete és irodalmi működése*, Losonc, 1890.

Kovács Gy., 1956 – KOVÁCS Győző: *Gálos Rezső poszthumusz kötete*, II 1956., 245–251.

Kovács I. Gábor, 1989 – KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig, A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., 1989.

Kovács K., 1976 – KOVÁCS Kálmán: *Gyulai Pál szépprózája*, Debrecen, 1976.

Kovács Kiss, 1996 – KOVÁCS KISS Gyöngy: *Szatmár vármegye könyvtára 1829-ben = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára, szerk. KOVÁCS András, SÍPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, 1996.*

Kovács S., 1995 – KOVÁCS Sándor s.k.: „*Alamusz macska nagyot ugrik...*” = ODORICS–SZILASI (szerk.) 1995., 5–15.

Kovács Z., 1890 – KOVÁCS Zoltán: *Kármán József élete és irodalmi működése*, Losonc és vidéke, 1890. júl. 19., (1–3.), júl. 20., (1–3.), júl. 27., (1–3.)

Kozocsa, 1971 – KOZOCSA Sándor: *A Kármán József kiadások története (Az író születésének 200. évfordulójára) = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1968–69., Bp., 1971, 331–336.*

Kókay, 1970 – KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., 1970.

Kókay (szerk.), 1979 – KÓKAY György (szerk.): *A magyar sajtó története I., 1705–1848*, Bp., 1979.

Kókay, 1983 – KÓKAY György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., 1983.

Kókay, 1994 – KÓKAY György: *A „Fanni hagyományai” forrásaihoz*, MKszle, 1994., 207–209.

Kónya, 1977 – KÓNYA Judit: *Szabó Magda alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1977.

KÖM – *Kölcsey Ferenc összes művei*, s.a.r. SZAUDER József–SZAUDER Józsefné, I–III., Bp., 1960.

Kőszeghi, 1899 – KŐSZEGHI Sándor: *Nemes családok Pestvármegyében [sic!]*, Bp., 1899.

Kríza, 1996 – KRÍZA Ildikó: *Az újraírt történelem, A honfoglalás mondája a XVIII. századi német forrásokban = Ősök, táltosok, szentek, Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklorjából, szerk. PÓCS Éva–VOIGT Vilmos, Bp., 1996., 199–208.*

Krúdy, 1989 – KRÚDY Gyula: *Irodalmi kalendárium*, vál. BARTA András, Bp., 1989.

Kubáss, 1910 – KUBÁSS Margit: *Pálóczi Horváth Ádám és a nyelvújítás*, Bp., 1910.

Kulcsár Szabó, 1994 – KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A múlt jelenléte, Németh László és a Sorskérdések* = Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái, Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*, Bp., 1994., 117–134.

Kunszery, 1965 – KUNSZERY Gyula: *A magyar szonett kezdetei*, Bp., 1965.

Lahmann, 1927 – LAHMANN György: *Mária királynő alakja a magyar irodalomban*, Pécs, 1927.

Langen, 1954 – August LANGEN: *Der Wortschatz des deutschen Pietismus*, Tübingen, 1954.

Lászlóffy, 1997 – LÁSZLÓFFY Csaba: *„Szigorúan bizalmas”*, Bp., 1997.

[Lázár Mórné], 1858 – [gróf LÁZÁR Mórné]: *A nők irói jogosultsága*, Hölgylutár, 1858. jún. 17., 543., jún. 18., 547.

Lehotzky, 1798 – LEHOTZKY András: *I. Regni Hungariae et partium eidem annexarum statuum et ordinum seu nobilium familiarum Stematographia intersertis accessorie notationibus de antiquis populis Hungariae oras incolentibus*, Pars II., Pozsony, 1798.

Léces, 1959 – LÉCES Károly: *A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvállománya*, MKszle 1959., 345–356.

Lichtwer, 1761 – Herrn M[agnus] G[ottfried] LICHTWERS: *Auserlesene verbesserte Fabeln und Erzählungen in zweyen Büchern*, Greifswald und Leipzig, 1761.

Lichtwer, 1775 – M[agnus] G[ottfried] LICHTWERS: *Fabeln in vier Büchern von dem Verfasser selbst herausgegeben*, 4. Auflage, Berlin und Stralsund, 1775.

Lichtwer, 1787 – M[agnus] G[ottfried] LICHTWERS: *Fabeln in vier Büchern*, Wien, 1787.

Löw, 1865 – Leopold LÖW: *Die Fabel der Juden in Nagy-Ida im Jahre 1650*, Ben-Chananja, Wochenblatt für jüdische Theologie, 8. Jahrgang, 1865/17. (Szegedin, den 26. April), 281–283.

Lüsebrink, 1984 – Hans-Jürgen LÜSEBRINK: *„Le livre qui fait naître des Brutus”*, *Zur Verhüllung und sukzessiven*

Aufdeckung der Autorschaft Diderots an der Histoire des Deux Indes = Titus Heydenreich, Hinrich Hudde, Franz Josef Hausmann (hrsg.), Denis DIDEROT, 1713 bis 1784, Zeit – Werk – Wirkung, Zehn Beiträge, Erlangen, 1984., 107–126.

Lüsebrink, 1988 – Hans-Jürgen LÜSEBRINK: *Die „Geschichte beider Indien“ – ein verdrängter Bestseller* = Guillaume Raynal und Denis Diderot, Die Geschichte beider Indien, ausgewählt und erläutert von Hans-Jürgen Lüsebrink, Nördlingen, 1988., 329–344.

Major, 1895 – MAJOR Károly: *Kármán József emlékezete (1795–1895)*, Tanulók Lapja, 1895., 404–406., 420–421., 436–437., 452–453.

Major E., 1925 – MAJOR Ervin: *Verseghy mint dal- és zeneszerző*, IJK 1925., 258–266.

Marék, 1941 – MARÉK Antal: *Kármán József*, Kárpátmedence, 1941/7., 435–439.

Margócsy, 1981 – MARGÓCSY István: *Verseghy Ferenc esztétikája*, IJK 1981., 545–560.

Margócsy (szerk.), 1988 – MARGÓCSY István (szerk.): *Jöjjön el a te országod*, Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból, Bp., 1988.

Margócsy, 1989 – MARGÓCSY István: *Szerdahely György művészetelmélete*, IJK 1989., 1–33.

Margócsy, 1996 – MARGÓCSY István: *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében* = DEBRECZENI (szerk.), 1996., 251–259.

Marosi, 1957 – MAROSI Péter: *Fanni hagyományai*, Utunk, 1957. ápr. 6., (14. sz.), 3.

Marlinkó, 1965 – MARTINKÓ András: *A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*, Bp., 1965.

Mályuszné, 1977 – MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Schedius Lajos politikai magatartásának ürügyén...*, It, 1977., 201–204.

Mályuszné (kiad.), 1985 – MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit (kiad.): *Megbíráltak és bírálók, A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, Bp., 1985.

Mednyánszky, 1818 – Freyherr von MEDNYANSZKY: *Ist denn Österreichs Geschichte an dichterischen Stoffen für Tragödie, Ballade, Legende, Roman etc. ärmer als jene des Alterthums oder*

eines fremden Mittelalters?, Fortsetzung 33., Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, 1818. nov. 4., IX. Jahrgang 132.

Meißner, 1780–1796 – A[ugust] G[ottlieb] MEIBNER: *Skizzen*, 1–14. Sammlung, Tübingen, 1780–1796.

Mendelsohn, 1793 – *Fédon vagy a' lélek halhatatlanságáról Három beszélgetésekbe írta német nyelven Mendelsohn Móses, Magyarra fordítottatott egy Hazafi [Pajor Gáspár] által*, Pest, 1793.

Mendelssohn, 1972 – Moses MENDELSSOHN: *Schriften zur Philosophie und Ästhetik, Gesammelte Schriften, Jubiläumsausgabe, Bd. 3,1*, bearb. von Fritz BAMBERGER und Leo STRAUSS, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1972.

Mendelssohn, 1981 – Moses MENDELSSOHN: *Kleinere Schriften I., Gesammelte Schriften, Jubiläumsausgabe, Bd. 6,1*, bearb. von Alexander ALTMANN, mit einem Beitrag von Fritz BAMBERGER, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1981.

Mezei, 1990 – MEZEI Márta: *1772 – a kultikus ünnepléstől az irodalomtörténeti elemzésig*, IJK, 1990., 313–322.

Mészáros S., 1886 – MESZÁROS Sámuel: *Az ó-budai ev. ref. anyaegyház száz éves története*, Bp., 1886.

Mészáros, 1988 – MÉSZÁROS István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948, Általánosan képző középiskolák*, Bp., 1988.

Mikes, 1966 – MIKES Kelemen: *Törökországi levelek és Misszilis levelek*, s.a.r. HOPP Lajos, Bp., 1966., (Mikes Kelemen Összes Művei 1.).

Milbacher, 1995 – MILBACHER Róbert: *D. Schedel (Toldy) Ferenc úr hagyományai avagy a filológia dicsősége és bukása képekben* = ODORICS-SZILASI (szerk.), 1995., 111–125.

Miskolczi, 1937 – MISKOLCZY István: *Egykorú vélemény II. József reformterveiről*, Bp., 1937, (A Szent István Akadémia történelmi-, jog- és társadalomtudományi osztályának felolvasásai 2. köt., 5. sz.).

Mitrovics, 1928 – MITROVICS Gyula: *A magyar esztétikai irodalom története*, Bp., 1928.

MMerkBibl – *A Bétsi Magyar Bibliotheca, Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca*, Kiadta PÁNTZÉL Dániel. [folyóirat].

Mohácsi, 1927 – MOHÁCSI Jenő: *Fanni hagyományai és egy operaszöveg*, Literatura, 1927., 34.

Molnár B., 1794 – *Molnár Borbála munkái, Harmadik darab*, Kassa, 1794.

Molnár, 1881 – MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, Bp., 1881.

Mólnár, 1818 – *Erköltsi Rajzolatok, A' nevezetesebb Írók' munkáiból fordította Mólnár András, I-II.*, Kassa, 1818.

Mondot, 1991 – Jean MONDOT: *La réception de Raynal en Allemagne: l'exemple de Wekhrlin* = Lectures de Raynal, L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle, éd. par Hans-Jürgen Lüsebrink et Manfred Tietz, Oxford, 1991., 189–204.

Mortier, 1983 – Roland MORTIER: „Világosság” és „felvilágosodás” = Uő., *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai, Válogott tanulmányok*, Bp., 1983., 67–141.

Mühlher (kiad.), 1969 – Dr. Robert MÜHLHER (hrsg.): *Dichtung aus Österreich, Prosa, 1. Theilband*, Wien, 1969.

Nagy I., 1860 – NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, VII. kötet, Pest, 1860.

Nagy I., 1862 – NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, P-R*, Pest, 1862.

Nagy M., 1940 – NAGY Méda: *Kármán, az asszonyok kedvence*, Magyar Nők Lapja, 1940., 4. sz., 2.

Négyesy, 1925 – NÉGYESY László: *Gróf Festetics György a magyar irodalomban* = Lakatos Vince (szerk.), Keszthelyi Helikon, Keszthely, 1925., 37–236.

Némédi, 1955 – NÉMEDI Lajos: *Kármán műve-e A fejvesztés?, Megjegyzések a XVIII. századi magyar stíluskutatás módszertani kérdéseire* = Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve I., [Eger], 1955., 295–319.

Némédi, 1958 – NÉMEDI Lajos: *A nemzet csinosodása*, Klny., Eger, 1958., 209–255., (Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetek. 93.).

Némédi, 1971 – NÉMEDI Lajos: *Kármán József „A kincsásó” című elbeszélésének forrása*, IJK, 1971., 481–488.

Némédi, 1979 – NÉMEDI Lajos: *Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről*, ItK, 1979., 282–286.

Némediné, 1967 – NÉMEDI Lajosné: *Kazinczy és Bácsmegyeije, Fordítás vagy „teremtés”?*, Könyv és könyvtár, A KLTE könyvtárának évkönyve, VI., Debrecen, 1967., 171–196.

Németh, 1939 – NÉMETH László: *Kisebbségben [1939]* = Németh László, Sorskérdések, s.a.r. Grezsa Ferenc, utószó Juhász Gyula, Bp., 1989., 408–482.

Németh, 1942 – NÉMETH László: *Fantomok ellen (A Kisebbségben védelme) [1942]* = Németh László, Sorskérdések, s.a.r. Grezsa Ferenc, utószó Juhász Gyula, Bp., 1989., 483–497.

Németh G., 1981 – NÉMETH G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában, A kiegyezéstől a századfordulóig*, Bp., 1981.

Névtelen 1., 1880 – [NÉVTELEN]: *Ismertetés Bodnár Zsigmond „Kármán és Pajor” c. értekezéséről*, Koszorú, 1880., III. sz., 272–275.

Névtelen 2., 1947 – [NÉVTELEN]: *A Szabad Szó kislexikona: Kármán József*, Szabad Szó, 1947. jún. 22.

Nicolai, 1783–1785 – Friedrich NICOLAI: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781, Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten, 1–5. Band*, Berlin und Stettin, 1783–1785.

Nyáry, 1937 – NYÁRY Pál báró: *Egy régi kastély*, Tükör, 1937., 7. sz., 485–486.

Nyáry, 1939 – NYÁRY Pál báró: *A pilisi öreg kastély álma, Emlékezés Kármán Józsefről és másokról*, [Bp., 1939.]

Odorics–Szilasi (szerk.), 1995 – ODORICS Ferenc–SZILASI László (szerk.): *Fanni hagyományai*, Szeged, 1995., (deKONKÖNYVEK. Irodalomelméleti és interpretációs sorozat 2.).

Orosz, 1956 – OROSZ László: *Kármán József válogatott művei, [recenzió]*, It, 1956., 101–103.

Ortvay, 1884 – Dr. ORTVAY Tivadar: *Száz év egy hazai főiskola életéből, A pozsonyi kir. akademiának 1784–1884-ig való fennállása alkalmából*, Bp., 1884.

ÖBL III. – *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950, hrsg. von Österreichischen Akademie der Wissenschaften unter der Leitung von Leo Santifaller, III. Bd.*, Graz–Köln, 1965.

ÖNB – *Österreichische Nationalbibliothek* (Wien).

- Palásthy, 1890–1891 – PALÁSTHY Pál: *Palásthyak, I–III.*, Bp., 1890–1891.
- Papp, 1992 – PAPP Júlia: *Művészeti ismeretek gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban*, Bp., 1992.
- Palaky, 1951 – PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története, A XVI. századtól 1850-ig*, Bp., 1951.
- Paulikovics, 1878 – PAULIKOVICS Lajos: *Történetünk kiváló 14 hölgye, Tizennegyedik és utolsó arckép Fanni*. Kassa és vidéke, 1878. máj. 21., (21.), 2–3.
- Pavercsik, 1996 – PAVERCSIK Ilona: *A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben = DEBRECZENI (szerk.)*, 1996., 81–87.
- Pál, 1988 – PÁL József: *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., 1988.
- Pál, 1989 – PÁL József: *Kazinczy Orpheusáról = A Herman Ottó Múzeum évkönyve XXVII., Tanulmányok a 70 esztendő Végvári Lajos tiszteletére*, Miskolc, 1989., 205–225.
- Pálóczi Horváth, 1988 – PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *Felfedezett titok*, s.a.r. Németh József, Bp., 1988.
- Pándi (szerk.), 1965 – PÁNDI Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, Bp., 1965., (A magyar irodalom története III.).
- Pápai Páriz, 1995 – PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, Bp., 1995. [Hasonmás kiadás, a szöveget gondozta: HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila]
- Pápay, 1808 – PÁPAY Sámuel: *A ’magyar irodalom’ esmérete*, I. kötet, I., II. rész, Veszprém, 1808.
- Peitsch, 1974 – Helmuth PEITSCH: *Ansätze zu einer revolutionär-demokratischen Politisierung der Menschheitsperspektive, Georg Forsters Reisebeschreibung „Ansichten vom Niederrhein” = Gert Mattenklott – Klaus R. Scherpe (hrsg.), Literatur im historischen Prozeß*, Kronberg/Ts., 1974., Bd. 4,1. 216–242., Bd. 4,2. 136–143.
- Penke, 1985 – PENKE Olga: *La fortune de l’Histoire des deux Indes au siècle en Hongrie. Contribution au portrait de Pál Óz, Kny.* = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominate, Acta Romanica, Tom. VIII., Szeged, 1985.

Penke, 1988 – PENKE Olga: *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux*, MKSzle, 1988., 248–273.

Penke, 1991 – PENKE Olga: *L'Histoire des deux Indes en Hongrie au siècle des Lumières* = Lectures de Raynal, *L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle*, éd. par Hans-Jürgen Lüsebrink et Manfred Tietz, Oxford, 1991., 265–279.

Penke, 1995 – PENKE Olga: *Az Uránia Raynal-fordításai*, Palócföld, 1995., 6. sz., 486–491.

Penke, 1996 – PENKE Olga: „A könyveknek veleje” – *A felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830)* = DEBRECZENI (szerk.), 1996., 88–101.

Pesthi... kalendárium, 1797 – *Pesthi 's po'sonyi új, és ó kalendárium, Kristus Urunk' Születése után 1797-dik esztendőre [...]. Psthenn, 's Po'sonybann, Patzkó Ferentz' betűivel 's költséggel.*

Pesthi... kalendárium, 1800 – *Pesthi új, és ó magyar kalendárium, Kristus Urunk' Születése után 1800-dik esztendőre [...]. Psthenn, 's Po'sonybann, Patzkó Ferentz' betűivel 's költséggel.*

Petőfi, 1956 – *Petőfi Sándor összes művei V*, s.a.r. V. NYILASSY Vilma–KISS József, Bp., 1956.

Petőfi-adattár I. – *Petőfi-adattár I., Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban*, s.a.r. KISS József, Bp., 1987., (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 11.).

Petőfi-adattár II. – *Petőfi-adattár II., Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban*, s.a.r. OLTVÁNYI Ambrus, szerk. KISS József, Bp., 1987., (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 12.).

Petrik, Bibl. Hung. – PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, Könyvészeti kimutalása a Magyarországhban s hazánkra vonatkozólag külföld [sic!] megjelent nyomtatványoknak, Bp., 1888–1891.

Petzsch, 1969 – Hans PETZSCH: *Magnus Gottfried Lichtwer im Spiegel seiner Biographien Friedrich Wilhelm Eichholz und Friedrich Cramer* = Festschrift zu 250. Wiederkehr der Geburtstage von Johann Wilhelm Ludwig Glemm und Magnus Gottfried Lichtwer, Beiträge zur deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts, hrsg. vom Gleimhaus, 1969., Museen der Stadt Halberstadt.

- Péczei, 1996 – PÉCZELI József: *Henriás (1792)*, s.a.r. VÖRÖS Imre, Bp., 1996., (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század., I.).
- Philosophiai pályamunkák, 1835 – *Philosophiai pályamunkák, I. kötet* [Almási Balogh Pál felelete ...], Buda, 1835.
- Pintér, 1921 – Dr. PINTÉR Jenő: *Kármán József* = Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére, szerk. Dr. PINTÉR Jenő, Bp., 1912., 359–378.
- Piukovics, 1887 – PIUKOVICS Gábor: *Vitkovics „Spomen Milice”-je*, EPhK, 1887., 327–334.
- Pogány, 1959 – POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*, I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal), Bp., 1959.
- Ponori Thewrewk, 1896 – PONORI THEWREWK Emil: *Jelentés a losonczi Kármán ünnepéről*, Akadémiai Értesítő, 1896., 499–500.
- Poór, 1988 – POÓR János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*, Bp., 1988.
- Praznovszky, 1995 – PRAZNOVSZKY Mihály: *Egy literátor család őse: Kármán András*, Palócföld, 1995., 6. sz., 472–478.
- PreßbWoch – *Preßburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften, und Künste*, Pozsony, 1771–1773. [folyóirat].
- Prém, 1885 – PRÉM József: *Kármán József és Faludi Ferenc életrajza*, Pozsony és Bp., 1885.
- Prónai, 1897 – PRÓNAI Antal: *Futó csillagok, IV. Kármán József*, Magyar Szemle, 1897. márc. 14., 122–124.
- Pukánszky, 1921 – PUKÁNSZKY Béla: *Herder intelme a magyarsághoz*, EPhK, 1921., 35–39, 83–90.
- Radnai, 1889 – RADNAI Rezső: *Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772–1817*, Bp., 1889.
- [Ramler], 1774 – [Karl Wilhelm RAMLER]: *Lyrische Blumenlese, I. Bd.*, Leipzig, 1774.
- Ramler, 1965 – Karl Wilhelm RAMLER: *Lieder der Deutschen, Faksimiledruck nach der Ausgabe von 1766, Mit einem Nachwort von Alfred Anger*. Stuttgart, 1965. (=Deutsche Neudrucke. Reihe Texte des 18. Jahrhunderts).
- Ratzky, 1996 – RATZKY Rita: *Szendrey Júlia – egy pesti értel-*

miségi asszony = Uő.: „De méreg a dal édes méze”, Petőfi tanulmányok, Bp., 1996., 85–91.

[Raynal], 1774–1778 – [RAYNAL]: *Philosophische und Politische Geschichte der Besitzungen und des Handels der Europäer in beiden Indien, Aus dem Französischen übersetzt, und mit einigen Verbesserungen und Anmerkungen versehen von J. Mauvillon, Professor der Kriegsbaukunst am Collegio Carolino zu Cassel [...], I–VII. Bd.*, Hannover, 1774–1778.

Raynal, 1784–1788 – *Wilhelm Thomas Raynals philosophische und politische Geschichte der Besitzungen und Handlung der Europäer in beyden Indien, Nach der neuesten Ausgabe übersetzt, und mit Anmerkungen versehen [von Johann Martin von Abele], 2–10. Bd.*, Kempten, 1784–1788.

Raynal–Diderot, 1988 – Guillaume RAYNAL und Denis DIDEROT: *Die Geschichte beider Indien*, ausgewählt und erläutert von Hans-Jürgen Lüsebrink, Nördlingen, 1988.

Rácz, 1794 – *A' borbélyi tanításoknak második darabja a' törvényes orvosi tudományról, és az orvosi politziáról, mellyet kiadott Rácz Sámuel. A' szabad Mesterségeknek, Philosophiának, és az Orvosi Tudománynak Doktora, Pesten a' Physiológiának közönséges és rendes Professora; Nemes Hont Vármegyének Törvény-Tábla' Assessora; és ezen esztendőben a' Királyi Tudományok' Universitásának Rectora*, Pest, 1794.

Rádyné Rácz, 1990 – RÁDYNÉ RÁCZ Katalin: *Pest-Pilis-Solt vármegye közigazgatásának szervezeti és területbeosztási változásai 1848–1867 között* = EGEY Tibor (szerk.): *Fejezetek Pest megye történetéből, Tanulmányok, Bp., 1990.*, (Pest megye múltjából 7.), 295–344.

Reallexikon, 1965 – *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte, begründet von Paul Merker und Wolfgang Stammeler, 2. Auflage*, hrsg. von Werner Kohlschmidt und Wolfgang Mohr, II. Bd., Berlin, 1965.

Regestrum – *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis A. 1550 illustratum [...], curis et laboribus Joannis Karácsonyi – Samuelis Borovszky*, Bp., 1903.

Reichmann, 1940 – REICHMANN Győző: *Mendelssohn Phaedonjának viszonya Platon Phaedonjához*, Bp., 1940.

Révész, 1966 – RÉVÉSZ Imre: *Bécs Debrecen ellen, Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*, Bp., 1966.

Révész K., 1896 – RÉVÉSZ Kálmán: *Az 1791. évi budai zsinat naplója*, Protestáns Szemle, 1896., 473–483., 562–576., 625–638.

Ritus – *Ritus explorandae veritatis, seu iudicium ferri candentis, quo in dirimendis controuersus, gens Hungara [sic!] olim utebatur. Editio, post Claudiopolitanam A.MDL. Secunda, vber-rimis Notis illustrata. Adparatus ad Hist. Hung. decadis I. Monumentum V. In: Adparatus ad Historiam Hungariae, sive Collectio Miscella, Monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. Conquisiuit, in Decades partitus est, etc. Praefationibus, atque Notis illustrauit, Matthias Bel. [...]*, Pozsony, 1735.

Robinson, 1994 – Lilian S. ROBINSON: *A szöveg elárulása, Feminista harc az irodalmi kánonnal* (Ambrus Judit fordítása), Helikon, Irodalomtudományi Szemle, 1994., 4. sz., 443–455.

Róna, 1895 – RÓNA Béla: *Egy modern ujságíró a múlt században, Emlékezés Kármán Józsefről*, Pesti Hírlap, 1895. aug. 15., 13.

Róna, 1897 – RÓNA Béla: *A Fanni hagyományai költőjéről, A losonczy Kármán-ünnep*, Uj Fővárosi Lapok, 1897. jún. 20., melléklet, 1–2.

Rónay, 1934 – RÓNAY György: *Werther és Fanni, Vasárnap*, [Arad], 1934., 387–389.

Rózsa, 1891 – RÓZSA Bódog: *Kármán Józsefről (Szoborterve alkalmából)*, Fővárosi Lapok, 1891. ápr. 24., 825.

Saadi, 1654 – *Persianischer Rosenthal, in welchem viel lustige Historien scharfsinnige Reden und nützliche Regeln, Vor 400. Jahren von einem Sinnreichen Poeten Schich Saadi in Persischer Sprach beschrieben, Jetzo aber von Adamo Oleario, mit zuziehung eines alten Persianers Namens Hakwirdi übersetzt in Hochdeutscher Sprache heraus gegeben und mit vielen Kupfferstücken geziert*, Schließwig, 1654.

Sadi, 1651 – Musladini SADI: *Rosarium politicum sive amoenum sortis humanae theatrum, de Persico in Latinum versum, necessariisque Noti illustratum a Georgio Gentio, Amstelaedami*, 1651.

- Sarlay, 1941 – SARLAY Soma: *Kármán család*, Magyar Családtörténeti Szemle, 1941., 88–89.
- Sándor, 1791a – SÁNDOR István: *Sokféle, Első darab*, Győr, 1791.
- Sándor, 1791 – SÁNDOR István: *Sokféle, Második darab*, Győr, 1791.
- Sándor, 1795 – SÁNDOR István: *Sokféle, Harmadik darab*, Győr, 1795.
- Sándor, 1798 – SÁNDOR István: *Sokféle, Ötödik darab*, Győr, 1798.
- Sándor, 1801 – SÁNDOR István: *Sokféle, Hetedik darab*, Győr, 1801.
- Sándor, 1802 – SÁNDOR István: *Magyar Könyvesház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök*, Győr, 1802.
- Schedius, 1828 – Ludovicus SCHEDIUS: *Principia philocaliae, seu doctrinae pulchri [...]*, Pest, 1828.
- Scheiber, 1974 – SCHEIBER Sándor: *Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz = Uő., Folklór és tárgytörténet, II. kötet*, Bp., 1974.
- Scherer, 1943 – SCHERER Lajos: *Losonc, Egy magyar város rövid története*, Losonc, 1943.
- Scherer, 1943a – SCHERER Lajos: *Kármán József nagyatyja*, Uj Magyar Museum, 1943., II. kötet, II. (IV.) füzet, 269–274.
- Schneider, 1980 – SCHNEIDER Miklós: *Néhány adat a Nógrád megyei Ráday-birtokokról a XVII–XVIII. század fordulójáról = Ráday Pál emlékkönyv, szerk. ESZE Tamás, Bp., 1980., 393–407.*
- Scholem, 1995 – Gershom SCHOLEM: *A kabbala helye az európai szellemtörténetben, Válogatott írások, II. kötet*, Bp., 1995.
- Schüddekopf, 1886 – Carl SCHÜDDEKOPF: *Karl Wilhelm Ramler bis zu seiner Verbindung mit Lessing, Wolffebüttel*, 1886.
- [Schwindel], 1748 – [Georg SCHWINDEL]: *Theophili Sinceri neue Nachrichten von lauter alten Büchern, so von Anfang der edlen Buchdruckerei bis A. 1682. da sich die Acta Eruditorum Lipsiensia angefangen, ans Licht getreten sind. [...] Der erste Band auf das Jahr 1747*, Frankfurt und Leipzig, 1748.

[Schwindel], 1753 – [Georg SCHWINDEL]: *Theophili Sinceri Notitia historico-critica. Librorum veterum rariorum. oder. Neue Nachrichten von lauter alten und raren Büchern [...]*, Frankfurt und Leipzig, 1753.

Seidler–Seidler, 1988 – Andrea SEIDLER–Wolfram SEIDLER: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809, Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*, Wien–Köln–Graz, 1988.

Seidler, 1991–1992 – Andrea SEIDLER: *Formen privater Bildung: die Korrespondenzen des Karl Gottlieb von Windisch*, Klny., Südostdeutsches Archiv, hrsg. von Friedrich Gottas, XXXIV/XXXV. Bd., 1991–1992., 170–180.

Seligmann, 1987 – Kurt SELIGMANN: *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban*, Bp., 1987.

Sinkó, 1962 – SINKÓ Ervin: *Kármán József*, Híd, 1962., 517–532., 1067–1086.

Solt, 1970 – SOLT Andor: *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*, Bp., 1970.

Sonnenfels, 1770–1776 – Joseph von SONNENFELS: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*, Dritte Auflage, I–III. Bd., Wien, 1770–1776.

Soós, 1991 – SOÓS István: *A cigány kisebbség első századai*, História, 1991., 2–3. sz., 20–23.

Spira, 1998 – SPIRA György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*, Bp., 1998.

Staud, 1931 – STAUD Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Bp., 1931.

Staud, 1979 – STAUD Géza: *Bayer József tudományos munkássága*, Bp., 1979., (Sínház- és művészeti Könyvtár 9.).

Steinecke, 1902 – Otto STEINECKE: *Friedrich Anton von Heynitz, Ein Lebensbild, zum hundertjährigen Todestage des Ministers v. Heynitz nach Tagebuchblättern entworfen* = Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte, hrsg. von Otto Hintze, 15. Bd., Leipzig, 1902., 421–470.

Steiner, 1977 – Gerhard STEINER: *Georg Forster*, Stuttgart, 1977., (Realien zur Literatur. Abt. D.: Literaturgeschichte).

Steiner, 1985 – Gerhard STEINER: *Freimaurer und Rosenkreuzer – Georg Forsters Weg durch Geheimbünde, Neue Forschungsergebnisse auf Grund bisher unbekannter Archivalien, Weinheim; Deerfield Beach, Florida, 1985.*

Sümegei, 1877 – SÜMEGEI Kálmán: *Kármán József és a nők, Ellenőr, 1877. máj. 20., Melléklet.*

Szabó F., 1904 – SZABÓ Ferenc: *A Fanni hagyományai, Pásztló, 1904.*

Szabó Magda, 1966 – SZABÓ Magda: *Fanni hagyományai = Uő., Eleven képét a világnak, Színművek, rádiójátékok, Bp., 1966., 169–257.*

Szabó Magda, 1980 – SZABÓ Magda: *Kármán József = Uő., Kívül a körön, Bp., 1980., 124–135.*

Szabó Margit, 1942 – SZABÓ Margit: *H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782–1784-ig, Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből, Bp., 1942.*

Szabó R., 1858 – SZABÓ Richárd: *[A nőirókról], Délibáb, 1858. ápr. 18., ápr. 25., máj. 2., 187–188., 199–201., 212–213.*

Szabó-Horváth, [1969?] – SZABÓ Béla-HORVÁTH István: *Nógrád megye története 1849–1919, [Salgótarján, 1969?]*

Szajbély, 1982 – SZAJBÉLY Mihály: *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában, ItK, 1982., 1–14.*

Szajbély, 1986 – SZAJBÉLY Mihály: *Kármán József irodalomszemlélete, It, 1986., 381–393.*

Szalatnai, 1969 – SZALATNAI Rezső: *Kármán József évfordulója, Magyar Nemzet, 1969. márc. 14., (61. sz.), 4.*

Szalóky, 1941 – SZALÓKY Mária: *Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése 1789, Bp., 1941.*

Szana, 1887 – SZANA Tamás: *Kármán József = Uő., Magyar költők szerelme, Bp., 1887., 51–70.*

Szaunder, 1954 – *[Szaunder József hozzászólása], MTA I. Oszt. Közleményei, 1954., 295–301.*

Szaunder, 1961 – SZAUDER József: *A kassai „Érzelmek iskolája” = Uő., A romantika útján, Bp., 1962., 90–114.*

Szaunder, 1962 – SZAUDER József: *A magyar romantika kezdetéről = Uő., A romantika útján, Bp., 1962., 7–49.*

Szauder, 1971a – SZAUDER József: *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*, IUK, 1971., 78–106.

Szauder, 1971b – SZAUDER József: *Schedius és Szentjóbi Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai*, IUK, 1971., 212–222.

Szauder, 1980 – SZAUDER József: *Csokonai poétikájához, kritikátörténeti tanulmány = Uő., Az éj és a csillagok, Tanulmányok Csokonairól, s.a.r. SZAUDER Mária, Bp., 1980., 339–367.*

[Szász], 1879 – -á-r- [SZÁSZ Károly]: *Dobos János, Vasárnapi Ujság*, 1879. okt. 19., 667–668.

Szeberényi, 1869 – SZEBERÉNYI Andor: *Az 1791-iki pesti év. ág. hitv. zsinat történelme*, Pest, 1869.

Szekeres, 1955 – SZEKERES Margit: *Regnum Mortuorum*, MKszle, 1955., 131–134.

Szelestei, 1984 – SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa*, Bp., 1984.

Szelestei, 1988 – SZELESTEI NAGY László [= SZELESTEI N. László]: *Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon = HOPP Lajos–KÜLLŐS Imola–VOIGT Vilmos (szerk.): A megváltozott hagyomány, Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században*, Bp., 1988., 313–361.

Szelestei, 1989 – SZELESTEI N. László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., 1989.

Szemző, 1954 – D. SZEMZŐ Piroska: *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei = Művészettörténeti tanulmányok*, [Bp.], 1954. (A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953.)

[Szendrey], 1858 – *Egy dilettans író* [Szendrey Júlia], *Szerény felszólalás*, Szépirodalmi Közlöny, 1858. jún. 6., 1702–1704.

Szent-Iványi, 1936 – SZENT-IVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon*, Bp., 1936.

Szentjóbi Szabó, 1911 – SZENTJÓBI SZABÓ László költeményei, kiad. GÁLOS Rezső, Bp., 1911., (Régi Magyar Könyvtár 26.).

Szent-Királyi, 1938 – SZENT-KIRÁLYI Margit: *H. G. Bretschneider első budai évei 1777–1782, Fejezet a magyar fölvilágosodás történetéből*, Bp., 1938.

Szentpétery, 1935 – SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935, (A királyi magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története)*, Bp., 1935.

Szepessy, 1918 – SZEPESSY Ilona: *Grubenfelsi Gruber Károly Antal, hazai német író élete és irodalmi működése*, Székesfehérvár, 1918.

Szerdahely, 1784 – [SZERDAHELY György Alajos]: *Poesis narrativa ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata a Georgio Aloysio Szerdahely*, Buda, 1784.

Székely, 1857 – SZÉKELY József: *Fanny*, *Nővilág*, 1857. máj. 24., (20. sz.), 305–307.

Székely (kiad.), 1860 – SZÉKELY József (kiad.): *Kármán és M... grófné levelei*, Pest, 1860.

Szgyűjt. – *Szöveggvűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából*, szerk. MEZEI Márta és SZUROMI Lajos, I–II. Bp., 1982.

Sziklay, 1972 – SZIKLAY László: *Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő* = Vujicsics D. Sztoján (szerk.), *Szomszédság és közösség, Délszláv – magyar irodalmi kapcsolatok, Tanulmányok*, Bp., 1972., 203–258.

Szilasi, 1995 – SZILASI László: „*Ki zavarta meg tiszta kristályodat?*”, *Oszlás és oszlattatás a Fanni hagyományaiban* = ODORICS–SZILASI (szerk.), 1995., 96–109.

Szilágyi I., 1882 – SZILÁGYI István: *Kármán József kiadatlan verse*, Figyelő, 1882., XII. kötet, 77–78.

Szilágyi Márton, 1990 – SZILÁGYI Márton: *Csokonai Vitéz Mihály apjának életpályája*, ItK, 1990., 506–510.

Szilágyi Márton, 1990a – SZILÁGYI Márton: *Egy XVIII. század végi verseskönyv kiadástörténete*, MKszle, 1990., 137–139.

Szilágyi Márton, 1992 – SZILÁGYI Márton: *Csejtei István: A borbélymester hagyatéka*, [recenzió], It, 1992., 625–630.

Szilágyi Márton, 1993 – SZILÁGYI Márton: „*Elhervadt a szeretet édes melege alatt*” (A *Fanni hagyományai* értelmezéséhez), ItK, 1993., 69–77.

Szilágyi Márton, 1993a – SZILÁGYI Márton: *Kármán József XIX. századi újralfedezése*, ItK, 1993., 248–255.

Szilágyi Márton, 1993b – SZILÁGYI Márton: *Az Uránia egyik közleményének forrása*, ItK, 1993., 585–599.

Szilágyi Márton, 1995 – SZILÁGYI Márton: *Kármán József: ami tudható és ami nem*, Palócföld, 1995., 6. sz., 492–498.

Szilágyi Márton, 1995–96 – SZILÁGYI Márton: *Arany Jánoson innen, Nagyidán túl (Zsidók, cigányok, Perényiek)*, Szép irodalmi ajándék, 1995/3–1996/1., 1–10.

Szilágyi Márton, 1996 – SZILÁGYI Márton: *Schedius Lajos szerepe az Uránia körül*, ItK, 1996., 127–144.

Szilágyi Miklós, 1990 – SZILÁGYI Miklós: *Szándékok és eredmények a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek megalapozásában (1920 előtt)*, Ethnographia, 1990., 1. sz., 1–50.

Szily, 1902 – SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*, Bp., 1902.

Szinnyei J. – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV. kötet, Bp., 1891–1914.

Szinnyei F., 1924 – SZINNYEI Ferenc: *Kármán József és az Uránia névtelenjei*, Klny, Bp., 1924.

Szivák, 1882 – SZIVÁK J. Iván: *Kármán és Markovics grófné*, Fővárosi Lapok, 1882., 205. sz., 1276–1277.

Szörényi, 1972 – SZÖRÉNYI László: *Kármán és Sza'dí*, ItK, 1972., 626.

Szörényi, 1996 – SZÖRÉNYI László: *Faludi Ferenc, a könyv-
vizsgáló = Uő.*, Memoria Hungarorum, Tanulmányok a régi magyar irodalomról, Bp., 1996., 77–107.

Szócs, 1909 – zilahi SZÓCS Géza: *Kármán és Markovicsné = Uő.*, Irodalmi tükörképek, Lugos, 1909., 80–83.

[Szüts], 1791 – [SZÜTS István]: *Erkölti és elegyes versek; melyek némelly jelesbb német vers-költőkből: Gellertből, Hágedornból, Kleistből, Cronegkből, és Höltyből, fordítottak Sz. I. által*, Pozsony és Komárom, 1791.

Takáts, 1890 – TAKÁTS Sándor: *Részletek a nyelvújítási harc történetéből*, Katholikus Szemle, 1890., 366–385., 520–550., 681–717.

Tanner, 1992 – TANNER Gábor: *„Az okos fő zabolázza a tüzes ifjú szívét!”*, *Kármán József: Fanni hagyományai*, Holmi, 1992., 1034–1036.

Tarnai, 1966 – TARNAI Andor: *Verseghy Marseillaise-fordítása*, ItK, 1966., 409–415.

- Tarnai, 1969 – TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita...*, *Egy szállóige történetéhez*, Bp., 1969.
- Tarnai, 1984 – TARNAI Andor: *Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány*, It, 1984., 817–831.
- Tarnai, 1990 – TARNAI Andor: *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990., 444–469.
- Tarnai, 1993 – TARNAI Andor: *Három magyar költő Kufsteinban* = A tudomány szolgálatában, Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára, szerk. Glatz Ferenc, Bp., 1993., 271–276.
- Telegdi, 1959 – TELEGDI Zsigmond: *Szaadi és a Gulisztán*, Világirodalmi Figyelő, 1959., 308–316.
- Terray, 1966 – TERRAY Barnabás: *Kármán József iskolaéveiről*, Köznevelés, 1966., 342–343.
- TESz – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Lóránd, I–IV. kötet, Bp., 1967–1984.
- Thallóczy, 1915 – Ludwig von THALLÓCZY: *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1770–1814*, München und Leipzig, 1915.
- Thimár, 1997 – THIMÁR Attila: *Révai Miklós és az irodalom- és tudományszervezés (1777–1791)*, kandidátusi értekezés, kézirat, Bp., 1997.
- Toldy, 1826 – TOLDY Ferenc: [*Kritika nélkül nincs Literatúra...*], *Élet és Literatúra*, 1826., 4. sz., (XIII. közlemény) 305–310.
- [Toldy], 1843 – D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc: *Kármán J. és Fanni emlékezetök* = Kármán, 1843.
- [Toldy], 1843a – D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc: *A műfordítás elveiről*, Buda, 1843.
- Toldy, 1864–1865 – TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története, A legrégebb időktől a jelen korig – 1864–1865*, kiad. SZALAI Anna, Bp., 1987.
- Toldy, 1867 – TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története, Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig – 1867*, kiad. SZALAI Anna, Bp., 1987.
- Toldy, 1868 – TOLDY Ferenc: *Magyar államférfiak és írók, Életrajzi emlékek*, II. kötet, Pest, 1868.
- Toldy, 1872a – TOLDY Ferenc: *Gyászbeszéd Schedius Lajos felett* = Toldy Ferenc irodalmi beszédei, I. kötet, Pest, 1872., 239–247.

- Toldy, 1872b – TOLDY Ferenc: *Kármán és Fanni emlékezete* = Toldy Ferenc irodalmi beszédei, II. kötet, Pest, 1872., 144–151.
- Toldy I., 1879 – TOLDY István: *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*, Budapesti Szemle, 1879., 19. kötet, 113–135., 387–403.
- Tolnai G., 1938 – TOLNAI Gábor: *Pest-budai szalonélet*, Tükör, 1938., 1. sz., 49–52.
- Tolnai V., 1915 – TOLNAI Vilmos: *Jegyzetek Csokonaihoz*, It, 1915., 315–317.
- Tolnai V., 1925 – TOLNAI Vilmos: *Miért szűnt meg Kármán József Urániája?*, It, 1925., 175–179.
- Tolnai V., 1927 – TOLNAI Vilmos: *Halottak beszélgetései, Adalék Lukianos hatásához*, EPhK, 1927., 165–167.
- Tompa, 1972 – TOMPA József: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*, Bp., 1972.
- Townson, 1797 – Robert TOWNSON: *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year 1793*, London, 1797.
- Tóth Á., 1996 – TÓTH Árpád: *Hivatali szakszerűsödés és a rendi minták követése, Pest városi tisztviselői a reformkorban = Tanulmányok Budapest múltjából XXV.*, Bp., 1996., 27–60.
- Tóth F., 1808 – TÓTH Ferentz: *A helvétziai vallástételt tartó Tul a Dunai főtisztelű superintendenciában élt superindensek, vagy református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva*, Győr, 1808.
- Tóth S., 1994 – TÓTH Sándor: *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar felvilágosodás korszakában, Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái*, Szeged, 1994.
- Tschink, 1791 – Cajetan TSCHINK: *Unpartheyische Prüfung des zu Rom erschienenen kurzen Inbegriffes von dem Leben und den Thaten des Josephs Balsamo oder des sogenannten Grafen Cagliostro*, Wien, 1791.
- Tschink, 1792 – Cajetan TSCHINK: *Wundergeschichten sammt den Schlüsseln zu ihrer Erklärung*, Wien, 1792.
- Tungli (szerk.), 1994 – TUNGGLI Gyula (szerk.): *Kármán József emlékkönyv, Az 1992. évi március 21-i losonci tudományos tanácskozás és a Kármán emlékek anyaga*, Pápa, 1994.
- Turczel, 1959 – TURCZEL Lajos: *Losoncról indult és Losoncra*

tért vissza (Kármán születésének 190. évfordulójára), A Hét, 1959. márc. 15., (11. sz.), 16.

Turczel, 1969 – TURCZEL Lajos: *Az igényesség és korszerűség példája*, Irodalmi Szemle, 1969., 3. sz., 244–251.

[Turóczi], 1729 – [TURÓCZI László]: *Ungaria suis cum regibus compendio data* [...] Anno M.DCC.XXIX. Mense Septembri, Die 8., Tyrnaviae. Typis Academicis Soc. Jesu per Fridericum Gall.

[Turóczi], 1768 – [TURÓCZI László]: *Ungaria suis cum regibus compendio data, a P. Ladislao Turóczi, e Societate Jesu. Novissima hac editione aucta, elimata, et ad nostram usque aetatem producta. Tyrnaviae, typis Collegii Academici Societatis Jesu, Anno M.DCC. LXVIII.*

Uhl, 1996 – UHL Gabriella: *A magyar nőmozgalom első lépései*, Irodalomismeret, 1996., 1–2. sz., 34–38.

UngMag – *Ungarisches Magazin oder Beyträge zur ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Literatur*, Pozsony, 1781–1787. [folyóirat].

ÜBMM – *Új bétsi Magyar Múzsza*, Bécs 1793–1794. [folyóirat].

ÜMTsz – *Új Magyar Tájszótár*, főszerk. B. LŐRINCZY Éva, I. kötet, Bp., 1979.

Vahot, 1848 – VAHOT Imre: *Dobos János, A reformatusok országgyűlési papja Pozsonban* = Országgyűlési emlék, Politikai történelmi és szépirodalmi almanach, kiad. VAHOT Imre, Bp., 1848., 132–133.

Vajda, 1880 – Dr. VAJDA Gyula: *A váradi regesztrum (1209–1235), Magyar műveltség-történelmi kútforrás ismertetése és bírálata*, Bp., 1880.

Valjavec, 1936 – Fritz VALJAVEC: *Karl Gottlieb von Windisch, Das Lebensbild eines südosstdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*, München, 1936.

Varga E., 1937 – VARGA Endre: *A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása, A kötelező ügyvédi vizsga bevezetése 1769-ben* = Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, Bp., 1937., 623–642.

Varga E., 1974 – VARGA Endre: *A Királyi Curia 1780–1850*, Bp., 1974.

Varga E.–Veres, 1989 – VARGA Endre–VERES Miklós: *Bírósági levéltárak 1526–1869*, szerk. SASHEGYI Oszkár, Bp., 1989.

Varga I., 1988 – VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátzás forrásai és irodalma*, Bp., 1988.

Varga I., 1995 – VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátzás a kezdetektől 1800-ig*, Bp., 1995.

Varga P., 1997 – S. VARGA Pál: „az ember véges állat...”, *Kölcsey irodalomfelfogásának kultúranropológiai háttéréről*, *Alföld*, 1997., 5. sz., 34–58.

Vargha, 1991 – VARGHA Balázs: *Kármán és Csokonai*, *Új Írás*, 1991., 7. sz., 105–109.

Vargha Z., 1941 – Dr. G. VARGHA Zoltán: *Pótlás a Kármán család leszármazásához*, *Magyar Családtörténelmi Szemle*, 1941., 270–271.

Varjas, 1982 – VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982.

Vay, 1906 – gróf VAY Sándor: *Kármán és Markovicsné, Egy régi magyar író szerelmi regénye*, *Pesti Hírlap*, 1906. jan. 14., 31–32.

Vay, 1912 – gróf VAY Sándor: *A sárga kastély*, *Pesti Hírlap*, 1912. aug. 25., 65–68.

VernTadl – *Die Vernünftige Tadlerinnen*, Hamburg. [folyóirat]. [Verseghy], 1793 – [VERSEGHY Ferenc]: *Mi a' poézis? és Ki az igaz poéta? Egy rövid elmélkedés, Mellyben a' Költésnek mi-volta, eszközei, tzéllya, és tárgya, a' Magyar Rythmisták' hang-eggyeztetésének helytelenségével' együtt előállítatnak. Megtoldva: Horátziusnak Pízóhoz és ennek Fiaihoz írtt Levelével melly Költőmesterségnek is neveztetik, és egynéhány Kőlteményes Enyelgésekkel*, Buda, 1793.

Verseghy, 1865 – *Verseghy Ferencz költeményei*, kiad. TOLDY Ferencz, Pest, 1865.

Verseghy, 1910 – *Verseghy Ferencz kisebb költeményei*, kiad. CSÁSZÁR Elemér és MADARÁSZ Flóris, Bp., 1910., (Régi Magyar Könyvtár 24.).

Verseghy, 1987 – *Verseghy Ferenc kiadatlan írásai III. kötet*, kiad. FRIED István, Szolnok, 1987.

Vierhaus, 1972 – Rudolf VIERHAUS: *Bildung = Geschichtliche Grundbegriffe*, *Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, hrsg. von Otto Brunner, Werner Conzem, Reinhart Koselleck, I. Bd., Stuttgart, 1972., 508–551.

V. Kovács, 1987 – V. KOVÁCS Sándor: *Az ismeretlen Bél Mátyás, Fejezetek a XVIII. század tudománytörténetéből* = Uő., *Eszmelőrténet és régi magyar irodalom*, Bp., 1987., 510–514.

[Voltaire], 1793 – [VOLTAIRE]: *Kándid vagy a' leg-jobbik világ, Eldorádóban*, [Bécs], 1793.

Vörös I., 1987 – VÖRÖS Imre: *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., 1987.

Vörös I., 1991 – VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., 1991.

Vörös K., 1990 – VÖRÖS Károly: *A kései feudális nemesi összeírás vizsgálatának tanulságai* = *A polgárosodás útján, Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*, szerk. Szabad György, Bp., 1990., 7–17.

Waldapfel, 1930 – WALDAPFEL József: *A hazai hirlap- és folyóirat-irodalom történetéhez*, MKszle, 1930., 55–89.

Waldapfel, 1933 – WALDAPFEL József: *Kármán és Pajor levelei az erdélyi nyelvűművelőkhöz*, IJK, 1933., 137–140.

Waldapfel, 1935 – WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Bp., 1935.

Waldapfel, 1937 – WALDAPFEL József: *A pesti Ephemerides megszűnése*, IJK, 1937., 64–67.

Waldapfel, 1963 – WALDAPFEL József: *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, 3. kiadás, Bp., 1963.

Wallaszky, 1785 – WALLASZKY Pál: *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria ab initiis Regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonii et Lipsiae, 1785.

Wallaszky, 1808 – WALLASZKY Pál: *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria ab initiis Regni ad nostra usque tempora, Editio altera avctior et emendatior*, Buda, 1808.

Werner, [1890.] – WERNER A. Vilmos: *Goethe és Kármán, Esztetikai tanulmány*, Szombathely, [1890.].

Wéber Antal, 1955 – WÉBER Antal, GÁLOS Rezső: *Kármán József*, [recenzió], MTA I. OK., 1955., VII. sz., 181–184.

Wéber Antal, 1974 – WÉBER Antal: *Irodalmi irányok, távlatból, Fejezetek a felvilágosodás és a reformkor irodalmának történetéből*, Bp., 1974.

Wéber Artúr, 1909 – WÉBER Artúr, GÁRDONYI Zseni: *A ma-*

gyar szentimentális regény főbb képviselői, [recenzió], EPhK, 1909., 57–58.

Wéber Artúr, 1915 – WEBER Arthur [= WÉBER Artúr]: *Kölcsey „Kárpáti kincstár” című novellájának lokális elemei*, It, 1915., 238–249.

W..gh, 1851 – W..gh, *A hölgy-íróság*, *Hölgyfutár*, 1851. dec. 5., (280. sz.), 2011–2012.

Windisch, 1955 – V. WINDISCH Éva: *Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez*, MKszle, 1955., 312–319.

Winter, 1970 – Hans-Gerhard WINTER: *Probleme des Dialogs und des Dialogromans in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts*, *Wirkendes Wort*, 1970., 33–51.

Winter, 1974 – Hans-Gerhard WINTER: *Dialog und Dialogroman in der Aufklärung, Mit einer Analyse von J. J. Engels Gesprächstheorie*, Darmstadt, 1974.

Wurzbach, 1867 – Dr. Constant von WURZBACH: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben, 16–17. Th.*, Wien, 1867.

Wuthenow, 1969 – Ralph Rainer WUTHENOW: *Zur Form der Reisebeschreibung: Georg Forsters Ansichten vom Niederrhein*, = *Lessing-Yearbook* 1. (1969.), 234–254.

Zeitschrift... – *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, herausgegeben von Ludwig v. Schedius, Pest, 1802–1804. [folyóirat].

Zeman (Hg.), 1996 – Herbert ZEMAN (Hg.): *Literaturgeschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Unter Mitwirkung von Werner M. Bauer, Dieter Breuer, Fritz Peter Knapp, Wynfrid Kriegleder, Joseph P. Strelka, Erich Truntz, Alois Wolf, Walter Zettl, Graz, 1996.

Zilahy, 1865 – ZILAHY Károly: *Magyar írók = Uő.* (szerk.), *Hölgyek lantja, Magyar költők műveiből*, Pest, 1865., XI–LVI.

Zimmermann, 1791 – CZIMMERMANN Jan[os] Gy[örgy]: *A' magános életről*, ford. Sz. M. T., Pozsony és Komárom, 1791.

Zoványi, 1903 – ZOVÁNYI Jenő: *Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban*, Bp., 1903.

Zoványi, 1939 – ZOVÁNYI Jenő: *A tiszántúli református egyházkerület története*, Debrecen, 1939.

Zsoldos, 1934 – ZSOLDOS Jenő: *A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom*, Bp., 1934.

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 31, 86, 146, 147, 171, 173, 190, 191, 275, 297, 298, 301–304, 309, 310, 324, 342, 346, 348, 349, 405, 431, 446, 447
Abele, Johann Martin von 262, 264, 459
Ab Hortis Sámuel, Augustini 163, 164, 274
Ahab I. Ákháb
Aczél István 330
Adelung, Johann Christoph 191
Adriánus I. Hadrianus
Ajtay Sámuel 240–242, 247, 248, 431
Alexander I. Sándor (uralkodó)
Alkibiadész 33, 59, 72, 73, 92
Almási Balogh Pál 341, 458
Altmann, Alexander 453
Ambrus Judit 460
Ambrus Mór 108
Andersen, Hans Christian 67
Anger, Alfred 135, 458
Anna, Szt. 315
Apolló 211
Apostol Pál 443
Apponyi Sándor 154, 431
Aranka György 37, 41, 45, 231, 232, 341, 410
Arany János 23, 68, 88, 160, 431, 461, 465
Aristoteles I. Arisztotelész
Arisztotelész 196, 246, 359
Aspásia 373
Aszalay János 87
Áttila (uralkodó) 373
Ágis 42
Ákháb (Ahab) 148, 151
Ámor 382, 389
Ányos Pál 18, 315, 316
Árpád 81
Bach, Alexander 356
Badics Ferenc 307, 432
Bajza József 23, 24, 357
Bajza Lenke, Beniczkyné 68, 446
Bakóczy Károly 389, 432
Balassa Gabriella 263
Balassi Pál, Váradi 315–317
Balázs Éva, H. 39, 123, 189, 191, 310, 311, 330, 338, 432
Balázs Mihály 448
Balke, Diethelm 246
Ballagi Géza 269, 432
Balogh Piroska 46–48, 51, 52, 190, 192, 243, 281, 290, 397, 432
Balsamo, Joseph I. Cagliostro, Alessandro
Bamberger, Fritz 453
Baniun, Lord 258
Baranyai Zoltán 53, 269, 432
Baranyay Károly 174, 185, 432
Baráth Ferenc 86, 99, 114–117, 298, 325, 432
Barbot 259
Barcóc, báró 438
Barcza József 299, 432
Barcsay Ábrahám 422, 423, 437
Barcsay László 41
Barhó Margit, Nagyivánné 266, 432
Bar Kochba 164
Barndt 339
Baron 258
Baros Gyula 38, 39, 432
Baróti Szabó Dávid 23, 44, 410
Barta András 451

- Barthes, Roland 383
 Barthélemy, Jean Jacques 408, 414–416, 432
 Barton, Peter F. 240, 432
 Bartsai László l. Barcsay László
 Batsányi János 23, 53, 87, 89, 137, 270, 280, 284, 285, 320, 321, 322, 339, 362, 408, 412, 413, 434
 Batthyányi József 185
 Battyán, Joannes 344
 Baudelaire, Charles 449
 Bauer, Werner M. 249, 433, 472
 Bayer József 31, 42, 43, 46, 56, 308, 433
 Bácskai Vera 353, 433
 Báji Patay Sámuel 246
 Bálintffy Etelka, Rózsaági Antalné (alias Hajnalka) 64
 Bánffy Dezső 81
 Bánhegyi Jób 67, 433
 Bánóczy József 93, 94, 101, 433
 Bárány Péter 45, 53, 362
 Bárchochháb l. Bar-Kochba
 Bárczay Borbála 327, 328
 Bárczay Borbála (más) 328
 Bárczay-család 344
 Bárczay Farkas 328
 Bárczay György 328
 Bárczay Pál 344
 Bárczy-család 328
 Bárdos József 102, 433
 Báróczy Sándor 47, 89
 Bártafy László 34
 Bártzay Barbara l. Bárczay Borbála
 Báthori István 327
 Báthori Zsófia 371
 Bátorfi Sofia l. Báthori Zsófia
 Bächtold-Stäubli, Hanns 443
 Beatrix (királyné) 72
 Beer, Friedrich Wilhelm 186
 Beke Laura (Csernátoni Lóra) 64
 Beleznay Miklósné, Podmaniczky Anna 24, 96–99, 310, 438
 Belitzky János 82, 83, 100, 331, 433
 Benda Kálmán 99, 136, 195, 243, 320, 321, 323, 338–340, 433, 467
 Benkő Lóránd 467
 Beöthy László 98
 Beöthy Zsolt 72, 74–76, 117, 383, 388, 391, 433
 Beresevich József 318
 Beresovich József l. Beresevich József
 Bernát György 357
 Berzeviczy Gergely 87, 123, 311, 330, 432
 Berzsenyi Dániel 444
 Bessenyei György 23, 41, 42, 45, 52, 85, 87, 89, 143, 233, 339, 414, 433, 441
 Bethlen Katalin 371
 Bethlen Miklósné (Izidóra) 64
 Bécsy Ágnes 10
 Békefi Remig 458
 Bél Mátyás 171, 174–176, 182, 184–186, 290, 291, 433, 434, 443, 449, 460, 464, 466, 470
 Bingston 258
 Binzia Anna 371
 Bisztray Gyula 442
 Bitnitz Lajos 37, 434
 Bitskey Sándor 346, 351
 Bitterli, Urs 188, 434
 Bíró Ferenc 9, 85, 89, 255, 256, 293, 382, 383, 390, 406, 407, 433, 434
 Bíró Sándor 342, 434
 Bodi László 190, 218, 434, 439
 Bodi, Leslie l. Bodi László
 Bodnár Zsigmond 28, 37, 76, 122, 188, 273, 301, 326, 330, 332–336, 354, 358, 359, 362, 433, 434, 455
 Boér Sándor 41, 45
 Born, Ignaz von 190, 193–195
 Boross István 67, 434
 Borovszky Samu 93, 113, 434, 459
 Borzsák István 39, 247, 434
 Bosma 259
 Boursault, Edme 48, 58
 Boxhornius 177, 178, 181
 Böszörményi István 104, 298, 435
 Böttiger, Carl August 196
 Brassai Sámuel 67, 68, 435

- Bretschneider, Heinrich G. 191, 463, 464
 Brett, Samuel 154–160, 435
 Breuer, Dieter 472
 Brunner, Otto 470
 Brunszvik 191
 Brunszvik Teréz 72
 Brutus 451
 Buda 42
 Budai Ézsaiás 120, 434
 Budai Ferenc 120
 Buttler-család 306
 Bürger Erzsébet 191, 435
- Cagliostro, Alessandro 222, 468
 Chadir, S. 258
 Cházár András 26, 320
 Conzem, Werner 470
 Cook, James 188
 Corneille, Pierre 40, 45
 Correggio 198
 Cortona, Pietro da 206, 207
 Cramer, Carl Gottilob 249
 Cramer, Friedrich 457
 Cromwell, Oliver 154
 Cronégk, Johann Friedrich 466
 Czégén Csehi András 246
 Czeglédy Károly 247, 435
 Czillei Borbála 44
 Czirjék Mihály 53, 143
- Csanak Dóra, F. 342, 435
 Csaplár Benedek 192, 435
 Csaplovics János 37, 363, 435
 Csapodi Csaba 299, 435
 Csáky-család 160, 163
 Császár Elemér 53, 134, 136, 139, 141, 143, 216, 217, 239, 240, 269, 335, 435, 470
 Csehszombathy József 349
 Csejtei István 465
 Csernátomi Lóra l. Beke Laura
 Csetri Lajos 9, 88, 390, 396, 435
 Cséppán István 143
 Csiszár Amália 16
 Csokonai József 352
- Csokonai Vitéz Mihály 18, 22, 34, 58–60, 87, 89, 121, 129, 130–134, 136, 139, 276, 283, 293, 315, 316, 334, 415, 417, 436, 444, 464, 468, 470
 Csoma József 328, 436
 Csorba Csaba 168, 436
 Csorba Sándor 241, 436
 Csóka József, Tejfalusi 398
- Damianovits Anna 346
 Damianovits-család 346
 Dankó Imre 299
 Darvas Ferenc 312
 Darvas János 36, 320
 D'Auteroch (abbé) 258
 Dayka Gábor 18, 53, 143
 Dálnoky Dávid 346, 347
 Dámó 371
 Dániel Píloxéna l. Dániel Polyxéna
 Dániel Polyxéna 371
 Dávidházi Péter 10, 16, 17, 84, 85, 98, 436
 Deák Eszter 45, 436
 Deáky Filep Sámuel 415, 432
 Debreczeni Attila 9, 10, 131, 132, 436, 452, 456, 457
 Decsy Sámuel 410, 436
 Degré Alajos 98
 Dellbrück, Ferdinand 196
 Dellon 258
 Demeter János 42
 Deme Zoltán 136, 436
 Demjén Antal 329
 Demokrit l. Demokritosz
 Demokritosz 413
 De Sacy, A. J. Silvestre 414, 416, 417
 D'Ester, Karl 270, 436
 Devescovi Balázs 10, 20, 26, 365, 372, 374, 379–381, 383, 386, 388, 436
 Dezsényi Béla 273
 Déri Balázs 175, 433
 Diderot, Denis 260, 261, 262, 437, 440, 452, 459

- Dieckmann, Herbert 260, 437
Dittrich Vilmos 161, 437
Dobos János 326, 332, 333, 354,
358–360, 437, 464, 469
Dobos László 437
Dobó Klára 72
Domokos Lajos 310, 311, 460
Dolce, Carlo 207
Dolinay Gyula 81, 437
Domanovszky Sándor 469
Donáth Regina 433
Doromby Karola 27, 39, 46, 52, 437
Dóka Klára 343, 353, 437
Döbrentei Gábor 269, 357, 420, 421,
437
Döme Károly 284
Drózdik János 303
Dubraviczky Péter 306
Duchet, Michèle 260, 437
Dugonics András 42, 47, 169, 412,
437
Du Halde 258
Du Hamel 258
Dukai Takács Judit 64
- Ebhardt, Manfred 189, 190, 206,
207, 210, 214, 437
Eckermann, Johann Peter 196
Eckhardt Sándor 269, 437
Eckhart Ferenc 329, 332, 437
Edward, III. (király) 143
Egey Tibor 459
Eggenberger József 55
Egressy Sámuel 358
Egyed Emese 38, 423, 437
Eibl, Karl 446
Eichholz, Friedrich Wilhelm 457
Elias I. Illés
Elisabeth I. Erzsébet, Szt.
Ellinger János 167
Ember Nándor 53, 139, 266, 267,
438
Endre, II. (király) 432
Endrődy János 16, 42, 43, 50, 240,
241, 246, 248, 307, 308, 410, 438
Enessei György 169, 438
- Engel, Johann Christian 38, 39, 46,
438, 467
Engel, Johann Jacob 142, 438, 472
Erczbrucker Aladár 90, 187, 438
Erdélyi János 16, 59
Erdélyi Pál 398, 438
Erki Edit 97, 438
Erős Ferenc 439
Erzsébet (királynő) 65
Erzsébet, Szt. 205
Eschenburg, Johann Joachim 130,
140, 142, 274, 438
Esze Tamás 461
- Ézsaiás 180
- Faddy Kristóf 421, 438
Faludi Ferenc 42, 43, 458, 466
Fassmann, David 270
Fazekas István 340
Fazekas István (más) 191, 303
Fazekas Mihály 448
Fábri Anna 67, 93, 371, 438, 439
Fáy András 55, 357
Fehér Géza 55, 439
Fejér György 41, 45, 120
Fekete Csaba 299
Fekete Ferenc 269
Felsőbüki Nagy József 347, 348
Fenyő István 10, 420, 439
Ferdinánd, I. (király) 161, 166
Ferenc, Szt. 396
Ferenczy János 46, 333, 362, 445
Ferenczy József 273, 439
Ferenczy Teréz 64
Feretzi Maria 371
Fessler Aurél Ignác 240, 281, 432,
449
Festetics György 26, 37, 313, 318,
319, 341, 449, 454
Fest Sándor 51, 53, 142, 143, 338,
439
Fiedler, Horst 195, 439
Font Zsuzsa 448
Forgács Ferenc 161
Forgon Mihály, Mihályfalusi 327, 439

- Forster, Georg 52, 54, 187–215, 243, 252, 277, 288, 291, 293, 415, 439, 456, 462, 472
- Foscolo, Ugo 21
- Foucault, Michel 16, 20, 366, 439
- Földi János 266, 315, 316, 417
- Földvály Sándor 346
- Frajzaizen Antal 350, 361
- Fraknói Vilmos 99, 195
- Fredman, Alice Green 440
- Friebeisz Antal 356
- Friebeisz József 346
- Fried István 9, 27, 46, 49, 57, 150, 171, 312, 363, 372, 373, 389, 390, 396, 440, 470
- Fries, Thomas 280, 440
- Fürst, Rudolf 241–243, 440
- Fűr István 78, 440
- Gabelhofer, Johann Julius 339
- Gadamer, Hans-Georg 411, 448
- Galenus 316
- Galgóczy Károly 355, 440
- Garaczi László 403
- Garay János 34
- Gábor György 386, 391, 392, 440
- Gálos Rezső 28, 30, 32–34, 44, 115, 122, 135, 136, 139, 143, 187, 190, 216, 223, 231, 232, 275, 277, 279, 280, 287, 289, 297, 299, 300–303, 305, 307, 310–312, 317–319, 321, 323–325, 334, 335, 364, 373, 413, 414, 429, 440, 441, 450, 464, 471
- Gálóss Antónia 306
- Gálóss Gábor 31, 306
- Gálóss Johanna 306
- Gárdonyi Zseni 78, 441, 471
- Gellert, Christian Fürchtegott 48, 139, 271, 466
- Gellén István 104, 105, 441
- Gentius I. Gentz, Georg
- Gentz, Georg (Gentius) 244, 245, 460
- Geramb Ferenc Károly 317
- Gerézdi Rabán 303
- Gergye László 394, 441
- Gessner, Salomon 386, 387, 413, 441
- Giese, Fritz 441
- Gindl József 41, 42, 45
- Glatz Ferenc 467
- Glatz Jakab 45, 242, 436, 441
- Glemm, Johann Wilhelm Ludwig 457
- Gmelin, Samuel Georg 258
- Goch, von 258
- Goedeke, Karl 418, 441
- Goethe, Johann Wolfgang 61, 62, 68, 75, 196, 233, 246, 280, 386, 392, 414, 471
- Goetze, Edmund 441
- Gombos Imre 58, 59
- Gottas, Friedrich 462
- Gottlieb Antal, Mármarosi 35, 235, 277, 313, 314, 318, 322, 335, 343, 445
- Gottsched, Johann Christoph 141
- Göböl Gáspár 311, 417
- Görög Demeter 39
- Greguss Ágost 69, 88, 96, 441
- Grellmann, H. M. G. 169, 441
- Gresits Miksa 105–109, 112, 113, 115, 118, 441
- Grezsa Ferenc 455
- Grigely József 47, 468
- Grimm, Frédéric-Melchior 260
- Gruber Károly Antal, Grubenfelsi 313, 314, 442, 464
- G. Szabó Botond I. Szabó Botond, G.
- Gugitz, Gustav 442
- Guidó 211, 212, 213
- Gulyás József 134, 307, 317, 442, 443
- Gvadányi József 448
- Gyapay László 10, 121
- Györffy József 286, 444
- Györffy Katalin, G. 338, 442
- Györffi József I. Györffy József
- György, III. (király) 39
- György Lajos 216, 240, 241, 246–248, 415, 442
- Győry Tibor, nádudvari 193, 442

- Gyulai Pál 48, 59, 62–64, 67, 68, 71, 72, 75–78, 95, 102, 117, 401–403, 435, 442, 443, 447
- Haan Lajos 175, 443
- Habsburgok 82, 189, 243
- Hadaly Károly 303, 304
- Hadarits József 53, 268, 269, 286, 292, 443
- Hadeli l. Hadaly Károly
- Haderer l. Hadaly Károly
- Hadrianus (császár) 164
- Hadrovics László 247, 443
- Hagedorn, Friedrich 466
- Hajdu Lajos 331, 343, 345, 346, 443
- Hajnalka l. Bálintffy Etelka, Rózsa-ági Antalné
- Hajnóczy József 53, 362
- Hakwirdi 245
- Hallasy Endre 355
- Hallasy Imre 355
- Hallasy Kornél 355
- Hallasy László 355
- Hallasy Margit 355
- Hallasy Ödön 355
- Halász Ignác 57, 58, 76, 82, 86, 188, 443, 446
- Haller, Albert von 137
- Hamilton 258
- Hankiss János 141, 145, 443
- Haraszti György 150, 154–156, 159, 443
- Haraszti Gyula 78, 89, 443
- Hargittay Emil 140, 443, 456
- Harsányi István 134, 443
- Hartleben Konrád Adolf 59
- Hartvig Gabriella 10, 263, 444
- Hatvany István 42
- Hausmann, Franz Josef 452
- Háfiz 244
- Hágedorn l. Hagedorn, Friedrich
- Háhn Adolf 77
- Hárs Endre 369
- Hász-Fehér Katalin 67, 444
- H. Balázs Éva l. Balázs Éva, H.
- Hegedűs István 110, 111, 115, 118
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 411
- Heinrich Gusztáv 77, 112, 335, 363, 364, 393, 398, 399, 401, 444, 446
- Heinse, Johann Jacob Wilhelm 187, 190, 444
- Helmecczy Mihály 241
- Helvetius, Claude Adrien 391
- Henrik, II. (király) 143
- Herbert, Franz Paul Freiherr von 218
- Herder, Johann Gottfried 382, 389, 413, 444, 458
- Hervey, James 390
- Heydenreich, Titus 452
- Heyne, Christian Gottlob 193, 194
- Heynitz, Friedrich Anton von 462
- Hevesi András 81, 82, 444
- Hintze, Otto 462
- Hipatzia 371
- Hippocrates l. Hippokratész
- Hippokratész 359
- Hochmeister, Martin 335
- Hock, Stephan 243, 444
- Hoffgreff, Georg 174
- Hoffmann-Krayer, E. 443
- Holberg, Ludvig 286, 287, 444
- Holl Béla 322, 444
- Honorius, III. (római pápa) 173
- Hopp Lajos 159, 319, 371, 445, 453, 464
- Horatius 359, 412, 413, 421, 470
- Horác l. Horatius
- Horátzius l. Horatius
- Horler Miklós 345, 445
- Hormayr, Joseph 168
- Hortensia 371
- Horváth Ádám (Pálóczi) 42, 44, 116, 334, 393, 410, 451, 456
- Horváth István 109, 463
- Horváth János 42
- Horváth János (más) 56, 102, 406, 413, 420, 445
- Horváth József Elek 420, 421, 445
- Horváth Károly 10, 247, 390, 445
- Horváth Mária 372, 376, 377, 385, 445
- Horváth Márton 299, 445
- Horváth Mihály 99

- Horvát István 23, 46, 102, 120, 333, 362, 429, 445
Hölty, Ludwig Christoph Heinrich 466
Hógyes Endre 326, 332, 445
Hudde, Hinrich 452
Hunglinger, Andreas Magnus 277, 445
Hunyadi János 282
Hunyadi László 42, 45
Hübner Mihály 318, 339
- Ibrahim (szultán) 155
Iduna I. Szász Károlyné
Ignatius de Rátz I. Rác Ignác
Ihászi Imre 42
Ila Bálint 329, 445
Ilkey Sándor 357
Illei János 42
Illés (Illyés, Elias) 148, 151, 166
Illésy János 328, 445
Illyés I. Illés
Illyés Lajos 117
Imre László 275, 445
Imre Mihály 390, 446
Institoris Gábor, Mosotzi 397
Istvánffy Miklós 161
Izabella (királynő) 72
Izidóra I. Bethlen Miklósné
- Jaán Zsigmondné 116
Jacquin, Nikolaus Joseph von 192, 194
Jakó Zsigmond 450
Jannidis, Fotis 249, 446
Jánosi Béla 46, 54, 446
János, Keresztelő Szt. 204, 207–211
Jászberényi József 31
Jesabel I. Jezábel
Jesus I. Jézus Krisztus
Jeszenszky Damó 118
Jezábel (Jesabel) 148, 151
Jézus Krisztus 149, 152, 155, 156, 158, 164, 166, 177–179, 182, 204, 344
Jonson 259
Joó Tibor 136, 446
Joseph I. József, Szt.
- Jókai Mór 68, 98, 446
Jósika Miklós 98, 120, 280, 447
József, Szt. 205
József, II. (uralkodó) 53, 189, 192, 305–307, 453
Juhász Gyula 455
Jupiter 199
Justinianus 316
Jügel, Karl-Heinz 38, 40, 41, 46, 308, 446
- Kajdötsy Ferenc 42
Kandra Kabos 174, 446
Kanizsai Dorottya, Perényi Imréné 72
Kant, Immanuel 409
Karap Emma 107
Karácsonyi János 459
Kastrá, Michael 346
Katona István 162, 163
Kauffmann, Angelica 396
Kayser, Albrecht Christoph 233, 394, 395, 398, 399, 401, 446
Kazinczy Dienes 339
Kazinczy Ferenc 16, 18, 19, 23, 31, 35–37, 39, 41, 43, 45, 47, 53, 58, 84, 87–89, 96, 102, 129, 145, 191, 233, 240, 246, 260, 263, 271, 284, 307, 313, 316, 320, 334, 338–340, 362, 382, 384, 386, 387, 392–401, 410, 413, 440, 441, 444, 446, 447, 455, 456
Kazinczy Gábor 312
Kazinczy Miklós 41, 45, 53, 239, 248, 271
Kádár Jolán, Pukánszky 436
Kádár Judit 67, 447
Kállay Ferenc 409, 410, 447
Kármán András (idősebb) 298–300, 309, 342, 458, 461
Kármán András 300, 301, 342
Kármán-család 461, 470
Kármán József 7, 15–50, 55–60, 64, 66, 68, 70–78, 80–125, 146, 175, 182, 197, 214, 216, 217, 231, 232, 244, 255, 256, 261, 263, 267, 273–276, 280, 283, 292,

- 297–325, 330, 331, 333, 334,
340–343, 346, 348, 349, 361,
363, 365, 366, 391, 403, 405,
410, 413, 414, 417, 419, 420,
425, 431–435, 437, 438,
440–450, 452, 454, 455, 458,
460–463, 465–468, 470, 471
- Kármán József (idősebb) 32, 256,
300, 310–312, 320, 323, 324,
331, 339, 342, 389, 390
- Kármán Pál 114, 301, 323
- Kármán Zsuzsanna 116, 306
- Károly Gy. Hugó 70, 447
- Kecskeméti Gábor 456
- Kelemen László 31, 50, 447
- Kelen Ferenc 155, 447
- Kemény József 120
- Kempelen Béla 328, 348, 447
- Kempelen Farkas 305
- Kempelen Ríza 67, 447
- Kenyeres Ágnes 448
- Keralió 371
- Kerekes Sámuel 39
- Keresztury Dezső 434
- Keresztury Mária 431
- Kerényi Ferenc 9, 10, 41–43, 50,
109, 233, 276, 308, 314, 322,
326, 343, 352, 357, 358, 360,
375, 424, 447
- Kerényi Frigyes 61, 62, 448
- Keserű Gizella 448
- Keve 81
- Kéky Lajos 28, 102, 445, 448
- Kilián György 317, 318
- Király György 247, 448
- Kirovics János 349
- Kishali László 366, 448
- Kisfaludy Atala 64
- Kisfaludy Károly 58, 60, 101, 102
- Kisfaludy Sándor 376, 467
- Kis Imre 416
- Kis János 16, 36, 37, 47, 53, 58, 60,
307, 320, 340, 341, 448
- Kiss Jenő 266, 448
- Kiss József 457
- Kiss József Mihály 301, 448
- Kiss Károly 34
- Klára, Szűz 315
- Kleist, Ewald Christian von 52, 53,
131, 137–142, 274, 275, 279,
291, 427–429, 448, 449, 466
- Kleopátra 373
- Klopstock, Friedrich Gottlieb 290,
395
- Knapp, Fritz Peter 472
- Kocsis Gyula 359, 449
- Koháry-család 317
- Kolben 259
- Kolinovics Gábor 175
- Kollár Ádám Ferenc 150
- Komlós Aladár 442
- Koppi Károly 120, 191, 192, 339, 432
- Koppy Károly I. Koppi Károly
- Korinna 371
- Korompay H. János 10, 15, 16, 50,
59, 60, 77, 449
- Kosáry Domokos 53, 185, 186, 299,
304, 449
- Koselleck, Reinhart 470
- Kosján László 109, 111, 449
- Kostyál István 26, 37, 313, 319, 341,
342, 449
- Kozzó János 240, 449
- Kosztolányi Dezső 79, 86, 94, 449
- Kovachich Márton György 39, 301,
302, 312, 332
- Kovács András 450
- Kovács Anna 440
- Kovács Ernő (alias Kovács Zoltán)
85, 90, 102, 105–110, 441, 449,
450
- Kovács Ferenc 41, 45, 107, 108,
112, 410
- Kovács Győző 122, 450
- Kovács I. Gábor 168, 293, 450
- Kovács Kálmán 64, 401, 402, 450
- Kovács Kiss Gyöngy 321, 450
- Kovács Sándor, s.k. 377, 378, 390,
450
- Kovács Sándor, V. 175, 470
- Kovács Zoltán I. Kovács Ernő
- Kovács Ferenc I. Kovács Ferenc
- Kozma Ferenc 42
- Kozocsa Sándor 64, 100, 450

- Kókay György 10, 150, 273, 290, 291, 313, 364, 450
 Kónya Judit 95, 450
 Kónyi János 139
 Kölcsey Ferenc 241, 274, 416, 417, 421, 424, 436, 450, 469, 471
 Körner, Theodor 55
 Kóte Sándor 445
 Kövy Sándor 39
 Kőszegi Sándor 344, 345, 348, 450
 Kramer Boldizsár 42
 Krascheninikow, Stephan 258
 Kreutzer Andrea 81
 Kriegleder, Wynfrid 472
 Kristóffy László 329, 331, 332, 349
 Kriza Ildikó 269, 270, 450
 Krúdy Gyula 451
 Kubáss Margit 410, 451
 Kulcsár Szabó Ernő 89, 451
 Kultsár István 319, 371, 449
 Kunics Ferenc 42
 Kunits I. Kunics Ferenc 42
 Kunszery Gyula 144, 145, 451
 Küllös Imola 464
- Laczkovics János 53
 Lahmann György 44, 451
 Lakatos Vince 454
 Lakics I. Lakits György Zsigmond
 Lakits György Zsigmond 39
 Lakos János 42
 Lampérth Géza 98
 Langen, August 390, 451
 Lányi Károly 120
 Lászlóffy Csaba 100, 451
 Lázár Mórné (Polixena) 68, 451
 Lehotzky András 282, 451
 Leonardo da Vinci 204
 Lessing, Gotthold Ephraim 41, 118, 196, 267, 382, 437, 461
 Leuschner, Brigitte 439
 Léces Károly 397, 451
 Lichtwer, Magnus Gottfried 51–54, 137, 140–142, 267, 291, 451, 457
 Lindenbrog 172, 174, 183
 Lipót, I. (király) 327
 Lisznyai Kálmán 98
- Lisznyay Gedeon 358
 Loubere 258
 Lovcsánszky-család 345, 346, 352, 353
 Lovcsánszky György 345
 Lovcsánszky Ilona 344–347, 350
 Lovcsánszky Mária I. Lovcsánszkyne Nikola Mária
 Lovcsánszky Márk 345, 346
 Lovcsánszkyne Nikola Mária 344, 346, 347, 349
 Lórántffy Susanna I. Lórántffy Zsuzsanna
 Lórántffy Zsuzsanna 72, 371
 Lósárdi Zsuzsanna 65
 Lössl, Agnes 303
 Löw, Leopold 155, 451
 Lőrinczy Éva, B. 469
 Lukács Móric 34
 Lukianosz 269, 468
 Lux Terka 98
 Lüsebrink, Hans-Jürgen 260, 451, 452, 454, 457
- Madarász Flóris 134, 470
 Madách Imre 106–108
 Madonna I. Mária (Szűz)
 Majláth János 120
 Major Ervin 136, 452
 Major Károly 23, 85, 86, 89, 452
 Majthényi Flóra 64
 Malom Lujza 64
 Mansfeld-család 235
 Mansfeld, Johann Georg 236
 Mansfeld, Sebastian 234–236
 Marchais 259
 Marék Antal 74, 83, 452
 Margócsy István 10, 47, 53, 98, 134, 197, 314, 385, 422, 452
 Markovics Mátyás Antal 329, 349
 Markovicsné I. Markovich Miklósné
 Markovich Miklósné 30, 31, 49, 70, 71, 73, 74, 92, 94, 99, 297, 298, 303–305, 311, 312, 463, 465, 466, 470
 Marmarossi Gottlieb Antal I. Gottlieb Antal, Mármarosi

- Marmontel, Jean François 417
 Marosi Péter 90, 91, 452
 Martinkó András 62, 452
 Martinovics Ignác 43, 53, 99, 115,
 116, 190, 195, 243, 316, 322,
 325, 362
 Masszúd (szultán) 237, 238, 239,
 246
 Matenklott, Gert 456
 Mauvillon, J. 262, 459
 Mályuszné Császár Edit 40, 318,
 322, 326, 452
 Mária (Szűz) 204, 205, 211–213,
 219, 344, 347, 348
 Mária (királynő) 42–44, 72, 308, 451
 Mária Terezia (királynő) 84, 162, 167
 Márk 180
 Mármarosi Gottlieb Antal l. Gottlieb
 Antal
 Mátyás, I. (király) 44
 Mednyánszky Alajos 168, 169, 452
 Meißner, August Gottlieb 51, 53, 54,
 237–249, 274, 281, 291, 404,
 431, 440, 444, 446, 453
 Mellinger Kamilla 441
 Melpomene 395
 Mendelssohn, Moses 33, 51, 53, 54,
 277, 281, 291, 333–343, 359,
 408–411, 453, 459
 Merker, Paul 459
 Merolla 259
 Metastasio, Pietro 130
 Methold 258
 Mezei Márta 10, 84, 453, 465
 Mérey Sándor 41–43, 45, 308
 Mészáros, báró 438
 Mészáros Ignác 47
 Mészáros István 299, 300, 342, 453
 Mészáros Sámuel 359, 453
 Mikes Kelemen 159, 319, 371, 453
 Miklósy Gyula 50
 Mikszáth Kálmán 306
 Milbacher Róbert 17, 27, 56, 69, 80,
 95, 120, 365, 369, 453
 Milivojn György 346
 Milotay Nóra 26, 320
 Minerva 199
 Miskolczy István 192, 453
 Mithridatesz 71
 Mitrovics Gyula 188, 453
 Mohácsi Jenő 454
 Mollay Károly 10
 Molnár Aladár 299, 454
 Molnár András 248, 454
 Molnár Borbála 64–66, 328, 371,
 444, 454
 Molnár János 278
 Molnár László 332
 Mondot, Jean 262, 263, 454
 Montesquieu, Charles Louis de Se-
 condat 414
 Moon, Richard 154, 435
 Mortier, Roland 84, 454
 Moses I. Mózes
 Mosolzi Institoris Gábor l. Institoris
 Gábor, Mosotzi
 Mózes 148, 164, 165
 Murusi Sándor 309
 Muslay Antal 331, 349
 Muslay-család 331
 Muslay Ignác 331
 Muslay István 331
 Mühlher, Robert 216, 454
 Müller 258
 Müller, Adamus 196
 Müller, K. W. 135
 Mylius, Wilhelm Christhelf 269
 Nagy Imre 10
 Nagy Iván 327, 328, 331, 352, 354,
 355, 454
 Nagyivánné Barhó Margit l. Barhó
 Margit, Nagyivánné
 Nagy János 42
 Nagy Méda 98, 99, 454
 Nagy Sándor l. Sándor (uralkodó)
 Nagyváthy János 319
 Nesselrode, F. G. 364
 Négyesy László 319, 454
 Némédi Lajos 38, 43, 46, 55, 101,
 102, 133, 216, 217, 224, 225,
 228, 275, 447, 454
 Némédi Lajosné 400, 447, 455

- Némediné Dienes Éva l. Némedi Lajosné
 Németh G. Béla 68, 75, 76, 431, 455
 Németh József 456
 Németh László 89, 451, 455
 Nicolai, Friedrich 191, 435, 455
 Nikola István 347–352
 Nitray Gábor 329, 330, 349
- Nyáry Ignác 358
 Nyáry Pál 90, 96–98, 357, 455
 Nyilassy Vilma, V. 457
- Odorics Ferenc 366, 369, 403, 450, 453, 455, 465
 Ogilby 259
 Oláh Miklós 268, 272
 Olearius, Adam 244, 246, 258, 460
 Oltványi Ambrus 457
 Omelin 258
 Orlandó de Spina of Gallipulo 154
 Orosz László 101, 455
 Ortvay Tivadar 304, 455
- Ötvös Péter 448
 Óz Pál 53, 117, 338, 456
- Pajkossy Gábor 306, 329
 Pajor Antal 354
 Pajor Antal (más) 354
 Pajor-család 327, 329, 353
 Pajor Emília 354, 355
 Pajor Emília, Hallasy Ödönné 355
 Pajor Gáspár 7, 22, 23, 28, 29, 32–38, 51, 119–123, 125, 197, 231, 232, 275, 280, 281, 285, 291, 292, 297, 301, 310, 318, 326–363, 365, 374, 410, 411, 425, 434, 453, 455, 471
 Pajor György 327
 Pajor János 343
 Pajor Kamill 354, 355, 358
 Pajor Kornél 354, 355
 Pajor Kornél (más) 355
 Pajor László 327
 Pajor Livia 354
 Pajor Mátyás 327
- Pajor Mátyás (más) 343
 Pajor Pál 327
 Pajor Sándor 352
 Pajor Titusz 354, 355, 356, 358, 360
 Pajor Titusz (ifjabb) 355
 Palásthy Márton 190–193, 432
 Palásthy Pál 190, 192, 456
 Palásti Márton l. Palásthy Márton
 Pallas, Peter Simon 258
 Papp Júlia 213, 214, 224, 266, 456
 Parmenió 242
 Pataky Dénes 235, 456
 Patzkó Ferenc 164, 167, 170, 270, 292, 293, 314, 315, 343, 444, 457
 Paulikovics Lajos 65, 71, 72, 456
 Pavercsik Ilona 339, 456
 Pálffy Károly 347, 351
 Pál József 284, 334, 382, 416, 456
 Pálóczi Horváth Ádám l. Horváth Ádám
 Pálóczi Horváth Mária 72
 Pándi Pál 273, 456
 Pántzél Dániel 130, 131, 136, 139, 144–147, 185, 234, 236, 251, 254, 256, 259, 264, 265, 267, 268, 274, 370, 371, 419, 453
 Pápai Páriz Ferenc 140, 201, 225, 228, 232, 456
 Pápay Sámuel 16, 36, 37, 341, 363, 456
 Peitsch, Helmuth 189, 456
 Penke Olga 51, 53, 255, 260–262, 264, 266, 278, 456, 457
 Perdikkas 242
 Perényi-család 465
 Perényi Ferenc 160, 161, 168
 Perényi Imréné l. Kanizsai Dorottya
 Perényi Mihály 161
 Petőfiné l. Szendrey Júlia
 Petőfi Sándor 23, 61–63, 87, 98, 111, 447, 452, 457, 459
 Petrarca 144, 145, 279, 280, 287, 443
 Petrichevich Horváth Lázár 120, 373
 Petrik Géza 162, 335, 457
 Petrovits János 344–347, 349, 350
 Petróczi Katalin 371

- Petrőczy Kata Szidónia 65
 Petzsch, Hans 142, 457
 Péchy Imre 339, 340
 Péczeli József 41, 45, 255, 256, 278,
 311, 331, 340, 390, 434, 458
 Péczely József (ifjabb) 120
 Pétzeli József l. Péczeli József
 Pheidiász 199
 Phiadiás l. Pheidiász
 Pietro l. Cortona, Pietro da
 Piller Mátyás 192, 193
 Pintér Jenő 46, 77, 458
 Pistorius, Johann 174, 183
 Pitaval, François Gayot de 248
 Piukovics Gábor 77, 352, 458
 Plato l. Platón
 Platón 33, 196, 336, 359, 459
 Platthy Imre 312
 Plisits, Martha Joannis 344
 Plutarchus l. Plutarkhosz
 Plutarkhosz 359
 Podmaniczky Anna l. Beleznay Mik-
 lósné
 Podmaniczky-család 310
 Podmaniczky József 310
 Pogány Friderik 113
 Pogány Lajos 311
 Pogány Péter 277, 314, 343, 458
 Polixena l. Lázár Mórné
 Polübiosz 414
 Pongrácz Boldizsár 306
 Pongrácz Károly 306
 Ponori Thewrewk Emil 111, 118, 458
 Poór János 344, 458
 Pope, Alexander 51, 52, 137, 142–
 144, 291, 439
 Popp, Klaus-Georg 439
 Pócs Éva 450
 Prandt Ignác 349
 Praznovszky Mihály 113, 298, 299,
 458
 Pray György 39
 Prém József 75, 90, 458
 Primayer Terézia, Pajor Tituszné 355
 Prinyi Ferentz l. Perényi Ferenc
 Prometheus l. Prométheusz
 Prométheusz 411
 Prónai Antal 73, 102, 458
 Prónay-család 310
 Prónay Honorata 310
 Prónay Priska 310
 Psyché 382
 Pukánszky Béla 413, 458
 Purchas 259
 Püthagorasz 440
 Racine, Jean de 40, 45
 Radivojevich, Petrus 352
 Radnai Rezső 188, 214, 458
 Radvánszky János 423
 Raffael l. Raffaello
 Raffaello 189, 190, 198, 204–206,
 212–214, 277, 437
 Rakoszlav Péter 349
 Ramler, Karl Wilhelm 134–136, 458,
 461
 Raphael l. Raffaello
 Ratzky Rita 63, 458
 Raynal, Guillaume Thomas 51, 53,
 54, 259–265, 274, 288, 437, 452,
 454, 457, 459
 Ráby Mátyás 346, 443
 Rác Ignác 317
 Rác Katalin, Rádyné 326, 343, 355,
 356, 459
 Rác Sámuel 314–317, 332, 333,
 349, 459
 Ráday-család 24, 123, 300, 307,
 308, 310, 312, 319, 461
 Ráday Eszter 342
 Ráday Gedeon (idősebb) 32, 129,
 311, 323, 324, 339, 393, 413
 Ráday Gedeon (ifjabb) 311, 312, 357
 Ráday Pál 300, 461
 Ráday Pál (más) 43, 308
 Ráday Pálné Prónay Ágnes 310
 Rádits, Stephanus Theodor 344
 Rádyné Rác Katalin l. Rác Kata-
 lin, Rádyné
 Rájnis József 408
 Rákóczi Ferenc, II. 85
 Rát Mátyás 290, 291, 311
 Ráth Pál 41, 45
 Regino 183

- Reichmann Győző 336, 459
 Révai Miklós 102, 139, 192, 428, 435, 467
 Révay Eszter 306
 Révész Imre 311, 460
 Révész Kálmán 256, 311, 460
 Ricaut, Paul 159
 Richter András 348
 Rietaller Mátyás 336–340
 Robinson, Lilian S. 58, 460
 Rohonyi Zoltán 10
 Rousseau, Jean-Jacques 48, 263, 339, 440
 Rozgonyiné I. Szentgyörgyi Cecília
 Róna Béla 90, 114, 460
 Rónay György 79, 460
 Rózsa Bódog 108, 460
 Rózsa Mór 77, 447
 Rubens, Pieter Pauwel 189, 396
 Rudnyánszky Karolina 41
 Russel, Alexander 258
 Rűth 371
 Ryer, André Du 244
- Saadi I. Sza'di
 Sabbatai Sevi I. Sabbataj Cvi
 Sabbataj Cvi (Sabbatai Sevi) 153, 158, 159, 164
 Sahlhausen Móric 317
 Saint-Germain (gróf) 224
 Salmon 258
 Santifaller, Leo 455
 Sarlay Soma 298, 306, 461
 Sarto, Andrea del 206
 Sashegyi Oszkár 469
 Sauer Kajetán 339
 Sággy Ferenc 42, 45
 Sándor (uralkodó) 51, 237, 240–242, 244–248, 373, 404, 405, 434, 435, 443
 Sándor István 16, 36, 45, 46, 56, 158, 185, 213, 214, 224, 266, 278, 334, 341, 410, 456, 461
 Schaw, Thomas 258
 Schedius Lajos 22–24, 27–43, 45–56, 92, 101, 102, 114, 117, 121, 133, 150, 196, 197, 243, 273, 275, 276, 279, 281, 290, 308, 313, 314, 317, 322, 324, 325, 363, 365, 370, 397, 410, 411, 425, 432, 436, 437, 440, 446, 452, 454, 461, 464, 466, 467, 472
- Scheibe, Siegfried 439
 Scheiber Sándor 461
 Scherer Lajos 93, 298, 300, 461
 Scherpe, Klaus R. 456
 Schiller, Friedrich 232
 Schneider, Annerose 439
 Schneider Miklós 300, 461
 Scholem, Gerschom 233, 461
 Schönbauer József Antal 193
 Schöpflin, Johann Daniel 175
 Schüddekopf, Carl 135, 461
 Schwindel, Georg (alias Theophilus Sincerus) 157, 158, 160, 461, 462
 Sebestyén László 45
 Seelmann Károly 41, 45
 Seidler Andrea 157, 314, 462
 Seidler, Wolfram 314, 462
 Seligmann, Kurt 224, 462
 Seneca 413, 414, 421
 Sévigné, Mme de 48
 Shaftesbury, Anton Asley Cooper 440
 Shakespeare, William 436
 Sigray József 421
 Simai Kristóf 41, 42, 45
 Simoncsics János 356, 357
 Sinai Miklós 299
 Sinkó Ervin 316, 462
 Sipos Gábor 450
 Solger, Carl Wilhelm Ferdinand 196, 440
 Solon I. Szolón
 Solt Andor 45, 308, 462
 Somogyi Sándor 443
 Sonnenfels, Joseph von 414, 418–420, 462
 Soós István 162, 169, 312, 445, 462
 Soós Márton 42, 43
 Sófalvi József 281
 Spielenbergs Pál 361
 Spieß, Christian Heinrich 249
 Spira György 355, 462

- Stamler, Wolfgang 459
 Staud Géza 42, 240, 244, 247, 447, 462
 Steffan, Josef Anton 136
 Steinecke, Otto 462
 Steiner, Gerhard 188, 190, 195, 439, 462
 Sterne, Laurence 58, 260, 263, 440, 444
 Strauss, Leo 334, 453
 Streibig, Gregor Johann 167
 Strelka, Joseph P. 472
 Stur József 329
 Sturm, Christoph Christian 312
 Sulzer, Johann Georg 281
 Suphan, Bernhard 444
 Sümegi Kálmán 90, 463
- Szaadi I. Sza'di
 Szabad György 449, 471
 Szabó Béla 109, 463
 Szabó B. István 436
 Szabó Bolond, G. 299
 Szabó Ferenc 77, 463
 Szabó G. Zoltán 10
 Szabó Magda 95, 450, 463
 Szabó Margit 191, 463
 Szabó Richárd 68, 463
 Sza'di 53, 239, 240, 244–246, 460, 466, 467
 Szajbély Mihály 10, 290, 373, 394, 397, 406, 417, 422, 423, 463
 Szalai Anna 467
 Szalatnai Rezső 93, 101, 463
 Szalkay Antal 41, 45
 Szalóky Mária 298, 303–305, 311, 463
 Szana Tamás 73, 74, 93, 463
 Szapolyai János (király) 166
 Szapphó 67, 371
 Szatmári Király Miklós 327
 Szauder József 16, 197, 291, 292, 398, 399, 412, 417, 450, 463, 464
 Szauder Józsefné 450, 464
 Szauder Mária I. Szauder Józsefné
 Szász Károly 62, 360, 464
 Szász Károlyné (Iduna) 64
- Szávai János 376
 Szeberényi Andor 311, 464
 Szekeres Margit 270, 464
 Szekér Joáchim 120
 Szelestei N. László 9, 150, 164, 167, 172, 185, 252, 292, 434, 464
 Szemere Pál 23, 34, 55, 102, 241
 Szemere Zsuzsanna, Tomka Lászlóné 348
 Szemző Piroska, D. 144, 235, 236, 464
 Szendrey Júlia, Petőfiné 62–64, 67, 68, 458, 464
 Szentgyörgyi Cecília, Rozgonyiné 72
 Szent-Iványi Béla 464
 Szentjóni Szabó László 18, 41–45, 87, 137, 312, 340, 464
 Szentkirályi Mór 357
 Szent-Királyi Margit 191, 464
 Szentpétery Imre 193, 464
 Szepessy Ilona 314, 464
 Szerdahely György Alajos 47, 53, 385, 452, 465
 Szerelemhegyi András 45
 Szerencsy Ferenc, Szigeti 328
 Széchenyi István 102
 Széchenyi Ferenc 362
 Szécsi Mária 42, 72
 Székács József 34
 Székely József 30, 31, 69–73, 92, 465
 Szigeti Szerentsy Ferenc I. Szerencsy Ferenc, Szigeti
 Szigethy Gábor 413, 417, 419, 447
 Sziklay László 77, 465
 Szilasi László 366, 369, 390, 402, 403, 450, 453, 455, 465
 Szilassy József 32, 311, 323, 324
 Szilágyi Erzsébet 72
 Szilágyi Ferenc 130, 315, 436
 Szilágyi István 314, 316, 465
 Szilágyi István (más) 342, 434
 Szilágyi Márton 28, 160, 324, 352, 371, 465, 466
 Szilágyi Miklós 108, 466
 Szilágyi Sámuel 340
 Szilágyi Sándor 442

- Szily Kálmán 410, 466
 Szinnyei Ferenc 17, 80, 216, 234, 273, 275, 276, 315, 466
 Szinnyei József 16, 72, 107, 191, 192, 326, 466
 Szivák J. Iván 74, 75, 466
 Szluha György 270
 Szolárcsik Sándor 117
 Szolón 238, 239
 Szókratész 411
 Szögi László 301, 448
 Szőnyi Pál 281
 Szörényi László 243, 244, 269, 270, 466
 Szócs Géza, zilahi 73, 74, 101, 466
 Szögyény László 356
 Szőke Ferenc 311, 320, 324
 Szöllösi Nina 64
 Szőnyi Benjámín 390, 446
 Szuromi Lajos 465
 Szűts István 53, 139, 140, 466
- Takács Terézia 64
 Takáts Sándor 241, 466
 Tamás Ferenc 10
 Tanner Gábor 388, 466
 Tarnai Andor 10, 136, 137, 175, 393, 433, 434, 466, 467
 Tavernier 258
 Tejfalusi Csóka József l. Csóka József, Tejfalusi
 Telegdi Zsigmond 244, 467
 Teleki Ádám 40
 Teleki-család 24, 310
 Teleki Domonkos 342
 Teleki József 311, 342, 435
 Teleki László 342
 Teleki László (más) 42
 Teleki Lászlóné 55, 72
 Teleki Mária 343
 Teleki Mihályné, Földvári Drusiána 342
 Teréz 64
 Terray Barnabás 300, 467
 Terry 258
 Tersztyánszky Dániel 150
 Tessedik Sámuel 311, 320
- Thallóczy Lajos 39, 467
 Thanatosz 389
 Theophilus Sincerus l. Schwindel, Georg
 Thevenot 258
 Thémisz 333
 Thimár Attila 10, 331, 456, 467
 Thukidides l. Thukididész
 Thukididész 359
 Tiedge, Johann Friedrich 312
 Tietz, Manfred 454, 457
 Titus (császár) 373
 Tizian l. Tiziano
 Tiziano, Vecellio 198
 Todorov, Tzvetan 221
 Toldy Ferenc 15–41, 46, 48, 49, 56–60, 62, 64, 69, 70, 72–75, 77, 80–85, 87, 88, 90–93, 95, 100–104, 114, 118–122, 124, 133, 134, 275, 280, 313, 324, 326, 341, 362, 363, 365, 369, 370, 374–376, 421, 436, 447, 453, 467, 470
 Toldy István 50, 467
 Tolnai Gábor 82, 467
 Tolnai Vilmos 133, 270, 323, 468
 Tomka László 347, 348
 Tomka-Szászky János 176, 186
 Tompa József 124, 280, 282, 468
 Tompa Mihály 23
 Tonk Sándor 450
 Townson, Robert 338, 468
 Tóth András 299, 435
 Tóth Árpád 346, 349, 468
 Tóth Ferenc 32, 300, 311, 323, 468
 Tóth Lőrinc 34
 Tóth Sándor 47, 468
 Törő Györgyi, H. 446
 Trajanus (császár) 373
 Trenck, von Tonder Moritz 270
 Truntz, Erich 472
 Tschink, Cajetan 52, 54, 216–236, 274–276, 282, 291, 468
 Tungli Gyula 435, 468
 Turczel Lajos 86, 87, 90, 110, 468
 Turóczi László 161–163, 168, 169, 468, 469

- Uhl Gabriella 67, 469
 Ujfalvy Krisztina 64–66
 Ungvárnémeti Tóth László 270
 Ungváry János 45
- Újváry Gábor 10, 301, 448
- Vachot Sándorné 64
 Vahot Imre 50, 359, 469
 Vajda Gyula 174, 185, 469
 Vajda Péter 247
 Valjavec, Fritz 150, 171, 469
 Valter János 357
 Varga Endre 307, 330, 469
 Varga Imre 308, 309, 469
 Varga Pál, S. 416, 469
 Vargha Balázs 133, 470
 Vargha Zoltán, G. 298, 300, 301, 323, 470
 Varjas Béla 174, 470
 Vass József 37, 341
 Vay István 331
 Vay Sarolta I. Vay Sándor
 Vay Sándor (alias Vay Sarolta) 90, 94, 95, 97, 98, 470
 Váczy János 447
 Vályi András 168
 Vályi Klára 65
 Váradi Balassj Pál I. Balassi Pál, Váradi
 Veres Miklós 307, 330, 469
 Vergilius 18
 Verseggy Ferenc 41–45, 87, 132, 134–137, 276, 283, 417, 433, 436, 446, 452, 466, 470
 Vesselényi Susánna I. Wesselényi Zsuzsanna
 Végvári Lajos 456
 Vértesy Miklós 299, 435
 Vierhaus, Rudolf 411, 470
 Vida László 42
 Vidor Emil I. Kerényi Frigyes
 Villault 259
 Vitkovics Mihály 23, 58, 77, 102, 352, 458, 465
 V. Kovács Sándor I. Kovács Sándor, V.
- Voigt Vilmos 450, 464
 Voinovich Géza 431
 Voltaire 40, 45, 48, 268, 269, 470
 Völgyesi Orsolya 306, 329, 354, 355, 409
 Vörös Imre 234, 340, 377, 458, 470, 471
 Vörös Károly 329, 471
 Vörösmarty Mihály 23, 55, 247, 402
 Vujicsics D. Sztoján 465
- Waldapfel József 23, 37, 55, 216, 231, 270, 303, 312, 316, 318, 341, 361, 410, 471
 Wallaszky Pál 84, 311, 471
 Walter 136
 Wass Ottilia 64
 Weingand–Köpf 339
 Wekhrlin, Wilhelm Ludwig 262, 263, 454
 Welling, Georg von 233
 Werner A. Vilmos 78, 471
 Wesselényi Anna 371
 Wesselényi Mária 371
 Wesselényi Zsuzsanna 371
 Weber Antal 10, 122, 216, 325, 373, 395, 471
 Weber Artúr 78, 274, 471
 Wieland, Christoph Martin 218, 290, 291, 334, 335, 413, 444
 Wilde, Oscar 81
 Winckelmann, Johann Joachim 190
 Windisch, Carl Gottlieb von 52, 54, 150, 153, 154, 157–164, 167, 169–172, 174–177, 180, 182–186, 250–255, 261, 265, 291, 425, 462, 469
 Windisch Erzsébet 52
 Windisch Éva, V. 472
 Winkler, Arnold 444
 Winter, Hans-Gerhard 280, 281, 472
 Wohl Janka 64
 Wolf, Alois 472
 Wurzbach, Constant von 235, 242, 472
 Wuthenow, Ralph Rainer 188, 189, 472

Xenophon 414

Zaffó I. Szapphó

Zápolya I. Szapolyai János

Zechenter Antal 40

Zeman, Herbert 433, 472

Zettl, Walter 472

Zilahy Károly 64–69, 73, 472

Zimmermann, Johann Georg 413,
472

Zombori István 443

Zoványi Jenő 311, 472

Zrínyi Ilona 72

Zrínyi Miklós (a szigetvári hős) 55

Zsigmond (király) 44

Zsitvai Ferenc 45

Zsoldos Jenő 53, 291, 334, 338, 472

A könyv a XVIII. század végének egyik legfontosabb, reprezentatív folyóiratával, a Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztette Urániával foglalkozik. Megközelítését tekintve mégsem kizárólag sajtótörténeti jellegű. Kritikatörténeti és recepcióesztétikai szempontokat is alkalmaz, ám – a folyóirat egyes cikkeinek provenienciáját, illetve a szerkesztők életrajzát feltáró fejezetekben – mindezt mikrofilológiai módszerekkel és történeti forráskutatással ötvözi. A feldolgozás ugyanis a téma és a korábbi szakirodalom sajátosságaihoz igazodik: a magával a folyóirattal foglalkozó elemzések ugyanis igen csekély számúak, ehelyett rendre a két szerkesztő egyikének, Kármán Józsefnek a személyiségére és életművére vonatkozó tanulmányokkal szembesülhetünk – miközben a másik szerkesztőről, Pajorról mindeztidáig egyetlen önálló cikk sem látott napvilágot. Ennek a sajátos felemásságnak a megértéséhez elengedhetetlen volt a magyar irodalomtörténet-írás – Kármánt is érintő – vonulatának a felmérése, hogy az eddig domináns megközelítési módot lebontva lehessen új eredményekhez jutni. A Toldy koncepcióját követő értelmezési hagyomány elemzése így a magyar irodalomtörténeti tradíció egy ágának és a kanonizáció történeti fázisainak bemutatása kapcsán mutat rá új összefüggésekre. A könyv mindezek megfontolása után tesz kísérletet a folyóirat történeti beágyazottságú vizsgálatára. A tanulmány ilyenformán nemcsak a Kármánra, illetve az Urániára vonatkozó szakirodalomhoz képest hoz jelentős új eredményeket, hanem a XVIII. század végi magyar irodalom egészének kutatásában is. Ilyen részletességgel és rendszerességgel még egyetlen, XVIII. századi magyar folyóirat adaptációit sem tekintették át. Ez a vizsgálódás pedig több olyan fordítás kimutatásához is elvezetett, amely a magyar és német irodalom kapcsolattörténeti, komparatiztikai, fordítástörténeti folyamatait állítja új fénybe. A két szerkesztő életrajza pedig, amely idáig ismeretlen és feltáratlan levéltári források alapján és új szempontok szerint készült, a XVIII. századi írói életpályák társadalomtörténeti vizsgálatához is új adalékokat kínál.